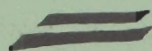

СЕМЕН ЛЕВЧЕНКО

**ЗА ВОЛЮ
І ДЕРЖАВУ**

**ПОВІСТЬ ІЗ ВИЗВОЛЬНИХ
ЗМАГАНЬ**

Р

Л

СЕМЕН ЛЕВЧЕНКО

ЗА ВОЛЮ І ДЕРЖАВУ

ПОВІСТЬ ІЗ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1918—1920 рр.

у 50-ту РІЧНИЦЮ ВИЗВОЛЬНИХ
ЗМАГАНЬ

ЛОНДОН — ДАРБІ
1966

*Автор — Майор Української Армії
Семен Левченко*

СЕМЕН ЛЕВЧЕНКО

ЗА ВОЛЮ | ДЕРЖАВУ

**ПОВІСТЬ ІЗ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ УКРАЇНСЬКОГО
НАРОДУ 1918-1920 рр. У ЧОТИРЬОХ ЧАСТИНАХ
У 50-ТУ РІЧНИЦЮ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ**

ВИДАНО НАКЛАДОМ АВТОРА І ЙОГО ДРУЖИНИ

ЛОНДОН

1966

ДАРБИ

»ЗА ВОЛЮ І ДЕРЖАВУ«

“FOR FREEDOM AND SOVEREIGNTY”

S. LEVCHENKO 1966

68 ARTHUR STREET, DERBY

АВТОРСЬКІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ

Обгортка роботи проф. Роберта Лісовського

Мовний редактор — М. Верес

З друкарні Української Видавничої Спільноти в Лондоні
Printed in the United Kingdom by Ukrainian Publishers Ltd.,
200, Liverpool Road, London, N.1.

ПЕРЕДМОВА

Визвольні Змагання 1917-1921 рр., ця буремна доба новітньої боротьби українського народу за волю й незалежність із найбільшим, найлютішим і найжорстокішим ворогом — тиранічною Москвою, уже вписалися незгладними літерами на скрижалі нашої історії, а, крім того, знайшли частинне віддзеркалення і в мистецтві. Їх безприкладну епопею увіковічили, хоч і не в достатній мірі, пензель маляра, різець скульптора та перо поета чи письменника, карбуючи славні лицарські чини гідних нащадків княжих дружинників і чубатих запорожців невмиручістю. Але я не помилюся, коли скажу, що одвічна непокірність українського чернозему, цієї солоком і медом текучої землі, найміцніше виявилася таки в літературі.

Сьогодні на полицях нашої національної бібліотеки з'являється нова книжка — вартісна повість майора Семена Левченка п. н. «За волю і державу». Для її автора літературне поле діяльності не є новинкою, однак він ніколи не ростив претенсій до звання письменника-красномовця й на Олімпі не був. У його особі бачимо перш усього військовика, фахового старшину, який брав особисто безпосередню участь у Визвольних Змаганнях, пройшов їх зі зброєю в руці, прагнучи здобути українському народові волю й державу, тому власне цими словами назвав свій твір, що є документально-хронологічним описом усього баченого, пережитого й відбутого.

З історії відомо, що в часі Визвольних Змагань український нарід вів запеклу й непримиренну боротьбу на три fronti — проти армій царських генералів, у першу чергу денікінської, проти червоної московської армії, яка на багнетах принесла в Україну лєнінський комуністичний більшовизм, та проти Польщі. Змагу з останньою автор у своїй повісті не заторкує тому, що в першій частині її змальовується фронтова боротьба з московським наїзником й події відбуваються в обширах на північ або на захід від Києва. Дальші частини повісті автор присвячує резистансові героїчних синів і дочок нашого народу в запллі ворога, тобто тій хвилі селянських повстань, яка повинню прокотилася по землях України вже після установлення в ній комуністичної влади.

І перед очима читача, мов у якомусь дивному калейдоскопі, виростають промовисті образи минулого, панорами Дніпра-Славути, золотоверхого Києва, Полтави, Умані, Христинівки, Білої Церкви, Трипілья, Холодного Яру — безліч їх, оживають суворі кадри легендарного

«Зимового Походу», проходять довгою чергою найрізноманітніші постаті. Серед них він зустрічає і справжніх одчайдушів-героїв і героїнь, — чудових українських жінок, і ворогів, і таких, які з ворогів стають непохитними патріотами, і запальну сільську молодь, і байдужих до всього міських інтелігентів. Їх зроджують бурхливі, вагітні подіями, роки, а в цілість поєднує безперервна акція.

Саме ця акція чи, кажучи іншими словами, подивугідно-інтригуюча динамічність є основною і найголовнішою прикметою твору. Ціла повість це ніби фільмовий сценарій, конгломерат соковито-яскравих епізодів, які змінюють один другого з такою шаленою швидкістю, що інколи читач не встигає за їхнім бігом. І не дивно. Аджеж автор змальовує бойові обставини з притаманними їм воєнними хитрощами, описує походи, засідки, штурми й наскоки, зударі з ворогами. В усьому домінує рух — проносяться по рейках бронепотяги, б'ють гармати, торохкотять кулемети, горять села, козацька кіннота рубає большевицьку заставу, ворог наступає на повстанський табір, повстанці відбивають його атаки, йдуть у наступ самі, нищать московських зайдів, а в цьому пекельному вирі вогню, диму й смерті отаман цілує застиглу у вічному сні кохану дівчину-побратима, щоб через кілька хвилин заснути так і собі . . .

Це лише приклад, бо подібних епізодів є у книжці без ліку. Але я їх не переповідаю, не називаю жодних імен, не даю героям ніякої характеристики й не збираюся давати творові мистецької оцінки. Це справа літературних критиків, до яких я себе ніколи не зараховував, а, пишучи передмову, подав кілька думок, зроджених у мені під час редакційної праці, й наголосив те, що кинулося мені у вічі.

Закінчуючи, хочу вказати на ще одну дуже важливу прикмету повісти майора Семена Левченка. Вона — це широке полотно, на якому детально зображені ті лихоліття, що пронеслися над українськими землями в часі Визвольних Змагань, описані всі події неблаганно-жорстокої дійсності, вказані наші тодішні недоліки й помилки. В загальних рисах про них ми, старші, знаємо, але й нам не зашкодить прочитати цей твір, щоб пригадати давні події і відсвіжити свою пам'ять.

Що ж торкається нашої молоді, то вона повість майора Семена Левченка мусить прочитати обов'язково, бо про Визвольні Змагання досі знає дуже мало. Читаючи її, українські юначки і юнаки зрозуміють, збагнуть те, що наші діди й батьки в минулому зробили, чого не повинні були робити й що сьогодні або в майбутньому нам треба буде зробити, щоб у боротьбі за волю й державу помилок минулих днів не повторити.

МИКОЛА ВЕРЕС

ВІД АВТОРА

Не великі чини великих людей знайдеш ти в моїй повісті, любий читачу! Повість моя — це боротьба малих, сірих, непомітних в житті одиниць, які у велику епопею Визвольних Змагань ставали до боротьби з одвічним московським ворогом за Українську Ідею!

За Вільну, Незалежну Українську Державу!

За свою Рідну Землю!

За свою Волю!

Сьогодні прийшли інші люди! Люди, яким їхній особистий добробут, особисте вигідне життя дорожчі!..

Повість моя — це правда про тих, перших! Правда, як вони боролися, як умирали, як проливали кров за Матір-Україну! Повість моя — це їхня боротьба не на життя, а на смерть!

Коли постане Україна, як велика, вільна держава, — мистці з дерева, бронзи чи міді викують постать Незнаного Українського Лицаря! Стоятиме він десь біля Золотої Київської Брами, а під його монументом горітиме вічний вогонь, як це є у всіх народів світу.

Колись це прийде, і я в це вірю!

Тепер же, коли чин Незнаних Лицарів Визвольних Змагань припадає вже пилом забуття, складаю я зі слів моїх незграбних і простих йому, Українському Незнаному Лицареві, скромний монумент слави!

А в т о р

ЧАСТИНА ПЕРША

ПОХІД КРИВАВОЇ
МОСКВИ

*»Шалійте, шалійте — скажені кати!
Годуйте шпionів, будуйте тюрми!
За Волю сто тисяч поборників встане!
Пірвем, пірвем, пірвем ми кайдани!!!«
(Українська пісня).*

Зневіра запала в серце Петрові ще раніше!.. З того менту, коли здеятовані в тяжких боях курені українського війська перед наступом двадцяті перважаючих сил червоної Москви відходили в безладді в напрямку столиці України.

Тяжкий це був відхід! По мерзлих грудках степової землі, по вибоїнах, які вивертали гарматні кола, тягнулись, мов журавлі до вирію, охляли, голодні козаки... Жодного обозу за собою! Жодних возів чи саней! Кулеметники, вислюючись, котили за собою свої кулемети. Стрільці несли на собі набої. Без кухонь, без якихбудь запасів їжі. Йшли понуро й мовчки. Ще вчора мали останній бій, в якому наложило головами чимало побратимів. Петро бачив на деяких обличчях виразну резигнацію. Та з чого ж мало бути задоволення! Позаду за ними йшов одвічний лютий ворог, який від одного тільки слова — Україна — скреготав зубами, мордував, палив і нищив усякий прояв українського народу до самостійного життя, всяке стремління його до свободи!

Зневіру, що бачив тепер так виразно Петро на обличчях козаків, він, особисто, відчув далеко раніше! Зневіру до способу боротьби, яким вона велась. Зневіру до проводу, який цю боротьбу вів. Зневіру й до свого народу! Властиво, проводи змінювались. Та не було того, щоб провідники подали собі руку! Щоб стали спільно до боротьби за державність! Навпаки! Кожен нищив другого! Кожен ненавидів другого! Мало ще того! Інші йшли з ворогом! З одвічним лютим ворогом із півночі, який вже сотні років тримав у неволі Україну й жирував на поті й крові українського народу! Єдналися з ним! Злигувались з ним! Разом з ним йшли нищити українську державність! Валили її! Це ж недавно пройшло перед Петровими очима! Яка державність не була, але була! Німецький окупант кривдив народ, а кривди ці валили на українську владу! І от повалили! А що доброго з того? Повторюється Велика Руїна! Ніякої влади! Ніякого ладу! Он війську, що кривавиться в боротьбі, ніхто не приходить з поміччю! Ні їжі, ні одягу, ні зброї! Іж, що хочеш! Воюй, чим хочеш! Навіть грошей — ні старшині, ані козакові! Ну й як же тут змагатись? Оце так провід прийшов!.. А український народ? Петро гірко посміхнувся. Солом'яний вогонь! Щоб повалити українську владу — все повстало! Щоб боронити нову українську

владу від цілковитого знищення ворогом — на це вже запалу нема! А коли ворог тільки й чекав на братню різанину і пішов на ослаблені українські ряди своєю страшною навалою, тоді »моя хата з краю!«... Насупроти ж навали вийшли тільки нечисленні загони! З-посеред мільйонів — тисячі!.. Названо їх лицарями абсурду! І як же тут здобути волю?..

— Наказ від курінного! — дігнав сотника бунчужний Фесюк.

»Змінити вашою сотнею ар'єргардну сотню«, — прочитав папірець. Спинив козаків і, поки проходили мимо інші сотні, віддав кілька наказів.

От і сотник Саенко надходить зі своєю сотнею. Як завжди в добрім гуморі. Побратими привіталися сердечно й щиро. Козаки й собі поставали навколо, в надії почути щось нового. Козаки люблять своїх старшин, коли ті поміж собою в повній згоді.

— Як же там, Федосю, чи мав які пригоди?

— Майже ні! Хоч вибили нас учора большевики з Війтівців, але сьогодні не насадили. До речі! Доброго ми їм дали прочухана! От мій Карпенко, — поплескав сотник по плечах молодого, років дев'ятнадцяти хлопця, що стояв за ним і, почувши своє ім'я, засоромився, мов дівчина. — Цей молодець! Як ми вже відходили, засів із кулеметом у ліску, та як сипанув, так їхня лава й покотилася по снігу... Хочуть української землі? Мають! Чи так я кажу, хлопці? — звернувся до козаків.

— Так, так! Нехай наїдяться! Хоч раз, а вдосталь! — загуло з натовпу.

— Не чув, куди ми маємо відходити? — питався Назаренко.

— Станцію Кодиму маємо обсадити.

— А відносно якої зміни, не чув? — Козаки приступили ближче.

— Та ніби Січові Стрільці нам приходять на зміну, але чи то правда? Скільки ж то разів нас обдурювано!..

— Не дуже, видно, десь про нас у Києві журяться!

— Політикують! За міністерські посади журяться, а не за військо!

— Нема кому хіба мобілізацію зробити? Повстання он, чи треба, чи не треба, проти гетьмана зробили! А от, як Москва суне, тепер удома сидять!..

— Нас хай пошлють! Ого! Ми б дядьків в один мент із хатів проти ворога повиганяли б! Чи ж то влади вже нема?

— А чого ж вони до влади перлися, коли ради собі не дають!..

Петро глянув на козаків, що не могли вгомонитись, і аж тепер тільки собі усвідомив, що думки, які вже від кількох тижнів не дають

Йому спокою, опанували також і козацьку масу . . . Так, справа цілком ясна! Не підійде на час допомога, не надійдуть свіжі сили — і боротьба буде програна! Столиця вже не за горами! Та, певно, й вона не вдержиться! А що ж буде далі?

— От такої, хлопці! Та це вже ми в політику бавимося! — прикрикнув Саенко. — Не нарікайте завчасу! Пам'ятайте: є ще порох у порохівницях! Ще не вмерла козацька мати!

— У сотника правдива козацька кров! — сміявся вже Фесюк.

Саенко зі своїми пішов доганяти полк, а Петро, виславши в бік ворога стежі, з рештою козаків пішов слідом. Так годинами ковзалися по лихих, заметених снігом, дорогах. Ворога не було чути. Зірвався сніг, перейшов у завію, яка налітала з усе більшою силою, біла в лице, засипала колючими сніжинками очі, крутила й вила у снігових заметах.

День клонився д'вечеру. Так хотілося дістатись до теплої хати, кинутися на свіжу солому й забутись хоч кілька годин голодним, але міцним сном . . . Та хоч по обидвох боках дороги виросло зі снігу село — це ще не було визначене місце зупинки охоронної сотні, яка собою берегла відступаючий полк.

Село, полтавське село, було заможне. Білі, запорошені снігом хати, виглядали, як лялечки з байки. За хатами видно було великі стодоли, певно, повні всілякого зерна, і різні господарські забудови. Побачивши козаків, на вулицю висипала ціла маса дівчорі і перебігала з одного її боку на другий. Громадами стали дядьки, позираючи з-під лоба й не здоровкаючись. Закопили губи, парубки в добрих кожухах палили, або крутили цигарки і спльовували згідно просто під ноги козакам . . .

Петрові не нова була ця картина «революційного» українського села, але це занадто «згідне» ставлення «своїх» на цей раз відчув, після недавніх думок, болючіше, але інстинкт вояка наказав йому бути обережним. Похмурі козаки, поглядаючи на натовп, і собі йшли мовчки . . . Та бунчужний Фесюк, проходячи біля більшого гурту, не втерпів:

— Бач, як баньки витріщили! Під материні спідниці поховались та й думають, що так і треба! Чекайте! Ще пожалуйте! . . . Буде каяття та не буде вороття!

— Не зачіпайсь! — кинув сотник

Та з гурту почули слова бунчужного.

— А звідки це ти такий розумний узявся? — загуло нараз кілька голосів. — Як би ти вдома сидів, та не вештався, то й війни ніякої не було б!

Фесюка наче хто жаром обсипав:

— Як би так усі по хатах сиділи, як ви, чорти, то й України вже ніякої не було б! Лежні ви! Сметанники! Мамини галушкоїди!!!

— Ах ти ж баржуйський запроданець! — обіззався літній уже парубок, що видко був на колишнім фронті і тоді, як його товариші мали на собі кожушки, пишався своєю салдатською сірою шинелею. — За Патлюрою йдете? Ганаралів хочете знов нам насадити!..

— Брешеш! Навпаки! Це царські генерали большевицьку банду ведуть! Ми ж за Україну б'ємося! За волю й землю нашу! А ви вдома сидите, галушками пшеничними обжираєтесь! Чекаєте, поки до вас Москва прийде, щоб чоботи їй лизати! Халуї ви московські! — від'їдався Фесюк.

— Та що він там розбазікався! Замкни йому морду, Дмитре! — загомонів гурт. — У нашому селі та ще й нас лає!

І здорові, як дуби, парубки прибрали загрозову поставу. Дядьки, почувши крик, і собі посунули з усіх боків.

— А що там такого? — питали дальші.

— А от, патлюрівці у нашому селі та нас ще й лають!.. Окраїну якусь тут вигадують! Поміщиків нам знову хочуть насадить!..

— А нехай... ік матері йдуть! Та й зі своєю окраїною! — нецензурно пустив, як горохом, здоровенний дядько, висовуючись із натовпу. — В мене два сини в червоній вармії, а вони патакають тут... Нам совети усю землю віддадуть! Бери — скільки хоч! А ганаралів ваших осьдечки маємо!

Дядьки зареготалися.

— Та де ж ти, дядьку, генералів царських у нас бачив? — устряв і собі сотник, зорієнтувавшись, що тут уже добре попрацювала большевицька пропаганда.

— А в Києві! В ганаральнім комітеті самі ж генерали й сидять! Чого ж він ганаральнім і називається! — горланив дядько.

Сотник згідно махнув рукою:

— З дурнями немає що говорити!

Та Фесюк не хотів уступати:

— Твої сини в красній армії, видко, добре нагабували, що ти так її хвалиш. Та й сам ось на краденім хлібі он яке пузо нажив!..

Дехто в гурті засміявся, а старий дідусь, який досі мовчки прислухався, додав і собі:

— Оце добре! Не в бров, а в глаз!..

Та більшість натовпу, що все густішав, загула, як вода у прорваній греблі:

— А беріть їх в киї зайдів! — горланив дядько, виламуючи кілок

з перелазу. — Хлопці, відберіть їм зброю! — І кинувся на Фесюка. Але бунчужний недаром був старий вояк, та ще й синьожупанник. Він зробив рушницею якийсь випад і здоровенний дядько з розмаху бебехнув на землю, аж загуло.

— Кулемет! — крикнув сотник, що давно вже був приготований на найгірше.

Кулеметник Банюк, якому ще перед тим сотник зробив знак, упав зі своїм «люїсом», і кулеметна черга раптом різонула морозне повітря. Натопв як язиком злизало, тільки по цілому селу тріщали за втікачами тини. Здоровенний дядько, «хрищеник» Фесюка, даремно старався перескочити пліт.

— А дайте йому з десять шомполів, хлопці, аби знав, що на своє військо кидатись не можна! — наказав сотник.

Козаки із задоволенням зараз же виконали наказ.

— Анафема прокляті! — кляв дядько, відійшовши вулицею добрий шмат. — Чекайте! Ще сьогодні вам буде відплата!

— Може б йому ще трохи додати? — просився Фесюк. — Він загрожує. Може що знає?

— Лиши! Такого нічим не направиш!

Та розмову сотника з бунчужним перервали стріли. Кулі просвистіли над головами.

— Відходь під хатами! — крикнув сотник, і в цю ж мить йойкнув один із козаків, на щастя, легко поранений у лікоть. Сотник наказав обстріляти село, і так, відстрілюючись від «своїх», пішли вони засипаною снігом дорогою.

Темніло. Затишок села зник. Знов крутив вітер снігом, здавалося, з пересердя накидався на бездомних, кепкуючи собі з них, що і в ріднім краю вони, як чужа-чужениця! . . . І що не мають вони, борці за правду й волю, навіть кутка на ніч у теплій хаті . . .

— От так почакували нас! — дігнав бунчужний і пішов поруч, стараючись закритися хоч рукою від гострого вітру, що так і різав обличчя. — Аж сплять і бачать, коли то вже те щастя до них прийде — московські товариші! І за що ми, пане сотнику, мордуємось і життям своїм граємось? Чи ж не краще було б й нам сидіти вдома, в теплій хаті й серед своїх родин?

Сотник і сам був тієї ж думки, але при звичаєння, набуте за час попередньої довгої війни, казало йому не показувати перед підлеглим своєї, може й хвиливої, слабости духа. Він почав заспокоювати бунчужного, хоч у самого скребло на серці . . .

Та сьогоднішня пригода аж надто багато говорила! У звичайній,

сірій людині московський більшовизм пробудив своєю пропагандою ненависти звіра! Ніякого стриму вже нізвідки не було! Сильна влада? Та де ж вона? Ту, що могла бути сильною, повалили! А на порожньому місці була, очевидячки, порожнеча! Моральні закони? Та де ж вони могли діяти, коли не стало кари й відповідальності за злочин? Роби, що тобі подобається! Граб »награблене!« Бери чуже, вбивай, мордуй, бо все дозволене! Несемо землю, щастя й рай робочому народові! Уся влада твоя! Нехай живуть совети! . .

І хто ж із темного простолюддя міг перед такою спокусою встояти? А може ж це і є нова правда?

А от правда інша! Правда без обіцянок, без оман і облуд!

Правда, яку треба вибороти з великими терпінням і любов'ю, через пекельні муки, страждання і змаг! Правда гола й голодна! Правда за державу і волю українського бездоленого народу! Правда, гнана сьогодні, як перші мученики християнства! Вона колись запанує в народі, але час той ще не прийшов! Прийде тоді, коли вип'є весь народ повну вщерть гірку чашу й криваво-криваво заплатить за свій гріх великий, що дало йому Проведіння такі великі можливості, а він, нерозумний, закопав свій талант, як лінивий раб . . .

— А, певно, ми від своїх цілком відірвалися! — перебив думки Петрові, Фесюк.

— Та все виною ота нещаслива пригода в селі, — відповів сотник і замовк. З голоду й холоду не хотілося навіть говорити.

— Оце, мабуть, у вівторок і Різдво, — не вгавав бунчужний. — Де то святкувати прийдеться?

І справді, в боях і відступах останніх днів забулося навіть Петрові, що надходить найбільше зі свят примирення й любови.

В темряві майже налізли на залізничний насип. Станція Кодима мала бути тут недалеко. І нараз сталося щось незрозуміле . . . Збоку станції вдарив постріл, як сигнал, і вся вона раптово загорілася в сніговію фосфоричним мерехтінням пострілів, напроти йдучих . . .

— Кулемет! У лаву! — знайшовся в останню хвилину сотник.

Кулеметник Банюк, що почав строчити з кулемета, раптом замовк. Козаки, тратячи голову, тікали за насип. Наказавши й решті податися туди, сотник перебіг з останніми під сильним обстрілом. Коло нього зібрались усі, і він голосно давав накази, опановуючи ними переляк, що охопив козаків.

Фесюк із двома козаками перебігли назад до кулеметника. Він був забитий. Кулемет обережно понесли через насип, і невдовзі у справних руках Фесюка кулеметні сальви відбили ворожу лаву. Сотня теж

прийшла за цей час до себе й почала бій. Однак ворог, після першої невдачі, мусив обходити оборонців. Сотник це відчував і змінив частинно лінію оборони. І, дійсно, раптом засвистіли кулі вже збоку.

»Якщо не надійде поміч — кінець!« — думав Петро.

Кілька кулеметів ворога почали бити зовсім зблизька... Корчилися в снігу поранені й стогнали... Їх не було куди та й не було кому виносити... Ворог готував атаку на ослаблену сотню. Та раптом десь позаду почулися гарматні стріли, а станція аж загуділа від вибуху гранат. Ворожі кулемети враз замовкли, як налякане шулікою птаство...

— Хлопці! Наш панцерник! На насип! — гукнув весело сотник.

За хвилину, вже з насипу, посипалися сальви, запрацював кулеметом Фесюк. Панцерник, що вже влетів на станцію, бив тепер зі всіх своїх кулеметів і гармат. Без сумніву, це був правдивий панцерник якоїсь свіжої частини, яка, нарешті, прийшла на поміч.

Сотник поділився своєю думкою з бунчужним, той з козаками, а за хвилину в ослаблені втратами ряди вступила нова бадьорість і нові сили... Посувалися назустріч панцерникові, з яким невдовзі увійшла в зв'язок вислана Петром стежа. Почали попадатися в снігу забиті большевики; перед станцією на шпалах лежало їх багато — це ті, які не втекли від панцерника. Виявилось, що він належить частині Січових Стрільців, які мають змінити полк. Вони вислали його наперед, і він теж носив назву: «Січовий Стрілець». Панцерник наскочив на станцію і врятував заатаковану сотню, а вона була б загинула, бо самий полк аж тепер тільки йшов на поміч, і перші сотні підходили своїми лавами під станцію. Вони ж і перейняли фронт, а сотня Назаренка зайняла станційні будинки, де було досить затишно. Від залози панцерника дістали козаки хліба й сала і, підкріпившись, заснули мертвецьким сном покотом на підлозі.

Сотника гостили симпатичні старшини панцерника, і він, по добрій перекусці, довідавшись багато новин, повернув до своєї сплячої давно сотні. Лише один вірний бунчужний не спав, дожидаючи свого коменданта.

— Ну, новини не дуже добрі, Іване! — казав сотник, сідаючи коло бунчужного на вільне місце (бо й на лавках скрізь спали козаки) й бачачи, що той ледве стримує свою цікавість.

— Отже старшини панцерного потягу кажуть, що Директорія, яка повстанням гетьмана повалила, нічим добрим для України себе покищо не проявила... При владі, жовтодзьобі студентики, як було й за Центральної Ради, а вони можуть лишень балакати, а робити нічого

не вміють! Людей старших, з досвідом, повигонили, бо не належать до соціалістів! Та сама, бач, пісня: »як не буде Україна соціалістична, то не треба жодної!« . . . Винниченко, якого головою настановили, ще не видужав від московської хвороби й до »братів« тягне! А »брати« ці тільки одної думки: як у проклятого хахла найбільше поцупити і як не пустити його з »єдинонеділимим« рук, хоч би й советських! Де ж вони такого сала й пшениці візьмуть? Такої земельки, як у хахла, другої немає! . . . Погані новини, Іване! . . .

— А гетьман же де?

— Старшини кажуть, що зник безслідно . . .

— Невже вбили? — жажнувся бунчужний.

— Якби схопили, певно він не був би живим. Кажуть ще, що багато і старшин, і козаків, які в гетьманській армії служили, помордовано й помучено, незгірше, як большевики це роблять . . .

— Невже ж це правда? Пане сотнику!

— Я гадаю, цим галичанам вірити можна. Вони певні українці! — заперечив сотник.

— Так і ми ж з вами за гетьмана служили . . . Та ж ми Україні служили, як і зараз, — не вгавав Фесюк.

— Бачиш ми кордон стерегли. Нас і не чіпає ніхто, бож у нас сила. А там, хто поєдинчо до рук повстанців попав, так і пропав! . . . Оповідали галичани, що вони чимало наших старшин і козаків у себе перемовали і врятували.

Бунчужний тільки хитав головою:

— Ну, а військо ж там яке напевно формують, чи як?

Назаренко глянув у вічі своєму помічникові, якого вже рік знав, як доброго бойового побратима, людину просту й щиро віддану боротьбі за волю. Як не тяжко часом було, він ніколи й словом одним не поскарживсь, а мовчки ніс свій тягар, бо розумів той тяжкий обов'язок, який взяла на себе ота купка лицарів, що встала за святе діло визволення Рідного Краю! Назаренко глянув і прочитав в очах побратима всю його безмежну відданість ідеї!

— На жаль, мій дорогий, про це думають там, якнайменше . . .

— То про віщо ж вони там думають? — вилаявся вже Фесюк.

— Думають про те, аби не пустити когось до трудового конгресу без партійного квитка. Бо, бач, хто сьогодні не має того квитка, той уже й не українець! — згідно додав сотник.

— Ой, мені ця партійність! — зітхнув Фесюк. — Якби не гризлися, як собаки, та взялися всі нараз за зброю і вдарили разом, — давно б уже цю червоно-московську наволоч з української землі нагнали!

— Твоїми б устами та мед пити! — посміхнувся сотник. — Але що ж зробиш! Така вже наша вдача! Як чужий пан над нами, як чужа палиця по нашій спині ходить — будемо спину низько гнути! Коли ж такої палиці немає та ще й до того своя влада — не коримося нікому, ще й горло один одному гриземо!..

— Чого ж це так? Скажіть, на милість Божу, чого це ті москалі не такі? От гонять їх на Україну і, хоч ми б'ємо їх, де дасться, все ж вони лізуть і лізуть... »Наказано нам, значить!« Пам'ятаєте, отих полонених, що під Мурафою ми взяли?

— Після хвиливого замислення сотник промовив:

— Вони й ми — це два різні світи! Вони від віків звикли коритися сильній владі, а ми ніколи свою владу не шанували! Вони — раби! А ми — вільна воля і »сам собі пан!«, і »моя хата з краю!« А це нам не виходить на користь! Свавільна в нас степова вдача! Легко ми тому втратили свою державність, а здобути її назад важко! І в цьому вся наша трагедія! Призвичаєні ми до ярма, а коли ярма немає, як зараз, — дурійка в наші голови лізе! Отже сильної, твердої нам влади, Іване, треба, щоб загнула й силоміць до державного життя пхала! Не такої влади, як ця, що гризню розводить...

Фесюк розчаровано надслушував.

— То значить за таку владу не варто й стояти! Не второпаю я щось цього.

— Не те, Іване! Трудна справа! Які ми, Іване, така й влада! Боротись зі собою треба! З отим споконвічним степом, що в нас... Крізь боротьбу, крізь кров нашу очистимось! А тепер, чи лиха влада, чи добра, — мусимо битися з ворогом, що край наш хоче загарбати у свої брудні руки!.. Хай, ми, може, й програємо боротьбу! Але легенду лишимо наступним поколінням, які по нас прийдуть... Легенду, що боротьба була... Вони, може, вже будуть кращі за нас, розумніші за нас, може встануть, як один, залізним муром... Не так, як от сьогодні... одні до лісу, а другі до біса! І певно, що здобудуть собі державу, землю, волю!..

Сотник, змучений украй і довгою мовою, і безсонною ніччю, замовк. А Фесюк з притаєним віддихом, вбирав у себе сотникові слова й думав: »От який він! Чим більше я його пізнаю, тим він для мене стає дорожчим. А розумний-мудрий! Слухав би отак цілими годинами«. І не витримав, аби не виявити своїх думок...

— Як би там не було, пане сотнику, а я вас уже не покину! Разом будемо битися, не дивлячись ні на що, до кінця!..

Назаренко тільки стиснув руку побратимові:

— Будемо разом, Іване! Хай собі там політикують, а ми будемо вірні Україні до кінця! Так нам, Боже, допоможи!

Ці останні слова сотника зазвучали, як присяга, і бунчужний став струнко. Та сотник уже іншим голосом зауважив:

— А от ми про нашого побратима, що вчора впав, забули. Розбуди, Іване, з п'ятьох козаків та й підемо його відшукати. Поховати побратима по-козачому треба! Це ж наш святий обов'язок!

Фесюк зараз же метнувся виконувати наказ, а сотник з приємністю запалив цигарку, якою розживсь у старшин з панцерника. За хвилину вирушили в дорогу. Світало. Аж тепер, при деннім світлі, побачили наслідки бою панцерника «Січковий Стрілець» із ворожою піхотою... Довкола рясніли тіла забитих.

— Дивіться! Та це ж китайці! — скрикнув передній козак.

І дійсно, тут і там лежали «ході», як їх називано. Це вже не перший раз кидали московські більшовики китайські частини і «ході», куплені за гроші, йшли плондрувати українські села й мордувати людей!

— Бач, косоока наволоч! Так тобі й треба! — казали, приглядаючись мертвим, козаки.

Деякі з китайців лежали з ручними гранатами в руках та й так і заклакли.

— Чи ж не кинулися вони з гранатами на панцерника? — зауважив бунчужний.

— На це подібне! Бож не можна припускати, щоб стільки їх упало, якби вони ховалися від кулеметів.

— А от і комісар! — і козаки почали перевертати москаля у шкіряній куртці.

Лежало досить і москалів, майже під самим насипом.

— Це вже наші! — кпили козаки.

— Це ми їм відплатили за нашого Банюка!

Невдовзі, внизу, під насипом знайшли тіло побратима. Сніг за ніч окутав Банюка білою китайкою. Коли піднесли його на руки, побачили, що половину голови йому знесли кулеметні кулі... Положили на шинелю і так занесли на станцію. Сотня вже прокидалася. Сотник звелів викопати на самім горбочку над станцією могилу, і коли вона була готова, побратими на шинелі спустили тіло. Бунчужний прочитав «Отче наш», і могилу засипали грудками мерзлої землі.

— Вічна пам'ять тобі, побратиме, що впав ти з честю за волю України! — сказав сотник.

На могилі закопали малий дубовий хрестик і рушили на станцію.

— Химерна доля! — казав дорогою Фесюк. — Учора жив чоловік, думав, боровсь, а сьогодні вже його немає серед нас!

— Всі під Богом ходимо! — відповів на це сотник.

— А от панцерник нас попрощав...

І дійсно, там, де ще недавно стояла сталева потвора, лежали тільки гори вистріляних набоїв.

З поблизького села надходили селяни, які з наказу полковника йшли закопувати забитих. Декілька сотень мало відійти до резерви. Припало це й сотні Петра, що найбільш потерпіла за останню ніч.

Козаки задоволено гомоніли, покидаючи станцію. Хоч бодай свято зустрінуть не в полі! А може й господарі по-людському приймуть — бувало ж і таке!

І правда, село, яке припало сотні, було невелике й бідне, але люди в нім не погані! Несподіванкою було й те, що стояла в селі вже сотня Саенка.

Не встигли ще увійти на майдан, як з'явився і він сам, теж радий побратимові.

— А я гадав, що з тобою лихо скоїлось, як ти тієї ночі загубився! — щиро стискав він руку побратима. — Та однак, бачу, що паршиві московські кулі правдивих козаків не беруть!

Козаки реготались.

— Я недалечко тут маю хату й господарів предобрих! Може разом замешкаємо?

Петро з охотою погодився.

— А чи мені не можна? — присівся й собі Фесюк.

— Цей Фесюк хіба закоханий у свого сотника! Нехай же буде й так! Разом і батька добре бити! — сміявся сотник.

В селі де-не-де почулася вже пісня. Дівчата й хлопці висипали на вулицю, де проходила новоприбула сотня. Лунали веселі жарти й вигуки, а це було ознакою, що село ставиться до козаків прихильно. І старшини, і козаки це розуміли, а тому й вернув гумор, утрачений після недавніх переживань.

— Пробачте, батьку, що якраз на свята вам хату займаємо! Як непрохані гості! — казав Назаренко, увіходячи до просторої хати, яка виглядала вже цілком по-святочному.

— Не по своїй ми волі!

— Нічого! Місця в нас вистачить! — заперечив господар, кремений іще й не старий, але вже із сивиною у волоссі.

— Гість у дім — Бог у дім! Батьки наші так казали! Хіба тепер інакше буде, як антихристи прийдуть...

Господиня поралася коло печі.

— Заходьте, заходьте! Хата в нас простора та й хліба для добрих людей ще знайдеться!

Петро скинув наплечника, що вже давно різав плечі, й із приємністю відпочивав на широкій лаві. Фесюк поставив у кутку рушниці й вийшов у сіни, щоб привести до ладу кулемет, а при нагоді оглянути, як розмістилися по сусідніх хатах козаки і як вони почуваються. Жартували й весело розміщувались, де господарі їм указували. Задоволений із того, повернув до старшин.

Господиня вже подавала вечерю й запрошувала гостей до маленького столу, бо великий стіл уже був прибраний до свят. Посідали на маленьких ослінцях, під якими пахла підлога, недавно вимазана жовтою глиною. Голодні гості не дали себе довго припрошувати господині і заїдалися смачним пісним борщем із сушеними в'юнами.

— Гетьманська вечеря! — казав Саєнко, миттю спорожнюючи миску, та господиня наповнила її знову.

— Діточок хіба, батьку, не маєте? — питався Фесюк, подякувавши за вечерю.

— Було та загуло! — обізвався по довгій павзі господар, а сотник із докором глянув на свого бунчужного.

Господиня одійшла до печі й почала втирати сльози, які так і бризнули з очей.

Фесюк зрозумів, що зачепив недавно загоєну болячку, але що ж було робити...

— Отак і наш десь загинув, як оце ви ходите... — обізвалася по хвилині жінка. — Пішов теж за Україну воювати, та під Києвом десь антихристи вбили... — Далі вона вже не змогла говорити і захлипала голосніше.

— Ну, Насте, Бог дав, Бог і взяв — Його свята воля! — заспокоював господар.

— Пробачте, мамо, що я вам такого горя наробив, — перепрошував Фесюк! — Як би знав, не питав би...

Усі нараз замовкли.

— Прибери зі столу! — наказав господар і, ніби бажаючи оправдатися, додав:

— Сказано — мати! А то ж одним одна дитина!.. Пішов та й не повернув!.. А де ж Васько? — звернувся до жінки, щоб перемінити розмову.

— Певно з козаками! Він, як козаків побачить, то й до хати не загониш!

На ці слова в сінях щось зашамотіло, й до хати ввійшов хлопець років чотирнадцяти, чорнявий і прудкий.

— Драстуйте вам! — сказав він несміло, побачивши в хаті старшин і почав крутити в руках свою баранячу шапку, та господиня нагримала на хлопця, що все десь вештається, і нагнала до вечері.

Господар почав оповідати, як то їхнього одинака ще змалку тягло до науки, як він добре закінчив приходську школу й усе плакав та просив, щоб далі вчитись... А господарка ж яка? П'ять десятин усього! Де ж тут грошей ще й на школу! Та брат мій у Києві працював, дітей не мав — от і забрав племінника та до гімназії віддав, а що добре вчивсь, то задармо й учили... Та що наука! Як Україна постала, — кинув і нас і науку! Пішов воювати... Під Крутами й загинув... Їздили ми, хотіли бодай могилку знайти... Де там! Кого ті антихристи впіймали — на багнетах рознесли! Сліду не лишили! — скаржився на лиху долю старий.

Васько давно вже покинув вечеряти. Його великі чорні очі ловили кожен рух, кожне слово свого названого батька.

— Так ми хотіли хоч бодай когось у хаті мати і прийняли оце опудало, — хитнув головою вбік хлопця. А опудало повело по хаті очима й невідомо від чого посміхнулось.

— Та бачу, що й з нього хіба толку не буде!

— Що ж, батьку, зробіте! Така вже наша українська доля! Ще багацько народу впаде, поки Україну виборемо... — казав Саенко.

— Та чи ж виборете? — захитав головою господар. — Як би то усі за одне йшли! А то в деяких селах про Україну й слухати не хочуть! Чекають на большевиків! Кажуть, що вони усю землю селянам дармо віддадуть! От на дарове й лацаться! А мені так здається, що дурить москаль наш народ та й усе! От, хоч би й мені — ой, як земельки треба! Хоч бодай одну десятину! Та даром я її не хочу! »Дарове — чортове« — наші батьки казали! Або й ще »що дурно прийде, те дурно й піде!« Нехай кожен працює чесно та й доробляється!..

— Коли б то всі так думали, як ви, батьку! — обізвався Фесюк.

І бунчужний оповів господарям, яку пригоду вони мали у селі Добрім.

— Бач має село таку добру назву!.. Хотів би я колись іще там бути! Я б їх навчив добре! — додав Саенко.

Господарі тільки хитали головами.

— І чому це так? — питався бунчужний. — От, ви, батьку, нас по-людському приймаєте, ще й гостите. — Бог вам за те заплатить! А чом же в тому селі люди, як вовки?

— У нас село бідне, — пояснював по-своєму господар. — Земельки

мало... Цінімо ми й свою і людську працю! А там — багатіі! Деякі й по двадцять десятин мають! Розжирили на легких хлібах! Їм усе мало! Від нас ані один парубок до червоної армії не пішов! А в них — може й не один десяток!..

— Отже й маємо розгадку — чому нас там так щиро приймали, — сміявся Петро до побратимів.

Поговорили і про те, що по селах та повітових містах не було ні ладу, ні влади, що від салдатів, які вернули з фронтів, ще й досі в селі немає спокою та що вони — всі москалів ждуть — не діждуться. Але господарі, побачивши, що гості, зі змучення, почали вже надобре куняти, кинулися готувати постіль. Господар із Васьком внесли кілька кулів добрячої м'якої вівсяної соломи, поклали її навхрест, щоб не розсунулася на чистій запашній підлозі, господиня покрила солому кількома чистими ряднами своєї таки роботи й накидала купу подушок. Войки не заставили себе довго просити.

— Спіть спокійно! — сказав господар. — Я буду часто виходити і розбуджу, якщо, не дай Боже, щось лихого почую.

— Дякуємо, батьку, за вашу прихильність! І дай вам, Боже, щастя і здоров'я! — відказували, лягаючи. За хвилину всі троє міцно спали.

— Отак, по війні, та ще й мучаться вдома! А десь теж батьки виглядають, чи діждуть? — зітхав старий.

Стара навколюшках перед іконою шепотіла молитви й витирала сльози. Бідна українська мати! Скільки сліз вилила вона за свого одинака! Не вимолила йому кращої долі! Молилася тепер за чужих, яких десь надаремно чекають матері.

Васько чомусь не роздягався.

— Чом не лягаєш спати? — гримнув на нього названий батько.

— Лягайте ви, а я буду надслухувати, щоб бува що... Казали хлопці, що сьогодні до села розвідка приходила з Доброї, он що! Я спати не буду!

— Чому ж ти раніше не казав, треба було старшин попередити! — вже ласкаво казав господар.

— Таж самі бачите, які вони змучені прийшли. Хай відпочинуть, — додав Васько.

Однак ніч пройшла спокійно. Вранці добре відпочивша за ніч у теплій хаті старшина зарядила впорядкування зброї, а, будучи попереджена про розвідку, рішила краще пізнати околиці, щоб приготуватися на найгірше, хоч надходив Святий Вечір... Васько напросився провадити.

— Отут, якби на цій могилі та кулемет поставити, то ніхто вже до села й не поступить, — казав хлопець.

Тож усі полізли на могилу. Хлопець мав рацію: за байраками й долиною були ліси, а за ними мусила бути знайома вже нашим воякам Добра. Фесюк, вглядаючись у засніжену далечінь, щось про себе мимрив, а, вернувшись до хати, довго й старанно вчищував кулемет, за яким зовсім недавно, під Кодимою, так дорого продав своє життя побратим Банюк. Васько помагав, аж батько почав покрикувати й наганяти до роботи. На те Васько ніби кидавсь і до клуні, і до стайні, а все якось, ніби ненароком, опинявся хоч на пару хвилин коло бунчужного.

— Нам би такого! — підморгував сотникові Фесюк. — Кажу вам — золото, а не хлопець!

Було видко, що й бунчужний припав до душі хлопцеві!

Западав Святий Вечір. Морозець прибив сніг, аж під ногами хрустіло. Було місячно й гарно. До Доброї, де була церква, ніхто із селян не поїхав — непевні ж часи! Господарі засідали за столи, аби виконати вікові традиції, що переходили з роду в рід, від батька до сина, тисячу років! Сідали з молитвою і покорою, як веліла їхня прадавня віра, зі серцями, щиро відкритими, незлобними, прощаючими, якими мусило бути серце людини-християнина, бож надходило найбільше зі свят! . .

Просили господарі й наших старшин, посадивши їх на покутті, під образами. Стіл накрила господиня гарно гаптованою білою скатертиною власної роботи. На столі поставила пісний борщ із сушеними карасями, кутю з медом, узвар і ще й різні пиндики, а господар десь зник і з'явивсь із плящиною ще «царської» горілки, настояної на шафрані.

Петро, дивлячись на це все, згадав своїх стареньких. Певно, вони там теж засідають за стіл і свого одинака згадують!

Господар прочитав «Отче наш», поздоровив гостей із святами й запросив до Святої Вечері. Сідали мовчки і тільки тоді, коли добра «царська» розв'язала язика, почали згадувати інші часи, коли то кожен зустрічав свята у себе вдома і не боявся за своє життя, а ніхто не зазирає хижим оком на чуже добро... Коли ж Петро промовився, що от, за яких двісті верст, його батьки святкують без сина-одинака, господар присів ще ближче й уже цілком по-батьківському гостив сотника. Як виявилось, він і сам, за молодих років, бував не раз над Дніпром, навіть трохи було там не оженився, отже дуже добре знає ті сторони.

— Гай-гай! . . хитала головою господиня. — Та це ж і зовсім від нас

недалеко! — Мусили б ви, пане сотенний, батьків таки провідати, годиться!..

— Рада б душа в рай, та гріхи, мамо, не пускають! Військо — це є військо! — скаржився Петро.

— Без дозволу не можна! Та хіба ж я такий один? От побратимові ще гірше! Він — один, як той перст! Батьки аж на Зеленим Клині!..

Старі не могли надивуватися. А сотник Саенко мусив тоді оповісти свою історію: батьки переселилися з Полтавщини років тридцять тому на Зелений Клин, що недалеко над Амуром. Війна з німцями занесла його аж під Варшаву, а тепер він б'ється за волю України!

За вікнами раптом озвалися хлоп'ячі голоси — колядували. Васько попросив батьків про дозвіл, і за хвилину в хату ввалилась ціла юрба дітвори. Засоромлені присутністю старшин, діти стояли мовчки. Васько пошепотів з одним, другим, і невдовзі понеслася дитяча коляда, немов би у полі задзвонили дзвіночки... Сипнуло аж тепер на старшин правдивою журою!.. Хто мав ще які гроші, витягав і обдаровував дітвору — платні ж ніякої за нової влади ще не діставали ні старшини, ні козаки!

По відході колядників, сиділи ще до пізньої ночі, і господиня не могла наговоритися, згадуючи одинака. Ніхто її не спиняв. Такий уже вечір, що кожен може все виговорити, що в нього на душі. Святий Вечір!

Коли вже вставали з-за столу й господар мав принести свіжої, ще за дня наготованої соломи, нараз десь за селом заклекотів кулемет, певно на заставі. Вулицею бігли два козаки Саєнкової сотні. Старшини, схопивши зброю, вискочили надвір.

— Що там? — крикнув Саєнко, бачачи свого бунчужного.

— Від села Доброї іде ворожий наступ, пане сотнику!

— Козаки готові?

— Так! З мого наказу, ніхто ще не лягав.

— От антихристи прокляті! І свято людське їм нічого вже не варте!

— стояв господар у сінях. — Хай вас Мати Божа захистить!

— І вас хай Бог хоронить! — прощалися старшини.

Бігли попід хатами, бо вулицею пролітали заблукані кулі. Умовились як боронитись і триматися бодай до ранку, бо Петро вислав за допомогою до полку.

— В усякім разі займай могилу! — на відході пригадав Саєнко.

— Не так легко буде цю могилу відшукати, — голосно висловив свою думку Петро.

— А я вас туди зараз виведу! — озвався позаду хлоп'ячий голос,

але самого хлопця не можна було побачити, бо заметіль розгулялася надобре.

— А ти де тут узявся? — крикнув сотник.

Васько винувато наблизився до переду.

— Та дуже вже мене просив, — заступався Фесюк, — мусив його взяти... Таж він у пригоді нам стане у таку завірюху... Бач, як розгулялася — світу Божого не видно!

Васько пішов за провідника. Сотник залишив половину козаків із чотовим Нерепехою, наказавши при потребі підпомагати сотні Саєнка, а сам із другою половиною пробирався до могили, яку без Васька й не знайшли б, бо сніг бив просто в вічі. На могилі залягло кілька козаків із кулеметом, решту сотник заховав від куль за могилою. Він стояв коло кулемета і вдивлявся у білу сніжну млу. Не бачив нічого, лише де-не-де спалахували постріли і після них ставало видно звідкіля йшов наступ. Коло самого села зав'язався гарячий бій. Чи витримає там побратим?

— Якби так повиднішало, ми їх звідтіля чесанули б! — шепотів бунчужний.

Раптом заметіль ущухла, і стало видніше. Несподівано, як це буває по завірюсі, хмари почали й собі розходитися, а крізь них глянув місяць і освітив долину.

— Вони! — скрикнув Васько, вказуючи на байраки. І дійсно, там із байраку вилазила лава і йшла в напрямку могили, аби охопити з двох кінців село.

— Вогонь тільки на мій постріл! — кричав Назаренко на козаків, що лізли на могилу й залягали.

Ворог безпечно посувався, не чуючи небезпеки, й коли передні були не далі сотні кроків, пролунав сотників постріл, а тоді зірвалася вогнева метелиця, яку почав кулемет. Лава перемішалась, ніби налетів на ліс гураган і зривав з дерев купами листя...

Тікали дальші. Ближчі не втекли. Фесюк переносив вогонь кулемета все далі й далі, а потім поросив по тих, що наближалися до села, і там були добрі жнива. Васько справно подавав стрічку за стрічкою до кулемета й допомагав бунчужному.

— Слава! — вдарило з могили.

— Сла-а-ава!!! — покотилося від села.

Ворог утівав полями, без доріг. Починало розсвітати. З хат вибігали селяни й здоровили переможців. Сотники видали зарядження зібрати вбитих і поховати їх. Ранених ворог успів забрати зі собою.

Залишивши на всякий випадок заставу, сотні верталися до своїх хат.

На Васька названий батько навіть не гнівався, довідавшись, яку роль він уночі відіграв. Спати вже не було коли. Господарі посадили гостей за святочний стіл і так зустрічали перший день Різдва.

— Покарав Господь антихристів! Не дав їм людської крові в такий великий день напитися! — говорив господар, наливаючи свіжі чарки.

І як на те перший день свят видався погідний і соняшний. Передрімавши трохи після доброго обіду, старшини вийшли й собі на вулицю, а там наче й не було вчорашнього страхіття! Козаки перемішались із сільськими хлопцями, дівчата, прибрані в святочне, виспівували, переморгувалися з козаками, старші люди збиралися гуртами, або заходили до хат і гостилися. Настрій був у всіх погідний, святочний. Ніч пройшла спокійно, і ранок не віщував ніяких змін... Однак вони прийшли. З полку передали наказ повести наступ на село Добре, де далі скупчувався ворог. Допомогти мав полк Січових Стрільців, який уже висадився на станції. А після наступу «січовики» мали змінити фронтовиків. Радість старшин і козаків передалась і селянам. Може ж таки погонять москалів і повернеться порядок! Сотні вже вишикувались на майдані. Треба було з господарями прощатися.

— Дай же ж вам, Боже, щастя й долю! — хрестила старшин господиня. Господар ще довго махав на старшин своєю шапкою.

— «Видно шляхи полтавські! Ще й славно Полтаву!..» — раптом зірвалася стара козацька пісня. І дійсно, Полтава ж була не за горами!

А на призьбі під хатою ревно виплакував Васько: він хотів було й собі йти з козаками, та батько на нього визвіривсь...

— Ой, та чи ж виборять вони тую Україну? — журливо хитав головою старий. Оглянувсь. У дверях плакала стара.

— А де ж Васько?!

— Може ж у хаті... — якось не відразу відповіла. Господар кинувсь до хати. Шукав надаремно. Васька не було.

— «Ой, видно село, широке село під горою!..» — долетіла з другого боку села незнана ще на Полтавщині якась пісня. Летіла, якби першій навздогін...

У село входили сотні «січовиків». Добре одягнені, численні в сотнях. На возах везли кулемети й іншу зброю. За піхотою тягнулися запряжені в четверо коней гармати.

— Оце видко, що військо! Оці то москалів погонять! — шепотіли поміж себе селяни.

Тим часом наші знайомі старшини поволі посувались тими шляхами, якими відходила розбита напередодні ворожа нічна навала, узгіднюючи

плян наступу. Оглядаючи сотню, Петро аж тепер побачив, що поруч із Фесюком іде ніхто інший, як Васько.

— А ти куди? Ану зараз мені додому! — зупинився сотник

Васько станув і винувато опустив голову. Та за хлопця несподівано заступився Саенко:

— Нехай іде, Петре! Не відганяй! Видко, десь його вже така доля! На ці слова Васько раптом підбіг до сотника й поцілував йому руку.

— Ну-ну! — нагримав Саенко, але притягнув до себе сироту й погладив по голові:

— Нічого, Ваську! Будемо ми вже тобі за батьків, коли ти нас собі облюбав.

Козаки зараз же взяли хлопця поміж себе. Тим часом стежа, яку вислано до Доброго і яка була обстріляна кулеметом, вернула, докладаючи, що Добре сильно обсажене ворогом. Старшини почали радитися, та й тут Васько став у пригоді.

— Отам, за тими байраками, є ще одна дорога до Доброго, понад лісом. Тудою можна й у саме село зайти з іншого боку! — вмшався він у розмову.

— Ну, це ж не Васько, а знахідка! — сміявся Саенко. — Хіба ж я не казав!

Постановили, що сотник зі своєю сотнею ніби наступатиме й тим відтягне увагу ворога, а Назаренко зі своїми піде за Васьком і вскочить ворогові на спину. Розійшлися. Невдовзі заговорив кулемет Саенка.

Васько провадив. З байраків увійшли в ліс і посувалися далі до села цілком непомітно, аж спинились. Попереду перед ними були перші хати. Сотня з кулеметом наготові залягла, а сотник з кількома козаками кинувся до хат. Та ніде не було й живого духа!

— Що це значить? Коли селяни поховались, так це ж не перед нами, бо ніхто нас із лісу не міг бачити? — шепотів сотникові на вухо Фесюк.

Сотник і сам був дуже здивований. Нараз із однієї стодоли виглянув старий селянин і, роздивившись сторожко навколо, замахав рукою. Кликав до себе. Підбігли до нього. Старий, не переводячи духа, почав хутко оповідати. Кілька днів тому в село прийшли червоні. Прийнято їх радо, бо ж на них більшість давно чекала. Але, як пішли вони в наступ та вернули побиті, то понапивались і почали таке виробляти, що люди, ще як живуть, не бачили й не чули... Грабували, гвалтували жінок і дівчат, панотця замордували, а з паніматкою таке зробили... хай Бог боронить!..

— Де ж вони? — перебив сотник.

— З тамтого боку села, а комісар у школі.

— Чи багато їх?

— Та ж ніби батальйон казали . . . багацько поранених вивезли.

Козаки посувалися від хати до хати.

— Отут, за цією хатою, школа, — шепотів сотникові Васько.

Сотник дав знак і сотня залягла, а сам з десятком козаків ускочив у середину:

— Руки догори!

Комісар, який сидів за столом, вихопив наган, але Назаренко вистрілював перший, і пістоль випав із пораненої руки комісара. Командира й вістових вже в'язали козаки. На вулиці бив кулемет Фесюка. З хат вибігали перелякані солдати й тікаючи навмання до лісу, падаючи під влучними пострілами. Ті, які боронилися перед наступом сотні Саенка, попавши у два вогні, теж тікали полями, щоб і собі скоріше заховатися в ліс, бо гадали, що ціле село повне українців. Сотні побратимів з'єдналися. Ворог був наголову побитий.

В супроводі селян, які повиходили зі своїх сховищ, козаки йшли до церкви. Тут, коло ганку, на подвір'ї побачили труп панотця з розбитою на м'язгу головою, а коли вступили в дім, побачили таке, що заморозило кров у жилах . . . На підлозі однієї з кімнат, лежало голе тіло молодої ще жінки, подірявлене кулями . . . Це була паніматка . . . Старшини заніміли. Такого страшного звірства ще не бачили вони в своїм військовим житті! . . . На війні, як на війні! Є вбиті, є ранені! Але щоб мордовано ні в чому не повинну жінку, чи священика? На такий чин міг бути здібний тільки звір, або диявол!!!

— Це жах! — опам'ятався перший Саенко й вийшов надвір. Назаренко з Фесюком поспішили за ним, щоб швидше позбутися страшного привиду й дихнути свіжим повітрям, яке позаду в кімнатах було насичене пахом крові . . .

Вертали до школи. На вулицях аж роїлося від людей. Коло однієї з хат чути було жіноче голосіння — там москалі забили господаря. Коло другої хати побивався ще молодий чоловік над своєю згвалтованою і забитою жінкою.

— Давайте старосту сюди! — наказав гостро селянам Назаренко.

В натовпі селян сталося замішання. Випихано вперед високого дядька.

— Та це ж мій хрищеник! — голосно завважив, під сміх козаків Фесюк.

І, дійсно, Петро впізнав того дядька, який підбурював селян, коли сотня кілька днів тому відступала через село, а тепер заволоділа ним,

по розбиттю ворога. Пригадав собі й те, як сам він наказав всипати ледацюзі шомполів за кару.

Дядько стояв без шапки й винувато схилив уже сиву голову. Сотник посміхнувся:

— Ну, що ж, старосто, не думав ти, що ще раз нам прийдеться зустрітися та ще й так, як зараз, що? — А тоді промовив до Саєнка: — Це той самий, що на нас село підняв.

Староста впав на коліна:

— Простіть мене, ваше благородіє!

— Ми тобі тут не жодні »благородія!« Ми — старшини й козаки української армії! А от ти — большевицький поплентач! І тебе треба б на першій деревині повісити! — суворо перебив сотник.

Староста плазував і хапав за ноги, просячи прощення.

— Судити тебе не будемо! — говорив далі сотник. — А от скажи — чи багато сини твої, яких ти до червоної армії післав, людей намордували?

— Біс їм, таким синам! Не відав же я, що вони в такій банді ходять! — вилаявся дядько, викликаючи загальний сміх. Ні старшини, ні селяни такої відповіді не сподівалися.

— Нехай і додому не вертають, бо я їм шиї намну! — вигукнув уже, встаючи.

Здається, на цей раз слова старости були цілком щирі. Петро ще якийсь час йому приглядався і нарешті промовив:

— Я сказав, що судити тебе не буду! Може тепер, побачивши, що роблять з нашим народом ці прокляті московські зайди, сам зрозумієш, куди воно йде. І хто стоїть за правду! Збери негайно сход. Судитимемо зараз тут тих, що впали в наші руки, тих катів, які несуть зі собою морд, знущання й неволю нашому народові! А тебе, коли ти зробив який злочин, нехай судить своя громада, яка тебе вибирала!

Сотникові слова припали до серця і селянам, і козакам. Староста стрімголов побіг виконувати наказ — збирати сход. Козаки принесли й поставили на ганкові стіл. Фесюк дістав із наплечника й розвісив під школою синьо-жовтий прапор.

Коли біля школи зібралось все село, старшини засіли за стіл а Назаренко наказав привести підсудних, спочатку комісара й командира. Обидва, зі зв'язаними позаду руками, увійшли по-різному. Комісар, хоч із його пораненої руки все ще текла кров, тримав себе нахабно, натомість командир, хлопчисько, років дев'ятнадцяти, був блідий і замітно тремтів.

Старшини, пошепки, радилися поміж собою. Навколо натовп стояв — мовчазний і суворий.

— Хто замордував панотця і його дружину? — гостро спитав Саенко комісара.

Мовчанка. Сотник стукнув по столі пістолем:

— Говори!

— Це салдати!.. П'яні... самі! — розгублено виправдувався командир.

— Сабачей мови тваєй не панімаю! А вабще с такой сволачню не хачу гаварить! — помалу цідив крізь зуби комісар, дивлячись просто в вічі сотникові.

Постава комісара була надто викликаюча. Якби не зв'язані руки, певно він кинувся б на старшин. Сотник махнув рукою, і зараз же варта стала ззаду підсудних.

— Брехня! — вискочив наперед староста. — Це вони вдвох самі такого нарobili! Салдати ж грабували церкву!..

— Правда це? — звернувся Назаренко до сходу.

— Правда! Правда! — відізвались голоси.

— Дайте їх сюди! Дайте їх нам!.. — гукали інші.

— Мою жінку замордували!.. Дайте мені! — вискочив наперед селянин з розкуйовдженим волоссям. — Дайте!!!

Сход присунувся ближче й тремтів від чекання. Молодий командир упав на коліна й просив помилувати його. Обіцяв служити вірно й битися проти своїх... Саенко піднявся з-за столу.

— Спокій! — гостро кинув він у натовп. — Не ви тут маєте зараз голос! Подякуйте он пану сотникові, що не карає вас за ваш недавній напад на українське військо! Ми покликали вас сюди, щоб ви бачили, що без справедливого суду в нас не карається навіть наших найлютіших ворогів! (він показав на комісара й командира). — Ми йдемо за правду і свободу! А вони вам несуть брехню й неволю червоної Москви! А потім і того не забувайте, що якби ви їх самі покарали — зараз війна! Сьогодні ми тут, а завтра вони можуть сюди повернути... і що тоді з вами буде? Хто вас тоді оборонить?

— Справедливо! Розумно говорить старшина! — почувлися голоси. — Хоч би Бог дав, щоб уже раз наша влада зайшла...

— А ви ж владі багато своїх синів дали? — обізвався Назаренко. — Підперти силою свою владу треба! Щоб Україна була, волю вибороти собі силою треба! Тоді будете господарями своєї землі! А ви ще й нас тут недавно хотіли бити!

Селяни винувато похнюпилися.

Суд продовжувався далі. Привели двох полонених — москаля й українця. Цей був з-під Харкова і присягався, що забрали його до московського війська силою. Новобранці не хотіли до війська йти, так кожного десятого москалі розстріляли... Що ж було робити — мус! Кожному видима смерть страшна!..

— Хто знає, як вони себе поводити в селі? — спитав Назаренко.

Виступили господарі з тих хат, де стояли полонені. Голоси були прихильні. Старшини, порадившись, наказали розв'язати полоненим руки й пустити їх. Ті раділи, як діти, що їх не карали. Харків'янин зараз же зголосився до сотні Назаренка, а москаль присягався, що піде в свою Московщину і вже ніколи більше не воюватиме проти України.

Коли суд було закінчено, Сасенко наказав відвести засуджених і покарати, згідно присуду.

Комісар ще вспів плюнути вбік старшин, а командира, майже неприємного, поволокла варта. Невдовзі залунала сальва на цвинтарі.

— Собаці — й собача смерть! — сказав Фесюк.

Тим часом Назаренко наказав селянам зараз же приступити до похорону священика і його нещасної дружини, а потім позбирати вбитих.

В захоплених снях, що належали до комісара, старшини знайшли чимало усякого добра, яке віддали біднішим селянам, як рівнож і коні з санками, залишивши собі багато різної вибагливішої їжі, якої вони давно не мали, як теж і напоїв. Отже було чим відсвяткувати перемогу над ворогом, що далась так легко, дякуючи тому, що сотня Назаренка зайшла з другого боку села з лісу. А й тут був причиною той же самий Васько.

Хоч старшин запрошували в гостину селяни, а найбільше «хресник»-староста, сотники залишилися таки в школі й там і перекусували й відпочивали. Ледве скінчили обідати, як до села почала входити кіннота «січовиків». Новини були добрі. «Січовики» переходили в наступ. І, дійсно, невдовзі, почувися вибухи гарматних стрілен на залізниці. Це вже проявляв себе знайомий панцерник. Ворог по всьому фронті відходив. Не можна сказати, що останніми днями йому добре велось. Ніч пройшла спокійно, а на ранок отримано було наказ йти на станцію завантажуватися. Полк відходив на спочинок десь під Полтаву. Нарешті дочекались. Відпочинок був уповні заслужений! Два місяці безустанньої боротьби принесли такі втрати, що далі вже не було сил...

— Ну що ж, Васько, може, повернеш тепер додому? — запитав

Фесюк, коли проходили недалеко села, де зустрічали таку пам'ятну ніч під Різдо.

Васько тільки глянув на далекі хати на засніженому обрії і заперечливо похитав головою. Тепер його батьками були бунчужний і сотник, а ціла сотня — найближчою родиною! Та й козаки віддячувалися хлопцеві за його приязнь! Чого б йому назад вертати? Він багато, багато почув і пізнав! Почув від бунчужного багато такого, про що ніколи йому ніхто не казав! Він знав тепер, що треба боротися до »загину«, бо так співають козаки. Знав, що давно колись гетьман Хмельницький, а пізніше й гетьман Іван Мазепа отут, під Полтавою, з Москвою билися за волю України! Отже треба битись усім! І чого ж він, Васько, має додому вертати? Не вертають же ні козаки, ні Фесюк, ні обидва сотники? Б'ються! І він, Васько, теж за Україну битись буде! — сам себе підбадьорував хлопець.

— Не журися, хлопче, не журись, — наче вгадуючи думки хлопця, обійняв його за шию бунчужний.

— Ви ж не журитесь, то чого ж я мав би журитись! — голосно заперечив Васько.

— Оце не в бров, а в глаз! — сміялися позаду сотники.

Коли дійшли до станції, полк уже від'їхав. Завантаження у два порожні вагони не тривало довго: два кулемети й козаки з рушницями, бо нічого із собою більше не було. Знайшовся під рукою хоч і старий та все ще пихкаючий паротяг, і за пару годин були вже під Полтавою, де полк розмістився в поближких селах. Кілька днів обшивалися, обмивалися і латалися, як то кажуть. Чи багато треба фронтовикам? Одне тільки було зле: місто під боком, а грошей ніхто не має! А що його без грошей у місті робити? Саенко вибравсь, аби, як він казав, затягнути язика, новин яких дізнатись і повернув у лихому гуморі. В Полтаві ніякі військові відділи не стаціонували. Була якась комендантська сотня, з виду не дуже надійна. Про охорону ладу — міліцію шкода й згадувати: на обличчях міліціонерів не помічалось великої певності! Повітового комісара, з яким сотник хотів побачитись, кілька днів чекали з поворотом з Києва, але виглядало на те, що він не верне на свій пост . . .

Отак передавав Саенко свої вражіння з поїздки до міста старшинам, які щовечора сходилися до наших сотників, бо вони й цього разу замешкали разом у заможного господаря.

Картина повного безладдя вставала перед усіми . . . Що ж робити? На кого й на що надіються там у Києві? Що робить українська влада? Ніхто від неї не приїздить, ніхто військом, яке билось, не цікавиться,

ніхто про мобілізацію й не думає, а тим часом наслідки були перед очима... Два місяці тому в сотнях було досить козацтва й старшин! Кожна сотня мала понад сто багнетів! А тепер — сорок-п'ятдесят, не більше! Такі страшні втрати, а натомість поповнень — нізвідкіль! Всі розуміли одне: »січовики«, які їх змінили, не втримаються довго! Тут треба не полків і не куренів! Тут треба дивізій, корпусів, бо це справжня війна, а не забавки... Тут красними словами й соціалістичними мріями нічого не вдієш!!! Тут треба не слів, а великого чину!!! Большевики не панькаються! Десятого розстрілюють, а решта йде і воює, чи хоче, чи не хоче! А в нас із тими »мріями« докотились он до чого: перше-ліпше село своє власне військо, яке кривавиться в боях з ворогом, ще й бити збирається, як оце недавно було з побратимом Назаренком!.. — додавав від себе сотник Саенко.

— Як же далі і з ким будемо продовжувати боротьбу? — даремно падали питання.

І от в один із таких вечорів Саенко виклав свою думку, яка давно вже крутилася в голові:

— Треба їхати до центру, до Києва, до тієї влади, яка нічого не робить, і вимагати. Нехай дає зброю, нехай дає поповнення, хай робить мобілізацію! А ні — то все до біса!

Старшини згідно прийняли думку сотника, а старий полковник мусив зібрати старшинські збори, на яких не годився було спочатку з тими, як він казав, »революційними« думками, але припертий доводами старшин, що іншого виходу немає, рішився на вислання такої незвичайної, в його розумінні, делегації. Їхати, отже, припало нашим старшинам, тож, не гаючи часу, за годину після цієї постанови, сотники з бунчужними їхніх сотень і з кількома козаками вже їхали потягом і проминули Полтаву.

Повернути мали за три-чотири дні, та воно сталось інакше. Невдовзі за Полтавою виявилось, що в одному з товарових вагонів їде кілька хлопців з обидвох сотень. В першу хвилину розгніваний Петро хотів їх зараз же завернути назад та, порадившись із Саенком, рішили махнути рукою. Нехай їдуть! Хай ця подорож до столиці буде їм сдиною нагородою за їхню нічим не нагороджену лицарськість і офірність у тяжкій боротьбі! Все одно за кілька днів повернуться, і ніхто не знає, чи хто з них вийде ціло... Хай їдуть!

— Дякуйте сотникові! — сміявся Петро. — Це він мене намовив, а то вертали б ви назад до Полтави! — казав козакам, що вже добре загосподарили в »теплушці«, десь роздобули залізну піч і солону та влаштувалися цілком не погано, тому сотники рішили й собі перейти

до громади, бож у вагонах було зимно, а мороз тріщав. Отже їхали далі разом. А задоволені козаки вже затягнули згідним хором:

— »Гей, на горі та женці жнуть!

А попід горою, долом-долиною козаки йдуть!»

За Полтавою, на одній зі станцій, потяг щось довго стояв, а потім завернув на південь, на Катеринослав. На найближчій станції виявилося чому? Простіший шлях був перерваний і обсаджений повстанцями. Якими? Ніхто сказати не міг, очевидно тими, які не визнавали теперішньої влади... Але чому і як?

— Ну, що ж самі, дякуючи Богу, показали, як проти влади повстання робити, от і маємо наслідки! — сміявся Саенко.

Але іншим було не до сміху.

— Не дивно, що нам і підмоги не дають, — промовив Фесюк.

— Та що ж тоді влада у Києві робить? — обізвався Назаренко.

— А от достанемось туди, то й запитаємо, що вона робить і що думає робити... — додав сотник Саенко. Та невдовзі й самим довелося переконатись, який авторитет влади на місцях. Ранком потяг став і, здається, не мав наміру рушати далі. Бунчужний Саенка Крутипорох був у коменданта станційки й приніс новину, що невеличку наступну станційку теж зайняли повстанці і потягів далі не пропускають. Це вже виглядало на якісь лихі жарти!

— Туди до біса! — сердився Саенко. — Ми до Києва по мобілізованих їдемо, а тут уже не чекають на мобілізації, а самі, бачу, проти влади... мобілізуються... Але однак же дурні ми були, що без кулемета у таку непевну, як видно, подорож пустилися!

— А хіба ж не маємо Васька? — сміявся стиха Фесюк. — Там, де Васько, там і кулемет мусить бути.

— Невже ж ви й кулемет зі собою таки взяли? — дивувався сотник.

— Васько! А ну пошукай! — крикнув Фесюк. Васько зараз же кинувсь до печі й із якихсь мішків за хвилину витягнув кулемет. Козаки сміялись.

— Добре ми тепер виглядали б, якби тоді відправили козаків там, за Полтавою, — пошепки казав Саенко, а Назаренко тільки дивувався зі своїх хлопців.

Кулемет зараз же поставили на паротяг, і під'їжджаючи до невеликої станційки, відкрили такий вогонь, мов би відбивали большевицький наступ. Зі станційки зараз же посипали горохом »повстанці«, ховаючись під хатами недалекого села. Так комічно закінчився цей »трагічний« епізод!

До Дніпра вже доїхали без пригод. В Катеринославі мали кілька

годин до потягу на Київ. Залишивши бунчужних із козаками, старшини поїхали трамваем до міста, яке, на їхнє здивовання, жило ще цілком мирним, спокійним життям: скрізь рух, скрізь заповнені живністю склепи, базар. Повно всюди людей і війська, війська... Порівнюючи себе із зустрічними старшинами, Петро не міг стриматися, щоб не сказати побратимові:

— Ну, Федосю, ми з тобою нашим виглядом не можемо помірятись з тутешніми козаками! Соромно, як ми обносились!

На тее Федось:

— Побули б вони на нашім місці! Жарти! Три місяці безупинних боїв! Пригоди поміж життям і смертю! Скільки ж то разів заглядали ми з тобою, Петре, їй кістлявій у вічі!.. Спробували б вони такого щастя!

Перехожі старшини, при зустрічі, скося оглядалися, але, зустрівшись із гострим поглядом Саєнка, одразу ніяковіли й давали дорогу.

Коло комендантури стояли два здоровенні озброєні козаки з довгими чорними шликами на шапках. Старшини запитались, як пройти до коменданта, й пішли сходами вгору. Комендант, сотник із таким же шликом, як і в козаків, саме сходить із другого поверху. Довідавшись з ким розмовляє, він з цікавістю оглянув наших старшин та впевнив, що й сам отаман напевно захоче з ними говорити, а на запит Саєнка »Який отаман?«, гордовито відповів: »Отаман Волох!« Запросивши старшин зачекати, вийшов і за хвилину повернув:

— Отаман просить панів!

Із дверей окремої кімнати назустріч вийшов високий, не старий іще старшина з правдивою військовою виправкою й лицем, яке мало на собі сліди колишньої віспи. Чемно привітався і запросив до себе, сам сідаючи за стіл, а гостей прохав зайняти місця у вигідних кріслах. Почастував добрими турецькими цигарками, і коли старшини смакували давно забутий тютюн, сказав:

— Мені дуже приємно зустрітись із старшинами з північного відтинку фронту. — Зв'язків ми ніколи не могли налагодити через цих проклятих повстанців!.. Це тепер якась хронічна хвороба! Тут Махно, там Зелений, ще в іншому місці Григор'їв... Не визнають ніякої влади, а самі собі »влада!«... Але що доброго там у вас? Як там ваші справи?

Отаман зробив добре вражіння на старшин, тому вони почали оповідати про той жалюгідний стан, в якому опинилися запорожці, які за гетьманської влади охороняли кордони України, відбиваючи сталі напади большевиків, хоч ніби був і мирний стан, а як прийшла нова влада й дуже посунули цілі большевицькі дивізії, — вони кривавляться

й досьогодні, без жодної допомоги, без резерв, без допливу бодай мобілізованих. Вони ведуть героїчну боротьбу вже ось недалеко Полтави, і, якщо не прийдуть свіжі численні частини, Полтава певно впаде, а фронт перестане існувати, бо ж далі вже бракне сил! Говорили і про вислання делегації старшин до Києва, щоб вимагати помочі.

Волох уважно слухав і, співчуваючи, хитав головою:

— Погано! Зовсім погано!.. Ну, а там, у Києві... усе тільки політикують!.. Воюють за посади! Кожний міністром хоче небезпремінно бути!.. А вже віцеміністрами — так усі!.. Гей, як би так на мене — порозганяв би я усю цю партійну братію шомполами!!! Тут армію треба творити! Мобілізувати весь народ до боротьби! А вони політикують!..

Тут Волох почав оповідати про ситуацію над Дніпром. Виходило, що й на цім фронті не все було гаразд...

— Большевиків ми, правда, досі б'ємо! Та всю справу нам проклятий Махно псує! Отой український степовий виродок!

— Що ж це за машкара така? Скажіть нам, пане отамане, хто це, властиво, є? Бо ми ж уперше таке чуємо, — вставив Саенко.

— Ха-ха-ха! Оце ви, пане сотнику, добре його, хоч і не знаючи, охарактеризували! Ха-ха-ха! Ма-шка-ра! — реготався Волох. — Правда машкара! Невеличкий, з чорною борідкою (бо ж і сам чорний!), ззаду поглянути — подумаєш п'ятнадцятирічний хлопчина! А візьміть його! Сам він анархіст! Ніякої влади не визнає! Як і всі анархісти! А селяни за ним горою! Чому? Податків ніяких! Самогону гони — скільки хочеш! Як зайняв яке місто, вимете цілковито! Для селян повна лафа: що забрали — їхне! Особливо тоді бідним жидкам перепадає! Але от що до військової організації, то є чому й нам у нього повчитися. Правда, це ж не його винахід! Є в нього якийсь полковник штабний, ще з царської армії, — ото ж і його видумка... Уявіть собі: коли »батько« потребує військову силу, зараз починають дзвонити у дзвони по церквах, селянські сотні з кулеметами сідають на тачанки й женуть, рівнож збирається й кіннота, а там сяка-така й гармата — і все це у похід. А після походу все розсипається по хатах, і немає нічого до дальшого випадку, — інформував отаман.

Старшини слухали з великим зацікавленням.

— Я сам починаю у себе заводити спосіб війни на тачанках! — продовжував Волох.

— А великі ж сили у цього Махна? — цікавився Саенко.

— Значні! На потребу, то й грубі тисячі! Денікін задав був їм чосу,

і тепер Махно ніби до нас горнеться! Але, як большевики на нас ізвідтіль будуть натискати, хто знає, чи не перекинеться Махно на большевицьку плятформу.

— Виходить так, що повторюється в наші часи »Велика Руїна!« — обізвався і собі Петро. — Колись була зміна влад, гетьмани лівобережні проти правобережних, Сірко, Суховій і вкінці цілковите московське панування та неволя! Тепер також зміна влад, Махно, боротьба різних повстанців, отаманів, а до чого воно все веде? До тієї ж нової великої руїни!

— Маєте рацію, пане сотнику. Ті, яким доля дала державу свою будувати, мусять схаменутися, покинути політикувати, а взяти й самі зброю до рук, й інших до того змусити!

— Дай то, Боже, щоб це якнайскорше сталось! — докінчив Саєнко, і старшини почали дякувати отаманові за інформації. Вже на відході Петро запитав:

— А як, властиво, поведуть себе денікінці там, де вже їм удалося захопити наші місцевості?

— І про це можу вас поінформувати: так, як узагалі може поводитися москаль там, де він є паном положення! Самоврядування припинене. Українські школи позамикані. Свідомі українці заарештовані. А взагалі: »нет, не било і не будет!« . . . Одним словом, усе по-старому! Москалі нічого не навчилися! . . .

Старшини ще раз подякували й почали прощатись. Отаман побажав щасливої дороги до Києва, а вже вийшовши за двері свого кабінету:

— Не віряться мені, аби вам там щось удалось, а зрештою побачите самі! А коли б там на фронті зайшли погані зміни, повертайте до мене і мені на правду, буде дуже приємно побачити панів старшинами моїх відділів і то на вищих становищах! . . . — підкреслив отаман Волох останні слова. Так і розійшлись.

Повертаючись на станцію, ділилися новими вражіннями. Довідались дуже багато! Несподіванкою для них була поява нового ворога з півдня, білого московського війська на чолі з царськими генералами, які мріяли про повернення старого ладу, а тут новий вибрик, якась нова козаччина з »батьком« Махном на чолі, якісь, не визнаючи владу українську, повстанці! Дійсно, чи не став знову на овиді привид далеких давнин! Привид »Великої Руїни!« І це в той час, коли для боротьби за волю і державність України мусив би повстати цілий народ! Такі божевільні і юродиві деморалізували цей народ до краю! Вносили серед нього розперезаність, рознузданість і психіку »моя хата з краю!« . . . І це тоді, коли на українські землі йшла московська червона навала, з'єдна-

на терором, злютована облудою »нової правди«, яку вели фанатики заплямованої у кров ідеї! . . І цьому зарадити, здається, не було сил!

Денікінщина була зрозумілим явищем! Це повставала стара, недобита ще сила, й чіплялася в агонії за життя! Вона й не могла бути іншою, як була. Вона всіми своїми фібрами ненавиділа змагання українського народу за волю так само, як ненавиділа їх і новоповсталі Москва червона! Але чого хотів цей юродивий Махно? Для якої мети, для якої химери відтинав цілі маси українського простого народу! І в час неповторний! У час боротьби за самостійну Українську Державу! От де був страшний, непобачний злочин!!!

— Не подобалась мені ще одна річ, — промовив у задумі Петро. — Ота дивна пропозиція переходити до його частин . . . Отак, як кожен комендант, більше чи менше відомий, та буде до себе перетягати старшин, які йому чомусь припали до вподоби, то чи ж довго така боротьба буде можлива?!

Доїхали до одного з міських базарів і побачили таку силу різного роду їжі, що очі їм розбіглися. Катеринослав іще не зазнав большевицького пекла! Негайно зробили для себе закупи на дорогу, бо, хто знає, як у Києві, й поспішили повернути до своїх, аби вислати бунчужних, щоб запаслися продуктами для козаків. Петро хотів дати частину грошей, які полковник з майже порожньої каси виділив на подорож, але козаки відмовилися. На велике здивування старшин, кожен з них був ліпше забезпечений, як самі старшини (пізніше виявилось, що козаки знайшли чимало грошей у комісара, та боялись признатися старшинам, щоб часом вони ці гроші не віддали до полкової каси. Цю таємницю викрив у дальшій дорозі Фесюк).

— Скільки ж то багатств криє в собі наша Богом благословенна країна! — говорив Петро. — Після такої страшної, здавалося би, руїни, пливе ще молоком і медом, не дивлячись на те, що кожен, кому не лінь, її оббирає! Та що з того, коли господарі її не розуміють і досі, що багатств, Богом даних, треба зубами хижо боронити!

У вагоні було тепло. Користаючи з відсутности старшин, козаки наносили повно дерева й шпал, яких було багато коло станції. Бунчужні повернули з повними руками, розстаралися десь і горілки. Фесюк приніс навіть газети й трохи книжок, які купив по дорозі в книгарні. Аж тепер справляли свята, які довелося провести в боях і пригодах!

Вночі потяг доїздив до Черкас. Петрові не спалося. Думав про своїх батьків. Устав, відчинив трохи двері і вдивлявся у засніжену далечинь . . . Там, так недалечко, по той бік замерзлого Дніпра, його рідний

дім!.. Там засипане снігом рідне село. За селом, під дубняком, невеличкий хутір зі старою хатою, в якій доживають свого віку батьки... А він — єдина їхня надія — блукає світами й ганяється за непевною химерою!.. Покинути треба б усе і як доброму, люблячому синові повернути під рідну стріху!.. Чом же він має бути вийнятком серед багатьох-багатьох інших! Сидять же вони молоді й здорові хлопці по домах і не поневіряються? А він мусить для них виборювати краще завтра? І з якої речі? Як би то матінка пригорнула до себе! Як би ж то батько, що ціле життя спину не розгинав, а про єдиного все дбав, щоб у люди вивести, вивчити, до грудей старечих пригорнув!.. Вивів у люди, вивчив... Для того хіба, щоб син, відступаючи по зимних ночах, як безбатченко який, чужих собак дражнив попід тинами?.. Ночував голодний і безсилий по чужих хатах на підлозі? Підставляв свої груди під гулящі кулі?.. А тепер от, у цю хвилину, минає їх любих і найдорожчих, минає і не знає, чи коли хоч поверне під рідну стріху!..

Якесь лихе почуття раптом заволоділо душею. Серце закалатало й зацеміло... Напруженою силою волі сотник відігнав від себе свою хвилеву слабкість і зітхнув. Позад себе відчув раптом чийсь присутність. Оглянувся. За ним стояв бунчужний Фесюк. І сотник, і його бунчужний зрозуміли один одного. Обидва ж були з тамтого берегу, з Полтавщини. Обидвом однаково було недалеко до дому. Якось про це Петро призабув.

— Чи маєш батьків, Іване?

— Матір лишив і жінку при ній... — зашепотів бунчужний, і голос йому урвався. Петро мовчки обняв побратима по боротьбі й так довго стояли вони поруч, вдивляючись у ніч, аж поки потяг відійшов від Дніпра й пішов перелісками та полями.

Сотник заснув лише під ранок, та, коли прокинувся і підвів голову, побачив, як козаки уважно слухали Саєнкове читання книжки. Було тихо, і в цій тиші падали слова зі славного минулого, такого неподібного до гіркого сучасного!.. Сотник Саєнко читав »Жовті води«.

І забувалася ця гірка дійсність! Минуле вставало перед очима, повне героїзму, посвяти й перемоги! Більшість козаків чула вперше свою історію, описану письменником у повісті. Дехто з них пережиття героїв не міг слухати без сліз... А може вони інстинктом відчували, що ця повість і про них! Про них, невідомих героїв нової доби, дуже подібної до тієї, яка давно проминула... Васько, чи не найбільше за всіх вслухавсь і ловив кожне слово з уст сотника. А по закінченні книжки, розмова не було кінця! Сьогодні ж ворог так само розпинає Україну й так само, як тоді, йде боротьба за волю!

— Так, та не так! — обізвався, надслухуючи, Саєнко. — Тоді все зривалося, що жило, і ставало до боротьби! Тому й була перемога проводу, на чолі якого стояв гетьман Богдан Хмельницький! А тепер — хіба самі це бачите! Сотні б'ються за волю і державність, а мільйони сидять собі у теплих хатах і чекають чия буде перемога!.. Як нас ворог поб'є — дочекаються! Але може й буде каяття та не буде вороття!

Задумалися козаки. Прийшло кожному на думку, як то було в Добрім...

Васильків уже лишився позаду. Під'їздили до Києва. Він виростав на горах золотими банями церков і громадами великих домів. Різнокольорові у січневому сонці, поміж снігів, стриміли вони, здавалося, десь у блакить неба...

»Місто славне! Золота перлина великих князів і гетьманів!« — думав зі щемлячим серцем Петро. — »Коли ж відзискаємо минулу велич?«

А місто в проміннях сонця, що тільки вставало, висіло в повітрі, як якась дивна фата моргана!.. І таке вражіння було не тільки у Петра. Усі вояки навшпиньках вдивлялися з вікна в чудовий образ, який більшість із них бачила вперше. Золотоверхий Київ! Як зачаровані стояли в мовчазній тиші!

Потяг ускочив у лябіринти заліза і почав перескакувати з колії на колію, аж зупинився далеко від двірця.

Трохи причепурившись, старшини наказали бунчужним нікуди не відпускати козаків, і вийшли на двірець. Все було тут так само, коли майже рік тому, коли вони, закінчивши інструкторську старшинську школу, роз'їздилися зі своїми побратимами в усі закутки України творити українську армію, яка невдовзі мала повстати як півмільйонна мілітарна сила... Старий, трохи побитий стрільнями, двірець — свідок боротьби з большевиками ще у вісімнадцятому році, знайомі пульманівські трамваї... Здається, все те саме! Але, коли під'їздили до центру, побачили різницю. Місто було цілком без руху. Як якесь більше, провінційальне місто, ну хоч би й Катеринослав, який вони вчора лишили. А ще не цілий рік тому тут переганяли один одного самоходи, гнали рисаки, шуміли натовпи, чулася пісня маршуючих українських частин. Відчувалося, що це є серце Української Держави! Що це столиця забутого усіми великого народу, який нарешті встав до життя! Що тут живе гетьман України! Як колись правили тут і жили князі й гетьмани України! Що це Золотоверхий Київ!

— І подумати тільки, що це було рік тому назад! — не витримав Петро.

— Дійсно, якісь сірі обличчя! Ні руху, ні веселощів, ні життя, — згодивсь і собі Федось. — Велика переміна!

Проїшлися Хрещатиком, і різниця стала ще яскравішою! Навіть тих веселих, тих балакучих, тих усміхнених і радісних киянок на вулицях майже не було. Вояків ходило досить, добре вбраних і відгодованих, тих запільників, яких завжди не долюблюють фронтовики. Наші старшини чули не раз на собі косі погляди навіть козаків, а часом уже й досить легковажні — цивілів. І не диво. У своїх брудних, затасканих шинелях вони виглядали не першорядно. Треба було основно відсвіжитися!

Але старшини не бачили цілком яких-будь частин, що переходили б містом і надавали б йому вигляд мілітарної потуги... Тим більше, що фронт наближався, а не віддалявся... І це вже зовсім не подобалося!

Такими ж легковажними поглядами зустріли наших старшин і в міністерстві, куди вони прийшли. В коридорах скрізь було повно інтересантів, з яких мало кого приймалося. З дверей окремих кабінетів снували якісь молодики з важним виглядом і заклопотаністю на обличчях, з портфелями в руках. Даремно старшини старалися дістати потрібні інформації, де й до кого звернутися в своїх таких важливих справах, які їм доручив виславший їх полк. Їх послано з кімнати до кімнати, від урядовця до урядовця, аж по кількох годинах вони втратили цілком охоту, бачачи, що тут скоро нічого не доб'ються і що їхня місія не така вже проста, як це їм здавалося.

Так було другого й третього дня. І завжди щось ставало на перешкоді: — то хтось там був на важливому засіданні, то якоїсь особи не було в міністерстві, то не було в той день зовсім прийняття!..

Козаки, сидячи у вагоні, зовсім занудились, і старшини дозволили їм ходити до міста. Козаки були далеко практичніші. Вони за кілька днів нав'язали знайомства, а ще за кілька днів ходили вже в нових шинелях і шапках, не гірших від тих, які були на київських вояках!

Аж, нарешті, по тижневих стараннях, удалося добитись прийняття в якогось заступника військового міністра (сам міністер — чи то був тоді Порш, чи ще якийсь інший соціаліст-революціонер, був для простих смертних, як виходило, особою неприступною!) Заступник, так як і сам міністер, був людиною не військовою, років ледве двадцяти трьох-п'ятьох, а з розмови виявилось, що й особою, мало обізнаною зі своїм ресортом, але з великими претенсіями, ну й амбіцією. Прийняв старшин легковажно, навіть не запросив сісти! Але, довідавшись у чому справа, рішив усе просто, скоро й безапеляційно: їхати аж до Києва було цілком не потрібно. Брак вояків? А чому ж самі не мобілі-

зуєте? Прийшли в село, забрали скільки вам потрібно молодих і воюйте! Не треба було їхати аж сюди! Як тут буде проведена мобілізація (вона ще підготовляється, бо ж на черзі справи важніші — підготовка до »трудового« конгресу!!!), то мобілізовані будуть потрібні для частин, які міністерство скоро формуватиме.

Коли заступник міністра закінчив, Саенко, ледве стримуючи обурення, почав доказувати, що фронтові частини вже три місяці ведуть безперестанку бої з удвадцяттеро численнішим ворогом. Без жодної допомоги поповненням, зброєю, грошима. Завдання влади, військового міністерства — провести в країні мобілізацію, як це існує в цілім світі! А потім, вивчивши новобранців, надсилати поповнення фронтовим частинам — і так теж робиться у цілім світі! Завдання ж фронтових частин — битися і тільки битися, щоб не пустити ворога в свою країну! А як цього не буде, так прийде час (а до нього вже, як видно по ситуації, недалеко!), коли все візьмуть чорти й усе лясне, коли такий безлад буде й надалі!

Зденерований сотник у такому дусі наговорив ще багато, аж »отаман«, як звертався до нього його секретар, то блід, то червонів, і, нарешті, зарядив старшинам прийти за кілька днів, аби покінчити з їхньою справою, а на закінчення ще запитав до якої партії старшини, власне, належать?

Це таке важливе питання заступника міністра вивело цілком сотників із рівноваги. Саенко обірвав заступника міністра досить гостро:

— Ми з побратимом належимо тільки до однієї партії! Ця партія — Україна!

Заступник хотів іще щось казати, та старшини протестаційно вийшли з кабінету.

— От, яку владу маємо! — лаявсь голосно Саенко. Хробаки тут позасідали й тільки гроші народні переводять! О-та-ман! Він так надається в отамани, як я у військові міністри!! Патріоти партійних програм!!!

Таким гнівним Петро свого побратима ще не бачив.

— Ви так тут не крічіть, панове старшини, — звернувся до них старший пан, якого вони бачили вже не раз в коридорах, — бо можете мати великі неприємності!

— А що ж по-вашому — може нас ще й арештують та судитимуть? — задержувато відповів і собі Петро. — Цікаво мені бачити, як українська влада буде заарештовувати старшин-фронтовиків тільки за те, що вони приїхали з доручення полку, просити поповнень, без яких вже далі битися неможливо!..

Звідусіль підходили цікаві. Та полковник попросив старшин за собою, усі вийшли на вулицю і там познайомилися.

— Не дивуйтесь, панове! Ви тут не одинокі! Тут — цілковитий балаган!

І полковник почав оповідати, що він от уже два місяці добивається призначення до якоїсь частини, але тому, що він служив за гетьманської влади, його лише обіцянками збувають, а призначення так і немає! Особливо ж гетьманові він не служив, а служив Україні, як і всі, а тепер видно, як вони все розуміють. Виходить так: коли ти не «ес-ер», чи не «ес-дек», то ти вже й не українець!

— Якби так до Денікіна зголосивсь, то там напевно не питали б, хто ти й що ти? Дали б тобі полк, та й іди й бийсь! А тут ти е... українець якогось третього розряду! — огірчено виводив полковник. — От чому, мої панове, багато старшин-українців потягнуло на південь. Зневірились!

— Не дивно, що ми там, на фронті, даремно чекали на поміч! Дійшли вже до такого стану, що немає з ким битись! А тут — цілковите безладдя! — І що ж вони собі думали, як гетьманську владу валили? Валити й руйнувати усяке діло легко, а от збудувати, як навколо самі вороги, тяжко.

— Святу рацію маєте, пане сотнику! Валити державу, яка з таким трудом постала, не було ніякого сенсу! Певно, що з нічого зробити все одразу — такого чуда ніхто не потрапить! Та й негативів багато було! Але скільки ж позитивів? Хоч би привернення традиційного козацтва! На нім була побудована гетьманщина гетьманів Богдана, Дорошенка, Мазепи! Нашу ж гетьманщину насильством повалила Москва! Гетьманщина сама себе не пережила! Розуміється, демократичний дух часу зробив би був свої корективи! Але коли поналазили скрізь москалі, так чому ховалися по загумінках українці? Не винна ж яка одна особа в нашому нещасті! Винні ми самі! Винен загаль, який позбувся за сотні років бездержавного життя свого національного обов'язку! А вони! Повалили вони покликані наново старі традиції, а на місце їх насадили... соціалістичні химери! От і наслідки!.. Закидають карні відділи? Та ні одна влада на Україні без них не обійдеться! Ви подивіться: народ наш так розперезався, так розпустився, так підпав большевицькій пропаганді, що вже жодної влади не хоче! Недавно я оце їздив до брата (священиком він на селі) і сам бачив... По селах скрізь гонять самогон і впиваються до нестями! Ніякої влади не визнають! Щоб іти до українського війська — й не говори! Чекають московських большевиків і сподіваються, що вони принесуть їм рай...

А скільки вже махнуло до червоної армії! Своїми ж руками ярмо московське несуть на свій народ!

От, ішли в повстання проти гетьмана... Гетьмана скинули, добро пограбували, своє ж таки, українське добро і зі здобиччю повернули до дому. А зараз знову підіймають повстання, на цей раз уже проти нової влади, яку самі ж насадили! Рвуть залізницю, захоплюють цілі міста, цілі повіти! Зелений, Григор'ів, Махно! Ось хто прибрав уже новішу владу! А скільки ж їх іще буде цих горе-отаманів? Ну скажіть же — проти цього всього не треба хіба посилати нові карні відділи? Треба! Бож і цю владу знесуть, яку оце на наших з вашими очам настановили! Гетьмана ж обвинуватили в тому, що він творив союз із Красновим. Мовляв, не можна! А вони в союзі з московськими більшовиками — Раковським, Леніним, П'ятаковим — злигались і українську гетьманщину повалили! І це, бач, їм можна!!! Гей, мої панове! Вступили вони на хибний шлях! Проклянуть їх за це потомки! Осудить ще колись історія! Але найгірше те, що на собі це відчуємо, панове, ми, сучасники, хоч у тому всьому ми, вояки, духа Богові винні! — закінчив полковник.

Якраз вийшли на Хрещатик, який в обідню пору виглядав рухливіше. Полковник, як знавець, запровадив нових знайомих до ресторану, де, як він казав, збираються «сливки»...

Старшини зайняли столик і замовили обід. Подаючий офіціант подивився на їх заношений одяг і щось не спішив подавати.

— По убранню стрічають! — сміявся Саєнко і, бачачи, що гості щось шепечуться з господарем, після чого на столах з'являються каварники з підозрілою кавою, а за столами робиться гамірно, і собі проробив подібне. За хвилину і на їхнім столі з'явивсь «каварник», а коло них забігав офіціант.

Горілка в «каварнику» була непогана, і старшини закрепили їхню знайомість. Гомін у ресторані ставав сильніший. Розмова йшла навколо питання дня — скликання «трудового конгресу». Подекуди за столами йшли гарячі партійні дискусії. Імена Винниченка і Грушевського згадувалися частіше.

— Невже це старшини? — запитався Петро, коли йому набридли довкільні розмови.

— Де ж там! — скривився полковник. — Це все урядовці міністерства. Тепер же мода в цивілів на старшинські однострої. Хоч, певно, не бракує тут і старшин, партійних кар'єристів.

— Не дивно, що про фронт тут нічого не хочуть чути!

— Ця тема тут найменш актуальна!

— Недалеко ж так вони зайдуть! І всякі конгреси стануть дитячими забавками.

— Чим би не тішилась . . . партійна дитина! . .

Старшини засміялись і заплатили обід з «каварником», але побачили, що це їм не по їх кишені. Залишилася половина їхнього бюджету! . .

— Треба швидше вертати під Полтаву! Київське повітря не для нас сіромах!

— А мені на хутір (тут, на Васильківщині) їхати, та за пасіку братися. — Тут, я вже добре бачу, таких, як я, не потребують, — прощаючись, казав Павлюк.

За кілька днів старшини з'явилися в міністерстві ще раз. Отаман їх тепер уже не прийняв, а передав секретареві. І знов старшини почули те ж саме: мобілізовані з-під Києва підуть до частин, які формуватимуться в столиці. Фронтіві частини нехай самі собі мобілізацію роблять!

— Так тоді скажіть вашому отаманові, що ми передамо своїм побратимам, як дбає про них влада! Та й не здивуйтесь, добродію (не знаю, як тепер вас величати!, не знаю вашої ранги), не здивуйтесь, що за місяць, а може й скоріше й ви, і ваш отаман будете мазати п'ятки та й задавати «латати» із вашим міністерством! І цікаво — де тоді засідатиме «ваш конгрес»? — відрізав сотник Саєнко.

Урядовець, який забув було язика в роті, бож такого ще від інтересантів у міністерстві не чував, почав кричати щось про арешт і кудись побіг, розмахуючи руками. Старшини з пересердя сплюнули й пішли геть.

— Фініта ля комедія! — промовив Петро на вулиці. — І що ж ми тепер побратимам привеземо? Нічого сказати — добру новину!

— По диявола ми сюди й пхалися! — додав Саєнко. — Що ж його тепер робити?

На розі вулиць кричав щось хлопчисько-газетяр про Полтаву. Зараз же купили газету. Виявилось, що Полтаву московські війська зайняли вже кілька днів тому . . . Стояли тепер безпорадні й приголомшені. Яким чином? Таж коли від'їздили в цю нещасливу подорож, справа була досить добра. Пішли «січовики» в наступ . . . Де ж тепер вони і де тепер їхній слабенький полк??? Напевно ворог підвів свіжі великі сили і фронт проломив! Допомоги ж фронтіві не дали. Ніхто тут фронтом не цікавивсь! «Конгрес», партійний змаг, голосування — от чим у Києві живуть! Що їм, верховодам, кривава боротьба! Що їм, крикунам, нерівне змагання! Там — героїчна офірність одиниць, тут — спекуляція й інтерес! Речі взаємно себе виключаючі! Не дивно ж тоді,

що так власне сталося. Куди ж тепер вертати? Чи є ще куди? Відповіді не міг дати ні один, ні другий . . . Зайти та хоч випити з горя!

З-за найближчого столу замахав рукою полковник Павлюк. Він і без питання, по огірчених лицях старшин, впізнав чим закінчилася їхня справа. Зараз же замовив «каварник», підкреслюючи, що це на його рахунок, і коли настрій покращав, почав розраджувати старшин, щоб не переймалися, бо перейматись не варто! Сказано — правлять усім партійні боги! Витають не на землі українській, а на інтернаціональним якимсь «олімпі»! Й поки їм на лобі їхні «брати» гулі не наб'ють, аж тоді тільки хіба зйдуть з цього, бо розум у голові, як такий, звичайно, мають! Радив теж нікуди з Києва не виїздити. Залишитися при ньому. І коли старшини здивувалися його словам, виявив свій сьогоднішній бадьорий настрій: нарешті, дякуючи якимсь старим зв'язкам, йому дали один із куренів, що формуватиметься з мобілізованих під Києвом. Полк, звичайно, прийме якийсь партієць — дай би Бог, хоч би військовик! Йому, старому полковникові, бач, полку не дали! Ну та нехай і так! Отже немає куди виїздити! Фронт за який місяць сюди дійде. (Це напевно!) Буде й тут роботи!

Старшини спочатку неохоче поставилися до цієї пропозиції, але, по довгим роздумуванні і намовах полковника, пристали. Дійсно! Полковник мав рацію! Де їхній полк? Може вже й цілком розбитий? Куди їхати з десятком козаків? Попадеш у ворожі руки й загуло! Пожити б в Києві тим часом хоч трохи по-людському! Хіба ж вони собі на те не заслужили? Не їхня ж вина, коли станеться те, що має статися! А може ж дійсно прийдуть до розуму, як каже полковник, і почнуть, поки ще не все пропало, замість балачок, творити збройну силу для боротьби! Отже ж починається мобілізація! . .

Старшини погодились. А за кілька днів уже перейшли з вагону в правдиві казарми ще царських часів, де було навіть центральне опікування, а для старшин і така розкіш, як окремі покої. Отримали й одяг, і козаків за кілька днів не можна було впізнати. Підрепарувались і старшини. Це все було несподіваною розкішшю після недавнього тулячого життя!

Особливо ж, найбільш за всіх, радів Васько. Ходячи по місту не міг на себе надивитись у скляних вітринах магазинів. Полковник Павлюк дбав за своїх козаків, і все було готове до прийняття мобілізованих. Та вони щось не приходили!

Наближення фронту до самого Києва, здається, нікого не турбувало! Усі покладали надії на трудовий конгрес так, ніби він мав стати якоюсь перепорою для наступаючої московської навали! Чи це наївна віра

українських соціалістів у »договорення з »братами«, чи колишня довга з ними співпраця для революції? Газети містили цілі сторінки промов Винниченка, Грушевського та інших партійних »богів«, але нічого не писали про фронт, про боротьбу, про організацію мілітарної сили! Жиди, поляки й москалі, уродженці України, отримали нечувані ніде, ні в одній державі права! Вони дістали національно-персональну автономію, а з нею своїх міністрів і свої окремі бюджети для праці серед своїх меншин! Але, не дивлячись на те, не тільки не проявляли ніякої вдячності для української влади, а почали робити всілякі перешкоди в державній праці, провалювали українські закони, часом глузували собі з українського відродження, а то й одверто ставили карти на прихід большевиків! Вони користали зі своїх надзвичайних прав, щоб шкодити на кожному місці. І все це терпілось, бо це мала бути . . . демократія!

Одного січневого морозного дня, користаючи з дозвілля, знайшлися і наші фронтовики на галерії, де громадилась аудиторія слухачів у великій залі Педагогічного Музею. Там відбувалися засідання уряду з представниками партій. Трапили саме на обговорення законопроекту військової повинності для громадян Української Народньої Республіки . . . І от тут представники меншин — жиди, москалі й поляки зчинили такий галас, що старшини не знали, куди ж, властиво, вони трапили — чи до Московщини, чи до Польщі, бож і представники жидівства теж говорили по-московському! Саєнко витримати довго не зміг:

— Ходім скоріш звідціль із того балагану, — сказав він нервово, — бо не втерплю, дістану свій бравнінг і почну по всіх гатити!

Це було близьке до правди, тому Петро зразу ж вивів свого побратима на чисте, морозне повітря.

— Тьху! Щоб ви всі там повиздыхали! — лаявся Саєнко. — Якась республіка в республіці!

Відчувалися несмак і нехіть.

— Таке почуття, як колись на Стоході, коли нас німці газом потруїли! — не міг заспокоїтися Саєнко. — Як би так на мене — змобілізував би усю ту наволоч і на кулемети проти ворога погнав би! . .

На розі Фундукліївської й Хрещатика зденеровані старшини майже віч-на-віч наскочили на двох панночок, трохи не збиваючи їх із ніг на слизькому від снігу хіднику. Хвилево змішались, як то буває в таких випадках. Змішались від несподіванки й панночки.

— Пробачте! Пробачте! — миттю відскочили вбік, даючи дорогу. На хвилину погляди схрестилися. Звичайно ж — молодь! Бльондина з чорними очима спинилася . . . Гм . . . звідкілясь він цю дівчину знає...

Панночка й собі стала, ледве спиняючи свою нетерплячу подругу.

— Чи ми не знайомі? — озвалась перша до Петра. — А коли так, то чому сотник Назаренко став такий пишний, що не хоче навіть, проходячи, хоч би й привітатися?

Аж тепер Петро вже не мав більше сумніву:

— Невже це ви, Доро? Якщо я не помиляюсь . . .

— І напевно вже не помиляєтесь, пане Петро . . . здається? — Але, яка ж це насправду несподіванка, пане Петре! Коли ви тоді десь раптом щезли з київських обріїв, я гадала, що ви не могли далі терпіти киянок, які, на превеликий сором, не вміли говорити ще рік тому українською мовою! — сміялась Дора.

— Та ти ще маєш час згадувати минуле! — іритувалася Дорина колежанка. — Хоч би ти познайомила нас! І ви теж не забудьте, пане сотнику, вашого колеги . . . Хоч, мені здається, він не дуже задоволений з такої зустрічі . . .

— Мій колега, вам, панно Доро, напевно трохи знайомий! Рік тому ми раз колись зустрілись, і то тут же, на Хрещатику! — пригадав Петро, сміючись. — Але будемо знайомитися!

— Чи ж усі ваші киянки такі гострі на язичок? — питався Федось брюнетки.

Замість відповіді, вона змружила очі й приглядалася стрункій постаті сотника.

— Ти їх, Федосю, ще не знаєш! — киянкам не клади пальця в рота! Це дуже небезпечний народ! До речі, панно Доро, я слухаю вас і своїм ухам не вірю! Коли ви так гарно опанували українську мову? Рік тому, я ж добре пригадую собі, ви все »гаварілі« на общепонятном? Звідки у вас така впрост разяча зміна? Я, по правді кажучи, тому вас не одразу й пізнав!

— Ви дивуетесь? Сьогодні часи такі! Часи змін і революцій! Ми не пізнаємо самі себе! Не пізнаєм, які ми були учора! А зрештою — батько мій литовець, ну а мати завжди мала симпатії до українського театру, українських пісень, які так любила. А крім того оце вплив моєї полтавочки — Марусі.

— То ви з Полтави? Бідна ж, бідна ваша тепер Полтава, — захитали головами старшини. — Там панують тепер червоні дияволи! А ми ж її так старались оборонити!

— Там мої батьки! — зітхнула Маруся.

— Однак, чи довго будемо тут на розі зупиняти перехожих! — перебила неприємну мовчанку Дора. — Дивіться, ми стали, як колючі дроти і нас люди обминають!

Дійсно, група молоді створила собою справжню штучну перепону.
— Не маємо де говорити та й на вулиці рух майже спинили! — сміялася дівчина.

За нею засміялася решта.

— Як що панство зараз не має кращої роботи і якщо панове не бояться занудитись у нашім товаристві, то ми можемо трохи пройтись? Що ти на це Марусю?

Маруся ще раз глянула на Саенка і повагом відповіла, що, коли буде згода всього товариства, вона теж не має нічого проти. Отож і пішли по Хрещатику парами. Петро з Дорою, Федось із Марусею.

— Ви дуже змінилися, Доро, — говорив Петро, оглядаючи з приємністю струнку дівочу постать. Дора почервоніла, а її щічки, і так рожеві від морозу, запалали.

— Напевно не більше від вас! Ви й признатись до знайомства не хотіли!

— Ні, справді, Доро! Якби говорили по-московському, як рік тому, пізнав би скоріше, — сміявся Петро. — Але ось Дора і українка!

— А як хочете, це ваша справа. Не кажу — вина... Почалося від тих віршів!.. Пам'ятаєте, ви дали мені читати книжечку віршів Миколи Вороного? Я маю її й зараз!

... Співають, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди!
Цілуй, цілуй, цілуй її —
Знов молодість не буде!.. —

з гарною дикцією й почуттям продекламувала Дора. Пам'ятаєте? Яка ж краса! Яка чудова музика весни! В російській поезії я нічого подібного не стрічала!

— Знов молодість не буде!.. — задумано повторив Петро.

А Дора почала згадувати подробиці їхньої короткої знайомости. Пройшов от рік, а скільки перемін!

— Скільки перемін! — підхопив і собі Петро. І хто знає сьогодні чи за місяць який він zostanie при житті! І несподівано для самого себе, почав оповідати, як вони з побратимом знайшлися випадково в Києві. Цілком випадково! І ніяк не можуть прийти до себе, до нормального життя! А потім заговорив про криваву боротьбу, про пригоди, про маячіння поміж життям і смертю... Про жорстоку, дикунську війну, в якій не беруть живих у полон, в якій прикінчують ранених... І про те, що тут, на верхах, усі цілком байдужі до тих нелюдських терпінь, героїчних змагань і посвяти одиниць! Оповідав і забувся, що перед ним молода дівчина, що, може, їй не цікаве те, що він говорить. Оповідав,

прагнучи виговоритися зі свого болю й жалю, бо досі не було перед ким відкритися й розказати про те, що тяжким камінням лежало на душі... А перед заслуханою дівчиною вставали образи — один жахливіший другого, образи боротьби, без жодного вигляду на перемогу...

Раптом, як несподівано почав, так несподівано й замовк:

— Вибачте, панно Доро! Може, вас нудить така моя нецікава розмова! — Але, знаєте, там, на фронті, чоловік цілком здичавів і навіть... навіть не може себе тримати, як слід, у жіночій товаристві!

Великі чорні очі здивовано глянули з-під довгих вій.

— Що ви, пане Петре! За кого ви мене приймаєте! І не думайте собі, що все те, про що ви оце зараз оповідали, мене це не цікавить! Навпаки! Я не раз жалію і задрощу вам, чоловікам, що ви маєте можливість і сьогодні, в цих сірих буднях і безбарвному житті, творити легенди та бути лицарями, тоді, як ми, жінки, цього всього позбавлені! Я помінялась би охоче, пане Петре, з кожним із вас!

Петро з цікавістю глянув дівчині в очі і в душі признався сам собі, що не шкодує такої несподіваної й цікавої стрічі...

— Правду кажете, панно Доро! Для цієї легенди людина може знести часами непосильний тягар! Усі розчарування і терпіння! Ми творимо легенди боротьби для тих, хто по нас прийде. Хай ми й не здобудемо для себе ймення переможців. Та сьогоднішня боротьба нас наповнює змістом, пориває до чину. І цього теж досить. Постелемо шлях для майбутніх поколінь...

— Задрощу вам, пане Петре, такого життя, — по павзі тихо промовила Дора. Якийсь час мовчки підіймались на Володимирську гірку.

— А я все говорив про себе... Що ж доброго у вас, панно Доро?

— Доброго, властиво нема нічого! Батька звільнили з посади, бо, поперше, він, як литовець, не володіє добре українською мовою. Але причина не в мові, головне те, що батько безпартійний! А це, як знаєте, сьогодні не в моді! («І тут те ж саме», — подумав Петро) Отже ми мусили залишити перше мешкання, а живемо тепер... як безробітні! — іронізувала дівчина. — Це змусило мене взяти на себе обов'язки, і тепер от працюю в управлінні залізниць.

— Але ж ваш тато, оскільки пам'ятаю, займав там високе становище?

— Так він був ще за царського режиму помічником начальника південних залізниць! Але тепер — не потрібний, бо не в партії, а його донька лише бідна урядниця, — продовжувала іронізувати Дора. — Темпора мутантур!.. Хоч, по правді сказати, я цього не жалію! Ануж

прийде інша влада, зараз почнуть батька таскати, а так ніхто не зачепить!

Петро мав іншу думку, але її не висказав . . . Прийдуть большевики — вони перш усього ліквідують як раз оту ні в чім неповинну інтелігенцію! Петро вже добре це пізнав, але навіщо лякати бідну дівчину...

Дійшли за розмовою непомітно аж до кінця Володимирської гірки і стали, як зачаровані. Внизу, в заходячому сонці, як глиба срібла, блищав скутий зимовими кайданами Дніпро, а далі, на кільканадцять кілометрів, усе було покрите сніговою габою. На обрії, далеко-далеко чорніли смужкою ліси. Необмежений простір кудись, здається, поривав, кликав за собою!

— От, крил тільки немає, щоб отак зірватися, махнути й полетіти! . . . І більше на цю, забризкану людською кров'ю, землю не вертати! — замріяно промовила Дора.

— Я бачу Дора — ви поетка, — всміхнувся Петро. І зразу споважнів. — А от у мене зараз зовсім не подібні до ваших думки . . .

— Якщо це не секрет, то я хотіла б знати.

Петро думав і відповів не одразу:

— Там, десть за цими лісами, за блискучим і сплячим Дніпром, може, гупають гармати, клекотять кулемети й закривавлені борці боронять наш спокій . . . Там фронт! . . . А два дезертири бавляться собі в товаристві . . .

— В товаристві двох дурних дівчат? — перебила Дора.

— Ну, я зовсім не мав наміру вас образити, панно Доро! Я хотів тільки сказати, що, коли йде боротьба не на життя, а на смерть, особистим життям ніхто не мусить жити.

Позаду почувся сміх Марусі. Надходила друга пара.

— Чуеш, Марусю! Пан Петро каже, що вояк не сміє сьогодні бути в товаристві жінок! Та ще таких нікчемних істот, як ми з тобою! Називає це дезерцією! — кричала Дора до подруги.

— О, ні! Про нікчемні особи я нічого не казав! — протестував Петро. — Це вже ваша, панночко, видумка!

— Добре вам Дора відплатилась, ви, нечемний лицарю, — сміялася Маруся. — Як ви так нас із Дорою трактуєте, ставайте зараз же на коліна, як правдивий лицар, і перепрошуйте! А, коли цього не буде, то ми зараз вас скинемо вниз! (стали якраз над урвищем) — загрожувала дівчина. — Доро! Бери! Я його за другу руку!

Почалась напружена боротьба. Але скільки приятельки не старалися, не могли зрушити Петра з місця. Федось, сміючись, приглядався даремним зусиллям панночок.

— Шкода! Вам нічого не вдасться! Мій побратим — старий спортсмен!

Приятелики надобре змучились і, тяжко дихаючи, признали перемогу сотника.

— А однак уже вчорі! — вихопилось у Марусі. — Добро! Час до дому! І, зрештою, досить такого »нечемного« товариства! — робила ображене лице.

— Якби так у дійсності було, — реагував на це Федось, — не пройшли б ці кілька годин так хутко!

Панночки значуче переглянулись.

— Комусь, отже, наше бридке товариство не було вже таке байдуже, — вставила Маруся. — Як ви на те заглядаєтесь, пане Петре?

— Я не мав би нічого проти, якби й завтрашній день ми провели так само! — здвигнув раменами сотник. Вони вже підходили до пристанку, а ще нічого не вирішили.

— Як сметана, то комусь вже й ложкою! — тільки додала Маруся.

— У мене є, властиво, одна пропозиція, — озвалася Дора й почала говорити до Марусі ніби по секрету. — Татко мені запрезентував у театрі Садовського на позавтра цілу льожку. Правда, я мала когось іншого запросити, але, коли вже так сталося, хочу своїм товариством скорше набриднути й думаю запросити наших нових знайомих.

На те Маруся:

— Вони не дуже нами захоплені (ніби теж по секрету), але що ж маємо робити? Може ж направляться? Запроси! А що ж там у Садовського йде?

— »Гетьман Дорошенко«.

— Чудово, Доро! Це ж моя улюблена п'еса!

— І моя рівнож! — обізався Петро, а тоді до Дори: — Ваша пропозиція чудова, і ми з Федосем її одноголосно приймаємо!

Підходив трамвай. Старшини посадовили своїх панночок і помахали руками. Дора махала хусточкою. Інший трамвай повіз старшин на Львівську, де були казарми.

— Дивно, як підбавджує жіноче товариство, — казав дорогою задуманий Петро.

— Як після бурі соняшний день! — в унісон обізався Федось. І приятелі раптом засміялись.

— Направду, товариство було премиле! І сьогоднішнього знайомства не шкода! — ствердив Петро. Замкнув очі, і перед ним зараз же став образ Дори з великими, задуманими очима, але сотник відігнав його геть.

— Мені, здається Федосю, що ми з тобою ступили на хибну стежку. Сьогодні таким, як ми, не час на флірти.

— Чому ж це, Петрусю? — глянув здивовано Саенко. — Не можна ж себе аж так віддати ідеї, щоб відкинути для неї цілковито усе своє життя! Ні! Я з цим не погоджуюсь! Це вже занадто, мій, побратиме! Та ще як трапиться такий чортик на дорозі, як, наприклад, твоя Дора...

— Чому ж то вже й моя? — знизав Петро плечима, відчуючи, однак, якусь дивну, при словах побратима, приемність...

— До речі, чи не бачив я її ще в шпиталі, де ти лікувався?

— Властиво! Це ж вона і є. Вона тоді була сестрою-жалібницею. Ми ж і відтоді ще з нею запізнались.

— Чи ж близько? — жартував Саенко.

— І дуже! — в тон відповів Петро. — Щодня вона накладала мені бінт на рану...

Старшини в добрім гуморі дійшли до своїх касарень. Їх привітав Фесюк і повідомив, що від завтра прибувають новобранці, мобілізовані в найближчих під Києвом повітах. Зараз же розійшлися по своїх кімнатах.

Однак Петро довго не міг цієї ночі заснути. Образ Дори стояв настирливо перед очима... І скільки сотник не старався відігнати його від себе, недавніми, ще не забутими образами боротьби, які переживалось у тім, фронтовім житті — вони, викликані уявою, все ж хутко щезали, а натомість, на місце їх, вставала дівчина з великими чорними, якимись таємничими очима! Дора!..

Правда, вона дуже змінилася за цей рік, розквітла, як повна рожа. Як видужав і вийшов зі шпиталю, знайомство поміж ними не переривалося. Кілька разів ходили навіть на прогульку в колишній «царський» сад. Один раз, на запрошення дівчини, був навіть у неї вдома. Дора, не можна сказати, ставилась до нього симпатично. Але відпихало його оте тодішнє її «російство»! Вона говорила тоді виключно по-московськи (зрештою, так говорила тоді майже уся київська молодь!). Але особливо у Дори йому це чомусь не подобалося... Навіть пригадує, цей перший прихід до їхнього дому, який закінчивсь неприємним інцидентом...

Наткнувся там на ціле товариство москалів-старшин, які примазалися до української армії і зустріли його українську мову кпинами... Та він загнав їх усіх на слизьке, бож вони не мали зеленого поняття ні про українську літературу, ні про українську історію...

Пам'ятає, Дора взяла його тоді перед ними в оборону. Це було на початку, а він потім показав цим дармоїдам, де раки зимують! Але,

хоч Дора тоді й була по його стороні, це було йому неприємне і він потім, пам'ятає, уникав зустрічі з нею.

Ну, а потім закрутила його сувора дійсність! Він покинув Київ. Почалася війна і ті криваві змагання, щоденна боротьба, щохвилинні небезпеки... Де ж там було думати про особисте! Та й вона ж донька високого урядовця! Зависокі пороги!..

Такі думки гонили сон з очей. Що й казати! Зустріч ця була приємною на тім розі київських вулиць... Таж рацію має Федось: ідея — ідеєю, але треба щось мати і для себе... З такими думками Петро заснув.

Другого дня Федось був зайнятий у комісії по прийняттю мобілізованих, і не було з ким поділитися думками. Отже Петро проїхався трамваем до міста, вийшов на Хрещатик і, не віддаючи собі гаразд відчиту, опинився на тому самому місці, де вчора зустрів Дору.

— Що це за мана? — промовив сам до себе і пішов угору до опери, яка виглядала так само, як і колись, за добрих часів. Здається, не було тут жодних змін. Подумав про те, що треба б зреванжуватись і купити квитки, але не купив, а пригадав собі, що тут же недалеко будинок, в якому міститься управління залізниць і що там працює тепер Дора. А коли б трохи, може з півгодини почекати, можна так, ненароком зустрітись з дівчиною... Покрутивсь по найближчих вулицях і саме потрапив на час, коли урядовці почали виходити з управління. Завернув напроти і зараз же, здалеку, пізнав Дору. В чорній каракулевій шапочці вона виглядала свіжо й цікаво. Здивовано піднесла брови, бачачи Петра:

— Ви... тут?

І, коли Петро проти волі змішався, додала:

— Ви, певно, чекаєте на когось?

Сказати, що її! Ні! Це було б уже забагато! Петро вигадав якогось не існуючого знайомого, який мав би працювати в управлінні, і сказав, що він хотів власне його бачити. Дора якось скоса глянула і ще раз спитала, чи не перешкоджає. Запевнив її, що ні.

— Так тоді, може, проведете мене додому? Це недалеко! Хоч ми тепер дуже бідно живемо, не так, як то було колись.

І ще тихіше додала:

— Якщо, звичайно, хочете зайти, самі побачите.

І зараз же посміхнулась:

— Для чого я вам це говорю?

Петро поспішив заспокоїти дівчину, щоб вона не дуже тим турбувалася. За кого, зрештою, вона його приймає? Чи ж Дора забула про

минулу їхню знайомість і чи хоч приблизно пригадує собі, що він за один? В наші змінливі дні сьогодні взагалі не треба надавати значіння обставинам, бо сьогодні всі ми однаково бідні. Особливо бідні морально!

— Ви знаєте, панно Доро, — казав Петро сміючись, — ми так із побратимом призвичаїлися до невигод у нашім фронтівім житті, що перебування зараз у касарнях рахуємо як найбільшу досконалість!

— О, сьогодні життя стало таким примітивом, що невідомо, властиво, для чого далі жити! — посумніла дівчина. І по хвилині мовчанки додала:

— Ви думаєте, пане Петре, большевики сюди прийдуть?

Петро здвигнув плечима:

— Усе можливе, панно Доро! Усе можливе . . .

— Тоді згине краса життя і його вартість! . . Та от ми й прийшли.

Перейшли брудне подвір'я. Дім був старенький, для бідних мешканців. Підіймалися вгору крутими і струхлілими від часу сходами. На третьому поверсі, десь під дахом, Дора постукала в двері, а коли ніхто не вийшов відчинити, сама відчинила їх ключем.

— Татко десь певно вийшов. Та от і лист до мене. Ми так завжди листуємося. Почала читати.

— Отже в нас — гість. Тільки, правда, не з Запоріжжя, — іронізувала. — Це знайомий татка, полковник, який останньо був у денікінській армії, а тепер, здається, її покинув і повернув.

Здійняла свою шапочку:

— Вас сюди попрошу, сідайте, а я мушу до господарських обов'язків відійти. А щоб тим часом не нудились — беріть альбом і розглядайте фотографії.

Зробила реверанс і побігла до маленької кімнати, що мала бути кухнею.

Петро розглянувся довкола. Кімната була досить велика, але вся завалена різними речами й дорогими меблями. »Як у музеї«, — подумав він. Це все було з того, попереднього, доброго життя . . . Петро похитав при цій думці головою. Бідна Дора! . . Почав оглядати фотографії. І вони теж були пам'яткою з минулого! Лиця незнайомі й не цікаві. Але по одягах, по мундирах, по манерах — усе говорило, що це була еліта зі світу, якому суджено було зникнути з обріїв . . . Що ж, така химерна доля! А це ж хто? Невже? Так! Це Дора — маленькою дівчинкою! І ще, і ще — це вже пізніші фотографії. І раптом уже цілком знане личко: Дора, як сестра-жалібниця!

Пригадалася перша зустріч . . . Його привезли з пораненою рукою . . . Київський старшинський шпиталь. Пам'ятає. Пролежав понад два

місяці, бо довго гноїлася рана. Здається й недавно, а скільки ж то змін! Вона, »сестричка«, йому й тоді подобалась, та й він їй, видно, не був байдужий... Тоді їхні дороги розійшлись, а тепер? Що тепер? Може й зійшлись, та хіба ж надовго? Як це вона сказала? »Згине краса життя«... О, так, це напевно!..

Задумався. Так! То були інші часи. Він тоді був одним із неофітів українства, яких у той час народилося дуже багато. Її тодішне »російство« відштовхнуло його від неї! Шовіністом же він не був! Але дикий впрост московський шовінізм (особливо отого закукуріченого московського офіцерства та й змосковлених наших, рідних »малоросів«!) викликав ненависть до них і презирство з боку таких, як він, що всім своїм еством переродились і встали на захист своєї розбудженої, як фенікс із попелів, української нації! Не дивно, що він з таким недовір'ям поставився тоді й до Дори... Хоч вона не раз ставала в обороні в тих дискусіях. І сьогоднішня Дора-українка — найкращий хіба тому доказ!

Петро підняв очі й поглядом зустрівся з великими очима Дори, що непомітно підійшла.

— Про що ви так мрієте, пане сотнику! — зажартувала. — Гадаю, цей альбом вам не цікавий?

— Нічого подібного! — запротестував. — Коли в ньому є ви, він не може бути не цікавим!

— Ого! На вас і зовсім не відбився фронт, пане сотнику! — засміялася Дора, почервонівши. — Коли бажаєте, я вам заграю. Не хочу, щоб ви в нас нудилися.

Відкрила в кутку віко маленького піяніна, якого Петро чомусь не зауважив і почала хутко перебирати маленькими пальчиками клявіші. Грала вона Бетговена, і досить добре. Взяла кілька акордів з мазурки Венявського, а потім, обертаючись до Петра, запитала:

— Чи ви любите вальс »Обірвані струни«? Це мій улюблений!

— О, так! Прощу, прощу!

І з-під маленьких пальчиків полилася чудова мелодія. Петрові пригадалося минуле, якого, на жаль, не повернеш...

— Знаєте, цей вальс такий багатющий у настрої! — казала Дора, коли ще дзвеніли в повітрі кінцеві акорди. — Я можу його грати годинами, і тоді мені так хочеться іншого життя!..

Петро дивився на клясичний профіль Дориного лиця і думав, що ця дівчина напрочуд гарна й розумна. І чомусь йому стало шкода її краси. В звичайні часи така краса розквітла, як повна рожа!..

Дзвінок перервав їхній »тет á тет«. Входив батько, а з ним певно той

полковник, про приїзд якого згадувала Дора. Дора зараз же нагадала батькові про Петра. Його Петро не пізнав, так старий змінився.

Познайомились з полковником. Розмова велась у московській мові, тож і Петро мусив її вживати. Дора запросила до столу, і, як Петро не відмовлявся, мусив сісти, а господиня, звиваючись до кухні й з поворотом, казала йому пробувати її кулінарії, що складалася з холодної закуски і склянки чаю. Бідно, але смачно! Розмова за столом зараз же торкнулася наближення большевиків до Києва. Полковник, широкоплечий, типічний росіянин, років п'ятидесяти, довідавшись, що Петро фронтовик, почав досить докладно розпитувати його про большевицькі частини, а рівнож і про українські сили.

— «Чи не укритий денікінський агент?» — думав Петро.

Але з чим, властиво, було критися? Як виходило, полковник був добре поінформований про положення. З його слів виходило, що фронт був не далі як 60-70 кілометрів і продовжував зближатися. Петро, з пошани до господаря, говорив по-російському. Полковник хибно це зрозумів і прийняв Петра за свого.

— Та немає чого журитися! Червоні, хоч і займуть Київ, втримаються тут не більше як місяць. Ми їх вигонимо звідціль і цей раз, напевно, назавжди!

Петро, вичікуючи, мовчав, а полковник продовжував:

— Коли я виїздив, генерал Денікін віддав наказ узяти Катеринослав. Ми отримали багато зброї від Антанти! Навіть трохи танків!

— Ви кажете Катеринослав... — гостро глянув Петро на співбесідника. — Оскільки мені відомо, там большевиків іще немає! Там українські частини! Хіба генерал Денікін почав боротьбу на два фронти, тобто і проти українців?

— Ето всьо равно! Українці — ето бальшевікі втарого сорта! — презирливо кинув полковник.

— А як же буде з українською армією? — ледве стримуючи себе, щоб не вибухнути, запитав Петро.

— Ми її розгонимо і змусимо служити нашому загальному ділу!

— Справді? — уже з іронією говорив Петро, скоса глянувши на Дору й бачачи, що її очі блищать недобрим вогнем. — Так тоді я мушу вам сказати, що українська армія битиметься і проти червоних, і проти білих москалів! Бо обидва вони, як видко, однакові вороги! Обидва вони мають ті самі заміри: поневолити знову український народ, повернути його знову в рабів, яких вони мали перед тим. І ми, українські старшини, й козаки будемо вас так же бити, як б'ємо ваших червоних братів! — говорив тепер українською мовою Петро.

Полковник, зрозумівши свою помилку, безпомічно оглядався на господарів.

— А, коли б вам дійсно вдалось би розігнати українську армію, як ви кажете, то ми, старшини, підемо в народ і почнемо таку партизанку, що невідомо ще, чи допоможуть вам ваші антантські танки!

— Пробачте, я не знав, що ви щирий українець! — пробував поправити ситуацію полковник.

— У вашому, російському, розумінні, — перебив Петро, — щирий — це шовініст! Але якраз я ніколи шовіністом не був! Самі ви цьому свідком! Я ж залюбки вживаю, як бачите, російську мову в розмові з вами, подекуди навіть люблю російську літературу. Але, однак, я не можу зрозуміти цього засліпленого шовінізму з вашого боку, з боку росіян! Я знаю, що ви на це мені скажете »нет, не било і не будет!«
Що українство — це австрійська чи німецька інтрига і так далі. Але це все вами ж видуманий абсурд! Як бачите, тепер ні німців, ні австрійців нема, а ми б'ємося з червоними ні за що інше, а тільки за незалежну, самостійну Україну! Українська армія вже втратила досі тисячі вбитими, а десятки тисяч раненими . . . Це що ж, теж по-вашому, були австрійські чи німецькі агенти? Я знаю, чого ви, москалі, не можете зрозуміти — звідкіль нараз узялась українська інтелігенція? Відродилася! Так, відродилася! Я сам два роки тому був старшиною царської армії і почував себе росіянином, бо не був свідомий своєї національності, бо царський ваш режим таки добре попрацював над тим, аби змосковщити наш народ! А тепер я віродився! І тепер, чи хто хоче того, чи не хоче, я буду до смерти боротися за волю і державність України!

Полковник почав щось говорити в своє оправдання, але Дора, забираючи посуд, почала й собі:

— Треба знати українську історію, тільки не по-вашому, не по-Гловайському, а історію правдиву, українську, тоді й стане вам зрозумілою ця, незрозуміла метаморфоза!

— А ви що ж, тоже українка? — здивувався гість.

— Так! Щоб ви знали! Тато мій литовець. Але покійна мати була українка! Вона передала мені українську кров!

Петро глянув на дівчину з вдячністю — (мила моя Дора!) і зараз же почав прощатись, вимовляючись вимогами служби. Полковник почував себе дуже ніяково. Дора провадила Петра до передпокою.

— Пробачте мені, панно Доро, що я дозволив собі трохи забагато у вашім домі, але хіба ви самі розумієте . . .

— Не тільки не маю нічого проти вас, а навіть вдячна, що ви про-

вчили цього нахабу! — сміялася дівчина, і коли Петро трохи потиснув її ручку, додала:

— Взагалі ви сьогодні по-лицарському виграли турнір...

— А ви знаєте, що колись лицар, який виграв на турнірі, мав завше нагороду від своєї дами! Що ви скажете на це, панно Доро?

— Очевидячки ваша дама мусить щось вам бути винна, — сміялася дівчина, — але, якщо це не секрет, хто ця ваша лицарська дама? Чи ви її вже вибрали?

— Я її вибрати ще не встиг! — у тон відповів сотник. — Але щоб ви на те сказали, коли б я вас, панно Доро, вибрав цією дамою на лицарських турнірах?

Дора почервоніла.

— Я скажу вам, пане сотнику, що ви великий amator флірту! І зачинила двері.

— »Чи ж би образилася?«, — думав сотник, виходячи на вулицю.

Запалювалися електричні світла. Сніг сівсь, мов крізь сито, пухкий і дрібний. А над великими електричними світлами сніжинки здавалися роями нічних літніх метеликів. Петро сідав до трамваю, відчуваючи, що в серці щось грало... Неначе якийсь бадьорий, викликаючий акорд... чи не вальс Дорин — »Обірвані струни?«... .

Федось чекав на побратима, лежачи на похідному ліжку, після цілоденної, вимотуючої праці в комісії, і зустрів повертаючого окликами:

— Закладаюся, що пан сотник приходить від панни Дори!

— Не маю тоді сміливости з тим ховатися! — засміявся Петро й почав оповідати про сьогоднішній »бій« з денікінським агентом.

— Чудово! Чудово! Добре ж ти його відбрив. І Дора теж молодець! Але ж він і вскочив, приймаючи тебе за свого... Ха-ха-ха! — аж заливався сотник. — Але що ж робить наша контррозвідка? Певно, що не один такий пан гуляє по Києву, а скільки ж тоді червоних?

— Питаєш? Їм нема часу для таких дрібниць — вони ж будують соціалізм!

— Маєш рацію, Петре! І... трудяться над... »нетрудовим« конгресом, який розпускатиме валюту, зібрану попереднім урядом!

— Оце так! Оце тобі добре удалось, Федосю!

Обидва сотники голосно й довго сміялись.

— Ну, а як же там із мобілізованими? Чи все гаразд? — перейшов на цікавішу тему Петро.

— Завтра сам побачиш. Дістанеш поповнення з мобілізованих. Нарід здоровий, молодий. Але не знаю, чому, властиво, таких сьогодні мобілізують? Це добре було б у спокійні, повоєнні часи, а не тепер, коли

земля горить нам під ногами! Це ж цілком сирий матеріял! . . . Не певен я, чи матимемо час, аби їх гаразд навчити! Вони ж (більшість із них) ніколи рушниці в руках не тримали! А ми ж мусимо їх бодай хоч стріляти навчити! Незадовго повинні ставати на фронт, і що тоді? Задармо це все загине й ми з ними! Чи ж не краще було б змобілізувати тих, що вже бували на царських фронтах? Коло них би й праці нам ніякої не було б! Скомандував, розсипав у лаву і в бій! . . . А з цими, що ми, бідні, будемо робити?

— Може, наша влада тим не довіряє?

— А на повстання проти Української Держави, яка б вона не була на початках, їх же повела?

— Маєш рацію, Федосю! Та чи ж ми, старшини, маємо право голосу? Ти ж сам бачив, як з нами обійшлись у військовім міністерстві?

— Отож воно й є! Ті, кому належалося б це право, сьогодні — не у влади! Та я ще забув поділитися з тобою дуже поважною новиною, — пригадав сотник. — Полковник Павлюк казав, що призначено нам командира полку. Павлюк присягався, що це якийсь учитель і, здається, цілком не військовик!

— Що ти кажеш? Невже ж це правда? Як же він у бій полк поведе?

— Чому ж ні? Він має партійний квиток! — іронізував Саенко.

— А керувати боєм хто за нього буде? Партія?

Федось на це тільки здвигнув плечима, а пізніше Петро оповів про інформації, з якими був вихопився денікінський агент, щодо фронту й до Катеринослава.

— Невже це правда? — аж піднісся з ліжка Федось. — Ну, знаєш, коли це все буде так, Денікінові ми не опремось! Велика в нього технічна перевага! Але скажу я тобі от що: Денікін може нас знищити, але сам він пропаде від наших повстанців!

— Дивись! Як же сходяться мої думки з твоїми! Якраз це ж саме я сказав тому денікінському агентові.

— Лягаймо спати! Завтра досить буде нам праці з тими мобілізованими.

— А ввечері ж маємо піти до театру! — пригадав Петро.

— Бач, я й забув! Надобраніч, Петре!

— Надобраніч!

Петро примкнув очі й надаремно хотів викликати в уяві обличчя Дори, але, як на злість, риси були якісь невиразні і пригадати їх не вдалось.

Другого дня закипіла праця. Федось не помилився. Ще зранку

прийшли до касарень мобілізовані, і формувалися нові сотні, складені з молодих хлопців, які закінчили двадцять перший рік життя.

Дійсно, матеріял був цілком сирий! Петро мав при собі ледве десяток старих, випробуваних у боях козаків. З них довелося призначувати комендантів. Від того всього знайомі люди розгубилися в масі мобілізованих, і сотня стала зовсім чужою . . .

Тяжкий був перший день! Треба було з цивілів на гвалт робити військовиків! Муштрувати, вчити і давати якийсь лад, бож ворог був уже не за горами!

— Приємно бачити стільки людей у сотні, але певности в такій сотні жодної, — казав Петро, виходячи вечером з касарень і керуючись до трамваю.

— Дивно! У нас із тобою, Петре, завжди однакові думки! Я перед хвилиною думав те ж саме! Як то будемо з такими сотнями зустрічати »батька«-командира? От, як приїде до полку, будемо мати рознос! Ані тобі пройти з такою сотнею, ні чим іншим зарепрезентуватися!

— Не такий чорт страшний, як його малюють! Ти ж чув від нашого Павлюка, що цей командир тільки й має за собою »військової слави«, що народного вчителя. Чи то пак учителя народної школи! — іронізував Петро.

Та, коли сіли до переповненого трамваю, їхні військові турботи розплилися в загальному галасі голосів. Місто поза всім жило щоденним своїм життям і не дуже, видно, турбувалося тим, що діється на фронті.

Приїхали трохи завчасно. Театр тільки починав наповнюватися. Отже чекали. Та приятельки не заставили себе довго ждати. Привітались, як давні знайомі.

— Дозвольте служити вам, прекрасна дамо! — нав'язуючись до вчорашнього, брав Петро Дору під руку.

— Чула, чула я щось про ваші вчорашні »турніри«! — сміялася Маруся.

— Марусю! — з докором спинила Дора подругу.

Роздяглися з поміччю старшин і зайняли літерну льюжу. Панночки сіли попереду, а сотники за ними. При повному електричному освітленні, білява й чорнява приятельки виглядали досить імпозантно.

— Однак наближення фронту і тут помітне! — зауважив Федось, оглядаючи далеко ще неповну театральну залю.

— Невжеж аж така непевна ситуація? — злякано відізвалася, обернувшись, Маруся. — Коли ж то вже діждемося спокійного й певного життя?

— То вже незадовго певно наші лицарі покинуть своїх дам? — додала Дора.

— Панство, — перебив Петро. — Навіщо псувати собі настрої тим, що ще буде! Сьогодні треба жити сучасним! Хвилиною, яка ще належить до тебе! А завтра? — Завтра!... »Що день грядучий нам готує?« — Сьогоднішнє життя — це метелик, що промайне й не верне...

— Дивися, Доро, ми ж маємо в товаристві поета! Поет-лицар! — сміялася Маруся. — Доро! Я хочу мати твого лицаря! Давай мінятися на лицарів!

Усі разом сміялися. Запанував одразу добрий настрої.

— А що б ви, пані, знали! Петро таки поет! І не абиякий! Дещо я читав з його речей!

— Щось такого! — дивувалися подруги.

— Продеклямуйте ж нам щонебудь, поки підійметься завіса! — ви-магала вже Маруся. Петро відмовлявся, але по хвилині згодився.

— Минулого року, мое панство, — почав він, — я випадково познайомився з однією артисткою. Вона була без пам'яті від поезій Веретинського. Отже, я заложивсь із нею, що напишу щось такого українською мовою, якою вона таки досить гордувала (малороска!). Пародія, правда, не вдалася, але вийшло щось майже оригінальне. Пам'ятаєш, Федосю?

— А так! Прочитай!

— Може трохи не відповідне місце! — посміхнувся Петро й почав:

Де ви тепер? Розквітнули троянди,

А в серці — біль, жорстокий, гострий біль...

Ви, певно, мрієте на тій самій веранді,

А коло ніг ваш вірний песик »Біл«.

— Далі не пам'ятаю... Ось іще один фрагмент:

І, як тоді, зітхає ніч над ганком,

І в темнім парку трелять солов'ї.

А над Дніпром жагуче в'ється танго,

Лише тепер вже не смієтесь ви!..

— А от кінець:

Лице б сховав у змочені долоні.

Навколошки припав би і благов...

Молився б вам, я, як святій Мадонні,

І цілував би... грішно цілував!..

Петро скінчив.

— Чудово! Чудово! — плескали в долоні панночки.

— Пане Петре, а чому ж ви викинули строфи? — задумано спитала Дора.

— Певно, пан Петро рахує нас із тобою непідходячою аудиторією! — кривилась Маруся.

— А от і не вгадали чому, а тому, що напевно зараз піднесеться завіса!

І дійсно, вона пішла вгору й електрика згасла. За хвилину перед очима вставали вже образи зі славного минулого! Артисти грали чудово! Сам Садовський — у ролі гетьмана Дорошенка, Прісю, жінку гетьмана, грала Малиш-Федорець, а, крім них, участь брали обидва Стадники, Мар'яненко, Ліницька і інші.

В перерві ділилися вражіннями, але панночки вернулись до деклямації Петра.

— Це ж напrawdę чудово, пане Петре! — захоплювалася Маруся:

» . . . молився б вам, я, як святій Мадонні,
І цілував би, грішно цілував! . . . «

— Здається так?

— У вас чудова пам'ять, панно Марусю!

Дора не говорила нічого. Дивилась десь далеко, повз Петра. Чи може вона знала чар своїх глибоких очей? У них Петро знайшов щось таке, що змусило його здригнутись . . .

Прийняття московських послів випало досконало! Садовський своєю великою артистичною душею хіба відчував вагу моменту! Наїзд уже іншої, червоної Москви! Кількасот років назад інша Москва залізними своїми пазурями все тісніше й тісніше стискала Україну, аж підкотилася під саму тодішню столицю-Чигирин і задавила волю й славу! Так тепер, комуно-більшевицька Москва червоними, кривавими слідами значить свій похід! Пожежами, мордами, розстрілами невинних заливає українські степи! Затягує в свою криваву петлю українську землю й волю! Валить руйнує, нищить і ліквідує українську державність! Ось! Вона вже близько до золотоверхого Києва, столиці України! . . .

На залі була могильна тиша! . . .

» . . . так знайте ж! Я — з діда-прадіда — козак!!!

Дорошенко не продає своєї України за хутори, за землі!!!«

Постать гетьмана світилася самопосвятою для рідного краю! Вібрації

голосу змушували тремтіти усю залю! Впиватись перемогою над московськими послами!

Це була улюблена п'еса Петра. Він її знав майже напам'ять! Горда постать українського гетьмана, грізна постава його полковників, що тільки чекають на наказ до боротьби!.. Ой, чому ж не родився Петро у тих красних часах! Чом тепер треба блукати серед байдужих і німих! Блукати сірими буднями сучасности!.. Яка ж то алюзія для сьогоднішніх жалюгідних часів! Там було кому вести! А хто ж попровадить сьогодні?..

Неповторно, хіба вже навіки, минула наша слава! І які ж то малі й жалюгідні оті сьогоднішні »герої!« Оті сьогоднішні »ес-ери« й »ес-деки!« Фанатики партійних догм!.. Що для них значить Україна? Партійні кличі і їхнє особисте — оце для них Україна!..

— Чи часом ви не закохалися в Малиш-Федорець? — тормосила Петра за руку Маруся.

— Так, закохавсь! Але в... гетьмана Дорошенка! І зненацька виникло порівняння сучасної нікчемности з тим славним минулим, яке, на жаль, промайнуло в безвість...

Та хіба дійсною алюзією до сьогоднішніх днів був останній акт п'еси. Гетьман Дорошенко, аби не проливати далі крові, бо не було вигляду на перемогу, капітулює перед московським військом... Вічна трагедія українського народу! Трагедія, що виникає з браку визнання авторитету, підпорядкованости молодших старшим, малосвідомих тим, що мають за собою життєвий досвід! А тому — тільки імпровізація стала там, де потрібне розуміння державних вимог! Блукання в хмарах, замість бути на землі і робити тверді чини!..

І от, кінець української трагедії:

»... прощайте ви, славетнії знамена!

Служили ви не раз на славу Дорошенка!

Тепер схиліться ви... останній раз!!!«

Завіса впала. Напівпорожня заля ніби була свідком, як минуле едналося із сучасним...

Натовп виніс Дору й Петра на вулицю і розділив їх з другою парою. А коли пройшли пару вулиць, прийшлося ствердити, що Петро з Дорою самі. Трамвай був переповнений, і Петро, посадивши свою даму, сам мусив цілу дорогу стояти, перекидаючись із дівчиною лише поглядами. Та на пересідці запропонував їй пройтись Володимирською гіркою.

— Знаєте, Доро, це вже моя слабість — як тільки приходиться бути

поблизу, мушу завернути над Дніпро й трохи помріяти... — казав перепрошуючим тоном.

— Ой, ці вже мені поети! — ніби сердилась Дора. — Але, коли це обов'язково потрібне вам для якого натхнення... я погоджуюсь, тільки прошу пам'ятати, що вже пізно і будемо недовго... творити це натхнення!

Петро, на знак згоди, взяв дівчину під руку й приспішив ходу.

— Ви не бійтесь, панно Доро! Я маю при собі зброю, — сказав Петро, бачачи, що дівчина розглядається по сторонах. Ніде не видно було ні душі!

— Я не з боязких, пане Петре!.. Але ця пуста...

— Властиво, я цю пустку найбільше люблю! — заперечив Петро і пояснив: — Природа — це найкраще товариство! Чи ж не гарно тут, панно Доро?

Ніч була місячна, з легким морозцем. Груди дихали вільно і глибоко. Під ногами роззявлялось провалля, а в ньому сталлю відбивався замерзлий Дніпро...

Бу-бууммм!.. раптом ударило десь далеко, по той бік за лісами, і покотилося...

— Що це таке? — тривожно питалася Дора, тулячись до Петра.

Петро весь обернувся у слух, і коли постріл прокотився знову, тримаючи дівчину утиском руки, обернув її личко до себе й глянув просто в вічі:

— Це значить, Доро, що ворог має бути далеко ближче, як про те собі дехто гадає.

Очі сотника зайнялися нервовим блиском, і Дора бачила їх такими уперше. В мовчанці чекали дальших вибухів, але їх не було. Петро схаменувся перший і злегка відтрутив дівчину від себе:

— Панно Доро! Будемо вертати. Може в нас алярм... Я мушу скоріше бути зі своїми вояками!

Коли висіли коло Дориного дому, дівчина, що була цілу дорогу якась мовчазна й над міру поважна, раптом заговорила:

— Пане Петре... скажіть, чи не могла б я вступити добровільцем до вашої сотні?

Петро зробив крок назад і дививсь... Чи це жарти?

— Ви... Доро? — Він не находив слів.

— Вас це дивує?.. Хіба ж у тім немає нічого нового! Жінка чейже має право боронити рідний край, коли він у смертельній небезпеці? Нічого тут театрального нема! Хіба ж вам, як старшині, відомо, як бились на царським фронті у сімнадцятім році жіночі батальйони?

А потім і «тимчасово» Керенського боронили! Це, може, було вже божевілья, але хіба героїзму їм відмовити годі? Отже, чому ми, українські жінки, не можемо піти бодай їхніми слідами? Чи ми гірші?

— Маєте рацію, панно Доро! Але ж ви така тендітна! — оглянув Петро маленьку постать дівчини. Вона почервоніла:

— Не думайте так зле про мене, пане сотнику! Я й стріляти вмію! Батько мій — мисливець! Отож він мене і стріляти вчив! — в голосі Дори почувалась образа.

— Я нічого злого й не думаю про вас! Навпаки! Але ви от згадали татка. А як же з ним? Чи ж ви можете його покинути самого?

Дора похилила голову й мовчки пішла хутко вгору.

— Доро! Я не хотів вас образити! — доганяв, відчуваючи, що тут щось не так. — Доро!

Дора, дійшовши до дверей, обернулась і простягнула руку. Петро заглянув в її очі. На віях тремтіли сльози.

— Доро! Я не хотів вас образити...

Чув, як руки її тремтіли.

— Ви не думаєте, що мені, може, хтось другий рівнож так само близький, як батько... І що я хотіла б коло нього бути...

— Доро! Ти!..

Дівчина безсило впала в його обійми, і коли перший поцілунок опалив їхні уста, однак віднайшла в собі досить сили, аби вирватись, відімкнути двері й захряснути їх за собою...

Петро залишився сам. Стояв, ніби чекаючи, чи з'ява не верне назад, та вона не вернула! І, дійсно, це була з'ява!..

Довго йшов порожніми вулицями, не сідаючи до трамваю. Дивні почуття ним заволодили. Почував у собі якусь млосну, солодку втому... Серце співало. Серце ніби кружляло в тому вальсі, що грала йому в своїй кімнаті Дора. «Обірвані струни». Чому «обірвані»? Ні! Струни були нап'яті і грали... Дора стала нараз для нього така близька й така рідна! Кохана дівчина! Йшов і думав, думав... Але що з того? Він же за кілька днів а, може, й завтра? (згадав ці вибухи за Дніпром) верне до боротьби!.. Серце стиснув біль. І, може, прийде всьому кінець... Що буде з нею? Пропаде! Знівечить, розчавить таку красу та червона дика навала, що суне вже на золотoverхий Київ!.. «Життя втратить усяку красу!» — вона ж це сказала. І шкода, шкода, що сліпа доля звела їх наостанку, один до одного...

Побратим зустрів Петра смішком. Та Петро зразу ж спинив жарти. В кількох словах виявив свою таємницю. Між побратимами жодних секретів ніколи не було.

— Гратулюю! Але я не сказав би, що в тебе вигляд переможця, — приглядався Федось. — Що з тобою?

— Та якось, знаєш, і радісно, і сумно! — згодився Петро. »З журбою радість обнялась!« Прийшло це цілком несподівано! Невдовзі знов ув'яжемося в бої... а що там далі — невідомо!

— Ну, знаєш, тепер тобі вже повертати запізно! Треба так серце тримати, як я, — на замку! Маруся теж щось натякає (вона й подобається мені), але я не дуже! Сказано — на замку! А от ви, поети, — народ м'який! — жартував Федось. — Та ти не дуже собі до серця приймай мої слова!.. Може, я говорю це тобі тільки через заздрощі... Та жарти на бік! Дора, це просто скажу тобі, брате, дівчина надзвичайна! І варто нею сушити собі голову! Я взагалі люблю розумних жінок! А вона й гарна і розумна!

Петро набрав одразу гумору і оповів, що Дора хотіла б вступити до війська.

— Що ти кажеш? — захопився Федось. — Ну й молодець! Оце я розумію! Так чого ж тут журитися!

— І ти це серйозно кажеш? Та ти ж знаєш, яка тепер війна. Чи ж може жінка — ніжне, тендітне створіння — перенести такі неможливі, впрост жажливі умовини, які ми терпіли?..

Федось зі словами Петра погодився, але, щоб підтримати побратима на душі, радив мати добру надію, і якось воно там буде... Петро міцно стиснув його руку.

— Але новини, та ще й які! — згадав Федось. — Полковник Павлюк був у міністерстві і таке приніс, що й вірити не хочеться!

Петро ввесь повернувся у слух і присів коло побратима.

— Ми й не знаємо, але уряд вже два дні як покинув Київ і перенісся до Вінниці.

— Що ти кажеш? То, може, Києва й не будуть боронити?

— Чекай! Не все одразу! Знаєш, Павлюк усе вивідає... Отже, найбільші говоруни, а саме Винниченко, Грушевський, Микита Шаповал і інші... вже дряпанули закордон!

— Як? Чому?

— Щось там не помирили й дряпанули! Ф'ю! Ф'ю!.. Та це ще не все! Казав Павлюк, що в міністерствах страшна суматоха! Виряджають різні місії до найбільших країн Європи... і головне — самих молодиків, таких, як ми з тобою!

— Навіщо ж ті місії?

— Ну, з метою пропаганди, чи там що...

— Та ж потрібно б людей старших, із відповідною освітою й досвідом!

— Та де! Досить і партійного досвіду! — сміявся Федось.

— Каже Павлюк, що мільйони забирають зі собою!

— Те, що попередня влада заощадила?

— От де покажуть, що то вони вміють! Ані один хіба чужої мови не знає! Коли ж то навчитись було?

Обличчя сотників посумніли.

— Та біс там із ними! Ще одне забув тобі сказати. Завтра приїде наш командир — »ес-ер«!

— Побачимо, що то за птиця! Але давай спати, бо вже друга година! І я тобі тепер щось скажу: ми були з Дорою на Володимирській гірці, і раптом загули за Дніпром два гарматні постріли . . . Що ти на це?

— Цього треба було сподіватися! . . Але я все таки думаю, що Києва без бою не віддадуть! Це була б ганьба!

— Та вже найбільшою ганьбою хіба є те, що провідники, як ти казав, уже дряпанули . . . Невже ж у них хватило сумління покинути Рідний Край у такій смертельній небезпеці?

— А що для них Рідний Край! Вони, напевно, добре себе забезпечили валютою! А нам, бач, три місяці ні гроша не дають! Що ж, щурі завжди тікають із корабля, як він має затонути і . . .

Федось уже хропів.

День застав наших побратимів за працею. Хоч як там кожен з них не ставивсь критично до »партійного« полковника, але думав про себе, що може ж це тільки упередження, а, може, він не така вже погана людина, і щось дасться зробити. Отже кожен зі старшин старавсь себе найкраще показати. Це вже така психологія старих вояків, що мали за собою стільки років війни. Петро, переговоривши зі своїми ветеранами, казав узяти їм своїх хлопців до рук та інтенсивно муштрувати. Аж закипіло від руху коло касарень. Молоді хлопці зі шкіри вилазили . . .

— Гей, якби так зо два місяці помуштрувати, було б з ким і на фронт іти! — казав Фесюк, радий, що сотник узявсь до роботи, а не пропадає десь у місті (певно вже яка довговолоса десь голову закрутила!).

— Дай, Боже, щоб хоч тиждень! — півголосом заперечив Петро. — Поміж нами, Іване, — я вчора вночі вже чув за Дніпром гарматні постріли!

— Ова! Невже ж так близько? — здивувався бунчужний. — Зле! То, може, й столицю віддадуть?

— Усе можливе! От, бачиш сам, який нерозум!.. Замість того, щоб старих вояків мобілізувати якнайбільше та нам до рук дати, дали нам отих безвусих!

Бунчужний глянув на сотника і подумав про те, що й він ще недавно вуса запустив, але зараз же відігнав свою думку. Якби у всіх молодих, та такий розум!

— Казав я курінному, — продовжував Петро, — щоб хоч раз повести їх на стрільбу, та він одмовив, що набоїв мало... — От і воюй!

Від курінного прибіг вістун з вісткою про прибуття полковника. Сотні вишиковувалися чотирикутником у дворі касарень. І по довгих стараннях сотників були готові. З кімнати штабу вийшов чоловік, років сорока в жупані із синього сукна, червонім поясі, з кривою шаблею при боці та в шапці з червоним шликом...

— «Чи не з театру Садовського, з п'єси «Гетьман Дорошенко»? — подумав про себе Петро. За «полковником» ішов у звичайній сірій шинелі, з пістолем на пасі полковник Павлюк, який, проходячи повз Петра, моргнув. — Струнко! Панове старшина! — пролунала за хвилину його голосна команда.

— Здорово, козаки! — привітавсь «полковник». Відповідь була хоч не дуже вдала, але голосна.

— А ну!.. йдіть до мене!..

І, коли козаки не знали, що їм робити, старшини рухами рук зробили якби коло. Не вітаючись зі старшинами, «полковник» став у театральну позу й почав вигукувати...

— «Оце так! Старшини вже ні на що не потрібні!» — подумав Петро.

«Полковник» тим часом промовляв. Почав із того, що він «соціаліст-рреволюціонеррр!»! Що за царських часів він страждав по в'язницях! За революцію і народ! Що він був навіть на каторзі!.. І тому подібне...

Петро стояв і то блід, то червонів... Хотілось вискочити з рядів і обірвати! Чи ж це мітинг? Вибори? Голосування? А чи це військо?.. Замість того, щоб згадати вікову московську неволю, знуцання Москви над українським народом, славні сторінки історії, щоб загригти до боротьби, що ось за кілька днів тут буде, така дурна балаканина!.. Загриз уста, аби себе опанувати. На щастя, «полковник» почав повторюватися (зле вивчив!) і несподівано закінчив так, як і почав:

— Ви мусите мені вірити! Я ж не якийнебудь там царський полковник, а соціаліст-рреволюціонеррр!..

«Полковник» зробив гордий жест, як поганенький провінціальний артист і попрощав козаків, а старшин запросив до кімнати штабу, де повторив ту ж саму свою мітингову промову, хіба що в скороченому

виді. А потім, так і не подаючи нікому руки (навіть старому полковникові Павлюкові!), вийшов, сів на санки, запряжені парою гарних коней, і від'їхав. За ним рушило ще двоє санок з озброєними в рушниці не то цивільними, не то військовими — особиста охорона? Але від кого? ..

— Ну, знаєте, я гадав, що мене чорти візьмуть від тієї патентованої пропаганди! Оригінал! .. — говорив полковник Павлюк.

— Та він же цілком цивільна людина! — кипів Петро. — Як же ми з ним будемо воювати?

— Не гарячкуйся так, Петре! Якось буде! — заспокоював сотника Федось, запрошуючи старшин до своєї кімнати і ставлячи на стіл пуделко з цигарками. Усі з насолодою запалили.

— Пригадую, на північно-західнім фронті робив нам перегляд комендант фронту (страшидло!) сам генерал Еверт... Ми чекали страшного розносу, бо дивізія перед тим провалилась у наступі. І що ж! Переглянув, викликав старшин наперед, подякував за службу, кожному потис руку — і все!

— Ну, і це допомогло? — сміявся полковник.

— Та ще й як! За кілька днів розпочався протинаступ, і німців було відігнано на старі позиції! — запевняв сотник.

— Бач, а тут якийсь неук і руки тобі не подає... Погорджує тобою!

— Не дуже переймайтесь, панове, — ввернув і собі полковник Павлюк. — Може ще й так буде, що як підемо в бій, цей «герой» дипломатично захворіє і від нас його чорти візьмуть!

— Вашими б устами та мед пити! — зітхнув сотник Назаренко.

— А я так думаю, поки ще до фронту, то він нам досить крові напсує! — сказав сотник Саенко.

Старшини ще трохи поговорили про військові справи й розійшлися. Ввечері, коли Петро мовчки ходив по кімнаті, не знаючи що зі собою робити, Федось, співчуваючи, обійняв побратима і сказав:

— Петре! Іди до Дори! Якщо будуть тут якісь зміни, я заопікуюсь і твоєю сотнею!

Петро похитав головою:

— Ні! Властиво, я вже рішивсь не йти, — рішуче заперечив він, — тільки, так... думки деякі мене тубрують... Тому я оце не в настрої. Потрібна була оця зустріч! Чоловік став сам собі ворогом...

— Це твоя річ! Але, в усякім разі, коли б було потрібне — я до твоїх послуг!

— Я знаю, що є ще такі люди в Україні, для яких варто ще жити і боротися, — відповів на це Петро і заходив знов мовчки по кімнаті.

Те, що нараз стало поміж ним і Дорою, коли наближається фронт,

не могло його заспокоїти. Не піти от кілька днів і воно якось само собою затреться . . . Краще цьому всьому дати спокій! Не час сьогодні жити своїм особистим життям!

Пішов до сотні і, переходячи від одних до других хлопців, що збиралися купками, розмовляючи, почав їм говорити про необхідність боротьби за українську землю. Згадував минуле, коли гетьмани, а перед тим князі й королі обороняли український народ від північних хижаків! Доводив, що коли вони тепер не виборять собі волі, коли не збудують самостійну державу, залишиться український народ рабом, погноєм для хижої Москви! Як віл під'яремний, буде тільки робити і як віл пропадати! . .

Так! Хлопці з цим усім ніби погоджувались і ніби приймали думки сотника, як свої . . . А чи насправду? . . Гей-гей! Як то трудно заглянути в душу народу, що сотнями років звик до неволі, до ярма, до чужого панування! Як то тяжко пробудити його, коли він ще до того пробудження не дозрів! Ой, настане це пробудження колись . . . та чи не буде вже запізно? . . Коли жорстокий, закований в залізну сваволю й сталеву єдність, ворог писатиме свої, власні, невмолимі, хижацькі закони для народу, що визволення своє змарнував! . . Що волю свою прогавив! Що державу свою не створив . . .

Петро розмовами з козаками відзискав свою рівновагу. Федось уже спав. Пройшов у свою кімнату. Як хутко проминув сьогоднішній вечір! От так і треба себе знайти й перехворувати, якщо це була хвороба . . . Та, однак, заспокоївся хвилино. Сон ніяк не приходив. Думки все крутилися коло Дори. Що ж вона там думає про нього? Ні! Він мусить піти, перепросити й назавше попрощатись . . . Нехай забуде про нього й викреслить зі своєї пам'яті . . .

Збудив його галас у сотні. Спочив на рівні ноги. Що там таке? Кинувся з кімнати й аж тепер почув дзвін падаючого скла з вікон і характерний свист куль . . . В помешканні сотні стояв хаос паніки . . . Та зорієнтувався в одній хвилині. Хтось кулеметом обстрілював касарні. Підскаочив до вікна і виглянув . . . В ту ж хвилину кулі вдарились об карниз і обсипали щебенем.

— Кулемет! Сюди давай кулемет! Фесюк! — кричав сотник. Васько, почувши з другої кімнати голос сотника, торохкотів уже своїм кулеметом по кімнатах. За спиною виріс із рушницею в руках Фесюк.

— Став сюди кулемет! На стіл! Я стрілятиму сам! Фесюк! Збери наших старих козаків і бий з других вікон! Васюк із сотником готували кулемет. Бунчужний вибіг виконувати наказ. По стрілах видко було, де був ворог: там на стіні, у парку . . .

В певних руках сотника кулемет почав бити рівно й чітко...

Мобілізовані зі страху лазили по підлозі, а потім схоплювались і тікали до дальших кімнат... Та з другої кімнати з вікон почувся сальвовий вогонь. Це вже керував Фесюк старими козаками.

— Стей! Спинити вогонь до моєї команди! — крикнув сотник. В цей час прийшов сотник Саенко зі своїми ветеранами й кулеметом. Надслухували. Тиша. І, коли ворог вже себе не проявляв, радились, де й куди вислати на ніч охорону.

— Добре, що я починав тільки дрімати, — казав Петро побратимові. — Але це для нас пересторога! Вороже підпілля вже підіймає у місті голову! І яке нахабство! Підлізти майже під самі касарні! Треба берегтися!

Провірка людей виявила, що був один легко ранений поміж козаками Петрової сотні! Ще не так зле! Могло б бути гірше!..

Наказано було козакам лягати спати. Старшинам якось сон не йшов до очей. Вони чекали світанку, щоб оглянути місце, де стріляв ворожий кулемет, і мати там заставу. У другий раз так легко не підійдуть! Не на таких напали!..

Як тільки почало сіріти, обидва сотники, Фесюк, Васько й ще кілька козаків вийшли в напрямку парку... Як дійшли до високої стіни, вже розвиднілося. Йшли далі попід самою стіною, що відділяла парк. Стіна була дуже стара, де-не-де каміння вже сипалось і вгорі були великі щерби. Напевно в такій щербі й був кулемет, який стріляв уночі...

— Будь наготові! — крикнув Петро. В ту ж хвилину з куців Васько замахав рукою.

— Що там?

— Кулемет на стіні! — зашепотів, не переводячи духу Васько.

Петро пошептався із Саенком і Фесюком. Ставали на плечі підбігших козаків і з гранатами в руках перелазили стіну...

Нікого за нею не було. Вилізли на горбок і тут під самою стіною побачили вбитого під самим кулеметом.

— Один! — казав Петро. — А ось сліди інших!

На м'якому ґрунті, поміж кущами, побачили сліди кількох пар ніг, а далі й якусь закривавлену хустку...

— Хтось ще був поранений, — казав Федось. — Добре ти їх почастував, Петре!

— Обшукайте цього! — наказав козакам Назаренко, вдивляючись у забиту людину, яка була зодягнена в робітничий комбінезон. Знайшли в кишенях малесенький бравнінг і віддали сотникові. В куртці на-

щупали щось зашите і коли розпороли шви, витягнули якесь посвідчення.

»...видане орловським »ревкомом« члену партії з 1917 року, порядкове число — 1013, товаришу Івану Кузьміну«, — прочитав Петро.

— Тому, що тринадцять, то й пішов до біса! — казав козакам Саенко.

— От яких »орловських рисаків« Москва нам надсилає! — відіззавсь Петро.

Оглянули кулемет. Він був цілком справний.

— Заберіть його, — наказав Петро, — а коли підходитимемо до касарень, накрийте чимсь і занесіть до моєї кімнати. Про вбитого щоб ні мур-мур! Хай тут його найде міліція, а ми не знаємо нічого! Чули?

— Наказ, пане сотнику! — голосно ствердили козаки.

— Не хочу, аби щось дізнався про подробиці той наш »ес-ер«! — ділився своїми думками з Саенком. — А то ще чого доброго ми й винуваті будемо!

— Маєш рацію, Петре, з цим »полковником« взагалі треба бути обережніш! — погодився Федось.

Але те, що для наших фронтовиків було тільки черговою пригодою, цілком здеморалізувало новобранців... Мусіли тоді старшини вжити різних мір і взятися добре за муштру, аби встановити сякий-такий лад! А Фесюк ходив по сотні сердитий як ніколи і кричав:

— Гей ви, мамини синки!.. Куди з вами воювати до біса! От, дякуйте сотникові, що так гарно з кулеметом пописався! І вас оборонив! Пропали б ви тут усі й ми з вами!..

Хлопці почували себе цілком ніяково й мовчали.

Полковник Павлюк зарядив і вдень, і вночі висилку патрулів, а на ніч ще й застави, повідомив про це командира полку, гадаючи, що він зараз же з'явиться в касарнях, та »полковник« приїхав аж другого дня й не сам, а зі своєю »охороною« ще й ні з того ні з цього накинувся на старшин, що не зарядили варти.

Полковник Павлюк гостро обірвав, кажучи, що це вина коменданта, що минулого разу він не тільки не поінформував старшин про положення на фронті, а й не дав ніяких розпоряджень, і що старшини й так вив'язалися в несподіванім нападі добре, а після випадку, він сам, Павлюк, зарядив усі міри охорони...

»Полковник« одразу змінив тон і почав нарікати, що виною всьому уряд, який зарано покинув столицю, і що тепер тяжко її буде оборонити, і хто знає, чи взагалі не прийде цілковитий відступ...

»Туди до біса! А навіщо ж ви повстання підіймали? А тепер і Києва не можете від москалів оборонити«? — думали старшини.

От і другий курінь прийшлося вислати на охорону мостів (другий курінь полку був в інших касарнях). А взагалі старшини мусять по двоїти пильність і бути напоготові! . .

Набридла ця балаканина полковникові Павлюкові. Аби швидше позбутися, пригадав, що надходить вечір, і щоб була дорогою »полковникові« не сталась яка пригода, подібна до тієї, яка вже день тому була . . .

»Полковник« замітно поблід і поспішив від'їхати до штабу. За ним і його »охорона«.

— Ну, знаєте, наш комендант не з хоробрих! — сміявся Павлюк.

— Ви, пане полковнику, знайшли на нього спосіб! — казав Федось.

— Він прилетів, як буря, а відлетів, як бомба! . .

Старшини підняли регіт.

— Довідавсь я дещо про нього! — продовжував полковник. — Він таки правду нам казав першого разу: він сам учитель народньої школи з містечка Паволоч і зветься Пащенко.

— Ваші інформації, пане полковнику, я бачу, далеко певніші, як ті, які ми тут від нашого коменданта чули! — на те сотник Саенко.

І знов загальний регіт.

— Однак, я того не можу зрозуміти! — озвався Петро. — Невже немає досить війська для оборони Києва? Ну нехай уже нам нічим не помагали й не посилали помочі на фронт, але тут же ми з побратимом бачили багато військовиків та й старшин у Києві досить, аби мобілізувати!

— Там, де багато голів, завжди буде лише безголов'я! — додав Федось. — Кого хоче Бог покарати — відіме розум! Що ж, тут нічого не зробиш! — А от нашого »ес-ера« треба коротко тримати, може з нього й вийдуть ще люди!

З вулиці підійшов до Петра козак-охоронець і передав якусь цидулку. Петро здивований прочитав:

— »Чекаю зараз! Виходь. Справа дуже важна. Дора«.

— Чи дозволите, пане полковнику, — витягнувся сотник, — відійти з касарень на півгодини в моїй особистій справі?

— Що за церемонії, сотнику! Прощу хоч і до ранку! Правда, раджу бути обережним. Випадок цієї ночі — річ незвичайна! Ну, та й ви не маєте особистої охорони, як наше вище начальство! — сміявся Павлюк.

Петро відсалютував і, провіривши, чи наладований пістоль, вибіг

на вулицю. Ще здалека під ліхтарнею впізнав знайому, струнку постать...

— Доро!

Подала мовчки ручки й зараз же відняла, коли хотів у своїх руках затримати.

— Доро! Що це значить?

— А те, пане сотнику, значить, що я нікому ніколи своєю особою не накидаюсь! І ще значить, що після того, що було поміж вами, пане сотнику, і дурною дівчиною, ви так поведитесь із нею!..

— Доро! Прошу одну хвилику зачекати!..

І Петро почав оповідати про нічну пригоду, про заборону куди-будь виходити з касарень і про погане загальне положення.

— Так, я це все добре розумію і те, що ворог уже під Києвом, я також знаю! Але це було вчора і сьогодні. А позавчора?

— Позавчора?..

Не було ради, треба було признатися, що позавчора напав на нього такий дивний настрої...

— І для твого настрою, ти змусив мене пережити такий непевний день?

— Доронько, пробач!

— Ну й варто такого лицаря любити?

— Доро!

— Я знаю, що мій лицар зрадив мене тільки для однієї своєї мрії — України! І тому тільки я йому прощаю!..

І Дора — цього Петро ніяк не сподівався, — хутко глянувши по сторонах, закинула йому на шию руки і впилася в його уста довгим поцілунком...

— Пробач мені, Дорусю!.. Більше цього не буде!

— Коханий! Не треба чорних думок! Я намовляю батька виїхати з Києва хоч до Кам'янця... І для нас із тобою не все ще буде згублене, як є то у волі Божій... А тепер, знаєш що, — розглядалася по порожній вулиці, — тут не є безпечно... Поїдемо краще до кіна, тут недалеко. Треба тобі берегтися!

Так і зробили. На другій зупинці зійшли з трамваю і знайшлися у напівпорожньому кіні. В трамваю, а також і тут помітив Петро на собі косі погляди. Цього раніш не відчувалося... Дорі нічого не сказав, але сам зробив відповідні висновки. Заховались у найдальший кут і, не дивлячись на екран, раювали з близькості до себе, пошепки розмовляючи.

— Коханий, знаєш, у мене є один плян, тільки не знаю чи про це

тобі казати? Приятелька, ти її не знаєш, намовляє мене вступити на працю для української контррозвідки... Коли б Київ зайняли большевики, я все знайшла б можливість тебе колись віднайти!..

— Доро! — здавив Петро маленьку ручку, аж дівчина скривилася. — Доро, чи ти розумієш? Ти гратимеш з вогнем!..

— А чи це тільки твій привілей? — відповіла запитом на запит. — Я не можу в такі жорстокі дні сидіти вдома, склавши руки!.. Ти ж мене до себе не хочеш взяти?

— Я хочу, але не можу! Але ти могла б знову вступити до шпиталю як сестра-жалібниця?

— Ні! Я хочу приносити більшу користь!... Жінка потрапить боротися за свій край!

І скільки Петро не віраджував, Дора відступити від свого рішення не схотіла. Час летів. Проти волі Дори, Петро провадив її до самого дому, умовляючись, що вона буде приїздити до Петра, як і сьогодні. Розійшлись. Трамвай, яким вертав Петро, був порожній. Українських вояків ніде не було видно. Навіть не бачив жодної патрулі. Кондуктор час од часу злісно зиркав на старшину. »Теж добра ознака!«, думав про себе Петро. На дорозі до касарень крутилися перед ним якісь непевні тіні. Кілька разів виймав пістоль і зупинявся під брамами. В різних кінцях міста раптом вибухала стрілянина.

»Це вже зовсім погані ознаки!«, думав сотник, доходячи до стежі, яка його здалека спинила й аж тепер упізнала. Другого дня, ще зранку, на шосе збільшився рух самоходів у напрямку на захід, проходили часом маленькі відділи, прибув самохід з обмундированням та черевиками і його треба було негайно розвантажити. Пащенко надіслав зі штабу троє санок під кулемети й картку полковникові з наказом бути в бойовій готовості.

— Потрохи приходить до розуму! — промовив полковник. —

У разі чого не будемо хоч кулемети за собою таскати. Але це все говорить про те, що будемо відходити, і що Київ не оборонятимуть.

Старшини були також цієї думки,.

Надходив вечір. Може й останній.. Петро довго щось думав і ходив коло брами. Підійшов Фесюк і мовчки став.

— Іване! Я хочу просити тебе про одну річ... — не знаходив слів сотник. — Слухай!.. осідлай мені коня...

І, коли здивований бунчужний чекав, додав:

— Я, не дивлячись ні на що, мушу бути в місті!..

— Пане сотнику! Самому в місті небезпечно!

— Знаю, але мушу!

Фесюк побіг і зараз же осідлав не одного, а двох коней. І коли сотник сідав, сам побіг до Саєнка й пошептався з ним. Стежа може б спинила, та він вискочив із двору чвалом доганяти сотника. Невдовзі вже догнав.

— Що там? Що сталося? — зменшуючи хід, запитався Петро.

— Нічого! — ніяково відповів Фесюк. — Удвох безпечніше! Така ж темінь! Чогось сьогодні вже й вулиць не освітлюють! — вимовлявся бунчужний.

Петро посміхнувся про себе.

— Ну, так тоді — вперед!

Вдарили по конях, і тільки вітер зашумів позаду. За кільканадцять хвилин пізнав Петро у темряві знайому вулицю. Людей ніде не було видно. Все причаїлось, немов перед бурею...

— Сюди! — вказав сотник і вони влетіли в подвір'я.

— Тримай! — зіскочив з коня й побіг сходами нагору. Внизу бунчужний гладив коней і пробував підпруги, потім здійняв рушницю-кавалерійку й заклав цілу обійму на всякий випадок. Петро вже стукав у цей час в двері.

— Доро, скоріше!

Теплі руки зависли на його шії.

— Доро! Я приїхав, як обіцяв... — шепотів, цілуючи, Петро. — Вночі, або над ранок відходимо... Де батько?

— В сусідів, — ледве озвалася, тулячись усім тілом, дівчина. Почув на устах солоність сліз...

— Кохана моя... бідна!..

Стояли, притулені до сабе, без слів, ніби над ними розпростерлася вічність...

— Доро!.. Я вже не можу бути більше! Я самовільно вирвався, щоб сказати тобі востаннє прощай!.. Поблагослови мене на все добре! Ти ж єдина мені найдорожча в світі!..

Вона зрозуміла стан, в якому був Петро.

— Зараз! Зараз, коханий! Я вже беру себе в руки!..

І по хвилі, гладячи рукою волосся Петра, зашепотіла:

— Ми скоро, скоро зобачимось, коханий! Вір! Ми ще побачимось!

— Прощай, мое коротке щастя!.. Моя єдина!

Уста їхні злились у п'янім цілунку... Аж, нарешті, Петро силою відпхнув дівчину від себе й побіг униз сходами. Та, коли скочив на коня, побачив, як зі сходів збігала до нього.

— Візьми! Це благословення моєї покійної матері... Я зараз... здійняла із шиї... Візьми і пам'ятай!

— А це візьми для себе, може, пригодиться! — згадав, витягаючи маленький бравнінг, який пару днів тому здобув на ворогові.

— Дякую тобі! Придасться напевно!

Зіскочив, обійняв, ще раз і ще раз... — Прощай, моє щастя!

— Прощай, моє кохання!

Коні вискочили з подвір'я і зразу ж пішли ристю... Пробігли мертве, засніжене місто. Раптом із-за наріжного дому засвистіли кулі. Фесюк спинив свого коня й випустив набій за набоем — усю обійму. В темряві почувся крик.

— Оце тобі пам'ятка! — злісно огризнувся бунчужний. За кілька хвилин під'їздили до касарень. І в сам час. Прибув »полковник« Пашенко зі своєю штабовою охороною на трьох санках, узяв один кулемет та з десятків козаків і від'їхав у напрямку Василькова, давши наказ відступу.

Чому й чого покидають місто без бою — ніхто зі старшин не знав. — Хоч би бодай поінформував, куди і які частини відходять. З ким і де тримати зв'язок... Тьху з таким проводом! — кляв перед старшинами полковник Павлюк. — Куди ми рушимо в таку темінь, не знаючи ситуації!.. Отже, командире першої сотні! Виставте заставу з кулеметом у напрямку міста. Друга сотня — кулемет і заставу вбік шосе на Васильків. Третя й четверта сотні — виставити кулемети на вікнах. До ранку змінитись. Як буде сіріти — відходимо. Я лишаюся при сотні сотника Назаренка!

— Нема то, як старий вояк! — шепотіли, розходячись старшини — Все ясне, зрозуміле і нічого зайвого!

Так пройшла ніч. У місті цілу ніч вибухала стрілянина. Сіріло. Виводили козаків на шосейну дорогу.

— Четверта сотня змінити першу і охороняти відхід куреня!

— Слухаю, пане полковнику! — голосно відповів Петро. — Кулемет на санках у заставу! Як вийдемо за місто, дозори праворуч, ліворуч і для зв'язку з куренем!

— Наказ, пане сотнику! — весело відізався бунчужний Фесюк, відводячи чоту з кулеметом на середину дороги. Курінь уже пропав у сірій млі.

— Сотня, кроком руш! — скомандував Петро.

Пішли. Світало. Помалу, зі сніжної мряки вставав покинутий Київ. Не віддалявся, а здається наближався. Та це була лише омана...

Десь там із-за Дніпра вже бризнуло хоч і скупе зимове сонце, загравши на копулах церков і на масивах великих домів... І від того, хоч і скупого, сонця заблиски щирим золотом на церковних дзвіницях хрести, а масиви домів прийняли колір рожевого і блакитного мармуру, з-за якого десь у небо стрілив вогонь київської Лаври... Київ! Золотоверхий Київ! Столице українська над Дніпром, пробуджена з вікового сну! Невже встала ти з кайданів московських царів, аби по коротких днях красної волі, впасти в іще гіршу неволю московського червоного хама!..

Станув, дивився й не міг відірвати очей, неначе знав, що дивиться востаннє!.. Надивитись востаннє хотів, щоб вирізьбити в своїй пам'яті!..

Коли вже й застава з кулеметом на санках просунула поруч нього, схаменувся і завернув за козаками... А там же десь і Дора... може не спить і, може, думає про нього!..

»5-го лютого 1919 року« — думав — »опускаємо знову столицю!.. В котрий же це раз!.. Ось вона, ніби рветься до неба! Ніби в нього порятунку шукає!.. Опушена, безсила, безборонна!.. А сини її з болем-жалем у серці ідуть десь у невідоме на захід і самі не знають, чому її не боронять... Мало їх!.. Та ще й хто знає, чи всі стануть до бою!.. Ось там, спереду, у снігах припишкли байдужі села й живуть своїм окремим, ситим і безпечним життям! Не думають про те, що ось упаде на них, як орел степовий на безборонне птаство, дикий північний хижак! Що забере їх під свої страшні пазурі й питиме кров!!!..«

Сумує, йдучи, як тінь у снігах, потонує у думках своїх сотник, а коло нього мовчки крочить бунчужний Фесюк.

І насипало ж снігу! Ледве можна шосе пройти! А на полях він лежить, як гори... Ось увійшли в багатюще село. Висипало воно з цікавості козакам назустріч...

— Диви! Патлюра тікає!.. Товариші прийдуть — уся земля наша буде!.. Вся!.. — шепотіли між собою селяни. »Отак пустити б по них з кулемета!«, думає із прокльонами сотник...

У слідуючому селі наткнулися вже на заставу. З-за хат виглядало кілька кулеметів. Козаки, переважно старшого віку, виглядали добре, по-бойовому. Ну, певно ж це «січовики!» До Петра підійшов якийсь сотник. По мові одразу пізнав — наддністрянець. Привіталися. Обличчя знайоме. Ніби десь стрічалися?..

— Чи ж не в Кодимі зустрічалися з вами, сотнику?

— О, та певно! Ваш панцерний потяг нас тоді урятував! А що ж це ви тепер до піхоти пристали? — запитав Петро. Де ж подівся ваш панцерник «Січовий Стрілець»?

Галичанин посмутнів:

— Де? Гай-гай!.. Приказав довго жити!

— Як так?

— Та там же ж! За Полтавою! Оточила нас ціла московська дивізія! Відбивалися ми, сотнику, дійсно, як леви... Перервали вони нам залізничний шлях... що ж!.. Мусили ми панцерника у повітря пустити й самі ледве що пробилися!

Старшини якийсь час стояли мовчки.

— Ну, а як же там наш полк, може чули?

— Ще під Полтавою його москалі розбили вцент. Рештки до нас пристали. Може й зараз є, не знаю... та ви, може, кого й надигаєте.

Змінили тему й почали говорити про Київ.

— Вам не відомо, сотнику, чому, властиво, без бою залишили столицю?

— Та це ж не секрет! Хіба ви не знаєте? — питався підозріло сотник.

Петро мусив тоді оповідати, якого «полковника» їм призначила влада і що нічого їм не відомо. Сотник, тільки співчуваючи, похитав головою:

— Ото ж воно й є! Хіба ж так можна воювати! Полковника призначають до куреня, бо він, бачите, безпартійний! А вчителя — до полку, хоч він на тому так ся розуміє, як свиня на панських покоях!.. Ви ж хіба це чули? — дискретно, стиха говорив наддністянець. — Уряду вже нема! Грушевський з Винниченком закордон пішли... Тепер zostався Петлюра сам!

— Може ж тепер покращає?

— Може! Але Петлюра, самі знаєте, не військовик! Тут добрих генералів треба! А де вони? Усіх партійці порозганяли! Хе! Війну виграють, пане сотнику, генерали, а не письменники з професорами!

Сотник-«січовик» мав повну рацію. Петро подякував за інформації й побажав кращих часів. Що ж більше було бажати! Козаки за час розмови відпочили й Петро подався доганяти свій курінь і таки дігнав у слідуючій селі, де всі сотні зібралися разом. Тут уже було безпечно, бо попереду стояли частини «січовиків».

Підійшов Федось, і Петро передав йому відомості, які засягнув у знайомого сотника «січовиків». Журилися разом над долею старшин і козаків, що їх даремно вислали до Києва прохати помочі, якої їм так ніхто й не подав!.. Згадували також і панцерник «Січовий Стрі-

лець», і геройських його старшин. Більшість їх положила свою голову на полтавських шляхах... Що ж зробиш? Лицарі абсурду!.. Рушили далі вже цілим куренем і надвечір підійшли до міста Василькова.

Васильків, маленьке провінціальне місто зі своїми одноповерховими хатами, після столиці, робив враження великого села. Вулички були зовсім порожні. Навіть на пісню козаків ніхто не виходив із хат.

— Що за чудасія? — дивувався голосно Фесюк.

— Сотник здвигнув раменами.

Та коли наблизилися до центру, де доми були поверхові й під бляхою, раптом стали і без команди... З жахом розглядалися по сторонах... Скрізь у снігу лежали трупи жидів, жидівок, всюди побиті, поторощені вікна й двері та розірване різного кольору шмаття.

— Що за біс! Погром тут хтось робив, чи що? — підходив схвилюваний сотник Саенко.

— Ще тільки цього нам бракувало! А де ж до лиха наш «полковник»? Чом нас не зупинили і не дали ніяких заряджень ще перед містом? — хвилювався сотник Назаренко. — Фесюк! Зараз же виставити варти на вулиці. Завести людей і зробити лад! Сотня, слухай! — звернувся до козаків. — Крий вас, Боже, кому що взяти з чужого добра! Розстріляю без суду на місці! Зрозуміло?

— Розуміємо! — відгукнулися козаки.

— Зробити наряд на десяток козаків! Нехай знесуть трупи в ті подвір'я, де лежать убиті! — сипалися накази.

Саенко й собі віддав зарядження своїй сотні. Закипіла робота! Інші сотні також не дармували. За півгодини місто прийняло нормальний вигляд. Вулицями ходили міщани. З усяких криївок вилазили перестрашені бідні жида. Аж тепер пішов сотник із Фесюком на помешкання.

— Шкода, що не пошукав ти якоїсь української хати! — казав він бунчужному, входячи до хоч і більшого, двоповерхового, але виразно жидівського дому.

— Коли ж тут і близько немає! Самі жидівські доми! — винувато пояснював Фесюк! — Якийсь отаман Крук зі своїми повстанцями ранком тут погром зробив — докладав він сотнику — ніби тутешні жида мали повстання робити, то він наклав на місто контрибуцію в сто тисяч карбованців, а тому що їх не знесли, повстанці зробили погром...

— А де ж ти такі докладні інформації здобув?

— З жидом одним говорив.

— І таки дійсно жиди готували повстання?

— Не думаю! Та й що ж вони могли зробити в такому малому містечку!

— Та певно ж! Повстанчому »отаманові« потрібне було золото! От і причину знайшов! Я завше був такої думки, Іване: поки твердої влади не матимемо, а з нею й регулярного війська, завжди будуть знаходитись отакі »круки«, чи якісь там »яструби«, що в мутній воді рибку ловитимуть! І хіба винні в цьому малому містечкові жидки, що поміж большевицьких комісарів є чимало жидів, і то з жидівської інтелігенції! А от, маеш: хто винен, а хто і з життям розпрощався!.. Не знати ж хоч, куди та банда пішла?

— Шукай вітра в полі! — махнув рукою Фесюк. — А, може, золота набрали та й до большевиків уже перекинулись? Чи ж мало тих »отаманів« на большевицький бік перейшло!

— Маеш рацію, Іване! А може то й большевики агента свого підіслали, щоб у нашому запіллі такого бешкету наробив, щоб населення проти нас ще більше загітувати!.. І таке могло бути! А що до »отаманів«, то вчора полковник Павлюк казав про Махна. Він уже на бік большевиків перекинувся й Катеринослав від наших забрав.

— Махно? Ну, хто ж би думав! — дивувався Фесюк.

Входили в дім, де мав зупинитися на ніч сотник. Це був, по всьому видко, дім багатшої жидівської родини. В кімнатах усе було перевернуте й вони виглядали, наче після пожежі. Сотник скривився.

— Накажи, Іване, щоб сюди прийшли козаки і зробили якийсь лад. Та аби нічого до рук не прилипало! А то... я уже казав, що злодійства не потерплю! Я займу тим часом якусь кімнату... Та нехай піч розпалять, бо щось я чи змерз, чи, не дай Боже, що... щоб була ще не розхворівся...

Фесюк побіг за козаками, а Петро, зайшовши до невеликої кімнати, яка, певно, служила господареві за кабінет, зараз же стягнув промоклі чоботи, ліг на канапу й накрився шинелею з головою. В сусідніх кімнатах почався рух і чувсь голос бунчужного.

— Мій Іван уже господарить, — посміхнувся, чуючи, що тепло приємно починає охоплювати все тіло. І зараз же думки занесли його до Києва. Як же вона там, бідна?.. Невже ж таки піде на такий небезпечний крок? Агентка з контррозвідки! Ні! Хіба батько їй не дозволить!..

Ця думка заспокоїла його й він заснув. Не знав, як довго дрімав, але прокинувся від чийхсь кроків. На порозі кімнати стояла старша вже жидівка з ляпою в руках. Певно господиня дому.

— Пробачте! — сів на канапі. — Ми зайняли це помешкання без вашого відома... Тепер, знаєте, війна. Та, гадаю, не будемо довго вас турбувати!

— Ну, що ви, пане сотнику, ми навіть дуже раді! — заговорила жінка досить поправною українською мовою. — Навпаки, ми хотіли б, щоб ви у нас якнайдовше були! Ви зовсім не такі, як ті повстанці! Вай! Що вони тут виробляли!.. Як би нас не переховала одна порядна християнська родина, ми б також там лежали, — скаржилась бідна жінка.

— Не всі й повстанці однакові! — зауважив сотник. — Це була, очевидно, якась банда, і шкода, що ми запізно прийшли! Я б сам казав їхнього отамана повісити на першому дереві!

Жидівка вдячно хитала головою.

— Коли б ви щось неприємного мали від наших козаків, або ваших сусіди, прошу зараз же мені сказати. Ми є військо, і чи підемо вперед, чи будемо відходити, мусить бути у всьому лад!..

До кімнати вийшов бунчужний:

— Може б пані якого чаю зварили, якщо маєте, бо наш сотник не дуже то здоровий!

Жінка зараз же метнулася до кухні.

— Нічого, Іване! Я ось трохи передімав і чуюся краще! Але дякую тобі за опіку — чаю випив би з охотою! Ну, як же там, у нас, чи все в порядку? Чи добре заховуються козаки? Чи вони щось уже їли? — закидав бунчужного запитами.

Бунчужний заспокоїв сотника, що все гаразд, що в місті спокійно і що в ньому почалося нормальне життя.

У двері хтось сторожко застукав і в супроводі знайомої вже господині ввійшла молода, інтелігентна пані зі своїм чоловіком — це були діти господині. Сотник мусив представитися їй перепросив за клопіт. Молода господиня розсипалась у компліментах і дякувала, невідомо за що, аж сотникові стало цілком ніяково. Стара вернула з чаєм і печивом, запрошувала їсти й пити на здоров'я і тут же поінформувала, що, хоч їх і пограбовано, але їжі не бракує, бо все було добре приховане. Це вже була перебільшена ввічливість, але що ж зробиш — у цьому народі є вже такі прикмети!..

Молодий господар, який перед тим вийшов, повернув також, несучи півсулеї доморобного вина і теж припрошував. Мусили тоді з бунчужним вихилити по добрій чарчині за здоров'я милих господарів, які нізащо стільки перетерпіли! (але що ж — війна!..) Господарі

потім задоволені пішли, залишаючи вино і просили пити та відпочивати...

— От бачиш сам, — коли вони пішли, казав сотник, — ну і що ж вони винні й кому? Звичайні, милі мешканці маленького міста, які живуть тут уже від десятків, а може й більше років, нікому не зробили ніякого зла, а от вривається якась банда і грабує, і вбиває, і знущується над людською істотою! Бож вона — сама собі влада, бо має зброю в руках, бо ні перед ким вона не відповідає!

Сотник попросив бунчужного піти до Саєнка, аби той зараз же прийшов.

Сотник Саєнко трапив до бідної жидівської хати, та до того ж сина господарів убили бандити, й бідним батькам було не до гостей!.. Зрадів тому Фесюкові, як рідному батькові, й не заставив себе вдруге просити. Тож старшини випили по кілька чарок, Федось положився на канапі, а Петро на принесенім ліжку, і саме тоді прийшов від «полковника» вістун із зарядженням Пащенка аби сотні були на поготівлі.

— Он коли дав про себе знати! — сміявся Саєнко. — про те, аби лад у місті зробили, про тее ні слова! Гарного коменданта маємо! Ми й без нього знаємо, що, коли ворог десь недалеко, то в поготівлі треба завжди бути!.. Знаєш, Петре, — переходячи на іншу тему продовжував сотник — не певний я в цих мобілізованих! В мене вже п'ятьох бракує! Чи вони в місті де залишилися, щоб до большевиків перейти, чи десь по дорозі додому п'ятами накивали — не знаю!

— Та й я певности великої не маю! — згоджувався Петро. — Але, коли ще постоїмо тут скільки днів, треба б за вишкіл узятись, та й не абияк! Гадаю, з муштрою досить! А от навчити їх хоч прицілювання та й самого бою!.. Матеріал же цілком сирий! Я в цьому під час походу переконався.

— На завтра зранку заряди! — наказав сотник бунчужному.

І на другий день, із самого ранку, закипіло бойове навчання. За прикладом сотень наших побратимів, пішов невдовзі й цілий курінь.

Полковник Павлюк тільки проходжувався від однієї сотні до другої й затирав задоволено руки. Місто, яке переконалося, що прийшов лад, жило своїм звичайним життям. Із сіл приїздили селяни, відчинилися жидівські склепи, зібрався базар...

Надвечір Петра викликали до штабу. Полковник зайняв дім фабриканта, якого було вбито під час погрому, й розташувався там з відомою вже Петрові своєю «охороною». Сам він до сотника не вийшов, а передав наказ через штабового молодика, що міг бути,

по вигляді, хіба яким хорунжим, аби сотник Назаренко зі своєю сотнею на ніч подбав про охорону міста, бо на фронті не зовсім спокійно.

»Ну, що ж — охорона, так охорона!«, думав, від'їжджаючи від штабу Петро, але чому ж це така навмисна ігноранція! Ну, вийшов би сам, наказав би, подав раду — він же відповідає за частину!.. Дивно це все якось, на правду, виглядає!

Однак, узявши зі собою кількох козаків, на санках об'їхав Петро ближчі околиці міста, намічаючи за дня кращі становища для застав, на випадок якого несподіваного нападу. Надвечір застави вже стояли на своїх місцях, а поміж ними ходили стежі і зв'язкові. Так, у поготівлі, пройшла ніч. Ранком сотня повернула до міста до свого розташування. За те мала вільний день, але вже від полудня сотник підняв козаків на повторювання вишколу. І, коли почулись шемрання, зібрав сотню й гостро її збештав, що це — війна! А вони до війни ще не готові! Тому треба кожної хвилини готувитись і кожну хвилину використати, а не сидіти по хатах!..

— А що, будете нарікати? — сміявся бунчужний — Наш сотник нікого ще в житті не скривдив! Але, як що не по його, насупроти не попадайся! Зате бойовий старшина! Ой, бойовий! — казав козакам.

Так проходили одноманітні дні, нецікаві, заповнені щоденними бойовими вправами. Петрові в тім було краще! Особиста драма блідла й коли він, змучений цілоденною біганиною, лежав увечорі на канапі, а Федось був із сотнею в заставах, вставав перед очима образ дівчини, що так владно, так раптово ввійшла в його бурхливе життя... Але, однак, доля готувала йому несподіванку, якої він ніколи не сподівався... Якось увечорі, коли він, як звичайно, відпочивав по денній праці, а побратим Саєнко пішов зі своєю сотнею в застави, хтось обережно застукав до дверей. Це був вістун зі штабу. »Знов якась халепа!«, подумав злісно сотник.

— Пане сотнику! Привів до вас якусь молодицю, яка вас шукає.

— Що за молодиця? — здивувався сотник. — Нехай увійде!

Вістун відійшов, натомість у дверях стала закутана в довгий кожух жінка.

— Що вам треба? — не встаючи й гадаючи, що щось там наброїли козаки, питався сотник. Замість відповіді, жінка ступила пару кроків.

— Петре! Не впізнаєш?

Сон це, чи з'ява?

— До-ро!... — схопивсь, як несамовитий. Кожух і хустка полетіли на канапу. — До-ро!.. — цілував уста й очі і тиснув в обіймах.

— Коханий... мій!

— Доро! Яким ти чином тут? Доро!!!

— Чекай! Дай мені відпочити! Я по двох днях дороги... ледве живу.

Була в селянських чоботях і такій же спідниці.

— Дивуєшся моїй маскараді? — сміялась — Почекай! Усе оповім... Я трохи голодна.

Побіг до господарів і просив допомогти його знайомій, яка тільки що втекла з Києва. Господарі не здивувались і зараз же забігали. На столі з'явилася різна їжа і навіть те ж саме доморобне вино, чарку якого Дора випила без прохань.

Господиня, довідавшись, що в Києві большевики розстрілюють направо і наліво та грабують багатших людей, тільки співчуваюче хитала головою.

— Скажи ж, кохана, як же тобі вдалось втекти, і що з батьком? Дора відкинулася на спинку крісла:

— Коханий! Я й не думала тікати...

— Не розумію!

Дора нахилилася через стіл і замкнула йому поцілунком уста...

— Я... тільки виконую мій обов'язок, Петрусю!.. Я принесла важні відомості від підпільної організації з Києва, — казала пошепки.

— Доро! Ти пішла до контррозвідки? — зблід Петро.

На знак згоди хитнула головою.

— Але хіба ти не вернеш назад? — питався з тривогою в голосі.

Дора відчула серцем цю надзвичайну тривогу за неї в його словах. Схопилась і, оббігши стіл, притулилася до такої дорогої для неї людини:

— Коханий! Я знаю, що ти боїшся за мене! Але не є так уже зле! Як мене цей пістоль давить!..

Розстебнула кофту й вийняла знайомий бравнінг.

— Оце ж мій ангел-хоронитель! — посміхнулася. — Де б його покласти?

Коли Петро взяв свій подарунок і поклав його на столику в кутку кімнати, простяглася вигідно на канапі.

— Доро! Ти думаєш вертати до Києва? А як я тебе не пущу? — заглядав у вічі.

— Ти цього не зробиш, Петрусю! Поперше, я мушу завезти назад важні папери! Подруге, — там же мій батько! Ми вирішили виїхати

з ним до Вінниці. Дорога мені тепер знайома і об'їхати большевицький фронт не справить труднощів! Та слухай найважливіше! Звичайно, цей секрет тільки для тебе. Я возила важливі відомості від організації до штабу фронту, до Козятина. Не буду хвалитись, але, завдяки цим відомостям, у штабі формують наступ на Київ. Може, ще в Києві, дасть Бог, зустрінемося з тобою! А, як ні — виїдемо і знайду тебе, як оце знайшла! — вже знову сміялася. — Завтра рано рушу назад. Візник мій ночує тут недалеко. А зараз — спати! Здійми своїй дівчинці чобітки і положи спатки! — пестилась, як дитина.

Здіймав і цілував. Шию обійняли кохані теплі руки. Світ закрутився...

Коли Дора заснула міцним подорожнім сном, навшпиньках вийшов. Спіткавши бунчужного, взяв його під руку, оповів про пригоду, і просив припильнувати, щоб вранці санки, якими приїхала дівчина, були готові. Бунчужний пішов ночувати до сотні, а Петро сам перевірів варту й зайшов по дорозі до Саєнка. Поміж побратимами ніколи секретів не було.

— Ну, знаєш, тобі можна позаздростити! — схопився з ліжка Федось. — Та це ж лицарська дівчина! За таку й життя варто віддати! ... А, може, — можна було б мені її побачити й привітати?

— Дуже змучена і спить! А завтра ранком від'їздить, — із жалем заперечив Петро.

— Шкода! Хоч поцілуй її від мене!

— Я так боюсь за неї! — відповів на те Петро, а потім перейшов на тему наступу.

— Не розумію, — почувши про нього, казав Саєнко, ну, де ж тут сенс? Віддали без бою Київ, який би можна було, на мій погляд, довго боронити! А тепер підемо вибивати ворога, який там уже закріпився! Та я й не вірю, щоб той наступ удався!

— Чи це від тебе я чую? А чому ж то він мав би не вдатися?

— Коли такі Пащенки будуть вести?

— Але ж напевно відтинком фронту керує якийсь генерального штабу, може, генерал, або хоч полковник...

— Ото ж то й є, що воно далеко не так, — заперечив Саєнко і, коли побратим, не розуміючи, дивився на нього, продовжував. — Учора я зустрів старшину »січовиків«, давнього знайомого, і от мені він оповів (вони завше ліпше нас поінформовані!), що нашим відтинком фронту керує отаман Бень!

— Отаман Бень? Хто ж він такий?

— Він, — стишив голос сотник, — Він був бунчужним австрійської армії!..

Запала довга, довга мовчанка. Петро раптом схопився й побіг назад. Увійшов нечутними кроками, щоб не розбудити... Сів і просидів коло ліжка цілу ніч. Дора кілька разів будилась і, бачачи над собою схилену постать Петра, наганяла до сну. Не спав. Одну ніч хоч чути її присутність, її віддих..., доторкатися до теплого лица!.. Щастя, щастя! Чому ти таке химерне?..

Вже сіріло, як у дворі почув біг саней. Стали. Зрозумів і вийшов надвір.

— Чи тут стоїть сотник Назаренко? — спитався незнайомий.

— Це — я. Ви за Дорою?

— Так!

Дора зараз же схопилась і, одягаючись, цілувала коханого, палко, хутко...

— Доро! Не їдь! Залишись!

— Коханий! Не можна! Візьми себе в руки! Ми ж розлучаємось не надовго!..

Замовк. Це була його остання спроба.

— Випий хоч вина на дорогу!

— З охотою! За наше щастя і за вірну, до гробу любов!..

У вікно постукав візник. Вийшли. Петро прив'язав до саней верхівця. На вулиці ще не було живого духу. Сіли до санок і притулилися до себе. Сани рвонули. З міста завернули на південь, щоб об'їхати большевицький фронт.

— Може, це наша остання зустріч! — казав Петро.

Дора закрила йому уста поцілунком. Так їхали, аж місто зникло в туманах.

— Вертай, коханий!..

— Ой, краще б не вертати!

Сани стали. Востаннє притиснулись міцно до себе... Останній поцілунок...

— Прощай!

— До скорої зустрічі!..

Рушили санки. Обернулася до нього. Дивились, довго дивились одне на одного... Скочив на коня... Он, он!.. І вже не видно!.. До-ро! До-ро! До-ро!..

Пролітав сніжок... Погнав коня диким чвалом, мов би хотів розбитися на вибоях крутої дороги. І тільки переступив поріг кімнати, як погляд упав на маленький бравнінг, що лежав на тому ж столику,

на який учора поклав його сам, на прохання Дори... Дорин пістоль!.. А як же ж вона тепер там безсила, безборонна?.. Боже! Боже!.. Спочити на коня й дігнати?.. Та де ж дігнати? Чи ж мало на снігу доріг?.. Та й часу вже стільки пройшло!.. Ні! Запізно!.. Якесь глухе, повне розпачу, передчуття, заповонило його всього!.. Як безсило упав на канапу, так і заціпенів...

По обіді «полковник» покликав до штабу всіх старшин. Петро йшов, нічого не бачачи перед собою, автоматично рухаючись по вулицях... «Полковник» не мав багато до говорення, та його Петро й не чув. Полк дістав наказ виступати на фронт, якусь частину там змінити. Наступом мав керувати полковник Павлюк. От і все! Жодних дальших заряджень!..

— Коли таке буде керування, не бачити нам Києва, як своїх вух!
— казав полковник Павлюк старшинам, виходячи зі штабу.

— І чому ж це я маю керувати? А що буде робити «полковник»
— комендант зі своїм штабом?

Старшини співчуваюче здвигнули раменами.

— Легко говорити дурні промови! Але кулі — це справа неприємна. Може якась зачепити! — жартував Федось.

— А потім, що це за ставлення до старшин! Чи ми найманці які? Чи якась другого сорту підневільна кляса? Мене це все починає нервувати!

Прощаючись із господарями, аж тепер Петро побачив, що вони були якісь просто виняткові люди. Господиня навіносила всілякої їжі на дорогу, а господар десь подівсь і раптом приніс цілий звій шкіри з фабрики, де він був співвласителем. Петро нізащо не хотів цього брати! З якої речі! Він не має грошей, аби заплатити! Та де там! По довгих розмовах, мусив таки погодитися, що бере цей подарунок для себе і для своїх побратимів. Розпрощались з господарями, ніби добрі, близькі знайомі.

— От тобі й жиди! Та таких і поміж своїми тепер ріденько! — дивувався Фесюк, ідучи перед сотнею із сотником.

— Дійсно, — весь занурений у свої переживання, глухо відізався Петро, — немає злих чи добрих народів! Є тільки злі, або добрі одиниці! І то в кожному народі! Ця жидівська родина, що так щиро нас приймала, найкращий тому доказ, Іване!

Бунчужний звернув увагу на якусь незвичайну блідість сотника. Цього перед тим на його обличчі не бачив. «Щоб часом він ще не захворів. Що тоді будемо робити?», не давала йому спокою настирлива думка.

Надвечір прийшли на фронт. Змінили »січовиків«, які тиждень вже як бились з ворогом і мали великі втрати. Полковник Павлюк цілу ніч нав'язував контакти й видавав накази. Ніч. Тиша. Застави перевіряє сотник Назаренко. Тримаються добре. »Невже зайmemo Київ«?, не спить сотник. А перед очима усе стоїть Дора.

Сіріло. Розсипалися лави. До хуторів зо два кілометри — там мусять бути ворог. Та невже він відійшов, не чуто жодного пострілу. Та зараз ізвідтіля заклекотіло від кулеметного вогню. Кілька козаків упало... Так виглядає, неначе ворог знав наперед про наступ і добре підготувався...

Залягають лави... Петро пістолем підганяє найближчих...

— Уперед!!! Уперед!!! Васько, — бий! Перебігай роями!

Ого! Не люблять вони Васькового кулемета — цільно б'є!!! Наші кулемети прикривають наступ... Вперед, вперед!!! Ворог не витримує. Хутори вже взяті, червоні ж тікають в ліски, а на полі багато їхніх убитих! Але ліски недармо зайняв ворог, а тут іще й допомога йому підійшла. Кілька разів переходять в наступ лави та залягають. Іти не можна — такий вогонь! В самій сотні Петра кільканадцять убитих і ранених!

Відходять знову назад, до хуторів. Полковник Павлюк алярмує сусідні частини про поміч...

— А де ж той... »народній вчитель і »ес-ер?« — кляне на чому світ стоїть Петро.

В полудне прислали »січовики« дві гармати. Ще раз уперед! І, коли знов заламується лава, гарматчики поперед неї вилітають зі своїми гарматами, б'ючи з передків... Ліс гримить від вибуху гранат. Сотник Назаренко кидається вперед зі своїми ветеранами і зриває за собою лави.

— Вперед!!!

Добігли таки до лісків та в самому старому лісі ще нові ворожі лави! »Тут або пан, або пропав!« — стріляє думка Петрові...

— Вперед! Слава-а-а!!!

Крик сотні корить ліс стоголосами... так, ніби тисячі тут біжать, а не сотня, і ворог цього не витримує, тікає. Слідом за ним! Ось уже крізь дерева видко поля... Ворог рятується втечею.

— Васько, кулемет! — надривається сотник, залягає і бере на мушку...

Впав один, другий, третій... Васько досягнув краю ліса й поливає зі свого кулемета... Котяться, як груші з дерева... Вперед!!!

Добігли до ворожої лави, половина якої лежить на снігу. Вже більше не встане!

— Фесюк! Підбери кулемет!

Кулемет і ціла купа лент. Придасться. Ранені кричать і благають, щоб їх не бити... Українці! Сотник Назаренко каже їх забрати й вести легко раненим козакам.

— Не бійтесь! Нічого вам не буде! Ми ж не бандити, щоб били своїх! Але чому ви большевикам служите?

— Як же не служити? Ми мобілізовані з-під Полтави! А з мобілізованими так: як не йдуть, кожного десятого розстрілюють на місці!

Петро розпитує, чи знали вони про наступ українських частин, що мають такі тяжкі втрати. Дізнається від українців — вони не брешуть — так, про наступ було відомо, й большевики добре підготувалися. Ну ж, певно! Від самого початку наступу було видно, що щось тут не гаразд!.. Дора?.. Невже щось сталося??? На сотника наводить якесь отупіння, та невдовзі він опановує себе... Вперед!.. Не час на чуття!!! Попереду велике село, вже цілком вільне від ворога. Він сховався до лісу, що чорніє в кількох кілометрах за селом. Захопили ще два покинуті кулемети, кілька санок із набоями. О, пригодиться! Козаки приводять сотникові осідланого доброго коня, видно, якийсь комісар покинув, і сміються.

Надвечір увесь курінь стягнувся до села. Успіх був повний на цілому фронті, але втрати великі! Тепер уже було стверджено: ворог про наступ знав!

— Нам хоч би пару свіжих, із резерви, частин! — ділився своїми думками Павлюк. — Що той, у біса, штаб фронту робить?

Старшини мовчали. »Що там штаб фронту, коли про »полковника« — ні слуху ні духу«!, думав Петро.

— Мобілізовані перелякані, що багато пропало, — докинув собі з-за плечей сотника, Фесюк.

— Нічого! Обстріляються! — зауважив полковник. — Завтра підемо далі!

Але вийшло інакше. Опівночі, коли все спало мертвецьким сном, вибившись із сил, почався великий наступ свіжих сил ворога. Це було видно по тому, що, коли заалармовані старшини розсипали за селом лави, ліс, звідки наступав ворог, аж засвітився від пострілів...

— Не стріляй! — крикнув Назаренко своїй сотні, стоячи за старою грушею й обсервуючи ворожий рух, який пізнавав по пострілах. — Підпустимо їх ближче!

Кілька кулеметів било по селу, і від куль аж повітря дзвеніло...

— Васько, до мене! — за хвилину почувся голос сотника, і Васько вже був з кулеметом коло його ніг.

— Полковника забило!.. — хтось гукнув з темряви. — Полковника Павлюка!..

— Невже це справді? — затремтів Петро цілим тілом...

— Фесюк! Лишайсь за мене! — крикнув і побіг у напрямку дороги до села, де залишився курінний, коли розсипались у лаву. Кулі сичали з усіх сторін, але він біг, не звертаючи на них жодної уваги.

— Де полковник? — запитався козаків Саенка, які з цього боку боронили село.

— Там. За хату понесли...

По тому, що коло однієї хати бігали козаки, зорієнтувався. В одному вікні за хатами світилося. На лаві лежав полковник. Над ним нахилився Саенко.

— Як же? — підбіг до побратима.

Саенко махнув рукою. Відповіді не було потрібно!

Пробитий кількома кулеметними кулями, полковник доходив. Федось за хвилину перехрестив мертве вже тіло й поцілував у лице. Останній привіт покійному віддав Петро і присутні козаки...

— Федосю! Приймай курінь і провадь — ти ж тут старший! І гадаю, що нам тут не втриматись. А полковника треба б хоч би й зараз відвезти до Василькова. Хай не знущається над тілом ворог!

Стали мовчки над мертвим... От і закінчив змагання за волю!..

Стрілянина більшала. Побігли до сотень. Ворог наближався... Вогонь!.. Вогонь!!!... Тепер заговорили кулемети. Видно, що вони вцілили у лави, і то дуже добре! Наступ ворога раптом заломавсь, а потім ворожі лави пішли врозтіч. Вогонь їхній припинився. Аж пізніше почали бити кулемети але вже здалека, з лісу. Старшини рішили змінити один другого, аби хоч трохи відпочити. Так зробили теж і з сотнями. Та опівночі Саенко розбудив побратима, що спав у тій хаті, де вмирав полковник Павлюк.

— Ти знаєш, у сотнях бракує людей! Мобілізовані розбігаються!

— Петро схопився на ноги:

— А як у мене?

— Перед хвилиною повідомляв Фесюк, що зле.

— А як із полковником?

— Відправив до Василькова на санках. Добре хоч у ворога відбили! Маємо й кулеметів подостатком і кілька санок — пригодяться!

— На мій погляд, — казав Петро, — нам, хоч би й зараз відірватися

від ворога і почати відступ, а ранком подивимось, що в наших сотнях лишилось і будемо думати про майбутнє.

— Я такої ж самої думки, Петре!

Заряджено відступ. Потиху, щоб ворог не почув, покидали село. Раптом нараз ударило кілька гармат і шрапнелі почали рватися над селом, яке тількищо опустили. Гарматний вогонь збільшувався.

— Це вони над ранком готовлять наступ! — озвався Федось.

— За ніч ми відійдемо, а там буде видко, — погодився Петро.

Ворог почав обстрілювати гарматами і частини «січовиків», а їхні гармати відповідали.

— Ті, хоч мають чим відбитись, а в нас хоч би одна гармата!

— Але маємо зате «полковника» з «народних учителів!» — злісно додав Петро,

На світанку були вже в селі, з якого почали наступ. Підраховали свої сили. Виявилось, що третина мобілізованих накивала п'ятами!..

Відходив увесь фронт. Ворог навалився несподівано великими силами. Відірвавшись від нього, відходили до Василькова.

— Минули, видко, ті часи, коли московські большевики спиралися на відділи червоної гвардії, сформовані наспіх із різних злодіїв і бандитів, яких їхня влада повипускала з в'язниць, — казав Федось, коли курінь вийшов на шосейну дорогу.

— Ти забув ще згадати куріні лотишів і китайців з матросами, — ввернув своє Петро.

— Та воно ж усе те й складало «червону гвардію!» Ми часом добре їх били! А тепер? Валять гарматами на всі боки й бийсь із ними!..

— Різниця велика! Маєш рацію! От хоч би з мобілізованими! У нас їх взяли, а вони додому тікають і нічого, бо в нас же «демократія!» А у них, чув, що полонені українці казали, як мобілізовані тікають — кожному десятому кулю в лоб! Решта, певно, вже тікати не буде! От вони так терором і беруть! А в боротьбі, сам знаєш, перемагає той, хто краще організований!

— Недавно говорив я зі старшинами «січовиків», — стишив голос сотник, — і вони сказали — є відомості, що старшин царської армії, яких розстрілювали раніше, заангажували на службу в красній армії, і теж терором: або служи і маєш все, що тобі до життя потрібне, або... в штаб «Духоніна»!..

— Що ти кажеш? Ну що ж, і служать?

— Я ж тобі кажу!.. «Січовики» завше мають добрі інформації! А подекуди — це ж велика сатисфакція! Не так давно усяке шумовиння забивало гвіздки в офіцерські рамена (прибивали пагони!), або просто

стріляло в потилицю, а тепер ті мученики стають владою і за кожне невиконання наказу — куля в лоб! Як бачиш — ситуація змінилася! Той Ленін з Троцьким не дурні голови мають на карках!.. Не так, як у нас!

— У нас? Скільки ж то старшин вешталось по Києву — сам бачив! А чи ж їх влада змобілізувала? Не думалось! А тепер москалі всіх вишукують. Не схочуть їм служити — куля в лоб! І підуть, і будуть служити! І нас добивати будуть! Скоро на собі відчуємо, я певен! А знов з народом — обіцянками з ним граються! Замість силою його змусити до боротьби!.. От задурений і обдурений... там тих вичікує й виглядає!.. Отак вона, наша влада, »демократична« і програє, на всіх віддтинках!

Підходили до Василькова. »Полковник із народніх учителів« і не думав рушати з вигідного помешкання, поки провадиться наступ. »Штаб« аж тепер метушивсь і збиравсь у дорогу. Смерть полковника Павлюка не зробила в нім жодного вражіння...

— Щоб командир полку був за двадцять кілометрів, коли полк ішов у наступ, такого й за царського режиму не було! Попав би під польовий суд! — казав Федось побратимові.

До старшин підійшов молодий, років дев'ятнадцяти хлопчина (зі »штабу«) й повідомив, що він з наказу полковника переймає курінь під свою команду. Сотники переглянулися дискретно.

Новий курінний узяв собі двох козаків і хотів відібрати коня, якого провадив козак Саєнкової сотні. Козак не давав, і зчинилася позаду сотні буча. Сотник хутко пішов довідатися у чому справа і, коли козак вияснив, звернувся до нової »влади«:

— Пане курінний! Не знаю вашої ранги.

— Хорунжий! — аж тепер відрекомендувався хлопчина.

— Отож, пане курінний, цього коня з кулеметами відбила в бою моя сотня — і мені його запрезентувала! Отже це моя власність! Як підемо під вашим керуванням у бій і щось відіб'ємо від ворога, тоді воно може також бути ваше.

Хорунжий, не сказавши ні слова, забрався з приділеними йому козаками.

— Чув? Яка нахаба!

— Яблучко від яблуні недалеко падає! Але ти ж його на початок гарно відбрав! — сміявся Петро.

Сотники розійшлися по своїх сотнях. Коли минали віллу, де містився »штаб«, а доходили до фабрички, де вироблялась шкіра, Петро звернув увагу на підозрілий рух коло самої фабрики. Якись люди

бігли з оберемками до санок, кидали ці оберемки в санки і знову бігли до будинків.

»Чи не грабують, що«? — подумав сотник і зострожив коня. Не помилився — це люди з «охорони» Пашенка тягнули з фабрички шкіру. Почав кричати, а як це не помагало, вихопив пістоль...

— Це з наказу полковника Пашенка! — десь узявся коло саней новий курінний. Петро впрост занімів з несподіванки... Але глянув. З фабрички біг до нього знайомий господар, в якого він так недавно провів кілька приємних спокійних днів... Біг і щось кричав, вимахуючи руками, певно сподівався, що Петро оборонить... Але як же йому допомогти?.. Сором за всіх і за себе залив Петрові обличчя... Тікати!.. Тікати скоріше!.. Повернув коня і пустив його в галоп.

— Розумієш! Вони шкіру грабують, — скаржився побратимові. — Що він про нас думає!.. Про мене!.. Банда, а не військо!.. —

Сотник Саенко тільки безпорадно хитав головою:

— Так!.. Одні, як полковник Павлюк, — віддають своє життя за волю і державність, а другі роблять гроші!..

— Ну, знаєш... — не міг заспокоїтися Петро. — Як так далі буде... я довго не витерплю!

— Що ж ми можемо тут зробити?

Якийсь час ішли поруч, мовчки.

— Знаєш що, — по надумі говорив Петро, — я, здається, кину все це до біса! Кину цей балаган!.. і піду геть!..

— Куди? — глухо спитав Федось. Таким зденерованим ще не бачив побратима ніколи.

— Піду назад!

— До большевиків?

— Не маєш права мене ображати! — гостро блиснув очима сотник Назаренко. Я піду назад, до мого обдуреного, і своїми й чужими, народу! Я не вірю, щоб та червона облуда довго тривала!.. Нарід зрозуміє хутко, яких «приятелів» собі набув! Одсахнеться від них! Як стихія встане боронити своє одвічне право на залишену йому його прадідами, дідами українську землю!.. І тоді... тоді він потребуватиме провідників!.. Так!.. Але провідників — людей чистої, святої, незаплямленої ідеї!.. А не... (Петро на хвилину спинивсь, як би йому бракувало підходячого вислову.) — а не людей... шкіри!!!

Федось не перебивав і не одзивався. Краще було не сперечатися. Він бачив, як його вірний побратим тремтів усім тілом...

— Дорогу! Дорогу! Дорогу полковникові! — хтось кричав ззаду. І коли сотні розкочилися на сторони, поміж них гнала ціла валка.

Попереду санки з »полковником«, за ним »штаб«, а далі шестеро санок зі шкірою . . .

— Ого! Наш полковник добре доробився! — глузували козаки. — А де ж то він учора був? Балакати добре вміє! Так він і за народ страждав! — чулися голоси

— Ну, бачиш? От тобі й голос народу! Через таких пропаде вся наша справа! — нервувався Петро.

— Але ж не всі такі! — спробував заперечити Федось. Та побратим тільки злісно махнув рукою й пішов до своєї сотні. »Щось із ним коїться сьогодні незвичке . . .«, думав Федось і раптом згадав Дору . . . Певно це причина такого стану! Але поведінка Пащенка дійсно брутальна й нахабна!.. Занадто вже він певний себе! Аби зле не кінчив!..

Петрові під вечір зробилося зле — то кидало в гаряч, то в зимно . . . Ледве розвів козаків на нічліг, як прийшли в село. Увійшов до хати і зімлів. Покликали фельдшера із санітарів, який був один на цілий курінь. Зміряли температуру — сорок . . .

Ніч пройшла в гарячці і, коли підходив Фесюк, сотник просив здійснити з голови шапку, яку ніби надів на нього Пащенко . . . Кричав, аби Васько бив з кулемета . . . Полковник Павлюк тягнув за собою Дору до саней і вони десь втікали, а він, Петро біг і не міг на своїм воронім їх дігнати . . .

Чуть світ цілком непритомного сотника Фесюк завіз до шпиталю, який був на станційці в товарових вагонах. Поміг санітарам занести й покласти на соломі і безпам'ятного попрощав . . . Сумний-сумний повернув Фесюк по безсонній ночі до сотні, яку прийняв під свою команду.

— Ну як же там сотник? — прибіг Саенко, почувши про його поворот. — Що ж кажуть в шпиталі?

— Якась гишпанка — кажуть. Ну й шпиталь я вам, пане сотнику, кажу! Такого я ще й не бачив!.. Товарові вагони, а в них на соломі ранені, й хворі, і старшини, і козаки — усі разом!..

— Треба завтра відвідати! Даси мені сотникового коня, бо мій щось захромав!

Але на другий день почався дальший відступ, а потім ув'язались у бої, переходили в наступ і знов відходили. Так сотникові й не вдалося навістити свого хворого побратима!..

По кількох днях маячіння і безпам'ятства, одного ранку Петро раптом прийшов до себе . . . Розплющив очі й хотів піднести голову, але вона була така тяжка, що з болю застогнав і знов на якийсь час утратив пам'ять. Та таки вона йому вернулася невдовзі . . . Оглянувсь.

Навколо лежало десятка зо два прикритих своїми ж шинелями хворих. Лежали на соломі, як і він. Деякі стогнали. Інші лежали нерухомі. Коло залізної печі, від якої йшов теплий дух, сидів задуманий старшина на полінах дерева, які час від часу підкидав у піч. Петро попросив пити. Старшина схопився, набрав із відра, яке стояло на ослінчику, чашкою води й подав хворому.

Пив великими ковтками, облизуючи висохлі вуста і здавалося, що то не вода, а якесь незнане, ніколи непробуване вино, так входила рідина у замучене тіло. Чув, як нараз приходять звідкілясь сили...

— Ви, як я бачу, сьогодні вже герой! — сміявся незнайомий. — Тож будемо знайомі! Сотник Вітенко! — назвав своє прізвище.

— А ви теж хворі? Чи ранені?

— Та цю ж холеру переніс, що й ви! Тепер же це модна хвороба: еспанка! Але ми гадали, що ви вже й дуба дасте!.. Три дні лежали без пам'яті!.. А наш «ангел смерти» — я так лікарку нашу прозвав — усміхавсь сотник, — то вже й хреста над вами поставила!.. Та от, бачу, помилилась: медицина медициною, а доля долею!

І сотник знову засміявся. Видко, він мав веселу натуру і до всього підходив критично.

— То ви вже здорові?

— Та як вам сказати? Де факто здоровий, а де юре — на фронт вертати не хочу! І тому хворий ще на «гишпанку», як каже наше козацтво. Та біс їм у печінки з їхнім фронтом! У нас, бачите, такі «демократичні» порядки: хто вже раз узявсь, то везе, аж поки корова його язиком злиже. Під коровою я розумію московську кулю! — за-реготався. — А вони в «політику» бавляться й державу будують (язиками бачите!) і на тобі їдуть та ще тебе й батоном через плечі, аби добре віз, поки ноги не протягнеш!.. А я, бачите, не дурний і не хочу, аби на мені їздили!.. Не хочу через якогось там дідька й ноги протягати!.. от що! — казав уже без сміху сотник Вітенко.

— А це все ранені? — питався Петро, дивлячись у куток, звідкіля доходив глухий стогін.

— Ранені і при тому тяжко! — інформував балакучий старшина. — От, як бачите, така наша вояцька доля!.. Коли здоровий, не питають — гонять тебе під кулі і йди, бо ти ідеаліст! Неси своє життя на вівтар Батьківщини! За українську ідею! За народ!.. А коли тобі, бачите... тіло повертіло... от лежи, бачите, на соломі, гний і здихай, як пес бездомний!.. І ніякої тобі, бачите, допомоги... бо вони, ті, що політику роблять, не мають для тебе дурних кілька карбованців

на ліки... О, самі! Самі забезпечили себе в грубі мільйони!.. Особливо ті, що по »ницям і заграницям« повтікали!..

— Як же так? Та ж ви самі перед хвилиною казали, що нами опікується тут якась докторка. — Так і видно, що в запіллі нашому ви ще ніколи не бували — хитав головою. — Та докторка такий же обреченець долі, як і ми з вами! Вона б від усієї душі хотіла б допомогти! Але ліків немає! От в чому трагедія!

— Як так? Ну, а чим же тут лічать?

— Чим? Я вам скажу — чим! От вас привезли без пам'яті. Аспірини вам трохи дали, бо на щастя ще була! Ото й усе! Сильний організм переборов! А якщо слабий, віднесли б до заднього вагону, а на зупинці закопали б, де випало... От яка тут поміч!

— А чом же ліків немає!

— Немає, бо ніхто не турбується, аби їх дістати!

— А постачання?

— А чи ви на фронті багато що дістали від постачання?

Петро, подумавши, ствердив, що таки дійсно нічого.

— Постачання, певно, що є, — продовжував сотник Вітенко, — але його ніхто не контролює! Гроші напевно на ліки відпускають, а де вони діваються?

— Ну, добре! Алеж як Винниченко і Грушевський помандрували за кордон, а при владі залишився Петлюра, — мусило б поліпшитися!.. Петлюра ж — людина ідейна! — пробував ставити опір Петро.

— Так що ж може зробити Петлюра? Він же залежить від міністрів! А вони — соціалісти-революціонери й соціалісти-демократи — тільки й роблять, що за міністерські портфелі ведуть поміж собою боротьбу... Я вам скажу, — тут сотник Вітенко обнизив голос, — не демократії нам треба зараз, а диктатури! Так! І не абиякої диктатури!.. Поперше, мусила б вона добре прочистити запілля. Провести мобілізацію тих річників, що вже війну вели за царського режиму, (а не тих жовтодзьобиків, яких мобілізують!), порозганяти б цих, усяких анальфабетів — »бенів«! Покликати генералів і полковників до армії (якщо ще вони є, бож у свій час їх порозганяли, бо бачите... »непевні«!.. Бож маємо проти себе власне диктатуру найжорстокіших ворогів, і він нас, як казали за японської війни москалі (хіба це ви чули?) »Вони нас газом і шимозами, ну, а ми їх... молебнями в церквах«!.. Нам треба сильної влади!.. — Тоді виборемо Українську Державу!..

І, коли Петро мовчав, додав:

— А в нас усе хуторянськими засобами »демократії«, »а Купріян каже: якось то буде!..« От, тому ми й котимосся...

— А куди ж ми так докотимось?

— Куди? А туди, де вже буде кінець нашої території! . .

Сотник на хвилину замовк, а потім почав іншим, довірочним тоном:

— Оце я так з вами одверто говорив, бо й я колись ідеалістом теж був і чую, що ми з вами одного поля ягода, як кажуть . . . Але не раджу вам, як будете в заплілі, висловлювати вашу думку . . . Це — небезпечно! Ви ж, я думаю, чули про полковника Балабачана? Такий талановитий військовик! — Така небуденна людина! І от за тверезу критику, яка б у інших проводах була б оцінена й принята під увагу, у нас людину схопили й возять у заґратованім вагоні! . . І хто зна, чи ще й не розстріляють! . . От, такий то в нас »рідний демократизм! . . « А тому »держі язик за зубами!« . . . Сотник значуче підморгнув:

— Та чи я вам, пане сотнику, не надоїв?

Петро заперечив, кажучи, що почуває себе ще слабим. На те Вітенко швидко кинувся до чайника, який кипів на залізній печі, приготував чай і підніс його хворому, разом зі шматком білого хліба з маслом.

— Я трохи себе забезпечив живністю, прошу!

— А тут все ж таки чимсь кормлять? — питався Петро, приймаючись за їжу й почувуючи аж тепер вовчий голод.

— Та кулешою й чаєм, а взагалі — чим Пан Біг порятує! Отож, гадаю, скоро й принесуть. А вам покищо не раджу більше їсти, аби по стількох днях хвороби не зашкодило!

— І я рівнож тої думки, — погодився Петро. — А скажіть, як у вашім полку командир-партієць, чи, може, справжній полковник?

— Наш комендант чудова людина! Старий бойовик! На фронті завжди в перших лавах . . . І везе йому, треба сказати, страшенно, — розсипався Вітенко в похвалах. — Козаки наші вже кажуть, що куля його не бере! Зате й користає цілком, треба сказати, заслуженою симпатією підлеглих! Та й ви хіба про нього чули!

Вітенко назвав прізвище одного з відомих полковників кінноти.

— Так ви кіннотник?

— Аякже! — з гордістю вклонився сотник.

— Ну, під таким комендантом, як ваш, служити ще можна. А от у нас . . .

І Петро почав оповідати, як вони наступали на Київ, та як полковник відпочивав собі вигідно в місті і тільки при відступі знайшовся, ще й шкіру з фабрички, приватну власність, загарбав . . .

— А як його прізвище? — поцікавився сотник.

— »Полковник« (дубовий!) — Пащенко.

— Пащенко? — зареготав сотник. — І, може... »народній учитель і соціяліст-ррреволюціонеррр? Ха-ха-ха!.. розлягся по вагоні веселий сміх. — Так він у вас? — закрив долонею вуста, пригадуючи, що тут же навколо ранені й хворі.

— Чого ви так, сотнику, без причини вибухаєте сміхом? — уже злостився Петро.

— Коли ж, власне, причина є, і зараз самі переконаєтеся: його до нас наслав хтось там із центру, як командира куреня, а він на коні сидить, як та свиня, що їжу вижерла, корито перекинула, а сама на перекинутім кориті лягла! — реготався сотник, прикриваючи знов рот на цей раз обидвома руками.

Петра розсмішило таке яскраве порівняння, і він теж посміхнувся. Дійсно, пригадав собі на мент фігуру »полковника« й порівняння зі свинею, що перекинула корито й на ньому сіла. Було... без порівняння!..

— І от, знаєте, з першого дня ця свиня почала рити під нашим командиром!.. — Так у нас же козакі бойові! За два дні вже його виїли з полку!

І сотник знову почав сміятися.

— Яким же це чином? — питався заінтригований Петро.

— А просто: написали на дошці »народний учитель і ес-есер« і прив'язали цю дошку до хвоста коня, як Пащенко на нього виліз (не кажу сів!). Він нічого, бачите, не знає і їде до полковника з таким, бачите, транспарентом, а цілий полк у регіт!!! Того ж таки дня він з полку втік.

Сотник Вітенко ще довго реготався собі в руку, а коли так виладував свою енергію, запитав:

— А на якій же він у вас там посаді?

— Я ж, здається, казав: командиром полку!

Сотник, співчуваюче, похитав головою, а Петро оповідав подробиці, як була забрана шкіра.

— І, щоб знали, буде так: ваш Пащенко продасть десь цю шкіру жидкам, а ті перепродадуть нашому ж постачанню, а постачання більшу частину теж ліквідує жидкам, а ті знов... ну, одним словом... »перепетуум мобіле!«.

Вагони котилися тихше і, нарешті, потяг спинився. Вітенко встав і відхилив двері. Станційка, а за нею велике село.

— Отут ми, певно, станемо на якийсь час!

Двері напіввідчинилися. Влізло двох санітарів і за собою витягнули жінку в хустинці сестри-жалібниці. Третій санітар помагав знадвору.

— Що я бачу, — говорила молода, пристійна жінка, — наш безпам'ятний пацієнт уже ожив? Дуже і дуже приємно!

— Називається сотник Назаренко, приємний і милий співбесідник! одрекомендував балакучий сотник. — Був майже мертвий, але ожив, дякуючи вашим «аспірінам» і різним там «рицинам», а найбільше чудодійній блакиті лікарських очей, — іронізував Вітенко.

Лікарка махнула рукою в його сторону, і цей жест містив у собі досить виразну зневагу, але сотник не звернув на це найменшої уваги.

— Чудово! — спинила свій погляд на трохи блідім Петровім обличчі, міряючи температуру. Погляд її блакитних очей відбивав справді якимсь незвичайним теплом!

— Як приступів більше не буде, ви скоро прийдете до себе. Маєте, на щастя, відпорний організм!

— Так, як я зараз почуваюсь, думаю, що довго вам тут не буду займати місця, підтвердив Петро. — Та й, властиво, не маю що тут робити!

— Я бачу, що не всі, однак, такі ледарі, як от наш сотник Вітенко!.. І це мене підбадьорує, — відповіла лікарка, переходячи до ранених і наказуючи санітарам забрати одного, що, певно, ще вночі помер. Санітари зараз же винесли померлого, а далі помагали лікарці коло ранених.

Петро дививсь і просто дивувався. Маленькі ручки лікарки хутко і вправно здирали засохлу криваву марлю, щось прикладали, щось мазали і крутили свіжі бінти, а по цім тихли зойки і стогін... »От де правдива самопосв'ята!«, думав Петро.

Далі з'явилася кулеша й почалося годування ранених і хворих, хто ще того потребував, але Петро зауважив, що до кількох лікарка вже й не підходила. Вони були безпам'ятні і певно підуть не сьогодні — завтра до того останнього вагону в потязі, куди занесли бідолаху, що помер уночі...

Петро з Вітенком і собі попоїли кулеші, яка, не можна сказати, була смачна й поживна. Сотник Вітенко запропонував лікарці ослін. Вона по праці присіла ближче до них на єдиному ослінці, який був усією «мебеллю» вагону.

— Втомилася! — сказала лікарка і по хвилині додала: — Як це невиносимо працювати, коли немає найпотрібніших засобів! — Самих найнеобхідніших ліків! Брак навіть йодини! А навіть — ампулок до застриків, чи голок... — Вона махнула рукою. — І як же тут виконувати свої обов'язки?... А ще гірше, що почали привозити з фронту

тифозних!.. Не дай, Боже! Як вибухне епідемія, це вже буде катастрофа!

— — Звідкіль же ще цей тиф на нашу нещасну голову, — як ви думаєте, пані лікарко? — питає здивований Петро.

— Звідки? Не знаю, чи вірити... один мій знайомий лікар припускає, що то ворожі агенти розкидали в нашому запіллі тифозні бактерії... Але, це, звичайно, тільки його особисте припущення!

Запанувала на якийсь час мовчанка, бо кожен задумавсь над словами лікарки.

— Здається, — озвалася вона по хвилині, — оце відвезу цей транспорт до Вінниці й подам прохання на фронт.

— Так! Так! — заговорив сотник Вітенко, іронізуючи. — Там, певно, краще! Там так гарненько кульки літають... Гудуть так поетично! — Кусь — і нема! Кусь — і нема!.. Дивись, он уже тіло й повертіло!..

— Але, принаймні, кінець якийсь! Бо так, як воно є сьогодні, — це все до божевілля набридло! — скаржилася лікарка.

— Я просто дивуюсь, — казав ніби до Петра Вітенко, — де ці ідеалісти беруться? Їх під кулі! Їх мордують, на них їздять усілякі отамани-демагоги, видушують їх і винищують!.. І все ж таки їх скрізь повно!

Та лікарка не звертала на балакуна жодної уваги, а казала далі, продовжуючи свої думки:

— От оцей, що сьогодні вночі помер... Куля в грудях... При своєчасній операції було б урятоване життя! А так... От і працєю!..

— То виходить, що ви таки скоро покинете нас? — не давав Вітенко за вигране.

— Не нас, а вас! Вам, сотнику, давно вже час до свого полку! Ви здоровий, як ведмідь!

— Дякую, пані лікарко, за таке гарне й культурне порівняння, дякую! — кланявся сотник

— І, знаєте, й кінць ваш уже давно за вами пропадає!

— А знаєте що? — не ображавсь Вітенко. — Як ви серйозно думаєте на фронт, то де вже наше не пропадало! Їду і я з вами!

— Дивіться, який герой!.. Хто знає, чи я ще захотіла б їхати до вашої частини! А, може, мені випаде дорога туди, куди вертатимуть пан сотник, — кивнула лікарка головою вбік Петра.

— Деякі люди, не вказуючи пальцем, — поважно говорив Вітенко, — мають щастя! Я стільки тут мучився на соломі і... і нічого! А він-о! — прийшов, побачив, переміг...

— Вам конче треба зробити операцію, сотнику Вітенко! Зрізати з язика пипоть! — відтяла сотникові лікарка і, приймаючи інший, уже цілком діловий тон, додала:

— Я тут із панами заговорилась, а треба скористати з того, що потяг іще стоїть. Візьму із собою своїх санітарів та піду, Христа ради, збирати по хатах, що дадуть! Кожне яечко, чи білого хліба шматок підтримають упавші сили.

— Куди ж це ми все таки їдемо? — навздогін питався Петро.

— До Вінниці, — відповіла, вже зіскочивши з вагону.

— Чи, може, тому, що на фронті відступ?

— Ні! Там є правдивий шпиталь, і знайдуться кращі умовини для лікування, — заспокоїла лікарка.

— Чудова людина! Невтомна й безкорисна працівниця і матеріал для жінки першорядний!.. А от, пропадає!.. — задумано вслід казав сотник Вітенко, й Петро не пізнав у ньому попереднього балакуна.

— Невже не відпускають жодних засобів, що лікарка мусить жебрати по селі для ранених і хорих? — питався Петро. Вітенко тільки махнув рукою.

— Ідеальна жінка! В Україну закохана на смерть! А сама, бачите з Кубані!

— Як її прізвище?

Вітенко глянув із якоюсь підозрою:

— Надія Єфименко.

— Гарне ім'я! — зітхнув на це Петро. Закрив очі і нараз так ясно перед ним устав інший образ... Дора!.. Де вона? Що з нею? Може, їй удалося з батьком утекти, як вона плянувала... Може, там десь шукає за ним?.. Треба скорше вертати назад! А може?.. І раптом з'явилась інша, страшна думка: може де попалась в руки тих?.. Як морозом прошило всього!.. Великим зусиллям прогнав думки... Не зчувсь, як упав у благу дрімоту, та голос лікарки вернув його до дійсности.

— Беріть! Це вам припало!.. Назбирала трохи... Зараз потяг рушає!

Кинула шматок полотна, в якому знайшли сало, ковбасу і три білих паляниці. Застукали колеса у дальшу дорогу.

— Ангел смерти, як бачимо, часом буває й ангелом хоронителем! — розділяв на всіх, які могли їсти, сотник Вітенко назбирану лікаркою живність.

Вночі Петро прокинувся від тиші, що панувала навколо. Потяг стояв. Багато світла проходило крізь шпари, хоч двері були замкнені.

»Певно, Вінниця«, думав Петро і зараз же почув, що йому, долягає якесь неприємне, півсвідоме чуття. Так! Це після отих розмов із сотником Вітенком. Досі, фактично, із запільним життям у нових українських відносинах він не був знайомий. Вітенко викликав своїми оповіданнями про українські запільні гаразди цілу бурю почувань... Усі невдачі на фронті, той розгардіяш, який вони з Федосем знайшли в столиці, оті партійні вибрики в міністерстві — все це здавалося не таким уже зловрогим, а радше випадковим явищем нових, революційних часів... Гадав, що все це колись скінчиться! Уступить місце порядку й закону! А тепер познайомивсь, так би мовити, зі зворотною стороною монети... Спочатку не йняв надто віри оповіданням свого нового колеги по шпиталю. Але ж ні, це не була тільки його порожня балаканина! Ні! запілля жило своїм безпорядним, беззаконним життям!.. Ні скільки не турбуючись про боротьбу, про фронт!.. Чи мають що там їсти? Чи мають у чому ходити? Чим стріляти? Чи мають ліки й опіку ті, які пролили свою кров і через свої рани опинились у таких товарових вагонах на соломі, конаючи від зараження крові без ліків, без операції!.. Запілля до цього всього цілком байдуже! Бо нема ж відповідальности! Бо немає жодного ладу! Тому генералів порозганяли! Тому полковників призначають до куренів, а »ес-ерів« і »народніх учителів« роблять »полковниками«, даючи їм, анальфабетам військового діла, провадити полки!.. Ба, тому австрійському бунчужному дають керувати фронтом!!! Тому »народні вчителі« гандлюють реквізованою (заграбленою!) шкірою, а полковники Палюки гинуть у перших лавах!.. Тому їх, висланців із фронту, обходили дурницями (набирайте собі самі мобілізованих!). Тому не робилась мобілізація в державнім масштабі! Тому різним пройдисвітам-отаманам на формування відділів (які ніколи не були сформовані!) відпускалися сотні тисячів карбованців, а от регулярним фронтовим частинам три місяці не видавалася платня!.. Тому скрізь тільки дурне маячіння! Халтура! Дитяча імпровізація!..

Тому фронт-котиться й котиться!.. Військо, яке несе тяжкі втрати, (а їх поповнювати немає чим!), тоне й тоне!.. От, уже й старшини, по хворобі, не хочять вертати на фронт!.. Як оцей сотник Вітенко! А він же не один!.. І це усе (що він зараз передумав!) — це не випадкове явище! Це винна всьому тільки ця проклята система!.. Це система викликала сама злого духа!!! І що посіяла сама, те й збирає!.. І доки ця система керує українським життям, — не може бути ніяких змін! Не може бути навіть надії на щось ліпше! І де ж

при таких умовах, при такій системі, можливо вибороти українському народові волю й державність!!!.. Так!..

Уже давно розвиднілось, а Петро ще від півночі лежав із відкритими очима й порпався без кінця у великій страшній рані, яка вже заходила гангреним смородом... І здавалося йому, що ця чорна рана відкрилась на всю його безщасну країну, захопила в себе цілі мільйони українського народу і його самого!.. Який же вихід?.. Що далі робити? Як далі бути? — задавав собі питання і ніякої відповіді на них не міг знайти.

Санітар відчинив двері.

— Ви вже не спите? — спитала лікарка.

— Ні! Від самої півночі не спиться, — відповів Петро.

— Чи гірше почуваетесь?

— Ні! Різні думки не давали спати...

Лікарка почала свої перев'язки й переходила від одного до другого. Двом, які прийшли до пам'яті (ця ж сама еспанка!), казала дати гарячого молока на іншого махнула рукою... конав. Закінчивши свою працю, підійшла й сіла на ослінчик коло Петра.

— А пан Вітенко спить собі нівроку! Ще й похропує!

— Не всі мають таку безпечну натуру! — всміхнувся Петро.

— А скажіть же, що з моїм недобрим пацієнтом? — вдивлялась у Петрове обличчя. — Ви сьогодні чомусь бліді і виглядаєте так, ніби ваша хвороба до вас повертає!

— На цей раз ви, пані лікарко, як лікарка, помилилися.

— Поперше, не називайте мене так офіційно, аж по титулу... Мені здається, на правду, що ми з вами цілу вічність знайомі! Називайте мене так, як це водиться між добрими знайомими. Рівнож і я вас не буду величати по ранзі... гаразд?

— З великою приємністю, якщо дозволите, пані Надіє!

— О! Оце вже звучить цілком приємніше! — сміялась. — Ну, а тепер скажіть же, пане Петре, що вам долягає?

— Та якось, — замнявсь Петро, — заламуюся психічно!.. Не можу переносити спокійно нашу українську дійсність!

І Петро почав ділитися своїми думками, які вже віддавна, а особливо в останніх днях не давали йому спокою...

Надія уважно слухала і тільки час од часу пильно вдивлялась в бліде Петрове обличчя. Петро, нарешті, виладувався і замовк.

— Може, для вас це не цікаве, пані Надіє?

Як же це їй може бути не цікаве! Їй було дуже приємно почути Петрові думки... Вона не раз теж застановлялася над цими ж

»проклятими« питаннями! Хіба солідно думаючи і чесна людина, яка хоче своїй Батьківщині найбільше щастя і добра, може погодитись з усім тим балаганом? Певно, що ні! Вона перша!..

— Ви маєте цілковиту рацію, пане Петре! Ми переживаємо страшну трагедію нашого відродження! І про безчасну нашу Україну можна хіба сказати словами поета: »І не розцвівши — відцвіла!.. «Маєте повну рацію!

Тому, властиво, і це вона каже без жодної театральної пози... тому вона, Надія, хоче покинути тут працю й проситися на фронт... Відчуває, що там вона принесе більшу користь, що буде допомагати зараз же на місці, чи раненим, чи хворим... і потім... властиво, хочеться до тих, які ще не втратили тієї дрібки віри і які, не дивлячись ні на що, провадять боротьбу і офірують своє життя для великої ідеї відродження української нації!!! Іти з тими, що несуть на собі тяжкий хрест української Голгофи! Жити їхнім болем і їхніми радощами! Жити з ними і з ними умирати! Іти в їхніх рядах, або до перемоги, або, як це суджено, зустріти там неминучий для кожного кінець!..

— Дякую вам, пані Надіє, — обіззавсь Петро, як лікарка скінчила, — після ваших слів, я почувуюся знов на силах. Тому дозвольте мені потиснути ваші ручки!

— А що? Бачите! — сміялася Надія, подаючи руку. — Лікарка може лічити не тільки марними хемікаліями, але й відповідним словом.

— О! На такий лік, я певен, не кожна лікарка здібна!

— Дякую за комплімент! — стала нараз серйозно Надія. — А зараз мене кличуть мої обов'язки! Отже спробуйте заснути й приходьте скоріше до здоров'я! О-ре-вуар!

Надія покликала санітара й, спираючись на його потужні рамена, легко зсунулася вниз.

У Вінниці шпиталі були переповнені раненими і хворими, а цих ставало з кожним днем усе більше й більше... Це були хворі на тиф, який, через брак медикаментів і байдуже відношення відповідальних за те влад мусив раніше чи пізніше вибухнути епідемією (і вибух!) на фронті і знищити українську армію, закінчуючи боротьбу катастрофою!!! Однак для транспорту лікарки Єфименко припадково знайшлося місце у старім, хоч і понищенім, спеціальнім потязі Червоного Хреста, що чудом якимсь залишився ще з добрих часів світової війни, коли ранені й хворі користали з не абиякого комфорту! Петро був у невеличкім передділі сам. Сотник Вітенко залишив транспорт і, як казала лікарка, вже зачепився на якусь посаду в комендантурі.

Петро тому навіть не здивувався. Що ж — кожному — своє! — як казали давні латинці (Петро ще латину не забув!).

Лікарка здала транспорт і ходила щодня по урядах, домагаючись про перевод на фронт, який чомусь їй не хотіли дати.

Петро з кожним днем почувався краще і подумував вертати до своїх найближчих, тобто до Федося, Фесюка, Васька, чотового Нерепихи й інших, з якими ділив і радість, і горе фронтового життя, які були однакових із ним думок, однаково голодували, однаково бились і терпіли однаково все, що несло зі собою невідрадні бойове життя...

Чекаючи на Надію, Петро ходив по переділі й віддавався своїм невеселим думкам. Знайома мелодія вивела його нараз зі задуми, мелодія оббитої пісні «яблучка», але слова були якісь інші й це Петра заінтригувало. Відкрив вікно. День був чудовий. Надходила весна. Спів линув із сусіднього товарового вагону. Прислухавсь...

... Українська та гей, дірехторія —

А де ж твоя тіріхторія???... — співали два козаки.

І по малій перерві знову заводили гучно:

... Дірехторія — із вагонами!..

Тіріхторія — під вагонами!..

Тіріхторія — під вагонами!!!...

Пісня ця тягнулася кудись у безвість, без кінця... Бож співакам не було чого робити. Обидва видужували. Один іще мав бінт на голові. Отак сиділи, звисивши ноги з вагону, у такт собі бовтали ними і тягнули...

Стояв, дививсь і шепотів про себе:

Дірехторія — із вагонами!

Тіріхторія — під вагонами!...

Так! Скоро і не вистачить під вагонами цієї... «тіріхторії»... А що ж тоді з... «дірехторією» стане?... Козаки кінчали, якийсь час була передишка, а потім заводили знову, бож не було чого робити!..

Для них це була розривка і модна фронтова пісня!.. А Петрові була вона голосом народу! Страшним мemento, перед яким мусив би спинитись кожен українець-патріот, кожна українська людина! Бож отаманією, безладдям, безвідповідальністю, партійними оманами — держава ще ніде не збудувалася під сонцем!.. Боротьба мусить починатись ізнову! Новими людьми! Людьми чести й ідеї! За ними теж піде народ! Обдурений вигаданими червоним дияволом гаслами! — Він прийде по розум до голови, коли «старший брат» — «освободитель» освободить його від хліба й сала, від усього того, що він своєю тяжкою працею здобуває (а так буде!) — Прийде по розум

до голови так, як це вже бачив Петро там, у селі Добрім, на Полтавщині, і потребуватиме цих людей ідеї собі в провідники!..

О, тоді все піде новими шляхами! О, тоді, як фенікс із попелів, постане велика, вільна Українська Держава!!! Почув у собі раптом приплив нової енергії... Тепер він знає, що йому робити! Завтра ж назад!...

Вийшов із потягу. День був гарний. Снігу майже вже ніде не було. Коло станції стояли баюри. Знайшов невеличкий голярський заклад, в якому зараз же й поголився. Виглядав не так уже й погано, хоч хвороба залишила по собі блідість в лиці. Переходячи міст, спинився над рікою. І тут було видко надходячу весну. Лід почорнів, певно вже за який тиждень трісне й почне ламати зимові кайдани! Вода річна аж загуде!.. Треба йти в народ! Знову ламати кайдани нової неволі!.. Нехай тріснуть як на Бугу лід!...

Йшов і розглядався по місті, малім, провінціяльнім місті, в якому навіть ніколи не був... От яку маємо тепер столицю! Столицю!.. А там, у золотоверхому Києві паношиться московський червоний хам!.. От так дожились!.. Ішов і раптом лице в лице зустрівсь з Надією і сотником Вітенком. Якби не зауважили його, певно утік би в якусь бічну вуличку, бо найкраще почувався тепер самотнім зі своїми думками! А так тікати не було вже як...

Вітенко щось гаряче дискутував із лікаркою і щось доказував, але лікарка не погоджувалася, видко, з ним і стояла на своїм... Та ось побачила Петра:

— Так он ви який! Дивіться, відкинув свою хворобу й по місті собі розгулює, а нам і ні чичирк...

Вітенко привітався з Петром мовчки і, здається, не дуже був задоволений зі зустрічі.

— Завтра думаю повертатися на фронт і оце сьогодні рішив трохи розрухатись та й »столицю« — оглянути, бо знаходжусь тут перший раз.

— Ніде правди діти, на столицю Вінниця, якнайменше подібна, — ствердила лікарка.

— На фронт? — штучно позіхнув Вітенко! — Ну що ж, — вільному воля!

— Хочете сказати, що дурному — вічна пам'ять? — посміхнувся Петро! — Може, й маєте рацію! — кинув, не бажаючи починати дискусії, бо вже знав погляди Вітенка на ці речі.

— А у нас, знаєте, сотнику, якраз і розмова тількищо була на цю тему. Я теж думаю податися на фронт, а мені сотник усе радить

лишитись і знайти працю в урядах, коли праця по моему фахові надоїла. Що ви на це?

— Це, пані Надіє, особиста справа кожного! (Вітенко при словах »пані Надіє« уважно зиркнув на обох!), а тому я в цій такій важливій дискусії голосу не забираю!

— А я думала, що ви мене, пане Петре, підтримаєте! — удавала жаль Надія. — Кілька днів тому, здається, ви мали іншу думку! — і в тих її словах уже задзвенів докір.

Вітенко тепер зовсім виразно насупився. Та коли Надія запропонувала товариству зайти до ресторану й як належить, по-людському пообідати, бодай раз, як уже давно не їлося — усі погодилися. Петро мав дуже мало грошей в кишені, але, підрахувавши можливий видаток, рішив, що на один обід їх таки вистачить.

Увійшли. Ресторан виглядав досить солідно. За столиками помітили багато військових. Їх узагалі в цілیم місті було аж забагато. Сідали за столик. Петро уважно оглядався навколо.

— Знайомий образ із Києва! — зауважив він більш до Надії. — Безлюддя на фронті, а тут, хоч гать гати...

Вітенко ще раз крутнувся до буфету й приніс пляшку вина. Коли чокнулись пару разів, настрої якось хутко поправився. Надія говорила одна за всіх, згадуючи Київ і колишні дні. Сотник Вітенко сипав анекдотами і був задоволений, що Петро не перешкоджає йому фліртувати з лікаркою. Петро часом тільки робив деякі зауваги, а більше прислухався до розмов, які велися підпитими гістьми навкруги. Не були вони для нього приемні!

Та от столик коло них зайняло товариство чотирьох військових, урядовців міністерств, чи щось такого... Одразу на столику з'явилось кілька пляшок дорогого вина й почалася пиятика. Говорили поміж собою про способи тієї чи іншої спекуляції і то цілком відкрито, а один, наймолодший, хлопець може ледве дев'ятнадцяти років, із захопленням оповідав про загально знайому для всіх особу, як вона ухитрилася за гроші, отримані на купівлю ліків, обернутись аж тричі й привозити та продавати жидкам нитки, яких тут на ринку цілком немає, а аж по кількох місяцях такої »дороги« тепер здається скуповує ліки... Добилася, певно, великих грошей!

Всі були захоплені оповіданням і випорожнювали зі сміхом пляшку за пляшкою. Петро чувся ніяково. Часом приходило бажання зірватися з крісла, вихопити Дорин бравнінг, який завше мав при собі в бічній кишені, й пустити кілька куль в цих... »українських

патріотів!« Видко відминився на обличчі, бо лікарка, нахилившись через столик, запитала:

— Що з вами, пане Петре?

Петро оповів підслухане. Надія з обридженням глянула на сусідів і тільки похитала головою.

— І молодці! — виводив Вітенко. — Коли все йде шкеребеть, варт, принаймні, трохи з життя користати!

Виходить так, що й Вітенко, коли б прийшла нагода, скористав би...

Петро ледве себе стримав і був то блідий, то червонів. Та, на щастя, заграла музика-скрипка й піано — і Вітенко запросив одразу Надію до танцю... »Руїна й гниль! Гнійна рана, в якій бабраються черви!..«, думав Петро, коли все навколо завертілось у вальсі. Випив дві чарки вина, одна по другій. Заспокоївся. »Нічого!«, підбадьорував сам себе, »Завтра у дорогу!..«.

Надія підбігла розбавлена і, скільки Петро не відмовлявся, потягнула його майже силоміць до танцю.

— Ви ж чудово танцюєте! Скажіть, чому ви такий упертий?

Та цинічна розмова за столиком йому зіпсувала цілком настрої і він заспокоїв себе тільки думкою про поворот до своїх, на фронт. Це ж, що бачив у запіллі, йому гидке й противне!..

Лікарка погоджувалася з думками Петра, і вони танцювали, аж музика замовкла.

— Ви бачили? — казала Надія Вітенкові. — Танцює чудово!.. А ледве змусила бути моїм партнером!

В очах Вітенка блиснув ворожий вогник. Та Петрові захотілося чомусь його подразнити, і він почав з Надією помітний флірт... Однак Вітенко не здавав позицій і, як тільки музиканти заграли, повів до танцю Надію...

Петро здригнувся... Почув знайомі звуки... »Обірвані струни!..« Обірвані струни!.. Цей вальс там, у Києві... в своїй кімнаті грала для нього Дора!.. Дора!.. Так боляче занило серце в грудях... Дора, де ти?.. А він ось собі почав флірт!.. Чи це не підлість з його боку!.. Скорше звідци! З цієї гнилі, з якою він не може мати нічого спільного!..

Розплативсь і, хитаючись, вийшов... Дора!.. Він починає вже її так скоро забувати!

Йшов якимись не своїми, чужими кроками... А перед ним крутились образи недавнього, як у калейдоскопі... Доходив до галюцинації... Здавалось, ось вона йде коло нього, шепоче стиха, всміхається своїми великими очима...

»Певно, вертає хвороба«, думав, почувуючи себе зовсім слабо. Однак, якось дійшов до свого вагону й повалився на ліжку. Заснув, але не надовго, бо почув на собі чийсь погляд. Прокинувся. Над ним стояла Надія.

— Що сталося з вами, пане Петре? Чому ви так раптово щезли? — хвилювалася. Поклала на голову руку. — У вас знову гарячка?

— Ні! Дякую! Пройшло...

І, коли Надія мовчала, сказав:

— Цей вальс — »Обірвані струни« — він мені нагадав дуже болючу сторінку з мого минулого життя...

— Я вас розумію, — по довгій мовчанці вимовила Надія, — Сторінка з роману? — І тихо додала:

— Щаслива ж та героїня, що є в ньому дійовою особою!..

В останнім слові почувся жаль. Пішла і, вже виходячи, кинула:

— Надобраніч, пане Петре! Завтра і вам, і мені — в дорогу! Тож набирайтеся сил!

»Невже вона до мене не байдужа?« — задавав собі питання Петро. »Що ж... я в цьому нічого не винен! Я не давав жодної підстави...« — оправдував сам себе. »За мною... хіба нещастя ходить!..«

Ранком прокинувся, повний енергії. Згадав учорашнє. Так не вміти володіти собою! Ні! Певно, причиною тому недавня хвороба!

Ввійшла Надія.

— Чи ви готові? — питалася на порозі, перекидаючи через плече лікарську торбинку. В руці невеличкий куферок — оце увесь її багаж.

— Поспішаймо! Я довідалась у моїх бувших санітарів, що на фронт вертає той транспорт, яким я їздила. Отже добра нагода!

— А до якого вас полку приділено, якщо це не секрет? — питавсь, одягаючи шинелю, сотник.

— Тут секретів ніяких не може бути! До першого синього полку!

— Так це ж мій полк! — дивувався Петро. — Який дивний збіг обставин!

— Справді дивний! — здивувалася також лікарка, але, коли Петро виходив з вагону й обернувся вбік станції, усміхнулася про себе кутиками вуст...

— А як же ваш адоратор, сотник Вітенко? Він же на фронт не вертає? — питався Петро, переходячи з Надією безліч колій і добираючись до знайомого вже шпиталю в товарових вагонах. — Він проміняв свою героїню (ніби я такою мала, по його словах, бути!), він проміняв її і навіть »не за тютюн та люльку«, а на... »теплу« запільну посаду! »Темпора мутантур«, як ми бачимо, — вже сміялася Надія.

Запанував веселий настрій. Дійшли до вагонів і тільки не хотіли лізти до першої »теплушки«, як до лікарки підбіг її недавній підлеглий санітар. Він привітався з доброю усмішкою і казав:

— Пан дохтур, який тепер на вашому місці, просить вас, пані лікарко до свого вагону, як і вас, пане сотнику!

— А де ж той вагон пана доктора? — запиталась Надія, а тоді до Петра. — Пішли наші вгору!

— А там отой задній вагон! — показав санітар.

Пішли.

— Бачите, пані Надіє! Тут вже інші порядки, як при вас. Тут як, бачите, окремих вагон для пана »дохтура« та я бачу, що він, хоч і побитий, але третьої кляси, а не товарівка.

Підходили.

— Ви з тим »дохтуром« хоч не дуже, сотнику, вилазьте, — шепотіла Надія.

З вагону вже виглядала незнайома постать і запрошувала входити. Легко, по східцях, піднялися вгору й познайомились »Дохтур« (так казав санітар) виявився досить симпатичною старшою особою, років п'ятидесяти, вже із сивим волоссям.

— Ого! То ви добре урядились, пане лікарю! — розглядалась Надія: — та це ж на сьогодні не абиякий комфорт!

І дійсно! Переділи вагону, за винятком кількох, були викинуті й на місці їх постала досить велика кімната зі столами, стільцями і навіть (о, недосяжне!) з м'якою канапою. В кутку палилася добра велика залізна піч, і було тепло та затишно.

— У дохтура Чугака все мусить бути, як слід! — сміявся господар. — Прощу сідати, де вигідніше, бо зараз і рушимо.

— А все ж таки де це ви роздобули таку розкіш? — дивувалась, сідаючи, Надія. Потяг тим часом рушив.

— Все це робиться сьогодні по знайомству — всміхнувся Чугак. — Тут у мене у Вінниці, бачите, начальник депа старий знайомий. Разом і в царській армії були й воювали. Ну, оце, як призначили мене до цього шпиталю — я до нього... добре випили і от, бачите, знайшовся й вагон, а за перерібку також і робітникам прийшлося кілька пляшок самогону поставити!.. — Та чого ж це ви, пані сотенний не сідаєте? — вказував на стілець господар. Петро сів, але, сідаючи, переглянувся з Надією. Порозумілися. »Що це за »дохтур« такий?«, подумав Петро... »депа«, »пані сотенний«... щось тут не так!..«

— А, може, б ми так поснідали? — схопився господар, — я тільки випив сьогодні склянку молока.

І коли гості не відмовилися, побіг до дальшого переділу.

— Що це за »дохтур« такий — нахилився до Надії сотник. — То — »депа«, то »пані сотенний« . . . Ну, нехай вже буду сотенний, але ж ніколи я ще не був . . . жіночим родом!

Надія гостро глянула, але сама, аби не розреготатися, закусила губи. І вчасно! Господар появився зі шматком сала на одній, а з ковбасою на другій тарелі і ставив ці всі добра на стіл, запрошуючи гостей, а потім, сходявши, за другим разом приніс білу паляницю і чималу пляшку.

— Я бачу, пане лікарю, що у вашім транспорті нам не буде скучно їхати; — як так будете приймати, то хіба ми з вами й позостанемо! — сміялась Надія.

— А що ж! — підхопив господар. — Ви будете лікаркою! Бож транспорт цей був ваш, я — у вас помічником, а ви, пані сотенний, командуватимете хворими, — й собі жартував Чугак.

При слові »пані сотенний« Петро почув, як Надія штовхнула своїм чобітком його ногу (хоч зараз і відсунулась), а сама знову закусила губи.

Чарки були тим часом наповнені і господар запрошував випити за приемну знайомість. Тож пили (Надія звичайно, по-жіночому, кривлячись), хвалили самогон (певно пшеничний — додав Петро), заїдали салом і ковбасою, а потяг сунув, як і час . . .

По кількох випитих чарках, настрої в усіх піднявся й за столом стало гамірно.

— А скажіть, пане лікарю, раптом запитала Надія, — а скажіть, будьте ласкаві, де ви закінчили студіювати медицину і в яким університеті?

Петра як громом ударило, і він поспішив тепер сам натиснути на лікарчину ногу. Чи ж вона при своєму розумі? Як там не було, але Чугак не здавався вже такою поганою людиною! Отже й гостив, як давніх, добрих знайомих . . . Навіщо ж такий підхід? . . .

Господар, видимо, ніяк не сподівався такого запиту, бо й розгубивсь, і почав жувати губами . . .

— Таж у Жмеринці! . . . У Жмеринці, пані лікарко! . . . — нарешті запевняв не дуже то певно.

Петрові стало ніяково . . . Відний Чугак! . . .

— У Жмеринці? . . . — перепитала Надія і, не дивлячись на нове потиснення Петрової ноги, глянула в його сторону невинними, веселими очима. — В Жмеринці — кажете? . . . В такому маленькому містечку і . . . університет? . . . Гм . . . щось не пам'ятаю я за університет

у... Жмеринці! Я, бачите, студіювала в Київському університеті... бо тоді ж (за царського режиму) в Жмеринці, здається, університету не було... Хібащо побудували університет за »Центральної Ради?... — ніби сама із собою говорила Надія.

»От, дияволя! Щоб тебе чорти забрали!«, думав про себе Петро.

Бідний Чугак то блід, то червонів, аж, нарешті, як людина, схоплена на гарячому, а по натурі своїй людина й не підла й не погана, заговорив:

— Та що там маю ховатись! Отже я маловчена людина та й усе! — випалив він, як із гармати і піднявся, щоб зазирнути чи часом у переділі не було якого з санітарів. — Бачите, пані лікарко, як то воно склалось. У царській армії був я санітаром, а потім — старшим, а, як не було кому, то фельдшером полковим став (там же, знаєте, на тій війні люди гинули, як мухи!..) Правду сказати, перев'язки там чи що я — перший мастер, а далі то вже й стоп!.. Кінець війни застав мене в Шепетівці (як фельдшера). Як постала Україна, доктор, сам поляк — терпіти не міг, як хто що говорив про Україну, отже хутко подався геть! Прийшлося мені його заступати... А потому, мої ж такі шпитальні, кажуть — вступай до партії — доктором будеш!.. Ну й вступив... А оце, тиждень тому, приїхав до Вінниці на з'їзд (тепер же усе з'їзди!). Познаюмився з одним, другим — кажуть бракує докторів до транспорту ранених — чи не погодився б. Думаю собі: нехай, і так буде менше праці! Отож і видали мені документ на дохтура оцього вашого, пані лікарко, транспорту... От вам і все!

— Дуже цікаво, — сміялася Надія, — дуже цікаво! Давайте ж, пане лікарю, вип'ємо і за нашу знайомість, і за дальшу успішну вашу працю в цім товарівім шпиталі!

Пили.

— Та що там казати — який з мене лікар! А от так найкраще буде! Приймайте назад шпиталь, а я вам за підручного стану... Направду! Чого ви там на фронті шукаєте... Погано на тому нашому фронті... смердить!.. От доїдемо до Попельні, потелефонуємо і свій транспорт приймете назад. Чи добре я кажу, пані сотенний? — звернувся за поміччю до Петра.

— Я що ж, я радив би те саме, але лікарка... Вговорюйте, може, й погодиться з вами, — казав Петро цілком серйозно. Та Надія тільки сміялась:

— Може... може, але мені щось у голову вдарило... забагато п'ю!

— А, може б, ви хотіли відпочити? То прошу — тут у двох пере-

ділках ліжка, лягайте й засніть трохи, а ми от з паном сотенним ще собі поговоримо, — схопивсь услужливий господар.

Надія глянула на Петра, і коли сотник теж був за тим, пішла за господарем до переділу. Чугак за хвилину повернув і з полегшею скинув піджака:

— Так буде легше, а то в жіночому товаристві все треба натягнутим бути.

На якийсь час запала мовчанка, й кожен думав про себе.

— Так до якої ж ви оце партії вписалися? — запитався Петро, щоб мовчанка не була задовга, і коли господар наливав свіжу чарку:

— До соціялістів-революціонерів.

— А чому ж, властиво, до них?

— Або їх же тепер найбільше!

Петро засміявся. Засміявся і Чугак.

— Ну і скажіть, про що ж там найбільше говорили на вашому з'їзді, про який ви нам згадували вперше.

— Та найбільше про міністерські посади в уряді. Бо, бачите, наші хочуть щоб головні посади своїми людьми обсадити... Ну й кого на яке міністерство! Та й взагалі про іншу політику...

— А про фронт, про війну, про армію? ... Чи взагалі говорили і що власне?

А якже!.. Що до війни, то багацько було б за тим, аби взагалі кінець війні як найскорше зробити...

— Яким же чином? Балакати про це легко!..

— Ну, значить, аби помиритися з большевиками, визнати радянську владу в Україні...

— Невже? — стукнув порожньою чаркою Петро, аж трохи не тріснула. — Навіщо ж пролилося стільки крові! Навіщо стільки офір!.. Та це ж зрада! Невже ж увесь з'їзд був за тим? — аж посу- нувся сотник через стіл.

— Ну, я ж не кажу, що весь, але половина таки була за тим!..

— А друга половина! — з полегшею відітхнув сотник.

— А ті за дальшою боротьбою, тільки постановили, аби вимагати від Петлюри, щоб запровадити контролю над старшинами у війську, бо, бачите, кажуть, що поміж старшинами ще багато контрреволюціонерів і на них покладатися не можна!... — викладав поволі Чугак, пригадуючи балачки.

— Тю! Тю!.. Тю!.. — засвистів сотник. — Так он куди! Немає значить довір'я до українського старшини!!! За те, що голий і босий, і без платні провадить на смерть таку ж саму голу козацьку братію!!!

Так он що! На большевицький взір ще приставити при ньому й політрука!.. Так?

— Та чому ж і політрука... — пробував боронитися, почувши себе дуже ніяково після слів сотника, Чугак. — Це ж має бути, як там... державна інспектура в армії — так же ж і казали на з'їзді.

— »Не вмер Данило — галушкою задавило!« Хіба тут справа в назві? Назвіть чорта хоч і бісом, то він все рівно чортом буде!.. Оце так так!.. Оце так доборолись! Оце так засіб вигадали, щоб червону Москву побороити! На мобілізацію бодай сотні тисячів вояків, — то не спромоглися! Столицю оборонити перед ворогом — не зуміли! А завести політруків на большевицький спосіб, то спромоглися! — хвилювався сотник. І як же по вашому — чи ж то допоможе? — запитав по довгій мовчанці.

І коли Чугак зовсім зняковів після останніх його слів, сказав:

— Нам, бачите, ви, соціялісти та ще й революціонери, що для перемоги потрібне: побільше гармат, кулеметів, набоїв подостатком, та й ще мобілізованих з усього Поділля і з Волині! Та й щоб керування ними віддали не »дубовим«, не »полковникам«, а старшинам фахівцям-полковникам, генералам, а не »народнім учителям« і вчорашнім фельдфебелям тільки тому, що вони з партійним критком!.. — гарячився вже знову сотник. — От тим усім ми виграли б війну й вернули б до своєї столиці, а ворога погнали б на північ до Курска чи Орла, от що!!!

— Та не думайте, пані сотенний, що я який там партієць, — ніяково говорив Чугак, — я вже й сам думаю, як би так з тієї партії утекти... І мені багато чого на цім з'їзді не подобалося!.. Та куди ж тепер діватися?.. Ви знаєте, що ще там говорилось (тільки це поміж нами) говорилось, що й Вінницю скоро уряд залишить і переїде до Кам'янця... Ну, куди ж йому тепер діватись? — жалівся господар.

— Ну от... самі бачите — значить на фронті діла цілком погані! А вони, хотять рятувати фронт тим, що запроваджують політруків... Ви кажете, їх назвуть — »державними інспекторами?..« Ну а хто ж це буде? Це ж будуть молоді (та ще й безвусі!) з партійним квитком у кишені, чи ж не так? Інших же не пришлють? Бож іншим (старшинам) не довіряють? Отож і будуть вони такі ж самі, як большевицькі політруки! Але різниця поміж тими московськими й нашими буде величезна! Москалі через цілу свою історію корилися теророві і той терор їх ліпше об'єднував... Це вже така натура москалів! Тож ті московські політруки на кожному кроці своїм терором владу московського »камандіра« скріплять! Замітьте собі це! А в нас українські політруки (нехай звуться »інспектори«) слідкуватимуть за

старшиною (бож йому не довіряють!), а значить владу цього старшини ще й ослаблять... Отже, повірте мені, ще й більше розв'ялять наші ослаблені таким непосильним змагом частини!..

Наступила довша мовчанка. Петро обдумував далі, які наслідки на фронті виникнуть після переведення в життя тих новин, які йому передав співбесідник. Чугак був сам зі себе невдоволений, що непотрібно виговорився.

— Чи ж далеко ще до Попельні? — почувся голос Надії і за цим сама з'явилася випочивша і свіжа. — Мушу подякувати вам, пане лікарю! У вас чудово спитьс'я!

Чугак розсипався в компліментах і повернув попередній настрій з подорожі.

— Ви таки довгенько спали, пані Надіє, і, треба сказати, це пішло вам на користь! — зауважив Петро, після чого подивився у вікно. — А от, мені здається, ми вже біля цілі нашої дороги!

— І справді! ствердила Надія. — Однак, як скоро минув час і головне вже назадовго й вечір — дні іще короткі! Я думаю, пане сотнику, ви не вирушите на фронт уночі?

— А хоч би й так! — заперечив Петро. — Чи тепер, чи в четвер, як кажуть у нас, на Полтавщині. Зрештою хочеться швидше побачитись зі своїми. Як вони там? Хто ще живий, а кого, може, вже й немає... — задумливо говорив він.

— Та чому ж пускатися в незнайому дорогу та й поночі! — вмішавсь у розмову Чугак. — Та хіба ж у мене ліжка бракує?.. А може, пан сотенний, чого образився на мене — ну, тож вибачайте!.. Я не хотів нічого поганого сказати!.. Вибачайте!

Чугак почував себе цілком змішаним, і Петрові стало соромно, що він так відплачується за дуже тепле й товариське прийняття його Петра (як і Надії), збоку зовсім чужої людини, яку побачили сьогодні вперше. Скоса поглянув на Надію й побачив її майже благаючий погляд (що вона від нього хоче?).

— Боже вас борони, пане, лікарю, я й не думав на вас образитись, що це ви? — поспішив заперечити Чугакові. — Навпаки! Мені дуже було приємно з вами познайомитись! Сьогодні такі часи, коли мало приходиться зустрічати порядних і чесних людей! Сьогодні якийсь проклятий крутіж закрутив нашою землею і все вивернув навиворіт!.. Сьогодні один другого має в підозрі, один другому не вірить, один другого ненавидить! Я вас мало знаю, але ви людина і добра, і порядна, і чесна, тож вам дуже дякую і за себе, і за лікарку, що ви нас прийняли і в вас ми гарно час провели!

Петро підійшов до Чугака й простяг руку, за яку той ухопивсь двома руками:

— Та за що ж ви мене так гоноруете, пані сотенний! Та ж я вам дякую, що ви от зі мною... малоосвіченою людиною так говорите!

Надія запротестувала:

— Не справа, пане Чугак, в освіті! Справа в душі людини! В її вродженій духовій інтелігенції! А ось і від мене вам подяка! — протягнула обидві руки, які Чугак зараз же схопив і поцілував.

— Та от уже й Попельня! — сказав Петро. — Під'їздимо! А коли вже на те пішло, щоб іще з вами посидіти й поговорити, пане лікарю, — залишаюсь — аби ви, Боже борони, не подумали, що не бажаю у вас ночувати!..

— От би й давно так! — сміявся Чугак. Надія й собі заплескала в долоні.

— Ідїть та як довідаєтеся, куди вам завтра прямувати, зараз же й вертайте, а я щось відносно вечері поміркую, — сказав уже заспокоєний господар.

Потяг зупинився. Вийшли на станцію. Вона була майже порожня, якщо не рахувати якогось невеличкого ешелюну, кількох особових і товарних вагонів та саморобного панцерного потягу, який стояв далеко за семафором.

— Дивіться, пані Надіє, це ознака, що фронт уже недалеко! Отже... котимось все далі й далі.

Та цілком несподівано для наших подорожніх, коли вони звернулися до начальника станції за необхідними інформаціями, була його відповідь, що ешелюн, який вони оце перед хвилиною бачили, і є штабом їхнього полку, а що фронт таки недалеко, бо ж яких може п'ятнадцять кілометрів не більше, і що він оце закінчує евакуацію...

Тоді подалися до ешелюну.

— Розбагатів наш »полковник«! — сказав Петро. — Раніше їздив санками, а тепер уже й ешелюн собі завів!.. Пішли наші вгору!

— А як же він полком доводить?

— А, певно, як і раніш: він тікає, як починається бій, а ми його втечу боронимо!

— А бодай вас, пане Петре! — від щирого серця сміялася Надія і, вже заспокоївшись, серйозно додала: — Між іншим, чи не перейти на людях, нам, пане Петре, на офіційність, бо ваші колеги можуть собі не знати що подумати?

— Маєте рацію, пані лікарко, так буде краще!

— Але ще не зараз! — протестувала Надія.

— Слухаю, пані лікарко!

— Ви, пане сотнику, непоправні!..

Першого зі «штабу», кого побачив Петро, був вже знайомий курінний. Йому представив сотник лікарку, а сам просив поінформувати, де є курінь. Хорунжий назвав село, сказав, що він сьогодні тільки приїхав до штабу полку за зарядженнями й додав, що другий курінь зайняв позиції, а перший є в резерві. Сотник подякував і відійшов, а Надію хорунжий попровадив до «штабу» представити «полковникові».

— «Які там можуть бути зарядження?» — думав тим часом сотник. — «Такий, мабуть, з тебе курінний, як із Пащенка — полковник! Але, щоб уже роз'їжджати в окремим ешелюні! Ну, такого ще, як світ, ніхто не бачив! Де ж він роздобув особові вагони? Хіба за частину реквізованої шкіри?»

Ходив і чекав на Надію, а вона все не виходила й не виходила...

— «Чи це тільки припадок, що вона приділена якраз до їхнього полку? Дивний тоді збіг обставин!»

І ходив, і ходив, аж уже починало прикритися. Нарешті, Надія вийшла з вагону, а за нею Пащенко і курінний. Петро круто обернувся й, удаючи, що ніби нікого він не бачив, пішов помалу від ешелюну. Позаду чулась оживлена розмова, яку час од часу переривав чоловічий сміх...

— Пане сотнику! Пане сотнику! — почув за собою голос Надії. — Я вас не можу дігнати! — говорила, хутко йдучи.

Зупинився. Пащенко й курінний ще видніли біля вагону, хоч западав уже морок.

— Я ж нікуди й не тікав, пані лікарко! Я довгенько все на вас чекаю.

— Та я, власне, думала, що ви певно вернули до Чугака, а зрештою ніяк не могла відчепитися від вашого командира.

— Поганий був би з мене старшина, коли б я дозволив вам вертатися на таким безлюдді самій... Не треба забувати, що фронт під носом!

— Дуже вам вдячна! У вас в усьому лицарська вдача!

— Ну, це вже завеликі компліменти! Вдруге ніколи не буду вас чекати!

Сміялися.

— Яке ж ваше вражіння від батька-командира?

— І від народнього вчителя й соціяліста-революціонера? — в тон відповіла Надія.

— О, то я бачу тепер, що ви познайомилися і то ґрунтовно! — сміявся Петро.

— А певно! Він так мені й відрекомендувавсь і встів під час нашої розмови також запитати мене, до якої я партії належу!

— А ви ж на це що?

— Відповіла, що мала досі стільки турбот із раненими і хворими, що не встигла ще до партії вступити.

— Шкода! Треба було вам сказати тоді, що ви належите до партії »ас-рець«-йо».

— А що ж це значить?

— Аспірна, рицина, йодина! — серйозно сказав Петро.

Залунав веселий Надійн сміх. Підходили до вагону Чугака, і він сам уже з'явився на дверях.

— Бачу, що пані лікарка не дуже скучають? Прощу! Прощу!

Надія почувала себе в добрім гуморі й поспішила оповісти причину свого сміху. Сміявся і господар. Він уже постарався і про вечерю: яешню з ковбасою, яку й подавав, а до того знайшлась і чарка. Тож сідали за стіл і, на запрошення господаря, гостились. Довідавшись, що Пащенко віддає лікарці один зі своїх особових вагонів під шпиталь, Чугак радів, що будуть щодня бачитись і говорити, просив і йому допомагати у випадку якоїсь негайної операції чи подібних їй справах. Надія обіцяла, і так товариство засиділося до пізна за столом, аж схаменувся перший Петро:

— Кому в дорогу, тому час!.. Треба хоч трохи заснути!

Господар запропонував обидва переділи для гостей, а сам сказав, що теж добре переспиться на канапі. Дякували й розходилися по призначених місцях.

— Предобрядчий же цей наш Чугак! А спочатку ми ж до нього, пане Петре ставилися з резервою, що?

— Є така поговорка: »по одежині зустрічають, а по розуму проваджають«, — шепотів Петро.

— А у вас на все є відповідь і ви... ви дуже розумні, пане Петре, — зашепотіла на ухо Петрові лікарка.

— Ну, так тоді — добраніч! Добраніч, пане лікарю! — голосно з переділів.

— Добраніч і вам, мої дорогенькі! — відповів обидвом господар.

Прокинувся Петро так, як, засипаючи, постановив, дуже рано. У вікні щойно починало сіріти. Прислухався. Лікарка в сусіднім переділі спала міцним сном. Тихенько одягнувсь і висунувсь з переділу. Чугак уже не спав.

— То оце вже ви й устали? Треба було ще хоч трохи відпочити!
— Не можна, пане лікарю, я ще вчора казав — «кому в дорогу, тому час».

— Так оце й без снідання? То хоч чарку на дорогу?

— Від чарки таки не відмовлюсь!

Чугак так, як був у білизні, схопився з ліжка й налив дві чарки.

— Ну, то щасливої вам дороги, пане сотенний, і дивіться — себе бережіть. Хай вам Бог помагає!

— Зоставайтесь і ви з Богом!

Чугак ще сунув сотникові шмат хліба й ковбаси, завинувши у стару газету (бож не було в що більше).

— Що ж пані лікарці маю сказати?

— Передайте, що я її щиро прощаю, але не хотів будити, бо спала таким гарним сном!..

— А, може, жалітиме? — глянув хитро господар.

— Що ви, пане господарю!

— Ей, не кажіть! Я — старий горобець і дещо підмітив!..

Чугак тільки співчуваючи похитав головою:

— Дорога вона жінка! Ой, дорога!..

— Ну, то вітайте від мене щиренько і будьте здорові!

Ще один дружній потиск руки, й Петро вже йде замерзлими за ніч коліями. Морозець. Та ще й сипнуло снігом! Вертає зима? Обійшов здалека штабний ешелюон, перебіг насип і пішов дорогою, що вела в недалеке від станції село. Воно вже давно не спало. Тверде селянське життя вимагало праці й праці...

Запитався зустрічних господарів, що його підозріло оглядали (чужий же!), де мешкає староста і невдовзі зайшов на його подвір'я, яке виглядало досить таки заможньо. Староста якраз порався коло товару і, побачивши незнайомого, вийшов довідатись у чому справа, а, довідавшись, запевнив, що нічого тут не поробиш. Хоч він і дуже зайнятий, а зараз сам запряже сани та й повезе, бо не хоче вже когось зі сусідів виражати »в наряд«, бож село аж гуде, незадоволене з тих повсякчасних перевозок і транспорту... На запрошення заходити до хати, Петро відмовився, кажучи, що йому дуже спішно. Господар не заставив себе довго чекати, вивів зі стайні двох добрих коней напоїв з криниці водою, кудись повів їх і за хвилину, заскочивши до хати, вже виїздив санками з подвір'я, запрошуючи Петра сідати. Відпочивши за ніч коні, рвонули з місця, підхопили санки й погнали...

— Та за тим селом, куди ви їдете (пробачте, не знаю, як вас

величати, бож таки бачу, що ви із старшин, — то там, Кажу, й фронт недалеко, — обернувся до Петра селянин.

Петро підтвердив, що він має також про це інформації, а повертає зі шпиталю, бо був хворий на «еспанку».

— Гишпанку, кажете, пане сотенний... Так, так — у нас теж люди на цю недугу хворують і деякі вмирають, — говорив староста і знов перейшов на більш цікаву для нього тему: — Щось на тому фронті не все гаразд! Усе ваші відходять та й відходять...

— Ваші?.. — кажете, — нахмурився сотник. — Ну, а «ваші» придуть же!.. Чи так?

Староста зніяковів:

— Та воно таке... таке сьогодні... На війні ще за царського режиму... з одного котьолка ж їли, а тепер, як Україна постала, то й війна!..

— Мало що коли було! Був царський режим, як кажете, а тепер революція прийшла і наш український нарід має право жити незалежним від Москви життям! Ми не одні! Он лотиші, литовці, поляки й інші самостійні держави потворили і встали за свою волю й державність, а ми що? Чи ми гірші від них?

— Та ж ні! Оно, канешно!.. — підбирав староста вже обережніше слова, бачачи, що сотенний загнівався. Тільки люди гомонять, що непотрібно війни отої, бож і так видко, що не встоїте...

— А чому не встоїмо? — гостро зирнув сотник. — Тому, що не хочете свою землю боронити! Сидите он по хатах і чекаєте чия візьме, а самі й пальцем не рушите! Аби волю й землю мати — треба їх від ворога обороняти! Та чекайте, нехай придуть — вони вам себе скоро покажуть! Буде ще у вас каяття — та не буде вороття!

— Не гнівайтесь, пане сотенний! Бачите, люди наші темні... не знають, як там і що.

— Темні, темні!.. Це одна тільки одговорка! А не бійсь, хоч би й у вашому селі — напевно ж на большевиків чекають, аби скорше прийшли?

— Та воно, по правді, й так... особливо ті, бідніші... Все кажуть, що аж тепер від нової влади землю будуть мати.

— Отож воно й є! Дістануть! На кожного по три аршини... А якже! Як придуть та накажуть збіжжя звозити та корів, та коней — заспіваєте іншої, але тоді вже пізно буде! Я ж Кажу: буде каяття — та не буде вороття! Пожалієте ви всі тоді, що своє військо було й билось, а ви самі по хатах сиділи й синів своїх коло себе тримали!

— Та хто ж би там тримав... коли ж влада «обілізації» не робила!

— Воно трохи й правда! Коли б наша влада з вами не цяцкалася

та не розбалакувала, а в руках вас мала то й своя держава була б. А щодо мобілізації, то мали ми тих мобілізованих з Васильківщини! За дві ночі, як з-під Києва відходили, половина їх додому повтікала! Та й не тільки в тому, що їм повидавали, (тобто в шинелях і кожухах), а ще й рушниці та набої зі собою позабирали! Як раз те, чого нам завжди бракувало! — нервувався сотник.

Запанувала мовчанка. В тиші морозного ранку десь іздалека долітали поодинокі постріли. Дядько насторожився й почав поганяти коней.

— »Не видко, аби з відважних був«, — усміхнувся про себе сотник, — »балакати тільки вміє! Яка влада — такий і народ!«

Коні бігли бадьоро й рівно. Таких москалі, як прийдуть, певно, не обминуть!

— Гарні ваші коні! Не радив би я вам у дворі їх тримати.

— А чому ж бо так? Та я ж їх з маленьких виховав, — заперечив староста.

— Як прийдуть червоні — одразу вам їх заберуть! Я це з досвіду кажу!

Староста одразу насупився і почав злісно поглядати на сотника.

— Заберуть, як і збіжжя й худобу — скільки там на село накладуть. У цьому вас запевняю! Так і селянам вашим передайте (хай згадають пізніше — скоріше ще за зброю візьмуться!) — що вам сьогодні сотник говорив.

— А як ми не дамо, то що? — вже визвірився дядько.

— Не дасте? — глузував уже одверто сотник. — Буде вам так, як це було в інших селах: зберуть сход, оточать кулеметами, виберуть десять найбагатших і тут же на місці, перед сходом, — розстріляють!.. От що!

Староста зі злістю відвернувся і вже до самого села, до якого вони під'їжджали, і де Петро мав знайти свій курінь, не відзивався. Не відізався й тоді, коли сотник зліз із саней і подякував, тільки крутнув санками, вдарив по конях і полетів, як вітер, назад...

— Темнота проклята! Ворогові віриш, бо набрехав тобі повні вуха, а своєму, що за твою волю й землю життя віддає, сам ти, дурню, могилю копаєш!.. От де вона жахлива несвідомість!..

Сотник пішов шукати свою сотню. Та по дорозі козаки з інших сотень висипали з хат і щиро вітали його поворот. Проводили гурмою до його сотні, а назустріч уже вибіг бунчужний і розцілувався з ним тричі. Підбіг і сотник Саєнко й захопив у міцні дружні обійми. А потім повели до хати, посадили за столом під образами, познайомили

з господарями, і от уже повна хата набралася. Тут і бунчужний Саенка, Крутипорох, і чотовий Петра, Нерепеха, і Васько... Він за такий недовгий час, як сотник був у шпиталі, якось одразу змузнів і підріс.

— Васько! Та тебе й не пізнати! Цілком козак! — із задоволенням казав Петро.

А Васько кланявся і червонів, як буряк. З'явилося кілька пляшок самогону на столі. Усі підіймали налиті повні чарки й пили за поворот сотника третьої сотні, щоб він щасливий і здоровий був...

Петро розглядався навколо, дивувався на ці засмажені вітром і морозом, вихудлі, але свіжі обличчя, такі щирі й такі привітні, і чув, що починає сильніше битися серце, що хочеться ще вірити, жити й змагатися... бо... ж е »ще порох у порохівницях і ще не вмерла козацька мати!«... Ей, якби ж то їх було таких побільше!..

Зливі питань не було кінця! Як там у запіллі? Чи багато є війська? Чи скоро прийде допомога? Чи провадиться мобілізація? Хотілося усім це знати! Хотілося почути від сотника Назаренка правду (він же не збреше!) — чим живе і що робить влада там, у запіллі?

Відповідав, що знаходив відповіді можливим, затаюючи найгірше, а коли більшість розійшлась і залишилися свої, найближчі побратими, перед якими не було чого критися, почав оповідати все, що він там, у запіллі бачив, що чув, чим жив і що гірко пережив... Нічого тоді не пропустив, щоб побачили побратими ту непривітну, нерадісну дійсність, яку він бачив своїми очима... Не пропустив нічого! Згадав навіть оту пісню двох видужуючих козаків, які сиділи й нудьгували у товаровім вагоні шпиталю, ту пісню про українську »дірхторію« з її »останньою« вже територією!.. І як скінчив, усі довго сиділи мовчки й кожен затопивсь у свої невеселі думи...

— Ну а що ж доброго у вас! — перервав нарешті мовчанку.

— Що ж у нас? Усе по-старому, як тобі відомо. Мали кілька боїв з тією червоною наволоччю! Був один навіть досить удалий наступ... Але що ж! Як полк у бою, а немає командира й курінні здані самі на себе, то в кінці-кінців усе йде до біса!

— Ну, а »народній вчитель?«

— Та його ж іще ніколи ми в бою й не бачили! Он козаки другого куреня нахваляються або прибити його, або вигнати з полку. З ним біда!

— Я бачу, пішов він угору, — сміявся Петро, — роз'їздить собі ешельоном з особовими вагонами! Хіба що за ту шкіру з Василькова виміняв?

— Він не такий дурний! — обізвався Фесюк. Як чутно, ту шкіру він уже давно жидкам продав! А вагони партія, певно, йому презентувала за вірну службу!.. Та він ще дочекається!

Петро хотів іти до сотні й подивитися, який настрої у козаків і чи не потрібно буде яких заряджень, та бунчужний заспокоїв його, що все гаразд і що хай сотник одпочиває, а він сам ще сьогодні про все подбає і вийшов з хати. Тоді побратими, залишившись удвійку, просиділи в розмові аж до вечора. Фесюк повернув і приніс відомості, що ворог на фронті вже від кількох днів тримається на одному місці! все спокійно. Доповів, що на ніч служба припала першій сотні, і тому можна спочивати.

— Я й забув сказати, — вже кладучись на солому, яку настелив господар, пригадав Петро. — Я не сам приїхав. Зі мною приїхала лікарка... Дуже мила жінка, розумна й гарна. А при тому ідейна українка!

— А де ж вона? — разом запитали і сотник, і бунчужний.

— Залишилася при штабі полку, але, гадаю, вона не з таких, що там і осяде. Може ще й завтра побачите. Побільше б нам таких жінок! — казав Петро, простягаючись на соломі. Саєнко підозріло глянув на побратима, але нічого не відповів.

Ранком Петро оглянув козаків. Нарахував усіх сорок чоловік, поміж якими було трьох легко ранених. »Тануть, як на провесні сніг«, — думав.

— А я вас, пане сотнику, шукаю! — почув за собою знайомий голос. Обернувся. Перед ним стояла зарум'янена від морозцю, усміхнена Надія:

— І хочу поперше погримати на вас!

Привітались, як давні знайомі.

— За що ж?

— Як то? Чи ж то гарно? Утекти і навіть не попрощатися.

— Та я й не думав тікати, пані лікарко! Ви ж так того ранку чудово спали, що я не хотів вас будити... Ну, а як же вам подобалось там, у штабі?

— Не дуже! — поморщилась Надія. — Цей »народній учитель« цілком мало інтелігентна людина! А при тому — нахаба! Почав нарікати з першого дня на свою самотність.

— То ви, може, й жалієте, що вас призначили до нашого полку?

— Чого ж маю жаліти? Чи ж я обов'язково мушу бути при штабі полку? Це моя особиста справа, де мені заснувати свій лікарський

осідок! Коли ви й ваші старшини не матимете нічого проти, могу перебувати й при вашім куріні!

— Це буде небезпечно, пані лікарко!

— О, пане сотнику! Від своєї долі не втечеш!

— Ну, то в таким разі, напевно, наші старшини будуть дуже задоволені!

— А може не всі?

Петро познайомив старшин із лікаркою, і вона зараз же звернулася до командирів сотень із проханням надіслати їй сотенних санітарів, аби, не тратячи часу, перевірити їхні знання й повчити, поки курінь в резерві. Сотники кинулися вдоволити прохання такої симпатичної особи. А за півгодини Петро й Федось, проходячи вулицею, наткнулись на такий образ: коло клуні одного з господарів на соломі лежали позірні поранені, а санітари вдивлялися в перев'язки, які хутко і вправно робили маленькі ручки лікарки й собі намагалися потім повторювати її працю. Стояв гамір і веселий сміх... Лікарка часами за невдалу роботу хляпала невдачника по руках. Санітари були очевидячки задоволені зі своєї нової лікарки!..

Федось підштовхнув Петра й вони зирнулися. Що може жінка!.. Це було перше признание лікарці з уст вояків. А за пару днів вона вже здобула симпатії цілого куреня та й усього села, бож селяни, довідавшись від козаків, посунули й собі за допомогою, тим більше, що лікарка не відмовляла, маючи під рукою сякі-такі ліки. А тому, що якраз так випало, що вона лікувала господиню, де стояв Петро, то й «лічниця» її, як вона сміючись казала, розтащувалася тут же. Петро не раз, дивлячись, як звивалась лікарка, думав про те, що треба було б не відмовляти Дорі й забрати тоді з собою, — от би й найшлась і праця й не було б розлуки...

— От післав вам, пане сотенний, пан Біг добру жінку! — озвалася стара селянка, якій Надія чимсь мастила хвору руку. — І вам добре, і людям!.. Дай їй Боже щастя й здоров'я!

Надія ледве стримувала сміх. А Петрові знов не випадало перечити старенькій...

— Мене з паном сотником одна хвора бабуся сьогодні повінчала! — оповідала зі сміхом лікарка, коли побратими зібралися на обід.

Петро зняковів, а побратими реготалися під час цілого обіду. Вдячні селяни несли кури, масло і різні смаколики, Надія готувала смачні обіди і якимось так увійшла в вояцьке життя, що, здавалось, його й не було без неї і що вона давним-давно іде їхнім твердим шляхом! Життя стало якесь повніше!

— Знаєш що, Петре, — після одного такого обіду сказав дискретно Федось, — мені здається, що наша лікарка не спроста вибрала собі наш полк!

Петро нахмурився і, не відповідаючи, пішов до своєї сотні.

Коли, після недовгої перерви, знову почалися бої, аж тепер побачили і старшини й козаки, що вони придбали в особі лікарки. Вона була цілим господарем у куренях! І якось так зуміла налагодити справу, що в кожному з них тепер з'явилися запаси хліба й сала, чого вперше не було! Голод не так часто тепер заглядав у вічі, коли приходилося відступати. Вона була скрізь! Під кулями перев'язувала ранених. Санітари не ховались, як це було раніше, а старалися дотримувати лікарці кроку!.. Дійсно, це була — надія!..

А тим часом фронт котився й котився на захід. Залишили вже й Козятин. Погода попсувалась і скрізь танули сніги. Йшли не раз цілими днями по розмоклих вибоїнах дороги і топтали в грязюці. За Козятином піхоту обійшла полями ціла маса кінноти.

— Біс його знає, що таке робиться, — підбіг до Петра Саєнко, — дивись, яка сила кінноти! Та якби тут доброго командира, та двинути це все назад, то й Київ можна було б відбити! А то відходимо й відходимо!

— Нічого дивного, брате! Посадили на групу якогось фельдфебеля Бєня, справжнього анальфабета — отак же й він, як наш Пащенко, провадить! Тут би якого бойового генерала! Але такому не дадуть!.. Пропадай вони пропадом! — Петро вилаявся і тут оглянувся, чи не чує десь на возі Надія.

— Чую, що чимраз дужче починаю вибиватись зі сил! — нарікав Саєнко.

— Ми, як ми, а як же там та бідота! — вказав Петро на воза, на якому їхала Надія. Почекали, аж віз порівнявся з ними.

— Бачу, пані лікарко, що ви проміняли шило на швайку, — вітався сотник Саєнко, обсервуючи попід очима лікарки темні кола.

— Це й моя вина в тому! — зауважив Петро. — Треба було паню лікарку відрадити від фронтного життя!..

— Не нарікайте дуже, панове, всіх сьогодні така доля! Терпи козак — отаманом будеш! — пробувала жартувати Надія, але це в неї сьогодні якось не виходило. Як звичайно, полк став у селі, пропускаячи повз себе інші частини.

— Ми завжди на заріз! — голосно ремствували козаки.

— Знаєш, новина! — підбіг Саєнко, що якийсь час знаходився в авангарді колони. — Другий курінь Пащенка з полку вигнав!

— Що ти! Та як же воно сталося!

Козаки щільно обступили старшин, жадібно ловлячи розмову.

— А так. Оце зустрів відступаючий наш полк і десь узявсь тут зі своїм «штабом». Та й ні з того, ні з цього почав кричати на підполковника Вишненка. Збіглися козаки і, якби не старшина, там Пащенко й амінь був би!

— Туди йому й дорога! Шкода тільки, що це вже запізно сталося... Полк залишився сьогодні лише на папері...

— Так йому й треба! Злодій!.. — шуміли й хвилювалися козаки.

— Це вже й так нічого не pomoже! — сказав Петро впівголоса бунчужному й почав шукати очима Надію. Давно вже з нею хотів поважно поговорити. Та вона прийшла сама. Вже замовила в найближчій хаті вечерю й кликала Петра. Зупинив її на дворі й, поки не було Саенка, казав:

— Я вже від довшого часу з вами хочу сам на сам поговорити, пані Надіє!

Лікарка всміхнулася, почувши тон, яким давно не звертався до неї сотник.

— Чи ви маєте яку при собі зброю?

— А навіщо вона мені? Оце моя зброя! — вказала на хрест, що був на хустці.

— Пані Надіє! Не будемо жартувати! Для того ворога, якого маємо, хрест це ніяка охорона! Ворог цей іде не з Богом, а проти Бога!.. Ви ж постійно наражаєте своє життя, рятуючи інших під кулями.

— Так, але мій обов'язок того вимагає, пане Петре!

— Отже не маєте пістоля?

— Ні!

— Знаєте що, пані Надіє, ви його мусите мати, на всякий випадок.

— Так! Ви маєте рацію, — задумалася лікарка.

— Отож я вам хотів давно вже запропонувати оцю штучку...

Петро витягнув із бічної кишені чорненький бравнінг і передав Надії.

— Він здобутий на ворогу і буде вас від ворога боронити! Ви ж хіба вмієте стріляти?

— Аякже! Та який він маленький! — розглядала Надія. — І тільки подумати, що з цієї малесенької дірочки може прийти людині кінець!..

Лікарка дуже уважно дивилася на цівку, а її слова пізніше не раз пригадував Петро на протязі свого дальшого бурхливого життя!

— Дякую вам, пане Петре, сердечно!.. За ваше таке щире до мене ставлення!

Підходив Саенко й Надія хутко заховала пістоль.

По вечері зараз же полягали, бо змучені були до решти і проспали до пізнього ранку, а тільки поснідали, як почався несподіваний ворожий наступ...

Коли Петро зібрав і вивів сотню, побачив, що від свого куреня він відірвався, а тому, що відходила лава іншої частини, мусив ув'язатись також у бій...

Лави ворога, досить чисельні, виходили з недалекого села. Петро поклав своїх козаків у переліску й чекав за старим дубом.

Попереду поле аж почорніло. «Сила ж яка їх проклятих!» — думав. Покликав Васька з кулеметом до себе. Кулемет став на зрубаному пні. Сусідні частини почали обстріл ворога й лави його впали, але не надовго. Кулі засвітили над головами...

— Не стріляй без наказу! — крикнув сотник.

Ворог піднявся і сунув лявиною. Принаймні три повних сотні йшли на купку Петрових козаків.

— Ідуть, як на параді! — процідив крізь зуби Петро і його взяла злість.

— Готуйсь!

Почали густо пролітати кулі. Ворог не бачив козаків, а стріляв на ходу по проліску.

— Вогонь! — наказав Петро.

— Та-та-та-та... — вирвався кулемет Васька. Большевицька лава зірвалася, не витримавши кулеметного вогню, відбігла кількадесят кроків, лишаючи по полю сірі плями, і знов упала. Із села до неї пригнав кіннотник і підняв її до наступу знов.

— Васько, голубчику, бий по комісару!..

Знову вихопився Васьків кулемет, й комісар перекинувся разом з конем... Та це було все, що осягнув Петро... Нараз кілька кулеметів почало поливати пролісок...

— В-вогонь! — іще раз крикнув сотник.

Васько почав стріляти та нараз йойкнув і повалився. Чотовий Нерепеха кинувсь до кулемета, але не добіг... Раптом підскочив і перекинувся горілиць... витягнувся, як довгий, і розкинутими руками загребав землю, мов би хотів її мати якнайбільше... Кілька ранених лізли вбік залізниці, де під деревами перев'язувала лікарка... Фесюк, що порався коло кулемета, покинув його й під кулями добіг до сотника:

— Кулемет розбито!.. — зашепотів він, упавши під дуб. Петро глянув і вперше побачив в очах свого хороброго побратима страх...

Нараз з боку ворога вдарило кілька гармат і гранати, прошивши повітря, розірвалися у переліску...

— Відходь! — крикнув сотник, бачачи, що вже й без команди, кілька козаків зірвались і зникли в кущах...

Бігли до лісу. Деякі з них не добігли... Решта, під захистом дерев, проходила в глиб лісу, аби відірватися від ворога. Та ліс не був великий. Через півгодини опинилися знову на полях, і коли Петро порахував свою лаву, побачив, що в ній усього двадцять два чоловіка разом із Фесюком.

— »Дорого ми сьогодні заплатили!«, думав сотник і нараз схопився.

— Хлопці! А де ж лікарка???

Сотня зупинилась, безрадно оглядаючись.

— Хто бачив лікарку востаннє?

— Вона перев'язувала біля залізниці, як першого раненого ми віднесли, — озвався один із козаків.

Сотникове лице стало нараз сіро-бліде... Хвилину стояв і думав, потім, махнувши рукою, пішов. За ним мовчки відходили козаки. Коло другого переліску наткнулись на густо розсипані лави цілого полку. Хотів і собі приєднатися до них, але до сотника підбіг вістун:

— Пан полковник Вишненко казав передати, аби ваша сотня, пане сотнику, відійшла до резерви! — відрпортував.

— Добре! — відповів сотник. — Але передай панові полковнику, що в мене розбито кулемет і вбито кулеметника. Хай полковник надішле мені кулемет із кулеметником!

Вістун побіг. Як відійшов уже далеко за лаву, з-за лісу вискочив той саморобний бронепотяг, який був на Попельній. Сотник зупинився і проводив його зором. Доскочивши до лави, бронепотяг почав бити в бік ворога. Лава піднялась і пішла вперед. Готовився протинаступ. Майнула думка повернути й шукати лікарку та своїх вірних побратимів закопати... Наступ розвинувся добре, бо, перейшовши ліс, побачив, як ворог утікав полями, а за ним гнався бронепотяг, сіючи спустошення.

Наступаючі українські лави, які вела досвідчена рука полковника Вишненка, то припадали до землі, б'ючи навздогін із кулеметів, то підіймались і йшли, стріляючи на ходу... От уже недалеко й перелісок, де вони зводили бій... Знайшли Васька коло розбитого кулемета. Хлопець згинув по-геройському! Петро нахилився і поцілував його мертве обличчя. От і чотовий Нерепеха з розкинутими, як його степ херсонський, руками... І з ним так само попрощався сотник.

— Хлопці! Поховайте їх разом під цим дубом, де я стояв, у одній могилі!

Козаки багнетами хутко рили піщаний ґрунт... От і могила готова! Перехрестили й положили разом — старого й хлопця... Ішли тепер до того дерева, де, як казав санітар, перев'язувала лікарка...

Побачили двох перев'язаних бінтами, але... стали й зацікавилися... Тіла їх були продірявлені багнетами... Прокляті!.. добивали ранених!.. Недалеко лежав ще один. Він перев'язаний не був, бо бінт валявся біля його ніг... І цей був посічений ударами багнетів... — А де ж вона? — оглядався диким поглядом Петро. Невже втекла?

— Зненацька майнула надія... Ніде ж не видно!

— Шукайте лікарку! — крикнув якимсь чужим, здавленим голосом.

Фесюк кричав із насипу залізниці. Бігли туди. Наткнулися на забитого большевика, що зачляк з рушницею в руках і наїженим на ній багнетом... Збігли на насип... Петро глянув і всім його еством стрясло!.. Надія лежала, розкинувши маленькі ручки, головою дотикаючись до рейок... Кинувсь, як божевільний... Причляк вухом до закривавлених грудей... Може, ще є хоч крихітка життя!.. Слухав, ловив... Даремно!.. Не лишилося нічого!..

Тоді з невимовним жалем припав до вже мерзлих вуст, пробуючи загригти їх розпаленими своїми... Усе даремно!.. Надзвичайним зусиллям волі опанував себе і станув на ноги. Бідна, бідна Надія!.. І невідома ж це він є причиною її смерті? Це ж він сам дав їй цей пістоль, що зачляк у її мертвій руці! І вона ним себе забила!.. Але... Але, якби цього пістоля не було?.. Оглянувсь назад себе... Он, у кількох кроках, лежить забитий большевик... Це ж його забила Надія!.. І як воно, властиво, було?.. Вона перев'язала двох і хотіла перев'язати третього, що лежав далі?.. Так.. Але до перших двох добігли вже большевики й почали їх різати та добивати багнетами... Вона побачила, що її чекає, й, очевидячки, почала втікати... втікати через залізницю, аби сховатися від гонитви куль. Та за нею вже гнався цей із наїженим багнетом, доганяв, а коли втікала далі, стрілив і зранив в ногу... он же кров на нозі... Вона впала, потім вихопила пістоль і стріляла... однією з куль його забила, а тому що до неї бігли інші бандити... вистрілила собі... в серце!..

Такий образ намалювала уява... Отже, чи ж винен він у смерті Надії, коли їй дав свій пістоль? Ні! Бож, якби вона не мала зброї, вони б її насилували всі... а потім посікли б багнетами, як попередніх

ранених... І, коли думка все це охопила... прийшло облягуюче, глибоке зітхання...

Бідна Надія! Бідна!.. Взяти б і на руках занести до найближчого села, по-християнському поховати це дороге, маленьке тільце, цю бідну, безчасну Жанну д'Арк!.. Алеж чи це вдається? Чи далеко піде цей одчайдушний наступ? Щось він має сумнів?..

Оглянувся і раптом почув, як загули ворожі гармати, засипаючи лаву... Їх було, певно, дві батареї!.. А тепер б'ють по бронепотягу... Непевна річ!..

— Хлопці! Рийте скорше могилу для лікарки! До села нам її не занести! Мені так здається, що ми тут надовго місця не загриємо!

Козаки почали разом працювати багнетами й руками, а Петро знов приклякнув, повільно розігнув пальчики Надіної ручки і вийняв приклякнув, повільно розігнув пальчики Надіної ручки і вийняв вав. Може, й мені ще пригодиться!.. Так! Він не помилився... Кілька пострілів у большевика, коли він її зранив у ногу, а потім постріл у себе... І, хоч могила вже була готова, Петро все вдивлявся у мрамурове личко, ніби хотів запам'ятати його риси назавжди... А потім здійняв з голови хустку з червоним хрестом, який Надію таки не охоронив, накрит нею лице, щоб пісок не засипав хоч його, приклякнув, закрив віки її померлих очей і поцілував її волосся. Відвернувся, аби не бачити, як тіло накривала земля.

З переліску поспішало, тягнучи кулемет, двох козаків. — «Не забув полковник», — майнуло в голові.

— Готово, — півголосом сказав Фесюк.

Хрестились і відходили від могили. Петро щось думав і відійшов останній, а потім вдивлявся у лінію лав, де йшов бій. Вони нараз захитались і почали відходити. Так Петро й знав! Чисельна перемога ворога задавлювала своєю кількістю!..

— Хлопці! Хочете пімстити смерть нашої лікарки? — нарешті заговорив сотник.

— Хочемо! — відізвалось, як один, двадцятьо голосів.

— Тож слухайте! Переходьмо на другий бік насипу і заляжемо там, коло містка, — вказав наперед, — пропустимо бронепотяг і лаву, а якщо нас ворог не відкриє, то хай тоді нашої землі наїється! Згода?

Залунала згідна відповідь.

— Так тоді за мною! Кулемет наперед! Три кроки поміж стрільців! — падали накази.

Так і сталося. Лава, відбиваючись, відходила. Бронепотяг посилав з усіх своїх трьох гармат гранати й шрапнелі то до ворожої

лави, то по батареях наступаючих, що змінили місце й почали знову сипати вогнем. Переїхавши місток, він на хвилину зупинився, батчачи невеличку групу козаків зі старшиною.

— Всідайте швидше, пане сотнику, — закричав комендант бронепотягу, — бо не встигнете відійти!

— Їдьте з Богом! Ми залишаємось тут! — відповів Петро.

— Та це ж певна загибель! — здивувався комендант.

Петро нічого не відповів, тільки махнув рукою. Комендант здвигнув раменами і бронепотяг проминув лаву козаків, що лежали за насипом.

— Кулемет до мене! — наказав сотник. — Не відкривайте вогонь раніше кулемета і цільтеся так, щоб ані один набій не пропав!

Мовчанка.

Наша лава давно вже промайнула... От уже підходить ворожа лава та й не одна, а ще дві лави резерви! Рвуться поміж ними гранати з українського бронепотягу... Причаїлися козаки за насипом, аж вросли в землю...

Петро підсунув кулемет і ліг сам за нього... Підходять... В сам раз... Висунувся на насип, за ним козаки... Та-та-та-та-та! — вирвався кулемет а за ним вогонь приречених: Та-та-та-та-та!

— Оце вам, прокляті кати, за Надію! — шепоче сотник і водить, і водить цівкою кулемета...

Летять, як спілі груші з високого дерева, червоноармійці... Їх уже десятки!...

— Так вам, так! Оце вам за Надію! — шепоче розгарячкований сотник.

Ворожа лава, поцілена зблизька вогнем, зривається і тікає полем, та вже по насипу б'ють кулемети з резерви.

— Кулемет уперед! Тікай за насип! — гукає сотник

І вчасно! Вже сотні куль розривають рейки і плачуть, відбиваючись від металу, ніби за тим, що не продірявлюють тіла героїв!.. Тікали, скільки духу, аж попадали... Та не дігнати їм своїх!

»Отут могилка Надії... попрощати б востаннє«, — думає Петро, падаючи з іншими. Висунувся, глянув... Та де там! Задзвеніло від куль і тим гірше, що ворожі кулемети вже на насипу. Зараз уцілять по них!

Однак полковник Вишненко, довідавшись про одчайдушний чин третьої сотні, повертає лаву, наказує наступ і сам його веде. Також завертає назад бронепотяг. Він виривається в момент наперед лави і б'є ворога шрапнелями...

Аж тепер бачить Петро, що врятовані! Купка козаків-одчайдухів **приєднується до лави, під загальний оклик »Слава!«**

Полковник дає наказ відступу...

Зупинилися на ніч у невеликому селі. Господар хати зиркав з-під лоба, чомусь незадоволений.

— Поклич сюди сотника Саєнка! — сідаючи на лаву з терпнучими ногами від довгої ходи, казав бунчужному. Саєнко не змусив себе довго чекати, ввійшов і простягнув від дверей руки:

— Гратулюю, Петре! Гратулюю! Славно ти з козаками сьогодні пописався!

Петро мовчав і тільки сумно дивився перед себе. Саєнко зрозумів — жаль за Надією! Сів коло Петра і почав його заспокоювати.

— Велика шкода!.. Але що ж! Такі вже переживаємо часи!

— А, може б, випили так, та пом'янули її пам'ять? — несміливо питавсь.

— Та в мене ж давно чорт ма того карбованця паршивого! — злісно вигукнув Петро, знов поринаючи в свої невеселі думки.

— Нічого! Якось буде! — промовив Саєнко, вивертаючи всі кишені. Знайшов кілька десятків карбованців і дав бунчужному. Той, глянувши на сотника, зараз же вийшов з хати і, коли невдовзі повернув, Петро кінчав оповідати про геройську смерть лікарки.

— Так, так, — хитав головою Саєнко, — мали ми поміж себе українську Жанну д'Арк... та її не пізнали!..

Фесюк уже налив чарки, і всі випили на вічну пам'ять тій, що ще сьогодні відійшла в другий, може кращий світ!.. Покинула їх на цій нікчемній, продажній, опутаній злом плянеті!.. Та й вони, може, вже не довго тут погостять...

— А ти знаєш, я вже без бунчужного zostавсь, — казав Федось, випиваючи чергову чарку:

— Як так?

— Ранений кулею в груди при останньому наступі.

— Небезпечно?

— Ні! Але, гадаю, місяців на два вистачить.

Петро й бунчужний, співчуваюче, хитали головами.

— Ранених було більше, — продовжував Федось, — але забрав їх бронепотяг до Вінниці.

— То вже й бронепотяга не маємо?

— Таж вистріляв усі гранати і шрапнелі!.. Мусив тоді їхати до Вінниці по нові... Та чи ще їх там мають? — бідкався сотник.

Господар, приглядаючись старшинам, щось мимрив.

— Що ви, батьку, незадоволені з нас, чи що? — звернувся сотник Саенко, помічаючи на собі косий погляд. — Хати ми вам надовго не займемо! Прийдуть по нас інші! — глузував уже, бо йому заховування господаря надоїло. — Ми от у вас нічого не беремо, тільки теплий куток зайняли, а вони заберуть усе помаленьку: коні, хлібець, корівки... Будете зате їх щиро у себе приймати!

— Лиши того дурня! — промовив півголосом Петро.

— Та що ж! — озвався старий. — Сьогодні одні, а завтра другі!.. Ходять та й ходять... Щоб уже їх ноги не носили!

— Таж другі, то вороги! Москалі! Зайди з чужої землі! А ми ж, діду, свої, українці! — не втерпів Петро.

— Один біс! Москалі... окраїнці!.. А ладу як нема, так і нема!.. Почом за царя хунт соли коштував, га? По копійці! А тепер? А тепера — й за карбованця не дістанеш — нема!.. А вони ходять та воюють... А за що? Сиділи б удома та не баламутили, то сіль якось би, може, й знайшлася! — бубонів господар.

— Тьху! Антихристи прокляті! Темнота безпросвітна! — закликав, не витримавши, бунчужний. За кого ми тільки голови свої підставляємо!

— Забери хліб свій! Не хочемо твого й хліба куштувати! — й собі визвірився сотник Саенко.

Переляканий господар хутко вийшов із хати.

— Та не звертайте уваги, паночку, не знаю, як вас величати, на нього, — озвалася літня господиня. — Мій, старий-дурний! Нічого він не розуміє!

Вона перепрошувала, ставлячи назад хліб і приносячи огірки й сало на стіл. Випили пляшку й узялися за другу, відчуваючи, що аж тепер приходиться розгублена бадьорість.

Петро чув, що п'яніє, але все таки пив, один раз тільки між чарками згадав козаків і казав бунчужному подбати про варту.

І, коли той вийшов, продовжував колись перервану розмову із Саенком:

— І знаєш, Федосю, я аж тепер рішився кидати це все! Ти ж дивись сам, як вони загубили визвольну справу! До чого ми з тобою докотимося? По двадцяті козаків у сотні? Довго так навоюєш? Не зуміли навіть мобілізацію як слід зробити! Хіба так треба було вести, так провадити? Так організувати? Замість державних ідеалів, які треба було запалити перед масою, замість старих, козачих традицій, замість давньої слави — кидати партійні гасла, партійні дурійки... соціалізації... Підняли вони народ? Повели його на боротьбу? Здви-

нули державу? Перемогли ворога?.. Ні! Ні! і Ні! Колись вели народ Хмельницькі й Мазепи! Сьогодні ведуть його винниченки й пащенки! А ми? А ми головою накладаємо і надаремно! Ні! Інтернаціональною облудою далеко не зайдеш! Волю і державність не здобудеш!.. Так! Треба вертати назад, в народ, і підіймати його на нову боротьбу! Не так, як ті підіймали! Не за чуже добро й не за десятини! А за волю й державність! Як підіймали колись гетьмани! Хмельницький, Дорошенко, Мазепа! Тією дорогою треба йти! А не дорогою партійних квитків з одного боку й десятин — із другого! Нація, народ — перш за все, а не програми й десятини!!! Проти одвічного ворога треба всіх підняти! Проти московської зарази, що нашому народові цілі віки в'їдається в його тіло, нерви й м'язи! Схопитися з ним у страшній хватці і задушити його... перемогти!

Петро щораз більше п'янів, а сотник Саенко мовчав і слухав.

Вернув Фесюк і оповів, що варта є.

— Як же там козаки почуваються? — спитав, хвилину перериваючи, Петро.

— П'ють скрізь по хатах, — відізвався бунчужний.

— Нічого дивного, — сказав сотник, — дійшли ми вже всі до краю, а далі витримати сил немає!

І по недовгій мовчанці додав:

— Нема чого тут уже боротися! Ще день! Ще тиждень!.. А далі ж з ким? І куди?.. куди?.. — щось згадував і раптом затягнув на **ввесь голос:**

— Українська та гей... та дірехторрія!..

А де ж твоя... та теріхторрія..

Дірехторрія — із — вагонами!!!

Теріхторрія — під вагонами!..

закінчив і зареготався диким якимсь сміхом сотник.

Саенкові аж зимно нараз зробилося...

— Чи він, часом, не збожеволів?

І Саенко почав штовхати Петра під столом ногою й зиркати у бік Фесюка. Та Петро, вже заспокоївся й доливав чарки рештою з третьої пляшки:

— Говори, що думаєш! Іван давно вже мої думки знає! (на Фесюка).

— А якже ти крізь фронт перейдеш? Чи ти думав про це? — аж нахилився через стіл сотник Саенко.

— Дурне! Все це дурне! Пістоль у кишені і вразі чого... — показав пальцем на чоло.

Фесюк звалився на лаву й захропів. Сотники розмовляли ще по-тихо за столом і так, спершись на стіл, поснули.

Петрові снилося щось страшне... Тікала від погоні большевиків Надія... Її доганяли, а він поспішав на поміч... Бачив як дігнали, повалили на землю і чув, так чув, як входили в її ніжне тіло гострі багнети... як запливали її кров'ю... і під ними конає вона... але то не Надія вже, а... а Дора!.. Він кидається аж тепер на поміч... Б'є одного, другого і сам падає... Удар в голову... в груди... в серце... і раптом пробуджується з непритомности... Це Фесюк несамовито шарпає ним, аби його розбудити!

— Вставайте!.. Большевики зняли заставу першої сотні!.. Тікаймо!..

Схопив шапку й шинелю, приходячи до себе. Виразно, десь близько за вікном, почув клекіт кулемета... Вибігли з Фесюком на вулицю, але зараз же потрапили під його вогонь. Скочили через пліт і погнали садами попід клунями.

— Стій! Стій! — кричав сотник. — До мене!

Кілька козаків спинилось і тепер бігли разом.

— Стій! Сюди, за хати! — гримів голос сотника, як добігли до крайніх хат, де дорога із села повертала на хутори. Зібралось, може, півтора десятка з різних сотень.

— Чи є який кулемет?

З-за хати підсувається кулеметник, той самий, якого надіслав Петрові полковник.

— Та ти, я бачу, герой! В таку хвилину кулемета не забув!.. Настрій підіймався.

— От що, хлопці! Відходьмо лавою, але не по дорозі, а на хутори, що тут мають недалеко бути. Там, може, підмога прийде! Пішли!

Позаду різнула, як гострим вогнем, нічна заграва... І нараз розсіпалася мільярдами іскор! Стрілила вгору й заклекотіла пожежа... Це ворог запалив село... Чулось там уже й голосіння, і прокльони, і крик розпачу...

Петро спинив козаків і наказав кулеметникові пустити над селом кілька черг понад хатами, аби ворог знав, що тут ще він не цілковитий пан і щоб селяни згасили пожежу. Та вона все більше й більше розгорялася...

Відходили, а за ними вставав у небо червоний вогневий привид і витягав ніби за ними свої довгі криваві пазурі, наче хотів не пустити з них вигнанців!.. Ніби хотів навіки своїми пазурями знищити добро і правду!!!

По дорозі збиралися втікачі і, як дійшли хуторів, Петро вже мав під собою кілька десятків.

Пізнавши поміж ними козаків Саенка, запитав, де їхній сотник. З купи козаків підбіг старший козак:

— Нашого сотника поранено... Ми оце тількищо відпровадили його на станцію!

— Куди його поранено? — крикнув Петро.

— В обидві ноги... з кулемета! — додав козак.

— Ти хто такий?

— Я — чотовий Білокінь.

— Слухай, Білоконю, — приймай сотню! — наказав, відвертаючись сотник.

Невимовний жаль прорізав свідомість... Наказав виставити заставу, розійтись по ближчих хатах, не спати і не світити світла. Небезпека була велика. Господар хати, де зайшли, бідкався, що такі прокляті часи, що й світла світити вже не можна. Господиня нашвидку заставляла стіл і наливала чарки. Люди були почтиві й добрі.

Дякували й перепрошували за турботи...

— Ну, що ж, Іване! Зостались ми тільки з тобою вдвох! — Випив кілька чарок, бо почував, що промерз до самих кісток:

— Чи не час нам у дорогу?

Бунчужний підсунувся ближче і побратими почали щось шепотіти... Та не довго! Прибіг козак, кажучи, що ворог підходить. Не спинивсь уночі. І вже Петро розсипав людей попід хатами. Кулемет казав витягнути на льох, який був насипаний коло крайньої хати. Придасться!

— Де сотник Назаренко? — почувся ззаду знайомий голос.

— Я тут, пане полковнику!

— Зараз прийде другий курінь вам на підмогу! — тиснув руку сотника полковник Вишненко.

— Тримайтеся! — Гукнув і щез у темряві.

Дійсно, за кілька хвилин почув Петро тупіт багатьох ніг по вулицях. Вдарили кулемети. Зав'язувався надобре нічний бій...

Кінець першої частини.

ЧАСТИНА ДРУГА

ПОВСТАНЧИМИ ШЛЯХАМИ

*»Гей гук, мати, гук!
Де повстанці йдуть.
Поперед себе москалів лихих,
Комуни женуть!«*

(З повстанських переспівів)

*»Ой, гай, мати! Ой, гай, мати!
Ой, гай зелененький!
Від'їжджає із Трипілля козак молоденький!*

*Він на коника сідає.
Низенько вклонився.
Гей, прости, прости, громадо!
Може з ким сварився! . . .«*

(З пісень повстанців-зеленівців)

Сніг, який почав падати ще вночі, до ранку позамітав геть усі дороги, а довколишні поля накрив білою габою. Верталася зима після коротких весняних днів.

По тяжкій, непроїждженій іще, дорозі йшли два подорожні. Йшли на південь. Ішли мовчки, поринаючи в своїх думках... Тяжко було рішитися покинути справу, але вона вже не мала вигляду на якийсь добрий кінець, тому рішилися, і от задумані сунуть назустріч невідомому. Ішли на південь, щоб обійти ворожий фронт і не спіткатися з ворогом.

— Мабуть, уже з двадцять верст утяли! — спинивсь, аби трохи відпочити, Фесюк.

— Певно! — уважно оглядаючись по полях, погодився сотник. — Фронт уже залишився поза нами! Як Бог нам допоможе, завтра повернемо на схід і будемо прямувати до Дніпра.

Назустріч подорожним летіли по свіжому снігу санки. Коли наблизилися, Петро, даючи дорогу дядькові, який зміряв поглядом чужих, запитав, чи далеко до села..

— А ви, певно, патлюрці? — запитом на запит відповів дядько. — Додому тікаєте? Ваше щастя! Ранком ще в селі наші стояли та й на фронт виступили! Були б вас упіймали!

Та вже підстьобуючи коняку, додав:

— По-дурному оце ви й воювали! Краще вдома було сидіти!..

І санки полетіли, сипнувши на втікачів сніговим пилом.

— Маємо тоді щастя! — мрукнув Петро. — Бач, як швидко йому москалі »нашими« стали! Почекай, братіку, чи надовго?

Подорожні скерувалися вгору і коли шлях знову пішов у долину, зобачили перед собою велике село.

— Давай село обминати, Іване! Може, вони тут усі такі, як цей, якого ми спіткали. Краще підемо полями, а як дістанемося до тих хуторців, що он ген-ген під лісом — там спробуємо заночувати.

Бунчужний тільки хитнув головою на знак згоди. Збочили з того сліду, де недавно пройшли санки і пішли навпростець до далекого лісу, що чорнів на обрії. Довго, дуже довго йшли полями, аж дійшли, а, ввійшовши в ліс, на обламаним бурєю дереві лежали й відпочивали. Хотілося страшенно їсти, але вже не було в сумках нічого.

— Чи не час нам, пане сотнику, наші пістолі кинути? — питався бунчужний.

— Ні! Я думаю, ще не час! Береженого пан-Біг береже, Іване! Ще можна на фронтовиків наскочити! Завтра, як далі від фронту відійдемо, позбавимось цього небезпечного тягару.

— Що там наші побратими роблять? — зітхав Фесюк.

Сотник глянув і собі задумавсь:

— Чи ти, Іване, не жалієш, що оце пішов зі мною?

— Чого б я жалів? Виводили ж ви, пане сотнику, не один раз козаків з біди! То, може ж, дасть Бог, і тепер виведете! Куди ви — туди й я за вами!

— Так тоді, навпростець до хуторів! — сказав сотник і подорожні пішли попід лісом.

Наближався вечір. Треба було шукати місця на ночівлю. Господар першого хутора не хотів прийняти на ніч.

— Чого ж ви в селі не заночували? — допитувався він. — Там же учора й нового старосту обрали. І староста наказав, аби без його дозволу нікого на ніч не приймати! Хто зна, що ви за люди!

— Люди ми спокійні, — переконував Фесюк. Але даремно! Господар не пустив до хати.

— Оце халепа! — закляв, одходячи, бунчужний. — Надворі, чи що, прийдеться ночувати!..

— Це вже відомо, якого вони старосту собі вибрали, коли червоні в селі були... Та нічого, Іване! Не прийняли тут, приймуть інші — світ не без добрих людей! — підбадьорував побратима Петро. І, дійсно, сотник мав рацію. В другім хуторі, на гавкання псів, вийшов із хати господар і, довідавшись у чому справа, казав заходити до хати. Подорожні увійшли й перехрестившись на образи, привітали господиню.

— Сідайте отутечки, коло печі, запросила господиня, — з дороги краще загіртіся! Воно, хоч і кінець лютого, та ще таки лютує!

Подякували й сіли коло теплої печі. Господар, що затримався коло худоби, увійшов і наказав жінці давати вечерю, яку зараз же господиня й заходила давати, ставлячи велику миску з галушками й сметаною в горщику. Запрошено й подорожніх до неве-

личкого столу посеред хати. Сіли на ослінцях та, коли вже ложки заходили повільніше, а господиня підливала й підливала галушок, господар, відклавши свою ложку і приглядаючись Петрові, всміхнувся і звернувся до нього:

— Хоч ви й не кажете звідки йдете, а я так думаю, що з петлюрівського війська!

Петро пронизав поглядом селянина і по хвилі хитнув головою на знак згоди.

— От бачите, я так і вгадав. Та ви ж і не перші! Щодня звідти додому вертають! Десь там і наш незадовго притягне! Гей! Не вмів Петлюра воювати! Треба було всіх на мобілізацію покликати! Та й таких, головне, що проти німця воювали! А хто б не схотів того силою змусити, от що!.. А так що? Там узяли, а там і не кликали. Хто пішов — добре, а хто не пішов — то й тому добре! Хіба ж то власть? Оці — то в них інакше! Як наказ, то наказ! А спробуй не виконати — одна кара: кулька в лоб! Така мусить бути і петлюрівська власть!.. А то от і в нас... приїздив якийсь від Петлюри мобілізацію робити... Говорив, говорив, що треба йти... люди й згоджувались, а як поїхав, то й не пішов ніхто... І нічого! Ніякої тобі кари!.. Що ж то за власть!

— Ну, але ж і ці хіба добра не принесуть! — вмішався до розмови Фесюк, який досі не забирав голосу.

— Та вони обіцяють багато. але ж »обіцянка-цяцянка!..« — згодився господар, — фронтовики ніби нікого не чіпають, а як ті, що владу настановлятимуть? Одним словом часи погані!

— Знаєте що, пане господарю, по надумі почав Петро, — ми маємо деякі речі, які нам цілком у дорозі не потрібні... Чи не замінили б ви нам їх на яку гіршу одіж? Дорога нам, бачите, далека, і краще було б, щоб ми поменше на вояків виглядали. Маємо із собою трохи шкіри, ну й шинелі та шапки цілком ще добрі.

— Та може там щось і знайдеться, — казав, міркуючи про себе господар і скося поглядаючи на шкіру, яку сотник виймав з сумки й передавав через Фесюка.

— Шкіра добряча! — ствердив, мнучи в руках, і зараз же казав жінці розглянутись, чи немає чогось зі старого убрання, яке ще могло б придатися. Знайшлось чимало.

На другий день ранком наші подорожні покидали гостинну хату, після доброго сніданку, прощаючись, як із давніми ніби знайомими. Змінилися до непізнання. Петро мав на собі старий, зі заплатами, кожушок та заяложену солдатську шапку. На Фесюкові була така ж

стара, ще з першої війни із німцями, солдатська шинеля, а шапка роздерта так, що з неї висіла поруділа ватяна підшивка.

— Ну, тепер хіба вас не пізнають, що в Петлюри були! — сміявся, провадячи за хутір господар, задоволений, що зробив таку вигідну заміну.

Подорожні взяли курс на схід, туди, звідки вже підіймалося сонце, і пішли напрямком, який вказав їм селянин.

Сніг розтавав. День мусив бути погідний. По дорозі села все ж таки обминали і тільки в полудне, залишивши за собою з добрий шмат дороги й зобачивши в полі осторонь від шляху стіг сіна, рішили, що час підкріпитися тим, чим наділила їх господиня на дорогу, й відпочити. Поїли й не зчулись, як задрімали, притуливши голови до торішнього пахучого сіна...

Якийсь підозрілий шелест нараз змусив їх схопитися на ноги... Коло них, за стогом сіна сидів великий, старий, видко, заець і, побачивши на собі погляд двох двоногих, зірвався, плигнув убік і, як божевільний, помчав, понісся скільки духу, скільки сили, аж десь або впав з натуги, або скотився в якийсь рів...

Подорожні довго дивилися, чи не покажеться де далі. Не було.

— Тю, дурний! От де страху дістав! — сміявся Петро. — Дурний ще й тому, що ми також від таких самих двоногих звірів тікаємо!

Фесюк хотів було знову зайняти своє витоптане в сніні місце, але сотник подивився на сонце:

— Так що, мабуть, будемо рушати, Іване! І, знаєш що... давай ми заховаємо тут у сніні наші пістолі. В якомусь випадку вони нам будуть більше небезпечні, ніж придадуться. Фронт уже далеко, а в дорозі краще їх не мати! А, може, ще й придадуться якому господареві, як сіно буде брати і знайде!

Заховали нагани в стозі. Петро вийняв маленький бравнінг із кишені, якого мав з лівої сторони грудей і хвилину надумувався: чи теж викидати? В уяві встав образ Дори... Забула тоді, як повертала до Києва... З нього відібрала собі життя Надія... Чи ж оця маленька чорно-сталева річ не врятує його... в останню мить?..

— Знаєш, Іване, — рішився, — це я залишу! Навіть при обшуку можна схоронити... А, може, він буде останнім рятунком! Як ти гадаєш?

— Нехай, пане сотнику, буде! Але, як що до чого, то й мене на муки не лишіть!

— О, ні! Будь певний!

Пішли.

— Я так думаю, Іване, — сказав сотник, коли надвечір наближались до невеличкого села, — будемо ми себе видавати за полонених, що вертають із Німеччини з царського ще війська. Пам'ятаеш, останніми днями такі коло нас переходили. Так буде для нас безпечніше! Німецьку мову я трохи ж знаю! Оповідатиму про німецький полон тільки я, вистачить з тебе, як будеш мені притакувати, а там, у дорозі, й сам дечого навчишся!

Фесюк тільки посміхнувся на витівку сотника і подумав про себе, що б він сам робив без нього!

— На те ж ви й сотник, щоб завше перед вели! Отож і провадьте, а я в усьому за вами!

У тому селі й ночували як полонені з Німеччини. Спочатку на ночівках відповідні розмови провадив Петро, а Фесюк був тільки за свідка, та згодом, як і казав колись сотник, почав і сам оповідати і про Фрайштадт і про інші табори і про »баорів«, як мучили наш »хрест'янський« народ і як гинули за дротами таборів... І це помагало. Господарі почали ліпше до них ставитися, охочіше приймали на нічліг. День за днем посувалися так усе далі й далі на схід. Міста, які мали на своїй дорозі, містечка, а навіть більші села обходили стороною, не раз так кружляли цілими днями й це виходило подорожнім на добре! Не натикалися на большевицькі відділи.

Вже Немирів і Гайсин залишилися далеко позаду, та якось ніч застала їх перед більшим селом, за яким, Петро знав, недалеко мало бути містечко Володарка. Треба було тоді в селі заночувати. Однак у кількох хатах прийняти подорожніх на ніч відмовилися. Дядьки зустрічали непривітно.

— Туди, до біса, — лаявся вже Фесюк — де ж ми заночуємо?

Вже таки добре смеркло, коли нарешті один із господарів, добре розпитавшись що вони за одні, пустив їх до хати.

Після вечері, почав Петро, як звичайно, розповідати про їхнє перебування в полоні, де бідували цілі два роки й аж тоді почалася розмова.

— Чого це ваші люди такі непривітні? — запитав Петро, коли запанувала мовчанка. — Якби не ваша ласка, то прийшлося би десь у полі під стогом ночувати!

— Ще б пак, і чому б їм бути привітними! — заперечив господар. — Учора ж був у нас в гостях московський відділ і забирав »продналог«.

— Що ж це за »продналог« такий? — хутко запитав Петро, штовхнувши непомітно під столом ногою побратима.

— Та воно ніби для червоної вармії беруть — муку, хліб, збіжжя, сало... Але коли б тільки це, а то й рушники цуплять, а декому й чоботи святочні із скрині, або й кожух добрий забрали!.. Зверталися наші до їхнього начальства, та їхні командири такі ж, як і черво-нармейці, — і самі беруть, де на помешкання стали. Ще й арештом господарям загрозили! — скаржився дядько.

— Ну, а люди ж на те що? — цікавився Петро.

— Та що ж можуть люди? Жаліють тепер за Петлюрою!.. Треба було за Окраїною стояти та й на облізацію йти...

— Та чому ж ви не йшли? — не відставав Петро.

— Та коли ж воно, тее... якби ж то воно інші порядки були!.. А то із землею!.. Якось за патлюрівської влади так виходило... що вже й земля не твоя, а обча... і ніби й права вже господар до землі не має!.. От, люди й збаламутились!.. А ці все бамажки розкидали, що »вся власть« советам, а земля, значить, народу! От народ і повірив!.. І їх же й чекав!

— Ну, то й дочекались же! Самі того хотіли.

— Та воно ніби й так... але вже от учора село побачило, як під ними буде... Писали в бомажках одне, а виходить на ділі інше! Отже обдурено народ! — нахмурився господар.

— А що ж ви... хіба зброї не маєте, щоб за себе постояти? — зне-нацька нахилився до господаря сотник і запитав таким гострим то-ном, аж Фесюкові стало моторошно.

Дядько видивився скоса, а потім посміхнувся і вже довірочно почав:

— Та чого б не мати, — кашлянув, надумуючись, — кожен же з фронту щось приніс, як війну з німцями кінчили.

— Ну, так тоді чого ж чекати! Хіба на фронті ви не воювали? Отож приготовлятися треба і, як іще раз за хлібом прийдуть дати їм такого хліба, аби більше їсти не захотіли! Зрозуміло?

Замість відповіді, дядько хитро глянув на сотника:

— Ой, бачу, що ви не полонені, а петлюрівці!

— Хто ми такі — це наша справа! — відтяв сотник. — А я вам радив би таке: коли за Петлюрою не пішли, а тепер московського ворога добре впізнали — не давайтесь! Беріться за зброю і бийте цих зайдів, де тільки дасться! Організуйтеся! Вставайте за вашу селян-ську волю! Як колись проти ворогів билося славне українське ко-зацтво в давні, добрі, старі часи! Як скрізь проти ворога повстане весь український народ, здобудемо для себе волю й державність!

— Та по вчорашнім дню очі в нас знайдуться! — шепотів дядько.

— Але треба б когось, щоб нами попровадив! Старшину якогось... От так, як у Зеленого!

— А хто ж то такий отой Зелений? — вставив і своє слово Фесюк.

— Не чули хіба про Зеленого з Трипілля?

— Та де ж нам про Зеленого знати! — Ми подорожні. А Трипілля знаю — це ж над Дніпром?

— Еге! У цьому ж Трипільлі й отаманує тепер отаман Зелений. Москалям він доброго чосу дав, як ми чули... Вони туди вже не лізуть! — захоплено вже оповідав господар.

— Так, це все добре! Приходять, видко, наші люди до розуму, — одобрив сотник. — Тільки, як то кажуть: громада— великий чоловік! Як підіймати проти ворога повстання, то треба вставати усім селам! Об'єднатись, ударити й вигнати москалів геть з України! Нехай забираться у свої ліси! Від нашої землі руки геть! Нехай господарюють самі у себе! А ми самі — на своїй землі! Іще одне: нам не потрібно партій! Вони розділяють нас. Вони ослаблюють нашу силу! Одна у нас мусить партія бути: Україна! Мусимо стати один за всіх і всі за одного!

— Так би було добре, — годився дядько, — та, бачите, є поміж нами й такі, що за тими комуністами руку тягнуть! От у нас є два типи. По світах там десь ходили, а тепер повернули до села. Голота! Ні перед ними, ні поза ними! Один і хати своєї не має! А за комуністами руку тягнуть! Одного вже влада й старостою в селі настановила. Оці стоятимуть на перешкоді!

— Не знаєте, що з такими зробити? — гостро поглянув сотник і дядько під його поглядом опустив очі. — Таких треба знищити! Щоб по них усякий слід загинув!..

Ніби лякаючись останніх слів сотника, господар наказав жінці стелити подорожнім і не шкодувати подушок чи там чого. Наші побратими не заставили себе довго просити і за хвилину вже спали.

— Не інакше, як це післанці Петлюри, — шепотів господар своїй жінці, теж кладучись у маленькій кімнатці спати. — А отой, вищий, то голову дам собі відрізати, певно, старшина! Добре він із тим повстанням радив!.. Такого б нам у проводирі!

І довго ще господарі не спали.

— Оце те, Іване, що я передбачав! — говорив сотник, коли вони вранці, подякувавши господарям за добрий нічліг, йшли вулицями села, простуючи на шлях що провадив до містечка. — Коли большевицька влада притисне українське село, бо воно так мусить бути! Голодне місто скоро витрусять, а опісля візьмуться трясти село, як вже ми й бачимо! Тоді наше селянство відчує брак своєї, української,

влади й української державности! І тоді можна буде його підняти на нове, стихійне вже повстання, метою якого будуть не привілеї якихось партій, а воля й маєстат Української Держави! . . Я, Іване, сам бачиш, не помилився! Вже селянство ворушиться, а ще тільки завис над ним п'ястук московського большевика!

Фесюк цілком годивсь зі словами сотника. Коло останньої хати, що стояла аж за селом, раптом побачили в садку натовп людей, який при їхньому наближенні повернув у бік подорожніх голови, а з хати вискочило два чоловіки, озброєні рушницями і, хоч подорожні спокійно собі йшли шляхом, почали гукати: »Стій, стій! . . «

— Міліція, чи що? — пошепотів сотник.

Фесюк помітно зблід. Міліціанти наближалися з рушницями напоготові.

— У випадку чого . . . вбиваю одного . . . хапай рушницю і до лісу! — вспів зарядити Петро.

— Не тікай! Будемо стріляти! — кричав один з міліціонерів, підбігаючи перший.

— Та ми нікуди й не тікаємо! — озвався яко мога спокійніше сотник, намагаючи в кишені на грудях маленький бравнінг. — Що ви хочете? Й у чому справа?

Певність подорожнього збила міліціонера з пантелику й він зупинився.

— Руки вгору! — підбіг ддругий. — Маєте зброю?

— А навіщо ж ми мали б зброю! — відповів Петро, не підіймаючи рук. — Досить ми навоювалися, щоб ще й тепер з рушницями бавитись, як от ви бавитесь, — відтяв сотник.

— А хто ж ви такі? І де це ви так навоювалися? — задрливо питався другий міліціонер.

— Ми з полону йдемо! З Німеччини! А навоювалися досить ще тоді, як ви попід стіл пішки ходили! — задрливо й собі відповів сотник.

Міліціонери якийсь час стояли мовчки й не знали, що почати.

— А документи ж у вас є з полону? — нарешті озвався другий, але вже не попереднім тоном.

— Як із Фрайштадту нас везли (місто таке в Німеччині), то документи на цілу партію були, а як Польщу переїхали, то полонені розійшлися, хто куди. Де ж тут уже документи! — пояснив Петро.

— Так тоді мусимо вас на міліцію до містечка запровадити, вам там якісь документи дадуть, бож без документів однаково додому не

зайдете, — сказав старший міліціонер. — А покищо ходімо з нами!

Увійшли з міліціонерами до хати, навколо якої збиралося все більше й більше народу, увійшли і спинилися нараз перед жахливим образом: на підлозі, залитій кров'ю, лежали трупи замордованих чоловіка й жінки, певно, господарів хати. В кімнатці на ліжку з простріленими грудьми стогнала тяжко поранена дівчина... Коло неї стояло два чоловіки у солдатських шинелях й один міліціант почав щось шепотіти молодшому з них, називаючи його старостою.

— Це, певно, той, якого вибрали недавно!« — думав Петро, почувавши в собі якийсь зимний спокій. Староста наказав подорожнім підійти до раненої і коли вона на хвилину відзискала притомність, запитався її, чи це не ті, які вночі напали й мордували. Дівчина похитала головою, що не вони.

— Меете щастя! — обернувся до подорожніх. — А то вас зараз на вулиці подерли б на шмаття!

— Та ми й не боїмося! Запитайте краще господаря, де ми ночували, то він вам хіба ствердить, як ми хропли цілу ніч, після двох місяців безперервної дороги! — заперечив сотник.

— А й справді! — погодився староста й, вийшовши на двір, запитався про подорожніх, хто їх брав на нічліг.

Господар хати, де наші знайомі ночували, пропхавсь уперед і ствердив, що цих людей він прийняв на нічліг, бо це ж полонені, які вертають додому, здорові й спокійні люди. Староста знову пошептався з міліціонерами, після чого старший із них лишився коло нього, а молодший пропонував подорожнім іти з ним до містечка.

— Всілякий тепер народ вештається! — ніби виправдувався той, коли село залишилося за ними. — От самі бачили, який випадок страшний: прийшли вночі, помордували, забрали царські гроші й кращу одіж і шукай вітра в полі! А ми відповідаємо. Міліція, кажуть, нічого не робить! Погано оберігає лад!.. А який тепер, у біса, лад!

— А на кого ж є підозріння? — запитав Петро. — Чи є в селі якісь непевні люди?

— Та хіба ж це з села? Це з містечка! Там же цілий батальйон червоної вармії стоїть... І дня не проходить, щоб кого не пограбували, а ось, бачите, й убивати вже почали...

— Як — удавав Петро здивовання. — То отака має бути та червона армія? Оце ті, що визволяють народ? Та це ж грабіжники, бандити!... Та їх до в'язниці треба б садовити!

— Ну, ти, братіку, не дуже! — перелякано зиркнув на всі боки міліціонер, хоч поблизу не було нікого, крім нього й двох подорожніх.

Видко, сам із себе не був задоволений, що розпочав таку розмову. — Ви з полону, то й не знаєте нічого! Тут усякого звіра наплодилося: большаки, меншаки, сіцілісти!.. Один одному горлянку радий перегризти! Сьогодні одні горою, завтра інші... А ладу як не було, так і немає! Та найкраще — мовчати, стулити рота. Бо вже не одного доброго чоловіка, який два слова правди сказав, не одного вже, з кулею в лобі у святу землю загребли!.. Або, як із хати забрали, то його як корова язиком злизала: був і нема!.. Тепер той, що найгірший, той найперший! Світ обернувся догори ногами! Отож мовчи та диш до якое там часу!.. І вам це раджу, бо ви ще люди незнаючі, як воно є тепер, а люди, по вас видко, порядні, тому вам так одверто й кажу: мовчи, бо хто мовчить — той двох навчить! Отаке тепер добро настало!

— Так як же його мовчати? — не здавався Петро. — Тоді самі злодії й бандити вилізуть нагору! Тоді життя стане пеклом! Як злодії й бандити будуть мати в руках зброю, добрим людям кінець прийде! Прийде грабунок і морд, як от ми це бачили у тій нещасній хаті... Треба, щоб народ сам узяв до рук зброю! Щоб зі зброєю в руках повстав проти тих усіх, що несуть йому лихо і злидні!

— Та я ж і не кажу, щоб усе мовчати, — стиха додав міліціонер, — але прийде на все свій час!

При цьому він підморгнув. Подорожні переглянулися.

— Ну, а як же ж вам у тій Німеччині було? — повів розмову на іншу вже тему.

— Та набідувалися досить. Думали, що вернемо додому, то відпочинемо від біди, а тут, бач, нас іще, як арештантів, провадять, — обірвав Петро, якому вже кумедія з полоном добре надоїла. Міліціонер, співчуваючи, похитав головою.

— А може б ми так сіли та й відпочили? — запропонував, бачачи, що дорога повертає до містечка, яке видніло неподалік. — Уже й сил немає. Два місяці крочимо!

— Два місяці! — жалкував міліціонер.

— А що ж ти думав? Німеччина, братіку, край далекий!

— То й справді, чому ж не відпочити! Та я сьогодні й не снідав через отих проклятих бандитів! Розбуджено нас ще над ранком.

Сіли в ліску, край дороги, й почали підкріплятися. Петро, ніби витрушуючи порожню сумку, вийняв із неї кілька підметок і шматок шкіри — усе, що залишилося від подарунків з Василькова.

Міліціонер зараз же звернув свою увагу:

— Гарну шкіру маєте!

— Це ще німецька! Як від баора відходили, узяли замість зароблених грошей.

— Добряча! — м'яв у руках хлопець. — У нас тепер і поганої за жодні гроші не дістанеш! Усе для червоної вармії забрали!

Він із жалем поглянув на свої підтоптані чоботи додав:

— Скоро хіба босому прийдеться ходити за такої влади!

— А, знаєш, братіку, — підхопився Петро. — ми тобі оці два шматки дали б, як би ти нас пустив...

Обличчя міліціонера перелякано викривилося, а Петро продовжував:

— Сам знаєш, які у вас тепер порядки. Як почнуть крутити нас — та що, та як, та ще й у червону армію йти змусять, а воно ж додому хочеться скоріше! Три роки вешталися по чужині! А тут нам тільки два-три дні і кінець нашій біді! Ми — вдома!

— Та воно правда, — почав здаватися провозатий, — але коли... той... мене ж спита про вас товариш...

— А, знаєш... візьми оцей шматок для твого товариша. Ми й так обійдемося, аби додому!

— Та ж я вас ограбую, — слабо перечив хлопець.

— Не бійся. Ти нам поміг, а ми тобі віддячилися! — передавав увесь свій запас Петро, дякуючи в думках тому доброму жидові, що, не відаючи того сам, допоміг йому з побратимом так легко обминути неминучу біду...

— Ну то щасливого вам прибуття додому! — тиснув міліціонер по дорожнім руки, поховавши на грудях під шинелею несподівано набуте добро. — Отут дорога наліво аж до Білої Церкви, а я — до містечка! Прощайте!

— З Богом зоставайтесь і ви! — прощали побратими.

— Ну, вийшли ми з поганої халепи! А я вже думав, чи не прийдеться добувати пістоль... Та й шкода було б! Хлопець ще, може, комуністів бити буде! — сказав сотник, коли вони заглибились у ліс.

— Слава тобі, Боже! — хрестився бунчужний. — Хто б подумав, що оті куски шкіри врятують нам життя!.. Алеж і вам, пане сотнику, дякувати треба! З усього ви вмієте вийти!

— Надіймось на Бога, Іване! тоді не пропадемо! — сміявся сотник. — Але надалі перш за все запам'ятай: я йду з тобою із полону! Ти — з-над Дніпра й тобі близьенько до дому! А я — ніякий там сотник! Я товариш Петро із Сибіру, або ще краще з Приамурського Краю! А Приамурський край це тобі не яканебудь там Біла Церква чи Володарка, куди нас трохи був не запровадив сьогодні міліціонер. Це

край, де живуть япошки і де море-океан! — жартував сотник. — Зрозумів?

— Зрозумів!.. товаришу Петро, значить... — сміявся і собі Фесюк.

Ішли, а над ними піднімалося все вище цілком по-весняному привітне сонечко. Скоро, ой, скоро воно пішло на перемерзлу за довгу зиму землю своє благодатне проміння і викличе скрізь повне життя! Життя!.. Чи ж люди матимуть у прийдешню весну життя?.. Чи ж не приголомшить ця червона чума і те сонечко, і те тепло, і ту радість?.. Чи не закрие вона й сонце від людей?.. Чи таки зло западне замість добра? Боже, великий Боже, чи Ти бачиш, як воно охоплює всю українську землю, що розбила кайдани вікової неволі, що встала й пробудилась до життя!.. Чи Ти бачиш, як мою безталанну землю пронизав своїми отруйними кігтями московський сатана???..

Крочив, так думаючи, Петро. І раптом обидва стали — і сотник, і бунчужний. Почули вони щось таке рідне й таке знайоме... Чи ж може бути? Ні! Слух таки не завів. Першим, несміливим, слабким дзвоном озвався десь у небесній блакиті жайворон. Обізвався і потягнув з неба на землю срібну тоненьку нитку... Потім побачили й співця: пташина, не махаючи крильцями, поволі спускалася на сухий уже горбок і сіла...

Дорогою на Білу Церкву йшло два подорожні. По їхніх підтоптаних чоботях, по військових, ще царської армії, вируділих шинелях, по давно неголених обличчях видко було, що подорожні вже давно міряють шляхи... Ішли ж наші знайомі — колишні сотник Петро Назаренко і його бунчужний Іван Фесюк. Ніхто б їх тепер по вигляду не пізнав би! Дійшли й спинилися над річкою Россю. Вона вже скинула зі себе зимові пута й тепер котила свої досить бурхливі води, а там, звідки вона їх котила, на горбках і долинах розкинулось широко місто.

— Як же ж нам місто обійти? — задумався сотник. — Переправитися треба на той бік і обминати полями, бож у місті, гадаю, і війська большевицького досить, і агенти комуністичні, певно, аж кишать...

Стали й роздумували. Позаду них зі закруту дороги, якою вони недавно йшли, почувся туркіт воза й він викотився за хвилину на дорогу.

— Большевики! — скрикнув Фесюк і хотів пуститися тікати в поле.

— Стій! — спинив його сотник. — Запізно! Надійся на мене і тримайся!

Два військові вже їх доганяли. Візник, чорнявий, худий москаль з борідкою, як того й чекав Петро, наздігнавши, спинив коні:

— Звідки й куди йдете, товариші? — запитався візник, підозріло розглядаючи подорожніх, тоді коли його товариш, рижий, товсто-мордий «ванька», непомітним рухом, який від гострого ока сотника не втік, підтягнув до себе рушницю, що лежала на соломі.

— Оце добираємось додому... А самі здалека йдемо — аж із Німеччини! — відповів московською мовою Петро за себе й побратима.

— З Німеччини? — дивувалися москалі.

— А який же вас там чорт носив? — питався «ванька», зі зле прихованим недовір'ям.

— Носив би й тебе чорт, коли б ти три роки подихав у полоні так, як от ми — гостро відтяв Петро і голосно висякав носа у цілу п'ятірню...

— Чого ж ти, товариш, образивсь? Я ж нічого, — змінив недовірливий тон «ванька». — Тільки, сам знаєш, усякий тепер народ... Та куди ж це ви? До міста? Садись, подвезьом!

— От за це, товариші, спасибі! — усміхнувся Петро. — А то, знаєш, ноги ледве несуть... Два місяці по снігах та по болотах шльопаємо...

Подорожні сіли. Віз покотився. Добра пара коней, яких, певно, недавно ще «забрали» товариші в якогось українця-господаря і яка ще не підтопталася у нових хазяїв, гнала, як стій.

— Ну, й як же ви там проживали у тих німців? — поцікавився чорнявий, обертаючи голову.

— Та яке там життя!.. Як у полоні! — відказав Петро, й коли ця відповідь нічого не вияснила, відкашлявся і почав оповідати:

— В шашнадцятім, значить попали ми в полон під містом Ковном. Гнали нас, значить, піхотою через цілу Польщу... в голоді й холоді... А хто, значить, дорогою відставав — того або багнетом, або кулею... Багато людей пропало!.. А потім навалили нас повні вагони й повезли. Кілька днів везли й їсти нічого не давали! А як доїхали до Фрайштадту, значить (місто таке німецьке — пояснив), тоді почали мертвяків витягати (з голоду померли!)... З нашого вагону двадцять два витягнули!

— Вот сволоч какая! — стукнув «ванька» прикладом рушниці, тоді як чорнявий мовчки покрутив головою.

— Потім замкнули нас у бараках, за дротами, а по дротах, значить, електрику й пустили... Хто тільки наблизився — перевернувсь і... готовий!

— Страх який! — погодилися обидва червоноармійці.

— Так зиму перемучилися — половина живою лишилась... Тоді на працю стали розсилати по баорах.

— А ти ж нам поясни, що то за баори такі, — перебив рижий.

— Це ніби наші селяни. Тільки вони всі багатіі!

— Баржуї, значить, — додав авторитетно рижий.

Подорожні, не розуміючи роззявили роти.

— Кажу »баржуї«! Це, значить, які з нас, із народу, кров п'ють!
— пояснив самозадоволено рижий. І, коли подорожні, видко, й далі не дуже розуміли, додав: — Б'ємо ми, значить — »баржуев« тепер!

— Не знаємо, як воно зараз е! Ми, значить, люди передвоєнні і не знаємо нічого! — перепрошував Петро.

— Та по вас це й видко, значить!.. Баржуї, значить, котрі багаті!..

Куркулі! Которі кров народню пили! Поміщики, енерали й попи!.. Которі царя назад, значить, хотять!.. Которі, значить, проти трудового народу! То баржуї й конралцімери!.. Смерть їм усім!

— Ай-да, Ванька!.. Ну й молодець! — вирячився на рижого чорнявий. — Та ти того й дивися, що комісаром незадовго станеш!

На таку репліку рижий відповів усміхом, який розплився по його повновидому обличчі й замітив:

— Що ж такого! Ми теж дві кляси народньої закінчили!

Петро оповідав далі, як їм жилося в »баорів« і які там у них прерізни, фокусні машини...

— А ти, значить, по німецькому бряхати вмієш? — перебив раптом рижий і чекав, що скаже на це подорожній.

— А якже! По-їхньому, по-швабському, навчився!.. — реготав Петро. Він надумувавсь хвилину і раптом товариші роззявили пащеки.

— Думе, керле! Думе, керле! — кричав подорожній. — Кенен вір нур шрайен унд фресен!.. Зінд зі рехт, бестіе! Іх ляхе мір фон інен! Іх ляхе міх! Іх бін ірер файнд! Я воль! Я воль!.. Іх бін врай зон фраес степпе! Фраес лянд! Геен зі цу тойфель!..

Подорожній закінчив свою тираду й тепер дивився, підсумовуючи вражіння. Вони були ефектні! Довга мовчанка свідчила про те.

— Ай да наші! — захоплено вирвався рижий і поплескав Петра по плечах. Знаєш, брать, знаєш — ти вступиай до нашого батальйону! Ти, брать, далеко підеш! Тобі, брать, роту скоро дадуть! Нам, брать, таких людей — во, як треба!..

Петро почав казати, що він тільки на тиждень який хоче піти до побратима (тут же за Дніпро!), відпочити й назад вступити до армії, тому, що йому додому дуже далеко, до »Праморського« Краю...

— «Праморського» Краю, кажеш? Там, де япошкі, значить, і море-акеян? показував свою вченість «ванька»:

— Дадому, брать, не дійдеш! Там, на Сибірі тоже «контра» сидить — Калчак! Там, кого з наших піймають, зараз (показав на шию) і кінець зроблять! Додому не дійдеш!.. До нашої, красної армії, вступай! В ряди, значить, пралетаряту! Свободу патаму, значит, нада захищать! Пралетарську, расейську, значить, до останньої кроплі крови, значить... Смерть баржуям і хай живе расейська ліворуція!.. Земля — народу! Фабрика — робітникам!.. У пралетаря, родіни нет! Той стане всім, хто нічого не має! — промовляв захоплено в екстазі рижий, давно вже станувши на ноги й розмахуючи руками, як на мітінгу.

— Ай-да Вань! Ай-да Вань!.. — хитав головою чорнявий. — Бить тібе камісаром і нікаких там гвоздей!

— Ну, то як думаете, товариші? — питався по хвилині рижий.

— Щодо мене, то, я ж кажу, відпочину в товариша з дороги, та й до вас! Разом будемо бити, значить, буржуїв! — погодився Петро.

— От і правильно, товариш! — закричали разом москалі.

— А чом же він мовчить? — приставав рижий до Фесюка.

— Та він по-нашому не дуже й говорить! Він же тутешній! — боронив Петро.

— Хахол, значить?

І в цьому запиті відчулася така погорда, що Петра, як ножем різнуло...

— Так, хахол... — кризь зуби відповів він.

— Ой, ті мені хахли! Коли б не вони, давно б ми з буржуями покінчили! А то нашої Рассеї пралетарської не визнають! То гетьмана какогось собі видумали, а зараз вже Патлюру хатять! Та брешуть: була Рассея — будеть Рассея! А не там какаєсь Окраїна! Баржуям усім смерть!..

Під'їздили вже до міста й рижий почав оповідати, як добре вони розмістились у панськїм палаці, добра жратва, а самогону — хоч залийся!.. Якраз в'їжджали в передмістя. Раптом Петро попросив спинити віз, і «товариші» ще добре й не спинили, як він уже зіскочив.

— Куди ж ти? — видивився рижий.

— Молока попити з дороги хочеться, спокійно промовив Петро. — От нап'ємось та й до вас у палац... де от тільки його знайти?

— Та отут же, коло церкви! — вказав батогом чорнявий, як злазив Фесюк.

Рижий мовчав. Він, здається не був дуже задоволений, але, коли

подорожні вже перелазили живопліт, який відділяв чиюсь хату від вулиці, віз рушив і подорожні замахали руками.

— Зараз будемо у вас! — кричав Петро.

Зайшли до хати і попросили напитися води, а, п'ючи, питалися, як можна на другий бік перебраться. Господиня запропонувала молока, чуючи, що подорожні вертають з полону. Петро поспішився відмовитись, а, довідавшись від господаря, що під містом є пором, подякував і принагляв побратима.

— Щось їм на той бік душе спішиться! — дививсь услід подорожнім господар. — Навіть і молока не захотіли!

— Та хто зна, чи з полону вони! — відповіла жінка.

— Скоріше до річки, підганяв Петро побратима. — Шукаймо десь човна, бо на поромі ще в яку халепу вскочимо!

На їхнє щастя хутко натрапили на прив'язаного до старої верби маленького човника, відв'язали й одним весельцем, яке знайшли на дні, завеслували на той бік

— Нам треба як найдалі обійти місто, мовив сотник, витягнувши з побратимом на беріг човна. — Не подобається мені отой рижий москаль! Щоб часом та не було за нами погоні! Хоч і добре, здається, його обкрутив, але він, наче в'юн: ти його зажмеш поміж пальці, а він тобі — крутить і знов до води...

— Та хто ж би то так обкрутив, як ви! — тішився Фесюк. — Доброго ви москаля удавали... де ж там! Що то наука! Чужою мовою чоловік як своєю говорить і не пізнати, що він не є москаль!..

— Отож і ти вчись цієї науки, Іване! Але, пішли!

Годинами обходили місто, аж воно залишилося десь далеко позаду. Однак, день видався багатий на випадки. Перед ними крутився битий шлях, то щезаючи в деревах, то знов пробігаючи полем. »Треба перейти шосе і знайти десь лісову дорогу«, — думав сотник і тількищо подумав, як напроти подорожніх з ліска виїхав фаєтон, запряжений баскими кіньми.

Тікаймо швидше до дороги й у ліс! — крикнув сотник, побачивши на фаєтоні трьох озброєних людей, при чому один був у шкіряній кутці і скидався на жидка. Одним махом перескочили шосе. Ліс був близько, яких із двадцять кроків.

— Стой! Стой! — почули за собою голоси.

Гнали, скільки було духу! Ось уже й перші дерева... Ліс далі старий і густий... Допали й побігли в гущавину. Почули за собою кілька пострілів... Гнали далі, аж дерева за ними стали густою, непроглядною стіною...

— Підемо кроком... — задихавсь уже Петро.

Фесюк теж був близький до млости. Ще кілька стрілів... Але свисту куль вже й не чуто... Десь угрузли в дубові стовбури...

— Спочиньмо, Іване! Сюди не підуть... Ліса вони не люблять та ще й коли комісар — жид..

Витягнув на всякий випадок пістоль і так, ховаючись за стовбури дерев, надслухали все ж таки у бік шосе, а, набравшись сил, заглибились у ліс і йшли, йшли, аби подалі від Білої Церкви! Лісові не було кінця. Тоді сотник, уважно оглянувши дерева і знайшовши з одного боку зелений мох (це ж на північ!), звернув праворуч, а невдовзі вони надібали малесеньку лісову стежку й за які півгодини вже були на краю лісу. Перед очима відкрилася рівнина.

— Ну, Іване, — сказав сотник, глянувши на сонце, що було вже добре з полудня, і побачивши на обрії кілька сіл, — я так думаю, що ми вже на добрій дорозі! Аж тепер ми відійшли від міст і небезпечних шляхів! На мою думку, до Дніпра не більше, як два дні дороги!

Відпочили, поїли хліб, який ще лишився від останньої ночівлі й пішли навпростець полями. Пригоди, здавалося, скінчились. Ніч у господі небагатого господаря теж пройшла добре. Люди були добрячі, вгостили подорожніх ще й сніданком та й на дальшу дорогу господиня винесла величенький шмат сала й паляницю. Прийняли, Христа ради, подякували за спочинок і гостину й пішли на схід.

Погода стояла чудова! Рання весна збудила життя раніше, як щороку. Де-не-де вже на сухих горбках показувалася зелена травичка. Але подорожні з кожним кроком почували все більше й більше змучення! Тож рішили, маючи їжу, залізти десь на сухий горбок і відпочивати хоч з півдня. Так, власне, й зробили. Лежали, підставляючи обличчя під проміння ласкавого сонечка...

— Чогось мої ноги мене вже не несуть! — жалівся бунчужний. — Якби так ще з тиждень дороги, то хіба кров'ю попідпливають!

— Щось і в мене з ногами зле, Іване! А може стягнемо чоботи й підставимо ноги під сонце?

Так і зробили.

— Та це ж ми йдемо вже три тижні, — по задумі сказав сотник, поглядаючи на свої червоні й підпухлі ноги.

— Коли б не те, що ось додому вже близько, я далі мабуть таки не пішов би, — розтягався Фесюк на горбку.

Однак під проміннями сонця прийшла полегша і скріплюючий сон.

Прокинулися від раптового холоду й не дивно, бо сонце вже заходило. Тож рушли з місця швидкою ходою, щоб у якому першому

селі заночувати. На горбках, над невеличкою річечкою, надибали село і здивувалися, що в кількох хатах їх на нічліг не прийняли. Мало того, господарі якось дуже підозріло поглядали на подорожніх.

— Чи ж знову яка халепа? — шепотів бунчужний.

— Зайдемо ще сюди! — відповів сотник, прямуючи на подвір'ю багатшої господині. Та тільки глянув у вікно, як хутко повернувся до Фесюка, що лишився на вулиці.

— Большевики! Тікаймо!

Звернули в бічну вуличку, яка виходила в поле.

— Стой! Стой!.. — загриміло нараз кілька голосів, і три чоловіки у військових шинелях виміряли на подорожніх рушницю.

— «Оце хіба вже пропали!» — майнула думка Петрові. Глянув. Перший лісок за селом був на обр'ю...

— Хто ви такі?; Документи!.. — кричав по-московському перший з військовиків, добігаючи, — чоловік уже підстаркуватий, з великою чорною бородою.

З рушницями наготові підходили позад нього два, молодші віком.

— Ми — полонені з Німеччини... Вертаємо додому! — сказав також по-московському.

— Документи покажи! — відповів на це бородатий.

Петро почав пояснювати, що документи були видані на партії, а потім усі розбрелися, де кому була найкраща дорога й через це поодинокі полонені документів не мали.

— Так, розбрелись!.. Знаємо, як ви розбрелись!.. — горлав старший. — Повертай з нами!.. Ми вам покажемо документи! —

Услід за цим подорожні почули лайку, яка їм нічого доброго не обіцяла. Повели їх селом. Старший ішов попереду, два молодші слідом з рушницями, наведеними до пострілу.

— Куди це ви їх, Дмитре, ведете? — запитав старий дідок, який, побачивши, що ведуть двох незнайомих під вартою, вийшов зі свого подвір'я.

— А туди, де й інших! — відповів Дмитро вже по-українському.

— «Та це ж ми трапили до рук повстанців!» — зрозумів сотник, почувши українську мову. Він зараз же звернувся до старости (це ж мусив бути він!) пояснюючи, що тут вийшло непорозуміння, що вони обидва повертають додому з українського війська... Та чорнобородий дядько так люто поглянув на сотника і так гостро його обізвав, що всяка охота в Петра до дальшої розмови пропала...

«Тю! Яка ж дурна халепа!..» подумав тільки сотник.

Арештантів довели до збірні й через ганок завели до більшої кім-

нати, де за столом сидів чоловік років тридцяти п'яти, видно по всьому, писар. Він саме щось дописував і як кінчив, запитавсь у чорнобородого, що то за людей він привів.

Староста (Петро не помилився) нахилився над столом і почав щось шепотіти, часом махаючи головою вбік подорожніх. Писар в чомусь не погоджувався, поглянувши також на подорожніх. Староста, однак, перечив і чогось домагався.

Петро глянув на Фесюка й, підбадьоруючи, підморгнув. Тим часом писар ще раз хитнув головою й встав від столу:

— Кажу ж вам, пане старосто, що так не можна! Треба зібрати сход і нехай громада рішає!

— Та навіщо ж ми будемо кожен раз людей турбувати! — сердився вже чорнобородий. — Документів же вони ніяких не мають! По всьому видно, що вони з тих, які недавно в нас грабували й мордували... а може ще й на шпигування їх вислано! Пустити їх в расход!.. І кінець з ними!..

— Слухайте, Дмитре! Я знаю, що вас пограбовано й бито... й що коні ваші вам забрали!.. Й що ви готові за те сторицею большевикам віддячитися!.. І маєте повну рацію!.. Але це ж іще не все!.. Треба ж подорожніх, якщо вони такі є, допитати й виявити, хто вони, а тоді гинести той чи інший присуд... а виконати його ви ще встигнете!

Та староста не погоджувався:

— Я готовий мстити не тільки за свою кривду! А пімститися за тих, кого помордовано в нашому селі при останньому нападі!

— Все це добре!.. Але, гадаю, вам відомий наказ отамана?

Почувши останні слова, староста невдоволено замовк і наказав двом своїм помічникам завести подорожніх до арешту. Тож арештованих впровадили через сіни до більшої кімнати, цілком порожньої, але з добре загратованими маленькими віконцями й такими ж дубовими, окутими в залізо, дверима.

— Що вони думають з нами зробити? — шепотів перелякано Фесюк.

— Заспокійся, Іване, Бог дасть, усе скінчиться добре! Та й пістоля ще в мене є! — розраджував сотник, однак ситуація йому самому не подобалася.

— Та коли ж той староста... Біс якийсь! Щось йому в голову впало і вже нас розход хотів пускати!

— По всьому видно, що кілька днів тому напали на село большевики й певно з Білої Церкви (тут же до міста не так далеко!). Був би й ти такий лютий, як оцей староста... Його ж і бито й пограбо-

воно до тла... Ти сам чув. Але все — нічого! Чим гірше ворог поводитьсь в нашому краю, тим для нас буде краще!.. Нашому дядькові треба добре за шкіру сала залити, аж тоді він візьметься за зброю! І от тоді, Іване, виберемо для себе волю і державність!

Сотник сів на солому й рухом руки запросив побратима.

— Заспокійся, Іване! Бачиш журилися, що нас на нічліг не приймають, а тут он як вигідно!

— Вам би все жартувати! — відповів бунчужний, прислухаючись, як коло зборні ставало чимраз голосніше...

Сотник і собі встав і надслухував при вікні. »Староста, видно, не дармує!« — подумав він. Треба ж стільки дороги було зробити і від фронту відірватися, щоб оце так по-дурному вскочити в халепу! Двері заскрипіли на іржавих завісах, і це змусило подорожніх обернутися. Варта казала їм іти за собою.

— Та що там з ними возитися! Розстріляти їх зараз!.. — загуло в натовпі, як тільки подорожні вийшли на ганок.

Староста, видко, таки не дармував... Та писар устав з-за столу, який поставлено було на ганку, і спинив галас. Окремо на боці побачив Петро чоловіків із двадцять озброєних селян, спереду яких стояв чоловік, років сорок, а вбраний по-міському, видко, сільський учитель.

— Сідайте, Павле Петровичу! — запрошував писар вчителя до столу й коли той піднявся на ганок і сів, звернувся до громади:

— Шановна громадо! Отаман Зелений, як вам це відомо, заборонив будь-кого карати без присуду громади і за кожен присуд вона відповідає перед ним. Навіть не вільно нам без присуду карати наших ворогів!.. Ці затримані старостою люди не мають жодних документів... Хай вони скажуть, хто вони, а ви придивіться добре, чи хто не впізнав в них тих, хто тут у вас мордували й грабували.

Схід загудів невдоволено й знов почувлися вигуки за розстріл.

— Кажіть, хто ви такі й звідкіля ви тут узялися? — кричав староста.

Петро оповів сходові, що вони покинули українську армію й прямують додому, а коли є якесь підозріння, то нехай повстанці пішляють кого за Дніпро, хоч би й до побратима. Це ж недалеко! Перяслав — отже близенько! Документи вони знищили в перший день дороги, а йшли, як полонені, аби не трапити під московську кулю...

— Та він бреше! — почав гукати староста. — Баньки тільки забиває!.. По моему, вони з тих, що нас тут мордували. — А цей мені щось знайомий! — вказав на Фесюка.

— Та що з ними час тут тратити! Давайте їх сюди!.. — закричало з натовпу нараз кілька голосів...

— А ви в якій українській частині були? — висунувся з натовпу парубок. — Я їх зараз упізнаю! — звернувся він до сходу.

— Нехай Грицько питає! Грицько ж служив у Петлюри! — гули інші голоси.

Петро зараз же відповів на запит парубка, що вони обидва з першого «синього» полку.

— Із «синього» полку?.. — здивувався парубок. — А з «чорноморським кошем» ви стрічалися?

— Як же! — відповів сотник. — Ми ж разом і Попельню боронили!

— А під містечком Вчорайшим разом у наступ ходили! — підхопив і собі Фесюк.

— Та чекайте ж!.. Чи ви не з третьої сотні, бо я ж при ній зв'язковим тоді був?.. — і парубок вискочив на ганок.

— Таж і я вас тепер пригадую! — вигукнув бунчужний.

— Ви ж, здається мені, чи не бунчужний?..

— Певно!.. А це ж — сотник третьої сотні!.. — повеселішав Фесюк.

— Гей, гора з горою не сходиться, а вояк з вояком завжди!

Парубок простягнув бунчужному руку. Вони обнялись одрухово й почоломкалися...

Селяни, почувши про таку несподівану зустріч, щільно обліпили ганок і жадібно вслухалися в дружню розмову вояків про недавні бої, бажаючи почути якомога більше.

— Та де ж той Петлюра? Чи скоро він поверне й ту московську банду розжене? — чулися з усіх боків голоси, а ті, які недавно галасували за старостою й вимагали розстрілу, чули себе зовсім ніяково.

— Я ж тоді з-під Вчорайшого додому повернув! — казав парубок.

— Ну, а ми ще під Попельню в наступ ходили! Там же нам і лікарку большевики забили! — оповідав Фесюк.

— Що ви кажете? Оту таку гарну лікарку? Як же так?

— Та вона ж лицарська була жінка! Залишилася ранених козаків рятувати, як ми відступали... Та ми ж невдовзі знову у наступ пішли й москалів погнали... Бачимо, наші ранені усі багнетами поколені, а лікарка тікала. Потім, як її поранили, то вона одного бандита застрелила, а тоді сама собі життя одібрала!

— Сама собі!.. — журливо хитав головою парубок. — Проклята доля! Гинуть найкращі люди!..

Увесь натовп співчутливо похилив голови...

Петро не брав участі в розмові і тільки прислухався їй. «Яка пе-

рем'я в настроях!» — думав сотник. — «То були підозрілі, арештовані, засуджені наперед »на розстріл«, а зараз уже й свої». . . Свої? Цього слова ніхто не казав. . . Та його й не потрібно було казати! Тепер і натовп селян, і подорожні — були одним! Стали одним, однодумним еством! Єднало і селян, і подорожніх одне — лють до кривожадного ворога, що мордує, грабує й не дає вільно дихати й вільно жити! До ворога дикого, хитрого, що ловко усіх обдунив і заліз у саме серце української землі! . .

І знов сипалися звідусіль запити: а що буде? А чи повернуть козаки? А чи буде перемога? А чи невже ж оця московська проклята комуна сяде людям на шию й запанує? . . Та відповіді нічого доброго не обіцяли! Мобілізовані повтікали одразу додому! Битися вже немає кому! Ті, хто бивсь, усіяли своїми трупами густо дороги — зі сходу на захід, із заходу на схід! . . Не стало сили! Одні ж бо розбились на партії і поміж собою погризлись, а другі сиділи вдома й чекали, що ось хтось щось зробить і без них. . . Хтось там для них виборе і землю й волю! . .

Тож по тих розмовах, опанувала натовп мовчазна зневіра! І тільки староста, тримавсь усе оподалік і поглядав на подорожніх з-під ока, не беручи участі в розмові. нараз озвався до Фесюка злим голосом:

— Ну, от, ти бунчужний ніби. . . А чого ж ти військо покинув і додому намотав?

Та Грицько, так було на ймення парубкові, не дав бунчужного скривдити:

— От такої! — сплюнув він згідно й вилаявся. — А що ж ви, дядьку Дмитре, робили? На печі вилежувалися та вареники пшеничні з сиром у сметані обертали, коли ми з голоду й холоду пухли! . . Ми за Україну воювали, а ви язика тільки чесали, бодай би вони вам попухли! А як вам чосу доброго дали та коней забрали, то ви аж тепер розходилися. . . Герой, чим баба с. . . . (тут Грицько ужив цілком не цензурного виразу, аж цілий натовп зареготав). . . Хотіли ж ви товаришів — от вони вам і землю дають, аж скоро брати відхочеться! . .

Повторний сміх юрби вибух знову. Староста тільки сплюнув і пішов геть.

— Що ж тоді маємо робити? — питалися безпорадно люди.

Тепер Петро заговорив з ганку:

— Що робити? А от що робити! За зброю усім братися! Єднатись один до одного! Село до села! Плуги замінити на рушниці! Вибрати чесних людей за отаманів! Битись за волю й державу! Жодних пар-

тій! Одна партія для всіх — самостійна Україна!!! Бий ворога, де тільки він є! Не жалій свого життя! »Борітеся — поборете!« — сказав Тарас Шевченко. Зброєю тільки виберемо собі волю й українську державність!!!

І чи слова сотника, що пливли із самого серця, чи його постава, яка змінилась до непізнання у цьому, знищеному довгою дорогою подорожньому, — так вплинули на натовп, що він замовк і здійняв шапки...

Той, кого називав писар Павлом Петровичем, підійшов і запросив Петра до себе. Фесюка повів до себе Грицько. Натовп поволі розходивсь, як загипнотизований...

— Пробачте мені, — сказав учитель, — я чув, що ви старшина?

— Хоч зараз у цьому одязі і не подібний, але так... — усміхнувся Петро.

— Так тоді будьмо знайомі! — вчитель назвав своє прізвище.

— Ми вже з вами були знайомі! — сміявся далі Петро і, коли той не розумів, поспішив пояснити. — Ви ж були моїм суддею, а я, — вашим підсудним...

— Що зробите! Часи сьогодні такі переживаємо! — запрошував господар сідати, коли, пройшовши сіни шкільного будинку, ввійшли до досить гарно умебльованої кімнати.

Петро поглянув навколо і стояв:

— Знаєте, якось незручно й сідати такому обірванцеві, як я, у ваших апартаментах...

— Тоді, якщо бажаєте, можу служити своїм ліпшим одягом!

— Дякую дуже! Але, властиво, ніяк не можу скористати з вашої пропозиції. Хто знає, що ще нас чекає за Дніпром... Ми з бунчужним проміняли всі наші речі на це дрантя, щоб якнайлегше нам було пройти. І добре, що так зробили! В дорозі сюди прийшлося нам перенести не один неприємний випадок і, властиво, нам лахміття дуже придалося.

— Так тоді маєте рацію! — погодився вчитель. — Але прошу почуватися, як удома. Господині моєї немає — поїхала до містечка по закупи, та я зараз, що до вечері, дам зарядження, бо ви ж напевно з дороги голодні?

— Не так із дороги, як після такої бані, яку прийшлося нам у вашім селі пережити!

Вчитель вийшов, а за кілька хвилин гаряча яешня, яку внесла старша селянка, промовила до апетиту.

— Так тоді скропимо нашу знайомість! — сказав учитель, виймаючи з шафки пляшку.

— О, від цього то вже ніяк не відмовлюся з дороги! — зрадив Петро. Після чарки горілки почув просто вовчий апетит.

— Скажіть, будь ласка, — почав Петро, відкидуючись з приємністю на спинку крісла, коли на пательні нічого не залишилось, а вчитель наливав і наливав порожні чарки, — скажіть, чи не відомо вам, чому ж, властиво, отаман Зелений відтягнув свої частини з-під Києва в неутральне місце і, певно, дякуючи тому, наш наступ на Київ заломився?

Вчитель відповів не одразу, а після короткої надуми:

— Як старшині, вам, пане сотнику, скажу: тому він це зробив, бо переконався, як це зробили пізніше й ви, що зруйнувати хоч би й гетьманську українську владу було легко, а от збудувати на її місце українську державність з тією, чи іншою владою вгорі не така то легка справа, приймаючи під увагу брак національної свідомости в селянській українській масі й ту відому... »хитрість малоросійську« нашої так званої інтелігенції!

— То значить, по-вашому, треба було толерувати гетьманську владу такою, як вона була?

— Ні, я ж не кажу, щоб все у ній толерувати! — заперечив учитель. — У ній багато було мінусів! Але з нічого не може бути одразу все! Я гадаю, що кожна влада, яка постане на українській землі, ще довго буде світити мінусами... Рим не одразу збудувався! Кількасотрічна неволя не пройде для нашої державности так легко! Це все треба було мати на увазі тим, хто підіймав проти гетьмана повстання!

— Так! Я з вами погоджуюсь!

— На мій погляд треба було робити льояльну опозицію і тим засобом боротися з усякими недобрими починаннями! А до того вся українська інтелігенція мусила прикласти рук до творення держави! У нас же вона одійшла, вмила руки й дозволила усяким пройдисвітам з малоросів або й просто з москалів усістися на верхах й робити те, що їм забажалося... І вони робили! Ми ж кинулися валити їх, а з ними погребли й державність...

Петро в задумі хитав головою. Вчитель, почавши роздумувати над такою драстичною темою, не міг скоро спитатися, не даючи гостеві теж виговоротися. Видко, не часто йому приходилось ділитися своїми думками, тому, знайшовши в Петрі інтелігента, він говорив і говорив.

— І от вони повалили гетьманську владу... А що побудували на її місці? Український »совдеп!«... Так! »Совдеп« у гіршому розумінні того слова! Відкинули все старше, досвідчене українське покоління!.. Поринули в соціалістичні експерименти! І ви самі, пане сотнику, свідком — що з того вийшло!..

— Я цілком погоджуюся з усіма вашими висновками! — нарешті прийшов Петро до слова. — Але, по правді скажу, мені все прихотилося зустрічати вчителів народних шкіл чи соціалістів-революціонерів, чи демократів, а у вас я бачу переконаного монархіста!

— І додайте: таким став не один, перейшовши нашу химерну українську дійсність! Ви ж подивіться, що вони в Києві виробляли! Постійна »чехарда« міністрів! Невміння підійти до державних справ! Цілковите нехтування та ігнорація військовою справою! Порозганяли генералів і полковників — тих, які одні тільки могли зорганізувати мілітарну українську силу! Хіба армія твориться »гайдамаками?« Регулярної армії кожна держава потребує, а не »гайдамаків! І генералів, а не »отаманів!« Чи ж не так?

— Цілком слушно! — підтвердив Петро. Цей учитель починав йому імпонувати все більше й більше. — У нас командував полком навіть не отаман, а просто... »народній учитель« і »ес-ер«, як він себе відрекомендував, приймаючи під свою команду полк.

— Ну й що ж він »навоював?«, — цікавився господар.

— »Навоював!« Такий гарний полк був, і все пропало! — зітхнув Петро.

— Як йому було на прізвище? — запитав господар.

— Пащенко.

— Пащенко? Такий рябуватий і низького зросту?

— Так! І рябуватий і нижче середнього зросту... — здивований повторив Петро.

— Так от де він віднайшовся! — дивувався і собі господар. Та я ж його знаю!.. Разом у Києві, в п'ятнадцятому, учительські курси кінчали... Демагог і треба сказати не дуже чесна людина!

— Отже бачите, такого нам влада призначила »полковника!« Кращого і не могли від себе дати!.. Він, як мені відомо, і не військовик, а десь там у запіллі урядовцем служив.

Співбесідники на хвилину замовкли й зажурилися...

— Де ж тут можна було українську державність вибороти! »Чиста ідея потребує чистих рук!« Та й не тільки чистих, але й досвідчених і вмілих!.. — по довгій мовчанці сказав господар. — Отож самі те-

пер бачите, чому отаман відійшов набік... Не міг він погодитися з стим, українським уже, »совдепом«!

— Тоді, бачу, що ваш отаман прийшов до висновку ще раніше і цілком признаю йому рацію, бож із подібних причин і я особисто пішов тією ж дорогою, — ствердив Петро. — А чи, однак, боротьба з ворогом, яку ви піднесли, має які вигляди? Якщо не таємниця — які погляди на це все в отамана?

Господар глянув, якби хотів переконатися, що за людину він має перед собою, і далі стишеним голосом говорив:

— Український нарід злапався на большевицьку московську пропаганду! Повірів своїм »братам«. з якими у війну з німцями »з одного котелка кашу їли«... що от прийдуть і віддадуть »усю землю селянам, а фабрики робітникам!«... Умів його москаль підійти, а наші горе-проводирі не зуміли! У цьому всьому й наша українська трагедія сьогоднішнього дня!... Але це все було реальне й заманчive, коли москаля-большевика не було близько! Коли ж він тут з'явився та показав свої гнилі червоні зуби, та по-московському розпоясався, та почав по-комуністичному (твое — мое! Але мое — не твое!) господарити, то й брехня вся виявилася дуже скоро! Отже, коротше кажучи, епідемічні бацили, якими зацпили червоні наш народ, уже вивітрюються... Хвороба вже минає! І, коли народ цілком видужає, він почне боронитися від тієї хижацької зграї! Боротися не на життя, а на смерть... за свою землю й волю!.. Доказом вам хіба ті настрої, які вже панують хоч би й у цьому селі. Ви ж їх бачили!

— І, дякуючи яким, ваш староста, Дмитро, здається, хотів мене й мого побратима відпровадити скорою дорогою на той світ!.. — сміявся вже Петро, а вчитель йому вторував.

— Приємно мені чути, що і я в своїх надіях на це виздоровлення не помиливсь! — сказав Петро. Бачу це на прикладі вашого села. До речі, не могли б ви мене зазнайомити з вашою організацією? Може, це мені на тому березі Дніпра придасться...

— З охотою поділюся з вами, бо, треба сказати, хоч ми й мало знайомі, але, як кажуть: рибак бачить рибака ще здалека. Як вас по-батькові? Якось, вибачте, раніше не запитався...

— Знаєте що, — перебив Петро, — у війську я цілком відвик від цього, накинутого нам сусідом... москалізму! Отож називайте мене, як хочете, по прізвищу...

— Маєте рацію, пане сотнику, — зрадів учитель, — ця Московщина глибоко нам залізла до кісток... Потрібно, отже, багато часу, щоб її позбутися. Вам, як старшині, і тим відкриюся... Кожне наше

село організує в себе одну-дві сотні, в залежності від кількості населення. В разі небезпеки, кілька сіл виставляють свою збройну силу на згори назначеним отаманом місці і виступають спільно. Про напад ворога села сповіщають церковним дзвоном, який уживають, як алярм на пожежу, хоч дещо відмінний... Зв'язок утримують кінними чотами, з яких у потребі гуртується кіннота. Найближчі до міст села ведуть увесь час свою розвідку, як найбільш загрожені нападом. Але часом і це не помагає. Якраз тоді, коли всі сотні були, на наказ отамана, з'єднані в більші з'єднання для навчання, напали на наше село бандити. Пограбували, кількох селян забили! Ну, та ми їм цього не подаруємо!.. На другий раз отаман наказав лишати в кожному селі половину сотні! Та вони нас уже добре впізнали! — всміхнувся загадково вчитель.

І коли Петро мовчав, вів далі:

— Одного разу загостили до нас із Білої Церкви аж два полки піхоти й п'ять гармат. Та отаман заманив їх аж під Кагарлик, а там, як оточило їх кільканадцять сотень повстанців, то так їм дали, що мало хто з них до міста назад потрапив. Ну й гармати нам усі досталися. Як будете минати містечко, могили ті zobачите! Певно, що й нам та перемога обійшлася не дешево! Але боротьба за волю вимагає жертв!.. А другого разу хотіли, певно, Трипілля з боку Дніпра захопити й вислали з Києва два великі пароплави. А Трипілля наше славне! Не тільки отаман звідти родом, — маємо там також знаменитого гармаша. Ще на німецькому фронті з тридцяти років німецькі літаки збивав... Отже захоплені в большевиків гармати проти них самих скоро й придалися! Знаєте, як почав валити, так за кілька хвилин пароплави на дно пішли зі своїм багажем! А там же цілий полк був та ще ніби й жидівський курінь з Києва... Кілька днів потім потоплені вниз рікою пливли... Багато кулеметів і різної зброї ми з того напівзатопленого пароплава забрали. Шкода, що гармат не мали як забрати — затяжки були... Поскидали наші повстанці їх у воду... Там десь недалеко берега й лежать! Після цього дали нам червоні цілковитий спокій, якщо не рахувати оцього останнього нападу! Та це вже певно, якась тільки свавільна банда напала.

— Цілком не зле! — радів Петро. — Це все виглядає, ніби якась повість із часів «Запорозької Січі». Ну, добре! А як вони замість двох полків та кинуть сюди дивізії або ще більше... Що тоді?

Вчитель замість відповісти тільки здвигнув раменами.

— Отже цього мало, що ваша організація така досконала, — повчально говорив Петро. — Треба скрізь творити повстанчу організацію

і об'єднувати в ній усе селянство. Між іншим, і це вам напевно буде цікаво знати, я робив деякі спостереження під час нашої подорожі та й сам, де це було можливе, підливав масла у вогонь... Села, які досі не пізнали московської комуни, ще стоять за большевиками, але чимдалі від фронту, де вже нове московське обличчя впізнали, — дух зовсім інший... Наприклад, навколо містечка Володарки коло Білої Церкви... Туди вам треба б дістатися!

— За ці відомості я вам, пане сотнику, дуже вдячний. Передам на-шу з вами розмову отаманові, і він це візьме під увагу!

— Приємно мені теж, що можу вам служити і бодай чимсь від-платитися за вашу гостинність, — піднявшись, вклонився Петро. А скажіть ще одне, і це мені також буде корисне — як справа за Дні-пром, куди ми, власне, з моїм побратимом простуємо?

— Я б сказав, що не надто добре! Полтавщина й досі стоїть за мо-скалями! Не думайте, пане сотнику, що наш отаман обмежується тільки правим берегом Дніпра! Маємо зв'язки з повстанцями отамана Ангела, з Марусею Соколовською! На всякий випадок, вони нас без-перечно підтримають! Коли ж нам не було б змоги триматися тут, перейдемо до них, у ліси, поєднаємось і будемо битися плече-в-плече! Одне тільки нас турбує — це брак старшин і то добрих фахівців!.. Старшини пішли з армією! По містах же панують москалі, які зараз же по своїм приході змобілізували наших міських малоросів-старшин, і ті пішли до них... Бож москалі не жартують! Це ж не те, що за української останньої влади і спроб мобілізації в самій столиці на-віть не було!.. Наші тільки уміли »балакати«, не говорити, а я спе-ціально вживаю тут »балакати« й тільки... Ці ж, якщо непослух — під ревтрибунал! А там рішення тільки одне: — у »штаб Духоніна«, як вони кажуть...

— Так! Треба ствердити: москалі проявили в собі більше вольового елемента! Більше московського нахабства...

— Не перешкоджало б і нам, в відношенні до них, його побільше мати! Але ви згадали про Марусю Соколовську. Що вона за одна? Вперше про неї чую!

— Постать незвичайна! — по хвилині надуми казав господар. — Фактично її чоловік, теж учитель, підняв на Чернігівщині досить сильне й велике повстання. Але його большевики, несподіваним на-летом, захопили... Тоді повстання очолила його дружина... І, уя-віть собі, вона провадить його вже кілька місяців так вдало й так успішно, що в тих околицях, як і в нас, москалі й носа вже не по-казують на села...

— А що ж з її чоловіком? — цікавився Петро.

— Певно, що він уже не живе! Але вона пімстила вже не раз, і то жорстоко, за свого чоловіка, ну й за кривди селян... Це, знаєте, якась надзвичайна жінка!.. Якась українська Жанна д'Арк!

— Я бачу, що в нашій боротьбі за визволення це явище не є унікальне!

І Петро почав оповідати господареві про лікарку Надію Єфименко. Про її офірність, про її надзвичайний патріотизм, про її героїчні змагання і про те, як знайшов він її з простріленими грудьми з пістолем у застиглий руці й поховав там, коло залізниці, на насипу, поміж Жмеринкою й Вінницею...

Кінчив. Довгий час і господар, і гість сиділи мовчки й роздумували кожен про себе.

— Пом'янім же її лицарську пам'ять! — нарешті опом'ятався господар, наливаючи з опорожненої пляшки останні дві чарки. Хто ж то пам'ятник коли поставить українській Жанні д'Арк? І раптом, знов помовчавши, звернувся до Петра:

— А може, пане сотнику, лишитесь з нами?.. Завтра поїхали б до отамана і, може б, разом zorganizували випад на Білу Церкву? Правду кажучи, та й нема чого ховатися, ми самі знаємо, який настрої запанував у селах під Білою Церквою...

— Мені, здається, — промовив на це Петро, — що ви також були старшиною. Так я принаймні це відчуваю...

— Який там із мене старшина! Як то колись москалі казали: »куриця не птиця — прапорщик не офіцер!« — розсміявся господар. — Отож вийшов прапорщиком за Керенського і тільки й того, що кілька місяців фронту лизнув.

— Бачите, однак я не помилився! — зрадів Петро. — Дякую вам, пане хорунжий, за довір'я до мене, але, бачите, я заризикував пробитися через большевицький фронт, аби дібратися до своєї Полтавщини. Чую від вас, що там надобре отаборилися москалі й це ще більше мене спонукує йти за Дніпро... У вас тут все готове! Ви маєте в руках з вашим отаманом цілу Канівщину, тож помагай вам, Боже!.. Треба яко мога більше української землі мати в своїх руках! Коли мені поведеться за Дніпром так, як це тут зуміли зробити ви, тоді ми вирвемо ще більший шмат із рук ворога! І, як буде потрібно, з'єднаємо до купи ще більші сили! Як же думаєте, чи маю я рацію?

— Так, пане сотнику, думка ваша дійсно добра! Але, але... чи знайдете ви собі помічників-старшин? Я ж вам казав, як мається

справа. Москалі нас і тут перехитрили, силою змусивши старшин служити їм! Ви ж хіба чули? Спершу вони розстрілювали всіх старшин, забивали їм гвіздки у погони, мордували в самий огидний спосіб... Але тепер не те! Вже царський генерал Брусилів поставлений ними на начальника головного штабу червоної армії! Старшинам вони повернули повну владу у війську, ба, наділили їх іще більшою владою, як було це за старого режиму! Дали їм добрі матеріяльні умовини. І я скажу вам, — стишив учитель голос, — що це все може причинитися до перемоги большевизму! Вже помітно, що їхні відділи б'ються тепер куди краще... А що буде далі?.. От чому нам так потрібно старшин! Отаман казав: »гей,якби нам хоч пару полковників, або хоч би бодай кілька сотників!« Так то!

— Не приймайте мою відмову за зле, пане хорунжий. Ми ще може зустрінемось, але вже тоді я, може, прийду до вас не сам, а приведу кілька сотень.

— Я в це вірю! — ствердив учитель. — А все ж таки, якже воно там, за Дніпром? Чому ви казали, що Полтавщина ще під впливом москалів?

— Бачите, москалі дуже хитрі в усьому... Там вони позаймали сильними гарнізонами самі міста. Селам дали якби самоуправу. Навіть дозволили сформувати червоне козацтво! От на ту вудочку селянство й спіймали! Але, безумовно, це засіб хвилевий... Думаю, що протверезіння наступить скоро!

— Дивно мені, що полтавські селяни попалися на ту московську вудку! — Отже так: хочете козакувати — даємо вам таке право (бож за царя того не було!) — козакуйте собі на здоров'я! Але це з нашого дозволу! І тому червоне козацтво на послугах советів! Хитрі бестії, я вам кажу!

— І що ж це »червоне козацтво« має таки дійсно прикмети козацтва? — питався сотник.

— Та де там! Одна назва! У всіх відділах, які розташовані по своїх селах, в більшості елемент національно несвідомий, ну і авантюрний! Як би то сказати... ну, це — шумовиння села! Большевики, безперечно, терпітимуть їх до часу! А створили їх, поперше, для замилювання очей, мовляв, от яка в нас воля! А потім, щоб таким способом спинити спроби повстань, якби вони де починалися. Я ж вам кажу — обдурюють нашого »хахла«, як тільки можуть!

Петро задумався:

— Так дійсно! Не дурна московська голова це вигадує! А все ж

таки може й не такий страшний чорт, як його малюють! Спробувати і там треба комусь щастя! — А по недовгій надумі додав:

— Якщо б мені там, на тім боці, не вдалося, то тоді я, пане хорунжий, і не тільки я, а мій бунчужний — до ваших послуг!

Очі йому вже надобре зліпалися. Господар готував у кімнаті постіль.

— Я б вас попросив покласти мене краще десь на соломі, бо знаєте... стільки в дорозі...

— Я гадаю, пане сотнику, що ми з вами вже настільки знайомі, що ви не мусите ні на що звертати уваги й скористати з моєї білизни! — зауважив господар.

— Це прийму з охотою і постараюсь колись вам віддячитися за таке гетьманське прийняття! А коли вже так, чи не зарядили б ви підвезти нас до Дніпра на возі, бо ми таки здорово наші ноги підтоптали.

— Про це я вже думав, і не турбуйтеся — якось буде!

— Щира вам дяка за все!

Петро впав на ліжку і зараз же захропів.

Ранком, як тільки Петро вспів з'їсти сніданок і прийняв харчі ще й на дорогу, під ганок вже підкотив віз, запряжений парою добрих коней. На возі сиділи Фесюк, Грицько і юнак яких років п'ятнадцяти.

— У вас дисципліна, я бачу, цілком військова! — сміявся Петро до вчителя, вийшовши надвір.

— Так пам'ятайте, пане сотнику, про нашу вчорашню розмову! — нагадав господар. — І дай вам, Боже, успіху в нашій спільній ділі!

— І вам того від щирого серця бажаю! — потиснув на прощання руку вчителя.

На вулиці зібрався натовп селян. Сотник встав на возі й махав до всіх шапкою. Чулися з усіх боків побажання щасливої дороги.

— Золоті люди ці «зеленівці!» Прийняли так, як яких рідних, — казав Фесюк.

— Так! Ці селяни зрозуміли тепер, що український народ має піти лише за однією партією! — задумано казав сотник. — а ця партія — Україна!!!

Коні бігли ристю. Стояв чудовий, майже весняний ранок, навіть теплий, і тільки в дубових лісах, повз які тяглася дорога, ще відчувався холод. Петро почав оповідати побратимові про свою вчорашню розмову з учителем і про настрої по тім боці Дніпра. Фесюк став чимраз сумнішим.

— Якби це не від вас чув, пане сотнику, то впрост не повірив би...

Чому ж це воно так? Тут люди згуртувалися і вхопились проти во- рога за зброю а там ніби за москалем тримають...

— Хитра большевицька політика, Іване! Тут вовк показав свої зуби і люди побачили, що це таки вовк. А там він одягнув овечу шкіру! Пізніше й там, може, його народ розпізнає! Нам, властиво, треба допомогти скоріше його розпізнати! Але мусимо бути дуже обережні!

— Оце ж і Канів! — обернувся хлопчисько, що керував кіньми і показав пужалном. — Он, здається, наші козаки виступають.

Подорожні глянули на бічну дорогу. Там стелилася курява, з якої почала наблизитися кіннота. За нею їхали вози з піхотинцями, за ними кілька тачанок з кулеметами, наїженими на всі боки. Коли кіннота наблизилася, подорожні почули й голосну пісню, мелодія якої була незнана, але гарна:

»... Ой гай, мати! Ой гай, мати!

Ой, гай зелененький!.. —

заливався високо, високо, здається у саме весняне небо, дзвінкий тенор... От-от, здавалось, увреться... Але увратись йому не давали:

»Гей, поїхав із Трипілля

Козак молоденький...«

підхоплювала уся кіннота, і спів летів полями, як якась нова молитва волі. Летів десь далеко-далеко, аж до Шевченкової могили, щоб там упасти до грудей поета, розбудити його й потім розбитися об скелі й перелитись у Дніпрові хвилі... Нехай не спить! Нехай встає!.. Нехай промовить своїм огненним словом! Нехай пробудить, на- решті, закаменіле в неволі серце сорокап'ятимільйонного народу!!!

»... Від'їжджаючи, шапку зняв,

Низенько вклонився!..

Гей, прости, прощай громадо!

Може з ким сварився!..«

підхоплювала позаду на тачанках піхота вже рішуче й гнівно...

Подорожні здійняли шапки, коли попереду наблизилася старшина. Один зі старшин, кремезний, на добром коні, змірив подорожніх гострим, орлиним поглядом, але, не знайшовши нічого підозрілого, по-військовому віддав привіт. Кіннота йшла добре, рівняючись у ря- дах. Піхота на возах і тачанках була в підібраних сірих селянських чумарках. Кіннота мала їх чорного кольору. На звороті дороги ко- лону дігнали, також запряжені чвірками коней, три гармати.

— Оце ж отой отаман Зелений! Наш отаман! — з гордістю відізвся хлопець, вказуючи на кремезного старшину.

— Ми до міста їхати не будемо! — промовив Петро, коли військо минуло подорожніх. — До Дніпра підемо навпростець он через те село! А тобі, козаче, дякуємо, що нас підвіз! Вертай додому та виростай на доброго вояка!

Хлопець здійняв шапку й рушив назад, а подорожні пішли пішки полями навпростець.

— З таким військом і битися можна! — мовив Фесюк, оглядаючись на куряву, яка замітала по колоні слід.

— Головне те, що в кожного є свідомість, за що мусить битися! — погодився сотник. — І дисципліну видко, і послух є, а це саме те, що у війську потрібне!..

Підіймалися на могилу. І раптом блиснуло їм у вічі, мов би лезом дамаської шаблі... Дніпро!!!

Стали зачаровані, довго не рухались і мовчали... Під ними внизу, перед ними й за ними линула велична, прозора, майже блакитна широка, скільки око гляне, й безконечна вдаль, водна гладінь... Тиша, спокійна, маєстатична!.. Як ніби всевладна Божа рука занесла над широким миром гостру шаблю й опустила її поміж прастарих могил, щоб дивилось, щоб пам'ятало про те людське око і впивалося красою, і тріпотіло, і вдячне до нестями було тій божественній красі!..

А та блакитна гладінь, що йшла від Києва золотовехого, святого, раптом наскакувала на гострі скелі правого берега, розбивала свої білосніжні груди, а тоді спалахувала і кидалася на лівий берег, на його низькі луки й островки й заливала далеко-далеко, аж під темні ліси на обрії. Заливала полтавські шляхи, поля поміж могил, корони верб і все, що зустрічала на своїм шляху! Їй усміхалося з весняного неба золоте сонце... І від його палких цілунків ще блакитнішим ставало оголене молодецьке, струнке тіло, стидалося, закутувалося, закривалося золоченою габою й ховало ту свою ще блакитнішу молодість під берегами...

Воля!.. Ось де вона, українська воля!.. Ось звідки віками черпає її українське серце, не дивлячись на ніщо! Ось звідки візьме гарт до злету у майбутнє — вільний, уже весь український народ!!!

Та ось несподівано налетів ізвідкілясь степовий вітер... І нараз затремтіла, почорніла уся блакить, здригнулась, пройнялася раптовим гнівом і, наче відчувши думки подорожніх, зашуміла, заревла, вкрилася бурунами, мов якась грізна невмолима пересторога!!!

* * *

Селом, яке виходило останніми хатами майже до самого Дніпра, спускались усе вниз і вниз до берега. Там же найняли першого зустрічного рибачка і незабаром уже плили у невеликому рибальському човні. Протилежний беріг затоплений був далеко до лісів, і тому рибалка повіз їх повз Канів, а далі й попід могилою Великого Кобзаря України... Високо, здається, з Дніпра, до самого неба з могили здіймався великий чорний хрест, ніби благословляв подорожніх на добре діло...

Рибалка почав різати величавий простір ріки, який, здається, заснув у задумах минулого і був непорушний. Спустилися ще нижче по ріці, й аж тут досягнули нарешті лівого берега, подякували рибачкові й пішли піщаними кучугурами, яких не могла залити вода. Лівий беріг, самі піски, в протилежність правому, з могилами й чорною землею, видавався бідним і непривітним...

— Ну, тут мені вже шляхи знайомі! — сказав Фесюк, коли вони вийшли на битий шлях. — Ще одну ніч переночуємо, а там, Бог дасть, будемо вже відпочивати вдома.

Та ця остання ніч не випала добре! В селі, де мали заночувати, ніде не прийняли на нічліг. Люди були скрізь непривітні, навіть говорити не хотіли! Аж, нарешті, обійшовши кілька хат, добилися таки ніби кращої людини й господар їх пустив до хати. Коли перша знайомість була нав'язана, Петро обережно почав розмову про «зеленівців» з правого берега.

— Вивішати їх усіх треба! — визвірився дядько. — Проти робочої влади бунтують! За баржуями тягнуть! А от ми за робочою владою усі стоїмо! От, у нас, — пояснював, — поміщик, такий багач був! А в селі, в людей землі, що курам на смітник! А тепер — усе наше! І земля, й корови, і свині й коні! Усе ми забрали, а палац його з димом пустили! Так то!

— А навіщо ж палити було? — запитав Петро. — Коли все забрали, то треба було до палацу школу перенести. Вашим же дітям краще було б там учитися... Або лікарню там відчинити — теж користь була б і не тільки для вашого села! А так добро самі знищили!

Дядько хитро глянув на нього:

— Ге, ні! Так то певніше!.. Якби поміщиків була нагода повертати — вже не має куди... то й не поверне!.. А от іще кажуть, що незадовго будуть усіх землею наділяти, тоді й земельки прибуде!.. Захазяйнуємо на всю губу!

— А по сусідніх селах теж були такі поміщики, як оце у вас? — питає, ніби з цікавості Петро

— Там не було! Це в нас тільки такий багатий!

— Ну, добре!.. Ми щойно з полону, то й порядків нових ще не знаємо. А як же ті дальші села, де, ви кажете, поміщиків не було. А як же ж вони? В них же ж земельки тієї певно не багато? Як же вони?.. Вони ж теж хотіли б якого наділу? Га?

— Е, ні! — замахав дядько головою. — Ми їм не дамо! Що наше — то не для них!

— Добре! — пробував сперечатися Петро. — А чи це буде справедливо? Ви багатітимете, а вони бідуватимуть...

— А що ж? — не давався дядько. — Як поділити на кілька сіл, то нікому нічого й не дістанеться! І яким правом? Що біля нас, то наше! І ми коло цієї землі ходили, і батьки наші!..

— Та ви ж кажете, що землю будуть наділяти? — питався Петро, бачачи, що господар дивиться лихим оком.

— Безпремінно так! Оце ж і чекаємо! Бож скоро теплі дні прийдуть! Земля свій час любить!

— І господаря доброго теж! — підтакнув Петро, від чого дядько зм'як і гумор його покращав

— Непевні якісь люди! — скривився Фесюк, як удосвіта покинули нічліг, аби дійти скорше додому.

— От чого й зустріли вони вчора нас так хижо! Бо ми, бач, з другого берега! А там ті для них — вороги! Так запаморочено наївні голови!.. Та де ж це може бути! Чекають на землю!!! Відберуть у них і корови, і коні, і все нагарбане добро... Усе це згодом відберуть... А щодо землі, то бачитимуть вони її, Іване, як свої вуха! І я певен, що таке прийде!.. Воно не за горами. Місто вже певно обібрали! А після міста, прийде черга й на села! Вони перед тим не зупиняться! Зрештою, під Володаркою ми чули про пограбовання села... Там тоді настрій, пам'ятаєш, був зовсім інший!

— Такий уже дурний наш нарід: усе вірить, аж поки на своїй шкірі не відчує! — погодився бунчужний.

— Але де в тебе сила взялася? дивувався Петро. — Я за тобою ніяк не потраплю! Ноги просто не несуть!

— І коняка чує свій дім! — зажартував Фесюк. — Вже недовго

тієї муки! . . . От вийдемо на ці вали, а там, за лісом, уже й моє село! — витирав собі піт з лица, бо сонце почало таки добре припікати.

— А що це за вали тут у вас, Іване? — питався сотник, оглядаючи довжелезні холми, які тяглися із заходу на південний схід, метрів із десять заввишки кожний, певно побудовані колись людськими руками.

— Батько не раз розказували, а йому дід оповідали, що тут ніби якийсь Наливайко їх висипав, коли з поляками бився.

— »Ну, ні!«, — думав про себе сотник — »це певно будова ще давніша . . . Чи не римські цісарі ці вали будували!«

Вилізли на самий вал. Звідси вже пізнав своє село Фесюк.

— »Хто над тобою не панував, рідна земле!« — думав Петро, вглядаючись у далечінь. Долина з валів відкривалась далеко й широко, а за нею ген-ген . . . на плоскогір'ї вставав ще ширший полтавський степ . . .

— Знаєш, Іване, я не радив би все ж таки вдень заходити додому! Який настрої тут — ти ж добре знаєш. Перележимо до вечора в оцьому ліску, а тоді, ніким непомічені, прийдемо до твоєї хати . . . І ще я хотів тобі дещо сказати . . . Обережність ніколи не перешкодить! Як будуть розпитувати тебе звідки приходимо, кажи, що ми давно вже петлюрівське військо покинули. А в Києві лежали в шпиталі на тиф, там запізнались оце подорожували разом . . . Так краще буде!

— Послухаю, пане сотнику, вашої доброї ради! Бож у селі знають, що я був при українському війську.

— Оце вже, Іване, зле! Як же тебе тоді привітають? Боюсь, що не засидишся ти довго вдома! Але ще одне: покинь же, ради Бога, те твоє »сотникування!« Біду можеш викликати з лісу! Будьмо поміж собою на ти, бож разом на тиф хворували, розумієш?

— Та розуміти розумію, але, коли ж при звичаєння, пан . . .

— От як дам я тобі! — жартуюче загрозив сотник.

Нагребли в ліску сухого торішнього листя й вигідно простяглися на ньому. Однак бунчужному не лежалося: думав і зітхав . . . Сотник глянув раз, глянув другий і рішив перемінити плян.

— Бачу, Іване, що тобі не терпиться . . . Тоді от що: йди навпростець, тільки не вулицею, додому, а я лишуся тут. Ввечері прийдеш і забереш мене. Йди!

Фесюк тільки, здається, цього й чекав, скочив на рівні ноги і за хвилину тільки листя під деревами зашуміло під його приспішеним кроком.

— Що ж то мене вдома чекає? — промовив сам до себе за хвилину

сотник, і перед ним нараз встали образи матері й батька... Яка ж то буде радість! І передчуття цієї радості наповнило всю душу якимсь тихим, забутим спокоєм... Задрімав... Шелест листя пробудив. Сів і сторожко наслухував, але це підходив Іван, бо вже смеркало... »Довго ж я спав«, — подумав.

— Ну, як же вдома? Все гаразд?

— Та, слава Богу! — аж сіяв Фесюк.

— Та тебе ж пізнати не можна! — оглядав Петро побратима, виголеного й чисто вбраного в порядне селянське вбрання! — Та ти ж на десять років помолодшав, Іване! ...Що то значить опинитися вдома!

— Жінка й для вас усе чисте приготувала, купіль також і вже пече й варить, — інформував дорогою бунчужний.

— Спасибі тобі, Іване, що ти й мене в своїй радості не забув! Гадаю, що й мене скоро навідаєш!.. Ми ж хіба з тобою ніколи не розійдемося? — і сотник притягнув до себе свого побратима.

— Ну, як же там, у селі?

— Та так, як ми в »зеленівців« вже чули. Обдурено наших селян! Кажуть: та що та Окраїна! Окраїнська влада землю в нас одбирала, а ці от землею будуть усіх наділяти, а що вони москалі — то нічого разом із ними ж і під царем жили... Оце таке! Ну й »червоне козацтво« організувалося по більших селах. Їздять собі на конях, службу при волості несуть. Людям покищо від них немає ніякої шкоди.

— Але, Іване, не вір! Будь обережніший!

— Оце ж за цим перелазом і моя хата, — шепотів уже бунчужний, коли вони перейшли кілька городів від поля. А потім відчинив двері: — сюди.

Петра зустріли з поклонами дві жінки — сивенька бабуня, мати Івана, й молода чорнява Іванова дружина. Старенькій Петро низько вклонився й поцілував руку, від чого вона несподівано розплакалась. Івановій дружині міцно потиснув руку. Обидві жінки не знали, як і де посадити Петра. Добре їх певно муштрував Іван, аж мусив Петро сам забрати голос... По купелі, яку вже було приготовано в кімнатці, перебрали Петра в Іванову селянську одіж, а бунчужний приніс свої зимові теплі чоботи. Дрантя зараз же повикидали в садок.

— Тепер би вас, пане сотнику, ніхто і не пізнав би, — задоволено говорив бунчужний, коли сідали за ситу вечерю, якої давно не бачили й не їли за останніх бурхливих часів боротьби, а що вже й казати за довгу та небезпечну подорож...

І чого тут на столі не було! Борщ із в'юнами й грибами (в'юни були сушені!), гречані млинці зі сметаною, смажена курка... А ще до того й чарка, хто зна як довго настояна на якомусь українському цілющому зіллі, на якому, видно, добре розумілася Пилипиha, Іванова мати. Кров почала від тієї чарки кружляти по тілі, десь ділась утома і шлунок вимагав тільки одного — побільше їжі!

— Як же вам тут господарилося без мого Івана, мамо? — запитався Петро, коли вже годі було споживати те українське добро.

Пилипиha посміхнулась, витираючи рукою губи:

— Та як вам сказати — звісно, по-бабському... Як самі баби в хаті, то вони як той горох при дорозі: хто йде, то й скубне... Найкраще, коли господар удома!

— Ну, я б не сказав! — заперечив син. — Господині в мене добрі! Як я оглянувся то й господарки не впізнав! Залишив одного коня — тепер маю двоє! Була одна корова, а тепер дві та ще й теля! — хвалився Іван.

Петро висказав своє здивовання.

— Та що! — аж сіяла стара від синових похвал. — Як Божа поміч та ще людина своїх рук чесно приложить, то й має що їсти! Яке в нас господарство на п'ятьох десятинах! Багато не придбаєш! Тут у нас двір по сусідству розібрали. Люди брали, а ми нічого не хотіли брати! Навіщо нам чуже? Краша своя біда та чесна, як чуже багатство, та крадене...

— Добре зробили, мамо, що не брали! — вставив своє слово Іван.

— Та за тее знов люди осмішили. Кажуть: син у Петлюри то й ви за баржуями стоїте!.. Та ще й тепер «патлюрівкою» дразнять!

— Пес лає, мамо, — вітер носить!.. — похнюпився Іван.

— Та що... я з того собі не роблю нічого. — Дурень дурне й говорить! — оправдувалася перед сином стара.

— То значить і Харитоненка розграбили? Поміщиком тут у нас у сусідньому селі! Кількадесятьох десятків із синами був доробився... Скільки добра людям робив! — пояснив Петрові бунчужний.

— А якже! Усю господарку до тла розібрали! Ще й самого Харитоненка забили, бо не давав...

— Забили? А синів?..

— Сини... сини ще перед тим десь зникли.

— Оце ж так переводяться в життя ленінські гасла: «граб награтлене!» — сумно похитав головою Петро й по хвилині додав: напевно, той же Ленін свій маєток не дозволив би розтягати, бо він же сам поміщик!

Вставали, хрестячись, від столу і дякуючи господам. Господарі зараз же забралися до худоби, бо час був найвищий годувати її на ніч, а Петрові постелили в хатинці і він зараз же захріп. Стара перехрестила сотника, як сина, і поки діти обходили худобу, крутилася по хаті, даючи лад, як і коло печі, з якої швидко запахло свіжою пшеничною паляницею.

Другого дня не встигли ще гаразд поснідати, як хата почала наповнюватися селянами. Звідки вони довідалися — ніхто не знав! Але це вже така селянська натура: нічого сусід від сусіда не сховає!

»Побачив хтось, що вештаються по хаті«, — подумав Петро, вітаючись з незнайомими людьми, які і його не знали.

В хаті Пилипихи аж завирувало. Почалися розмови й запити, які все кружляли коло того ж самого... А що там чути в світі?.. А куди загнали Петлюру?.. А де ще війна? А з ким?.. Самі ж хвалились, оповідали, як то розтягали поміщика... Яка тепер для всіх воля! Як дехто був дурний, що нічого не хотів брати! («Це вже в мій город!«, — думав Іван). Прийшло і трьох »червоних« козаків — двох знайомих Іванові селян, третій був чужий. Він чомусь поцікавився, як давно Іван був у »петлюрівському« війську, а потім усе ходив поміж народом і прислухався до розмов.

»Це агент!«, — подумав Петро й почав ненароком слідкувати за незнайомим.

— Та ми з сотником разом у шпиталі лежали... — почув раптом слова бунчужного, і йому аж у грудях захололо...

Фесюк захопився, що зробив страшену дурницю, але затявсь, не знаючи, що казати далі.

— Ми ще під Різдво захворували, — обізвавсь і собі, — та воно, як кажуть, не було б щастя, та нещастя помогло! Бач, через тиф ми й відчепилися від »патлюрівського« війська, хай йому біс! — почав лаятися Петро. Думав отак затерти слова Івана. Однак помилився. Незнайомий зараз же попрямував до нього. Петро приготувався...

— То ви сотником були при війську? — запитав раптом. В хаті запанувала мовчанка й очі всіх звернулися на Петра.

— Та де ж там!.. — роблячи дурну міну, озвавсь подорожній. — Бачите... прізвище моє таке: Сотничук. Петро Сотничук... А вони мене в шпиталі й продразнили... сотником, — підсміхався Петро. За ним зареготався й увесь натовп. Фесюк, який був дуже зблід, з полегшею відітхнув.

Урвавши хвилину, коли »червоні козаки« пішли з хати й людей значно поменшало, Петро кивнув Фесюкові й вийшов до хатинки. За

хвилину туди ввійшов Іван. І тут сотник дав йому доброго прочухана!

— Не знаю, як воно в мене вирвалося! — з жалем перепрошував бунчужний.

— Хто цей «червоний» козак, що мене розпитувався?

— Я вже й сам розпитував хлопців. Кажуть, що присланий з міста.

— Ну, я так і знав! Це — агент, Іване! І скажу тобі... довго ти вдома не засидишся... бережись!.. А я завтра вранці в дорогу!.. І, коли б тебе хто питався про мене, кажи, що мене мало знаєш і що я подався додому аж під Харків. Розумієш?

Коли ж Іван і жінки, а особливо старенька, почали прохати погостити бодай ще кілька днів, бож і ноги в нього попухли, Петро, дякуючи рішуче відмовився

— Ні, Іване, краще і для тебе, і для мене, щоб я звідси зник...

Ранком вивів Фесюк сотника на вже знайомі вали.

— Оцими валами вийдете на битий шлях... Звідси — пряма дорога! — казав бунчужний, із жалем поглядаючи на сотника.

— Мені б тільки до міста, а там уже проводиря не треба! — зазначив Петро. — Ну, Бог же тебе, Іване, борони! Пам'ятай, що я тобі вчора казав, бо чує моє серце, що мене в тебе шукатимуть! (так воно й сталося!). А якщо тобі вдома стане... гаряче — тікай до мене! Яюсь собі будемо радити!

— Хай і вас Мати Божа має в своїй опіці!

І Петро побачив сльози на очах побратима. Вони міцно обнялись і поцілувались. Петро кілька разів оглядався й махав рукою. Бунчужний усе стояв...

— «Як то однакове лихо й однакова думка людей еднають», — думав Петро. І навіть людей із різною освітою, розвитком, виконанням!

Ішов годинами, а вал усе тягнувся і тягнувся, здається в безвість... Пройшов кільканадцять верст. Чув як ноги йому пухнуть щораз гірше і хотів уже при дорозі сісти та відпочити, але нараз здалеку zobачив кілька кінних. Гнали дорогою йому просто назустріч... Схопився й пішов просто без доріг у поле... Де та й сила взялася!..

Давно кінні пробігли дорогою, а він усе йшов, аж потім мусив наvertати назад на дорогу й витратив на це добрих дві години. Обережність перш усього! Підвечір трапив на хутори, але ні в одному з них у хату подорожнього не пустили! Що ж! Рішився тоді йти й заночувати в полі — може десь знайде якийсь курінь чи стіг... Так ішов битим шляхом змучений, безсилий, самотній...

— «Оце ж тобі така нагорода від народу, за який ти стільки разів

представляв свої груди під ворожі кулі!« — пронеслося в голові. —
»Нема тобі за те все й даху над головою, мов собаці бездомній!..«

Замерзли під ногами калюжі. Зірвався сніжок і посипав кашею. В стороні від дороги нараз побачив загату. Почув у собі новий приплив енергії. Пішов швидкими кроками. Пересидіти ніч хоч у затишку!..

Це була стара, може й давно покинута загата, куди в полтавських степах заганяють в лиху погоду худобу. Може тепер вона вже й господаря не мала! Верх був цілком обдертий до половини і гнила солома лежала купами під »стіною«. Треба полізти й зрізати кілька сухіших сніпків, — »подумав Петро, — а тоді простелю їх на мокрій соломі, сніпком накриюсь і так чекатиму ранку«... .

Розв'язав торбину, дістав ніж і поліз по кроквах зрізувати сніпки, які глухо падали вниз. Відпочиваючи, глянув на шлях, що ледве виднів у темряві наступаючої ночі. Глянув і здригнувся... Здалося йому, що якась людина стояла й дивилась, а потім зникла в темряві... А може це справді здалось?..

Зліз, щільно настелив сухої соломи, підложив під голову торбину, натягнув трохи позostalої сухої соломи на себе. Лежав, аж поки тепло почало розходитись по тілі... .

— »Слава Богу, якось перебуду ніч!«!.. — думав, засипаючи. Однак інстинкт небезпеки, чи якась підсвідоме чуття незабаром пробудило його.

Прислухавсь, чи це йому здалось?.. Ні!.. Чує тепер виразний шепіт двох людей... Потягнувся до пістоля і вже мав його в стиснутих пальцях... .

— Я подивлюся! — вже голосніше сказав один.

— Подивись! — по надумі сказав другий.

Перший, певно, ліз по кроквах і спинився над Петровою головою, тоді зліз і щось знов шепотілися... .

— Гляну й я! — сказав другий грубшим голосом і почав лізти вгору... .

І тут сталося щось таке, чого собі Петро пізніше не міг пояснити, але сталося... Петро раптом витягнув з торбинки вовняний шолом, який йому колись залишила Дора і якого він зберіг зі всіх своїх речей... Петро чомусь (але чому?) скинув шапку і одяг цей шолом на голову, забуваючи навіть, що пістоль, який один міг би рятувати ще в такій ситуації, поклав коло себе на соломі... Але це сталося!..

Той, хто тепер виліз і дививсь униз, зареготався і хутко зліз до свого товариша.

— Та там же й дівчина є!..

— Невже?.. Кохаються!.. От нам і набрежали, що підозрілий...

— Чорт із ними! Нехай кохаються!.. Ходім! — відізвася другий, грубший голос і пустив поганючу лайку, а коли трохи відійшли в ніч, два рази вистрілили з рушниць. Кулі пройшли високо вгору. Аж тоді Петро вийшов з якоїсь незрозумілої окаменілости і почав шукати свій пістоль у соломі. Зараз же й знайшов...

Що це було? Чому він скинув шапку? Чому він поліз до торбинки за забутим Дориним шоломом і натяг власне в той критичний момент на голову?.. А той із переслідувачів (міліціонер?, »червоний« козак?) прийняв його голову в шоломі за голову дівчини?.. Чому це так Петро зробив? Яка сила покерувала ним?..

Відповіді Петро не міг дати собі самому... Тоді він перехрестився і схопився на ноги. Залишатись тут надалі було небезпечно!.. Могло б їх, переслідувачів, вернути більше!.. Хутко вийшов на шлях. »Дякую тобі, Боже Великий, за Твою поміч!« самі собою прошепотіли уста. Почимчикував у ніч...

Ішов потім полями... Без доріг, бо так було безпечніше... Одійшов уже далеко і тоді знов повернулися думки. Почав знову аналізувати недавнє... Цей шолом — подарунок Дори... Він же про нього цілком забув!.. Нащо він його так несподівано надів?.. Вони через цей шолом прийняли його голову за голову дівчини... Чому? Бож бачили перед тим шапку... Он де була розгадка!.. А так може б і забили? Права ж жодного нема! Він же тепер поза правом?..

Так!.. Це Божа сила змилювалася над безправним!.. Що ж це могло бути інше? Нехай невірющий розрішить!..

Часами відпочивав, чуючи, що ноги все більш опухають... Відпочивши, знов ішов і йшов... Ранком побачив перед собою місто. Місто, де провів свою молодість... Де вчивсь і закінчив гімназіяльну освіту... Скільки спогадів і мрій юнацьких літ!.. Тепер там ворог!.. Треба степами навколо обійти!

Обходив, брів через невеличкі весняні струмки, все навростець і навростець. Почув під ногами вогонь. Ні! Так далеко не зайде! Треба роззутись і йти босо. Тож так і зробив, ледве стягнувши з розпухлих ніг чоботи...

На сніжку, що випав учора вночі, гарячі ноги ніби відпочивали. Місто без пригод, лишилося позаду і тут виникла дилема: йти степом, як раз ішов, чи звернути вділ на шлях? Знав, що села тут траплялися досить густо... Може вдасться найняти якого дядька, щоб тих кільканадцять верст довіз?..

Зійшов вниз і зараз же перед ним з'явилося велике село. Зустрів дядька, який йшов у доброму кожусі й теплих, ще зимових чоботях і здивовано оглянув босоногого в таку пору... Не звернув на те жодної уваги!.. В подертій ватяній шапці й підбитому вітром козушку різав босоніж по замерзлим за ніч калюжах... Та нараз трохи не зупинився. Кільканадцять кроків перед ним стояло двоє у московських сірих шинелях, спершись на рушниці й про щось говорили... Тікати не можна... Була — не була!.. Намацав пістоль...

— Здрастуйте! — полтавським звичаєм привітався з «червоними козаками», які підозріло дивилися на босого подорожнього. Але на «здоровкання» відповіли. Зайшовши ледве за ріг хати, почав перескакувати живоплоти й попростував городами, подалі від вулиць, аби знов вийти в степ. Отут, аби лише на гору!.. З великим зусиллям хутко доліз верху і тоді вже без доріг пішов степами! Пістоль затиснув у руці. Нехай буде, що має бути!..

Пройшовши степом кількасот метрів, почув позад себе далеке: «Стій! Стій!..» Оглянувся... Стояло два чоловіки. Один мав рушницю... Махали руками... Кільканадцять кроків перед ним починався байрак, у якому чимдалі, тим густіше росли сторічні грубі дуби. Брешете! Пішо мене вже не доженете! А коли сядете на коні, то ми ще з-за дубів повоюємо!.. Ще кілька кроків, іще... Свиснула куля збоку... Скочив вниз. «Попав, як у копійку!», — всміхнувся, чуючи, як вже високо засвистіли кулі. Ноги боліли нестерпно. Так, наче прив'язав до них стопудові гирі... Сів і з великим трудом натягнув чоботи, бо знав, що простуджується навіки. Знав також, що він уже довго не зможе йти, але йти мусить... Зробив кількасот кроків і якось ніби розійшовся, та, виходячи з байраку, трохи не простягся, як довгий. З-під самих ніг вискочив зляканий заєць і почав стрибати, як навіжений...

Дурний! Та що ж тобі зробити може людина, яка є поза правом?.. От у неї недавно ще стріляли... А за що?.. Вороги!.. А я ж тобі жоден ворог!..

Сніг розтанув, і день був знову цілком весняний. Ліг на горбочку й набирився сил, яких було так мало. Пізніше знов повернувся думкою до нічного випадку... А може це врятувала його молитва Дори?.. Дора!.. Він же цілком забув це ім'я!.. І так гостро, як ніколи перед тим, устали в пам'яті зустріч і останнє прощання!..

Закрив очі, прагнувши пригадати кохані колись дівочі риси... Але пригадати ніяк не міг! Тоді ще на дорогу дала вона йому цей вовняний шолом і благословила хрестиком... Розтягнув ковнір сорочки і

витагнув хрестик... Почорнів він цілий від дороги. Здійняв торбу й витягнув шолом. Почав гладити рукою м'яку вовну... Дора!.. Що з нею? Оце вперше, насамоті згадав!.. Тоді в боях, а потім у небезпечній дорозі вона загубилася в його пам'яті!.. Мав рацію він, коли їй казав, що в тій непевній добі особистим життям не можна жити... Дора тоді ще не хотіла з ним погодитись. Але жорстока дійсність показала, що він таки був правий.

Однак у дорогу час! Нагледів на краю байраку старий кущ горішини, відтяв ножем доброго кийка. Так буде певніше! Спираючись на кийок, пошкандибав знову. На обрії зарисувалася могила. Впізнав її! Ой, та й знайомі ці місця! Сюди заганявся влітку за куропатками, а взимку за зайцями! А там, як вийти з могили... побачить рідне село!.. І дійшов, і аж у грудях защеміло й забракло віддиху... Там, у долині, за тим великим селом, піщані кучугури... Хрест с'яє на церковці... А за переліском їхня хата!

Так стояв довго — довго, вже без жодної думки! Тільки вдивлявся. Далеко-далеко розкинулися села, церкви з хрестами, білесенькі, як лялечки, хатки, а за ними в блакитних просторах луки вже над самим Дніпром, де влітку все село виїздить косити сіно. За тими луками Дніпро... А далі й могила Тараса під Каневом... Видко її звідсіль у ясну погоду. Стоїть вона, як сторож України! Її минулої слави і волі! Яка ж вона чудова розкішна, найкраща в світі його рідна сторона! Жити тобою, боротися за кращу для тебе долю і тобі віддати своє життя!

Оглянувся назад... Могили, могили, могили... Які ж титани-напівбоги, які чарівники поскидали їх із далекого неба і для якої мети?..

Отут, впившись не раз чудовою рідною красою, почав він їй складати дитячі, ще незграбні вірші... Отут годинами вдивлявся у блакитне небо... Годинами вбирав у свою душу срібні пісні жайворонків... Отут починав свій гордий, молодий лет!.. А тепер повернув назад, але з чим? Зі зневірою до людей, з покаліченою душею... з поламаними крилами!..

Стояв так самотній довго-довго, неначе хотів віднайти загублені сили... Сонце спроквола сідало. Треба було спішитися. Знав, що тут же, попід горою є невеличке село, а звідси вже не більш як півтори години додому. Та коли зійшов у долину й минув перші хати, нараз почув гострий біль у ступнях і як довгий бухнув серед вулиці в порох...

Опам'ятався, як із хати вибігли діти, а за ними й літній господар.

Підвестися вже не міг, сам не розуміючи, що з ним сталося. Господар підбіг і почав питатися. Прийшла і його жінка. Підняли його, попід руки завели до хати й посадили на лаві. Оповідав, що йде із шпиталю по хворобі і що тому слабкий ще... Господиня зараз же принесла гарячого молока й напоїла. Трапив на добрих людей. Господар, довідавшись, що він із недалекого села, сам запропонував відвезти його додому й слухати не хотів про якусь заплату. Зараз же пішов запрягати коняку.

— «Є ще й сьогодні люди, в грудях яких б'ється добре серце!», — думав Петро, як візок покотив вулицею. — «Це напевно в мене полопали криваві пухирі, які сьогодні бачив на підшвах, тому я й упав від болю».

Лежав на свіжій соломі, витягшись і вже почувачи себе краще. Як проїздили велике село, де була волость, побачив Петро зо два десятки озброєних, різноманітно вбраних людей.

— Що це у вас тут за військо?

— Та яке там військо! — згідно казав, обертаючись, селянин. — Наволоч усяка позбиралась та й «червоними козаками» себе зве... П'ють, гуляють та й до заможніших господарів уже починають добиратися!..

Петро, вже більш не розпитував. Було зрозуміло: наростало в селян невдоволення!

За селом Петро казав господареві завернути на піщані кучугури, а коли той був дуже здивований, заспокоїв його, що найкраще сам дійде навпростець, бо селом далеко об'їздити. Розпрощався з господарем сердечно і пішов непевними кроками. Знав, що на пісках не стріне нікого, бо вже темніло. Краще ж дістатись додому, щоб ніхто не бачив і не впізнав! Це «червоне козацтво» — Петрові цілком не подобалося...

— «Може, прийдеться на якийсь час ховатись?», — думав.

Перейшов знайомою кладкою через потічок, якою переходив тисячі разів, звернув доріжкою через пролісок. От уже й гордість батька — великий сад! Тут зараз хата... Звернув ліворуч і... і окаменів... Те, що побачив, могло вбити... могло розірвати людське серце. А де ж хата?... З цього закруту стежки її ж було видно!.. Якесь дивне, порожнє місце!.. Кинувсь уперед... і знову став... на місці хати... рідної хати — валялося купами каміння й де-не-де напівзгорілі крокви... В грудях одразу зробилася зимна порожнеча... Тільки серце калатало, ніби хотіло вирватись і припасти до рідного попелища!..

Петрові стало раптом ясне те, що тут сталося... Підпалили!.. Розграбили!.. Защо? Батьки ж мали тільки кілька десятин поля і цей великий сад, який батько виплекав своїми руками. І з нього й жили... За віщо ж така страшенна кривда?..

Ніч заволочувала пожарище сірими барвами, мов би хотіла скоріше забрати його з-перед зайшовших кров'ю Петрових очей... Петро опам'ятався аж тепер і зауважив, що він обійняв рукою дупло старої акації, ніби в неї шукав якого опертя... Старої акації, під якою ще хлопчиськом бавився і яка тут одна лишилася тепер, як свідок проминулих світлих днів!.. — «А що ж із батьками?» — промайнула нараз запамороченою головою думка. Оглянувся позад себе. Хата сусідів стояла, як і раніше, за перелазом. Там нічого не скоїлося... Піти й швидше про все довідатися.

Переліз живопліт і відчинив двері, але довго в темряві шукав клямки. З хати почули шамотіння.

— Хто там? — спитав здивований голос.

— То я Семене!

— Хто ж? — не впізнавав господар.

— Я — Петро!..

— Боже мій! Петро?.. Мамо! Петро прийшов!.. — вибіг у сніи Семен з каганцем у руці.

— Важко пізнати? Не дивно!

— Боже ж наш!.. Петро Степановичу! Та вас же пізнати не можна!.. — бідкалася Семенова мати.

— Такі тепер часи, що й сам себе не впізнаєш... — казав Петро, безсило сідаючи на лаву, пригадуючи, як бачили його останній раз сусіди блискучим штабс-капітаном царської армії. Дійсно! Контраст із цим обірванцем, який зараз прийшов...

Прибігла й Семенова жінка знадвору, а з хатинки вийшла висока дівчина, в якій ледве пізнав меншу Семенову сестру. Всі оглядали Петра, як якесь чудо, якусь з'яву з іншого світу... Аж Семен мусив крикнути на жінок, хоч сам був цікавий довідатися звідки Петро з'явився... Та Петро мовчав, аж господар почав наглити матір варити скоріше якусь добру вечерю...

Тоді раптом Петро прикликав його до себе і ледве промовив:

— Семене, скажи, де мої батьки? Що з ними?

В хаті запанувала німа мовчанка... Петро повів очима по всіх, по хаті... Зловісна тиша, яку ніхто з присутніх не насмівився перервати, сказала більше, як було потрібно...

— Забили? — прошепотів. І більше не питався. Тиша панувала

далі... Гнітюча, вбивча тиша... Тільки раптом перервав її цвіркун десь з-під печі. А то б можна було від неї сконати!..

Семен обняв несподіваного гостя і, як міг, почав заспокоювати.

— Заспокойтесь, Петре Степановичу!.. — підійшла й стара. — Всі під Богом ходимо!.. Так уже Бог дав!..

— Розкажіть же мені все! — глухим голосом одізвався Петро. — Я вже спокійний!.. Кажіть! Кажіть, хочу знати, хто тут мій найгірший ворог!.. — домагався Петро, але було видно, що багато йому коштував цей осягнений спокій.

Семен почав оповідати: може пам'ятаєте, як років з п'ять, перед революцією ще, ґрасував тут конокрад Ванятко? Ще він у покійного Степана Павловича коні був украв... Та Степан Павлович так завзявся, що коні таки відшукав. А Ванятка на виселення присудили, в Сибір, бо й село все підписалося за тее... А оце восени він повернув та й до комуни вписався. Банду коло себе завів, що «червоними козаками» зветься. Ото він із бандою прийде та й їдять і п'ють, а Ванятко тільки вашими батьками коверзує та все, що найкраще, з хати виносить... Так він анахтема ваших батьків цілком до руїни привів... Та одного разу терпцю вже, видно, вашому батькові не стало, то й заїхав йому в пику, а той за пістоль і поклав Степана Павловича трупом... Тоді ті архаровці прокляті все пограбували, а хату з димом пустили!.. Матір вашу бідну ми до себе прийняли, та вона за тижнів два теж із горя переставилася...

Семенова мати й жінка втирали сльози... Петро сидів блідий, з якимсь закаменілим обличчям, тільки очі йому горіли... Мовчанка, здавалася, продовжувалася у безконечність... Хотів було встати й заточився...

— Зніми мені чоботи! Я вже більше не можу! Ноги кров'ю підпливли...

Семен прикляк до Петрових ніг. Та де ж там! Уже чобіт не можна було зняти. Рішили тоді різати халяви і тільки в цей спосіб зняли з розпухлих ніг...

— Мамо, давайте гарячої води й мила! — закомандував Семен. Від страшного болю Петро майже втратив притомність. Семен підніс його, як дитину й положив на ліжку в хатинці.

— Та він же цілком скалічився! — шепотів Семен. — Скільки ж то мусив поневірятися, доки до нас дійшов!.. Під ногами рани! Ноги, як колоди!..

— Защо люди мучаться!.. — хитала стара головою. — Сказати б

лиходії які! А то й батьки й син — хоч до рани прикладай — скільки людям добра робили!

— Тепер, мамо, світ перевернувся! Що було лихе — те зверху!.. Що добре — мусить пропадати!..

Жінки почали готувати постелі. Тільки сестра Семенова, Маруся нерухомо сиділа на лежанці, підперши голову руками і не одзивалася ні словом. Перед її очима стояв такий нещасний, такий збідований гість...

— Оце ж уважайте! — казав пошепки Семен, вкладаючись спати на лаві. — Нікому ані телень!.. Щоб ані жива душа не знала, що в нас Петро. Довідається Ванятко — пропадемо!.. А знов же ж підтримати Петра мусимо! Коли таких людей не підтримати, то й жити тоді не варто! І в Бога вірити годі! Пильнуймося!

— Будемо добре вважати, синку! — за всіх одповіла стара.

Петро пролежав цілий тиждень у ліжку. Багато передумав за цей час... Примирився також із думкою, що він тепер круглий сирота! Що стратив усе найдорожче на світі! Семен, його стара мати, його жінка Катерина, ну й Маруся... оце тепер його нова родина! Вони ж його бездомного приютили! Ходили за ним, як за дитиною, коли він мав кілька днів гарячки. Вони через нього живуть у вічній небезпеці! Так! Це не треба забувати! Треба, як прийде до здоров'я щось робити... А перше треба знайти таких, як він сам, хоч би на початок кількох... і мстити за свою і за людські кривди! А там далі буде видно! А якщо тут він нікого не знайде Ну, що ж! Тоді назад, через Дніпро! Туди, де люди вже одужали від большевицької омани! Включитись у їхні ряди й боротися з відвічним хижим ворогом!..

Попробував устати. Гей, та він же молодець! Ноги майже загоїлись. Одягся й почав ходити по хатинці. Ввійшла Маруся.

— То оце ви вже й піднялись? — здивувалася, привітно усміхаючись. — Чи не зарано ще? От принесла вам гарячого молочка, пийте на здоров'я!

— Я сьогодні за господиню в хаті. Семен з мамою в клуні молотять, а Катерина побігла матір провідати, щось нездужає, — інформувала дівчина.

— А що там чувати нового в селі, Марусю! — з приємністю дививсь в незахмарені ще життям блакитні очі дівчини. — »От щастя хтось буде мати!« — подумав і посмутнів.

Дівчина якось пильніше глянула й одвела очі:

— Новин багато є! Кажуть у селі, що мобілізацію влада оголосила.

— Ну й що ж? Підуть? — обернувся Петро весь у слух.

— Як же не піти? — здивувалась Маруся. — Видима смерть — страшна! Не піти — постріляють!..

— «Починається!» — подумав Петро — «Тільки б трохи витримати!..» А що ще, Марусю?

— В Мірниках Ванятко наклав контрибуцію на людей, і тих, які не дали — б'є.

— За віщо ж ця контрибуція? (Як вона цілком правильно вимовляє такі слова!) пронеслася думка.

— Бож його козака люди побили... грабив!

— Дякую, Марусю, за такі добрі новини!

— Чого ж вони мають бути добрі?

— Тому добрі... що чим гірше, тим краще!.. Люди побачать, що їх обдурено і вернуться на ту дорогу, якою мусили йти! А ця дорога (пояснив, бачачи, що дівчину це цікавить і що вона не цілком його розуміє) — це боротьба з лютим ворогом-москвином, який сльозам не вірить!

— Та що ж... коли от хоч би й ви: воювали, воювали, а нічого з того не вийшло!.. І самі тепер мусите ховатися!

Петро всміхнувся, дивлячись на серйозне, інтелігентне дівоче обличчя. «От дати б освіту такому дівчурові! А скільки ж таких самородків є в нашому, природою одареному, народові! Аби тільки своя держава!..» Задумавсь.

— Я знаю, що ви подумали, як усміхнулися, — прибираючи хатинку по хвилині защебетала Маруся.

— А що? — запитався Петро.

— Думали: от дурна дівчина! Пхає носа не до свого папіроса!

— Якраз і не вгадала! Я думав зовсім інше. А відносно боротьби, що з неї нічого не вийшло... ти трохи помиляєшся! Нічого не пропадає в світі!.. Це вже такий закон! Не пройде й наша боротьба безслідно! От як людей притиснуть, а ця ж влада й побудована вся на насильстві, — спам'ятаються тоді люди й підуть тією дорогою, якою перед ними йшли... Підуть дорогою боротьби, розумієш!

Дівчина мовчки хитнула головою на знак зрозуміння.

— Це може не цікаво тобі, Марусю?

— Ні! Навпаки! Слухаю й розуму навчаюсь... бож ніхто так з мною ще не говорив!

— Так тоді, коли тобі цікаво, слухай, як за Дніпром люди вже беруться до боротьби...

І Петро почав оповідати про свою пригоду під час подорожі, як вони з побратимом прийняли спочатку повстанців за большевиків і

як «зеленівці» на другому березі Дніпра коло Тарасової могили вже здійснюють великі слова Кобзаря: » . . . ворожою, злою кров'ю — волю окропите!!!« Як повстали за волю й українську державність!

— Тільки таку боротьбу треба провадити чистими руками! Вставати, єднатись і ворога бити, де б тільки він під руку не попався!

— Це так, як »Під Жовтими водами« за гетьмана Хмельницького?

— А звідки ж ти про боротьбу гетьмана Хмельницького знаєш? — здивувався Петро.

— Та тут у нас, у містечку, за української влади гімназія була відчинилася, то я трохи там і вчилась. Прийшли ці і гімназію замкнули! Читаю трохи по неділях, якщо де знайду.

— А чому ж то гімназію закрили?

— Заарештовано учителів.

— Оце ж тобі, Марусю, — »рабоче-селянська влада! . .

Дівчина вийшла зробити порядок у сінях та нараз вбігла з криком:

— Тікайте! На вигоні Ваняткові козаки!

Петро, не гаючи часу, відчинив вікно й скочив у сад. За хвилину був уже в ліску й заховавсь у корчах.

— »Як треба бути обережним!« — думав, »і вдячним Марусі!«

На хуторі гавкали собаки. В'їдалися на чужих.

Як за тиждень його хвороби позначалася скрізь весна! Навколо зеленіла трава. Деревя випускали паростки і листя. В ліску пахло підсохлим торішнім листям. Стукотіли проворні дятли, перекликувалися жовні, а блакитне небо крізь віти дихало якимсь радісним теплим спокоєм . . . Тільки найрозумніша на світі тварина — людина цього спокою не мала! . . А однак і він, Петро, знайшов тут цей спокій. Частіше треба сюди забиратись і віднайти в собі рівновагу духа! . .

Думав про ті новини, які йому переказала Маруся. Отже, помалу створюється ґрунт до повернення в дійсність тих його думок, з якими він вирушив у таку довгу й небезпечну дорогу . . . Пригадалось, як він її починав . . . Де ж то тепер побратим сотник Саенко? Чи живий іще? Чи, може, пригорнули його до себе подільські ліси або дороги на вічний відпочинок? А ті рештки вояцтва, що тягнулися на захід, певно, вже давно побиті . . . Ні! Він, Петро, вибрав кращий шлях! . . Треба якось навідати Івана й починати!

Почув голос Семена, який за ним шукав.

— Ну, як там, Семене? — виліз зі своєї криївки.

— Було кілька »червоних козаків«. Забрали дві курки й трохи сіна. На сход кликали, то й прийшлось іти.

— А на сході що?

— Та Ванятко погрожував, що хто не стане боронити советів, тому краще й не родитися!

— Проти кого ж вони воювати збираються?

— Цим разом проти білогвардійців... А Петлюру Ванятко казав, уже покінчили.

— »Це значить Денікін розпочав свій наступ«, — подумав Петро.

— А що ж ти думаєш робити, Семене? Невже підеш помагати цим, які знищили нашу волю?

— Не такий я вже дурний! — похмуро відіззався Семен: рушницю маю закопану, яку з фронту додому приніс...

І, коли Петро мовчав, заговорив знову пошепки:

— Я тут, у нашому селі, знаю кількох певних людей... Вони про вас теж знають!

— Чи то певні люди, Семене? — гостро поглянув Петро. — Ти ж знаєш... як мене передчасно виявлять — стягнеш біду на свою голову!

Семен запевняв, що за тих, кого він знає, може ручатися.

— Добре! — сказав по надумі Петро. — Я в цих днях мушу перейти до мого побратима, до Ріжнева. Будемо щось починати!

Находило велике свято весни — Благовіщення! Дні стояли теплі, погідні. Соловейки вже де-не-де озивались в гаях. Раділа вся природа! Тільки в людей радості ніякої не було! Знов десь узявся отой »оника«...*) Чого він хоче? От мобілізація буде! Йди, а біс його знає за що голову складай! І хоч би за кого! Один москаль вліз і господарює чужим добром! А от і другий господарювати хоче... Не краще було б до Петлюри йти у військо й Україну оборонити!

Так — шепотіли господарі, з жалем хитаючи головами... Розумніші дорікали: »А що? Маєте землю? Дадуть ще кожному по три аршини!..«

Про такі розмови доносив Петрові Семен, а Маруся виходила частіше до дівчат, деякі ходили з »червоними козаками«. Від них дещо можна було довідатися. З того виходило, що більшість уже жаліє, що з тим »козакуванням« зв'язалася. Через дурну голову! Вже б раді були піти додому! А якби прийшлося москалям відходити чи що — всі, за винятком двох або трьох, накивають п'ятами...

Казав Петро, що за такі вісті розцілує колись Марусю!

Минуло Благовіщення. Другого дня вечером хтось постукав до дверей. Катерина впустила якогось діда, що просив прийняти його

*) Ген. Денікін, який провадив білу московську армію.

на нічліг. Семен, з огляду на Петра, почав був одмовляти, та дідок дуже вже просився.

Петрові, що саме вийшов був до хатинки, голос діда видався знайомим. Де він цей голос чув? Мова ніби українська, але з московським акцентом...

— А звідкіля ви йдете? — питався Семен більше з цікавості, бо й так не думав подорожнього приймати.

— Та, по правді сказати, йду аж з Києва, — розглядався дідок по хаті.

— З Києва? — здивувався Семен. — Далеку тоді маєте за собою дорогу!

Петро вийшов з хатинки, далі стримати цікавість було годі! А коли він справді з Києва, можна дещо довідатися припадково! Підійшов до подорожнього ближче та нараз почав вдивлятися... Так от звідки цей знайомий голос!

— Пане полковнику! Ми, здається, з вами знайомі?

— Так... здається! тепер видивився на Петра подорожній. — Пригадую... Ви ж — сотник Назаренко! — говорив у замішанні.

— Ось воно як! Гора з горою не сходиться, а чоловік з чоловіком зійдуться! І Петро простягнув подорожньому руку:

— Ну, Семене, приймай на нічліг! Ми — старі знайомі!

І тоді як жінки, здивовано поглядали на подорожнього, який на полковника видом аж ніяк не скидався, Семен одразу полапався в чому справа, вийшов надвір і довго прислухався у темряві, а потім, для певности, пішов і спустив своїх добрих дворових псів Рябка й Сірка. Так було певніше! Ці вночі нікого до дверей не допустять! — «Дивно це виглядає!», — думав, — але сьогодні найкращі люди як бездомні ходять... Усе догори дном перевернулося!»

Спокійніший вернув до хати. За той час стара нагодувала дивного гостя, що був обірваний, як останній жебрак, а його Петро Степанович полковником звав... Прислухався... Гості говорили про Київ, тож і собі сів на лаві й, не перешкоджаючи, надслушував.

— Однак, ви, пане полковнику, таки досить добре засвоїли українську мову!

— Мусив! Бо така вже моя праця! От ходить собі тутешній дід за жебраним хлібом туди — сюди та й довідується про те, що треба знати... Але все ж таки дозвольте мені з вами говорити таки моєю мовою.

— Говоріть, як вам краще! В сьогоднішній ситуації ми з вами приятелі! — кивнув головою Петро. — Але, скажіть, під час нашої

першої з вами зустрічі, ви казали, що Денікін невдовзі наступатиме на Київ... та щось і досьгодні не чуто про цей наступ.

— Бачите, зайшли тоді великі несподіванки... — зам'явся гість. Пам'ятайте, я вам тоді казав, що українці не витримають боротьби з червоними й залишать Київ, і що тоді скаже своє слово Денікін... Але ж ми ніколи не думали, що українці залишать так без бою свою столицю! Отже, ваш несподіваний відхід з Києва й зайняття його червоними нам, на якийсь час, поплутав карти... Та незадовго Київ таки буде в руках денікінської армії!

В останніх його словах пролунали нотки великої впевнености.

— Чи може ви не відмовите мені в правді, коли я вас запитаю як же тепер у вас дивляться на українське питання? — цікавився Петро.

— Знаєте що, пане сотнику, я буду з вами говорити, як рускій патріот з українським патріотом!.. Знаєте, я люблю український народ і бажав би, щоб і українці і ми, москалі, як ви кажете, жили в мирі, маючи свою державність, але от що... при Денікіні є окремих, політичний комітет, і там, я знаю, засіли «зубри», а вони ніякого українського питання не визнають! От як!.. Особисто думаю, що то не вийде нам на добре! Але вони там моєї думки не питають! Тим більше, що армія Петлюри вже догоряє...

— «Значить іще таки не догоріла!», пронеслася в Петровій голові думка. — «Цікаво!..» А тоді впав запит:

— Ви думаєте, що, не перетягнувши на свою сторону український народ, ви виграєте з большевизмом боротьбу?

— Я думаю, що все таки переможуть білі! — ухилиючись від запиту Петра, відповів денікінець.

— І настане знову «єдина, неділима» тюрма народів, як наш великий український поет сказав: «На всіх языках все мовчить, бо благоденствує!»

— Ваш Шевченко — геніяльний поет! Але, на жаль, між нами кажучи, — він був і великий шовініст!

— Ні! Ви цілком хибно про нього думаєте! Він був тільки такий патріот, коли хочете, як ми з вами! І тільки тому, що володів вогненным словом і вмів тим словом запалити українські душі, він став Велетнем! Але от що мене цікавить... Як у вас задивляються на селянські повстання? Вони ж ідуть під національним, а не соціяльним прапором! Щось воно то значить!

— Про які повстання ви кажете? — поморщився полковник.

— Я маю на увазі повстання Зеленого, Соколовської, Ангела й інших.

— Це — стихія, яка хутко вгамується, коли прийде законна і стала влада!

— Ви так думаете? Але я думаю інакше!

— Як саме? — зацікавився полковник.

— Я думаю так: селянські повстання йдуть під тим самим прапором, під яким билася попереду українська армія, а яку, на жаль, провадили ті, які не змогли піднятися понад партійний егоїзм, та зробити цей провід загально-національним!.. Тому й боротьбу програли! Селянські ж повстання мають за собою глибокий ґрунт у нашій традиційній українській історичній боротьбі за волю! Пригадайте собі (хоч правда у ваших російських шкільних підручниках про це не говориться нічого!), пригадайте повстання українського селянства під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, або ще перед ним — Наливайка, Тараса Трясила й інших... І ці усі повстання — це ж був природний, може й напівсвідомий, але гін до осягнення української державності!.. Як це той же Тарас Шевченко схарактеризував словами: »В своїй хаті — своя правда!..

.. — І сила і воля! — несподівано обізвалася з кутка Маруся і зачервонілася, коли очі всіх, а особливо гостя й Петра звернулися в її сторону.

— І тоді дозвольте вам зауважити, пане полковнику, коли у вас взагалі українського питання не існує — воно постане стихійно, чи хочете ви того, чи не хочете, у вашому ж таки запіллі... Це буде армія українських повстанців! І хто знає, чи вона вам не підставить ногу, коли ви — білі й червоні — сплететеся у смертельному зударі...

Полковник не перечив, обдумуючи, видко, сотникові слова, а Петрові вже давно на язиці вертілося питання про Дору, але він все чомусь його відкладав на кінець і тепер, коли запала мовчанка, рішився:

— Скажіть, пане полковнику, чи ви давно бачилися з панством Сичилло? — Як же там ведеться панні Дорі?

Полковник здивовано якимось глянув і осікся...

— Як... Хіба вам нічого не відомо? — видивився він на Петра. — Я бачився з панною Дорою, як ми покидали Київ. Заїздив попрощатися з батьком і з нею... Ну, й ще раз, уже на фронті, коли панна Дора розпочала одну дуже небезпечну працю.

— Таку, яку проваджу зараз і я! — зітхнув полковник. — Але чи справді вам нічого не відомо?

І коли Петро заперечив, продовжував тихо:

— Неприємно тоді, що мені припало принести цю вістку: панну

Дору впіймали червоні з документами, викрили цілу організацію і всіх, як рівно ж і батька і панну Дору... розстріляли...

При останніх словах полковника Петро цілий побілів, схопився на ноги і, як божевільний, скочив до своєї хатинки...

Всі повставали зі своїх місць, не розуміючи нічого.

— Неприємна вістка! — пояснював гість здивованим господарям. — Але що ж зробити! Смерть — це сьогодні хліб насущний!..

* * *

Помалу, дуже помалу приходив Петро до себе, після нового, страшного для нього удару... Він не виносив коло себе навіть найближчих тепер людей, якими для нього стала родина Шполенків! Щодня виходив ранком з дому й повертався аж увечорі. Забуваючи про їжу, ходив полями й лісами, носив у собі, немов розжарене залізо, свій пекучий, шалений жаль... Заглиблюючись у ліс, ставав десь на галявині і оглядався, ніби за кимсь шукав. Доро! Доро!.. і йшов далі й далі... Лягав горілиць і вдивлявся, як хмаринки, мов пух, неслись і золотіли під квітневим сонцем... летіли туди далеко, де мав бути Київ... повертав голову за ними і шепотів: »Доро!.. Доро!..« Забравсь у степи, аж до тієї знайомої могили, й годинами глядів у блакитні простори туди, де мав бути Дніпро... Над ним співав степ чудовими, ніжними арфами... Із землі на небо і з неба до землі плели жайворони свої дзвінкі мелодії... Все було в природі те ж саме! І він лежав той самий, а вона... а її великі чорні очі.. вже не існували... Доро! Доро!.. І набирив у груди степового вітру, і біг униз, лякаючи в молочаях стаї горличок... Біг і падав... Він був близький до божевілля!..

Одного вечора опинився на своїх попелищах і, сидячи коло почорнілих балок, думав, що він стратив усе найдорожче на світі! І батьків, і наречену відібрав йому ворог! Ворог цілого українського народу!.. І тепер треба жити тільки для помсти!.. Кривавої помсти!.. Відплатитись тому ворогові жорстоко... за свої кривди і за кривди народу! Він знає, що буде тільки цим далі жити!..

Пішов, не криючись уже, на цвинтар. Треба попрощатись із батьками! Попросити їхнього благословення!.. Могила вже западала... Не було кому її направити. А може б хто й знайшовсь — так боїться!.. Люди тепер кожного свого кроку бояться щоб бува не спровадити на себе якого несподіваного нещастя... Тільки він не боїться!..

— Вас якийсь чоловік питає... В хату не хоче заходити... Каже, що з вами разом подорожував.

Петро, який задовго залежавсь у постелі, схопився:

— А де ж він? Як він виглядає?

— Людина старшого вже віку, з вусами. А чекає на вас над копанкою, під терниною, — казала Маруся.

— »Невже ж це Іван? Так ніби виглядає«, — думав, проходячи садком до копанки. Здалека ще впізнав свого побратима і зрадів дуже. Фесюк і собі зробив кілька кроків назустріч, вони обнялись і міцно поцілувались.

— Що ж це ви, пане сотнику, так змарніли? Виглядаєте, як тоді, в дорозі.

— Ну, й про тебе те ж саме сказати можна!

— Хіба ваше життя не було таке, як моє! — сумно заперечив Іван.

— Я ж оце два дні тільки, як із в'язниці!.. І то, дякуючи добрим людям, що допомогли!..

І Фесюк почав оповідати, як другого ж дня, коли Петро пішов від них, прибув той самий козак, який походив невідомо звідки, привів ще двох, і вони за Петром розпитувались, а на другий день його заарештували і хто знає, яка була б його доля, та прийшов наказ, аби селяни все майно, яке забрали в поміщика, назад знесли, бо воно призначене для червоної армії!.. Народ віддавати не хотів і збунтувався... Червоні козаки, колишні приятелі, з того скористали й дали йому можливість утекти...

— Вдома знайшов таке, що не приведи Бог! Мати розхворувалася з жалю й померла! Усе господарство розграбили й розтягли різні покидьки... Жінка ледве з душею втекла в степи, до брата!

Петро оповів теж і про своє лихо.

— От дім, де наша родина колись жила... — показував Фесюкові згарища. — Батько забитий. Мати померла, також із журби... Та це ще не все! Пам'ятаєш, Іване, Дору в Києві... — тут голос Петра заламався: — Її розстріляли червоні! Впіймали тоді, пам'ятаєш?, із документами під Васильковим... Тому ж нам і наступ не вдався!.. Про її кінець недавно я отримав вістку...

— Помстимось! За все помстимось!.. Ходімо, пане сотнику! Ми вже не будемо самі! Побратими на нас ждуть! А оце для вас подарунок!

Фесюк розстебнув шинелю, і Петро побачив на ньому два пояси, на яких висіли пістолі. Одного Фесюк зняв і передав сотникові:

— Це вам подарунок від »червоних« козаків, які тепер стали... синьо-жовтими!..

Петро подякував побратимові за пам'ять про нього і з приємністю припасав зброю, а потім вийняв цілком новенький »наган« і оглянув. Сталь аж вороніла...

— Кращого подарунку тепер не може й бути! І як раз вчас! Бо я вже думав учора пробиратися до тебе, а тебе, бачу, сам пан-Біг надніс...

— То тоді хоч і зараз у дорогу! — наглив побратим. — Ніч будемо їхати, щоб на ранок бути в нас!

— Мені треба б господарям подякувати, Іване!

— Подякуєте іншим разом хіба, пане сотнику! Треба поспішати тепер! Поки народ збунтований, добра є для нас нагода! — казав Фесюк невдоволено. Петро надумував хвилину:

— Може, ти, Іване, маєш рацію, щодо нагоди... Так тоді — в дорогу!

— Сюди — навпростець!

І побратими пішли через лісок до піщаних кучугурів.

— Он там чекають наші, — вказав Фесюк на долинку в молочаях.

Знайомість зав'язалася хутко. В однім молодикові, років двадцяти трох, Петро пізнав »червоного« козака, який тоді один із перших відвідав Івана після їхньої подорожі. В другім сусіда Іванового, чоловіка років сорока. Сіли на віз. Гарні коні хутко понесли їх у степ, а потім невідомими степовими дорогами.

— Гарних коней маєте, Миколо! — звернувся сотник до Іванового сусіда.

— Та не мої це! Поміщицькі! — відказав Микола. — Аджеж краще хай вони нам на все добре служать, як якого комісара будуть дармо возити!.. Тому я їх на червону вармію й не спішився віддати!

Усі засміялись.

— А оце, пане сотнику, маємо на всякий випадок! — підняв сіно Фесюк, і Петро побачив чотири рушниці, добре змазані, наче б із майстерні.

— Та, я бачу, ви цілком молодці! — здивувався сотник — І де ж це ви таке добро роздобули?

— Це ще пам'ятка з південного фронту! — обернувся від коней Микола.

Їхали якийсь час степом, а потім повернули в долину й, оминаючи села, які зустрічалися по дорозі, в'їхали в ліс і пішли бічними дорогами.

— Добре знати треба тут лісові доріжки, щоб отак крутити! — зауважив Петро.

— Я, власне, з цих сторін! — обізвався на цю заувагу Микола. — З Мірників, а в Жернові оженився і в прийми тут пристав, бож батьки мої безземельні! А всього багатства, що одним-одна хата! Той прийшлося іти в прийми.

— А воно часом придатися може, що чоловік світами ходить, — зажартував Іван.

Дорога йшла то ліворуч, то праворуч. Часами віз підскакував на старих, грубених коріннях. Петро зауважив, що терен усе підіймається й підіймається вгору, а поміж деревами то тут, то там показався ряд горбів, покритих поодинокими соснами.

— Зачекайте, хлопці, — сказав він, спиняючи воза й забравши з собою Фесюка. Зникли за деревами, залишаючи в здивованні решту.

— Оце як раз те, що нам, Іване, дуже потрібне! — оглядався на всі сторони Петро, коли вони піднялися на один з верхів найбільшого горба. З одного боку він переходив повільно сходами в лісову гущу, а з другого обривався круто вниз. Отут якби хоч які дві сотні доброї піхоти та ще на верхів'я кулемет, або й два... Тут би від удесятеро сильнішого ворога оборонитися можна! Коли набереться достатня кількість повстанців, отут ми й закладемо колись табір.

Фесюк був завжди однакової думки із сотником, але тепер подумав ще про себе: »Добре! Оце вже він приходить до себе!«

Повернули до решти, і в дорозі Петро виявив вже перед усіма свою думку. Так пройшла без пригод ніч, і над ранком, коли вже сіріло, виїхали з лісу і зараз же завернули в гущавину кущів. Треба було добре сховати коней. На обрії впізнав Петро знайомі вже собі вали. Там було десь і село. Микола залишився з кінями, решта пішла понад лісом і по півгодинній дорозі підійшла до перших хат села, які було добре видно поміж деревами. Стали. Нараз якийсь дивний галас долетів до їхнього слуху... Ще раз і ще раз... Що б це мало бути?..

Петро здогадався перший:

— Чи не переданий був із міста наказ, що коли селяни не даватимуть нічого добровільно, то їм забере це силою військо? — питався Фесюка.

— Я, пане сотнику, у в'язниці був, тож нічого не знаю! — тлумачився Фесюк.

— Так, пане сотнику, й було! — відізвався один із »червоних« козаків. — Отой невідомий нікому зайда. який тепер за коменданта козаків призначений, отой Панчук... він ще вчора попереджав...

— Тоді для мене справа ясна! — сказав Петро. — У селі, певно,

військо відбирає силою та й грабує при тому, бо воно завжди на те охоче! А привів те військо, голову собі дам утяти, ніхто другий, як цей же ваш комендант Панчук, — відповів сотник хлопець.

— О, той зрадник комендантом не буде! — гаряче заперечив хлопець.

— І я тобі, козаче, вірю! — заглянув привітним поглядом в очі хлопця Петро, а потім роздивився навколо.

Те, що він шукав, знайшов. Недалеко ріс грубезний, віковий дуб з наїженим на всі боки крислатим галуззям. Виліз ти на дуба і село буде видко, як на долоні

Полізли з Фесюком, не гаючи часу. Видряпавшись майже на самий верх і обломивши молоде галуззя. Петро побачив село й думка його справдилася. По вулицях у всіх напрямках крутилися вояки. Часами ранкове сонце виблискувало на багнетах рушниць... Відділ мусив бути досить значний, принаймні не менший від сотні.

— »Нічого тут зробити не можна!« — думав про себе сотник, почувавши своє безсилля. — »По тому, що вони зганяють товар до церкви, на середину села, можна думати, що вони скоро з села забиратимуться... тоді... тоді можна розраховатися з тим зрадником, що військо на село привів... Це буде перша відплата за заподіяні людям кривди!«

— Хлопці, — кинув уривчасто, злізши з дуба, — кожен по черзі нехай пильнує село і, коли щось побачить нехай зараз скаже мені! Мусимо знати, коли військо опустить село.

Бувший червоний козак побіг першим. Решта розляглася на торішньому листі під дубом, з рушницями наготові. Змінялися кілька разів, аж задиханий Василь (червоний козак) прибіг з відомістю, що большевики відходять.

Петро зараз же поліз на дуба. Кільканадцять возів з різним добром, забраним у селян, коні, бидло — все це, розтягнувшись по дорозі опускало село. На вулицях, попід хатами, чутно було плач жінок і вигуки...

— »Тепер, почекаємо до вечора, а тоді буде слово за нами!«, — думав Петро. А тоді прикликав хлопця:

— Василю, як ніби червоний козак — ти найменше підозрілий! Отже, рушай в село. Довідайся, що там і як... А головне взнай, де той ваш комендант знаходиться і скільки людей із ним. Також довідайся, хто привів військо, і якщо цей зрадник, то він нам головою відповість за усі людські кривди... Рушай!

Василь по-військовому віддав пошану стаманові, приймаючи його

перший наказ і хутко віддалився. Решта вернулася до Миколи і там, як умовлено було, чекала на Василя.

— Коні треба буде добре прив'язати, — звернувся Петро до візника, — бож нас усього покищо чотирьох.

— Як Василь знайде тих двох, що мене випустили з в'язниці, а вони певно, тепер ховаються, то тоді нас буде шестеро, бо вони теж рушниці мають, — казав Фесюк. — Я Василеві про них нагадував.

— А чи ж то певні люди, Іване? — повів очима Петро по присутніх. Кивнули головами.

— Мусимо бути на початках дуже обережні! Нехай буде менша кількість, але щоб були такі: один за всіх і всі за одного! Таких тільки людей шукаймо!

І на цей раз повстанці переглянулися між собою. Запанувала мовчанка й лісову тишу тільки будило хрустіння сіна на зубах коней.

Надвечір повернув Василь. Ішов не сам. З ним були ще два молоді хлопці, про яких саме говорив Іван. Петро звернув свій погляд на незнайомих і поки вони підходили, подумав, що Фесюк мав рацію. Новини, які приніс Василь із товаришами, підтверджували думки Петра. Отже, у селян не тільки відібрано майно, яке вони розібрали в поміщика, але пограбоване усе село. Багатшого селянина, який піднявся боронити свій дорібок, забив сам Панчук, хіба на те, щоб показати себе перед большевицьким начальством. До речі, з відділом, який прийшов робити грабунок, з'явилося ще двох москалів, що мали бути його, Панчука, помічниками (видко »червоному« козацтву не дуже довірялося!..) Один із цих москалів уже вспів згвалтувати вчительку, а другий повісив дяка за те, що він назвав червону армію бандою... Пан-отець з дружиною десь сховався, бо й їхня доля була б такою самою!.. Кількох дівчат і молодичь знасилували солдати, а пограбували всіх!.. Село аж курило помстою!.. Та ба — маса не мала проводиря, який би її очолив і повів! А так вона лишалася хоч і гнівною, але безчинною масою.

— Добре! — сказав Петро, коли все було вислухане. — Годі про це балакати!

І, коли всі замовкли, посипалися накази:

— Василю, ти взнав, де є Панчук і скільки чоловіків із ним?

— Так, пане отамане! Панчук із двома отими москалями пиячать у старости.

— Староста теж їхнього духу?

— Його ж недавно настановили. Та в нього теж рило в пуху! — відіззавсь Семен Бойченко, який прийшов із Василем.

Петро хвилину думав.

— Так тоді у старостину хату ввійдемо я, Іван і Василь... Решта лишиться надворі, коло вікон і дверей. І як що — нікого не жалій! Рушаймо!

Рішучість отамана добре вплинула на свіжих повстанців.

— Одразу видко, що це не нашого поля ягода! — шепотів Бойченко.
— Хто ж він власне, такий!

— Сотником був у Петлюри! — відповів також шепотом Василь. — Фесюк казав: бойовий!

— Диви! А наче б і не гордий! Так із нами за панібрата! — зауважив Микола.

— Свій чоловік! Українець, одним словом! — пояснив Бойченко й тим було все сказане.

Петро йшов попереду з Фесюком, і вони про щось шепотіли. Садком, який підходив впрост до старостиної хати, дійшли до мети. Сталося так, як зарядив був Петро. Він, Фесюк і Василь увійшли до сіней. З хати чувся сміх і п'яні вигуки. Пес хоч уїдавсь, але в хаті певно його не чули. Решта лишилася надворі.

— Відчиняй двері, а ми вскочимо! — прошепотів на вухо Василеві, тримаючи наготові наган.

— Руки вгору! — увірвалися вони з Фесюком до кімнати.

Панчук схопив зі столу свій наган і прицілився. Два постріли загриміли майже разом... Але зрадник кинувся всім тілом на стіл і сповз на лаву, скидаючи за собою пляшки та чарки... Над головою сотника обсипалася глина... Два москалі, бачачи кінець свого коменданта, дали себе зв'язати. Староста стояв із лицем білий, як сніг. Під столом ховались і плакали дві молодіці. Петро наказав їх нагнати, а решту замкнути й пильнувати до ранку.

— Чи не будуть проти нас козаки? — питався Петро Фесюка, коли вони підходили до школи, де був штаб.

Василь запевняв, що козаки тільки Панчука боялись, а то давно б дали ногам знати! Та ще й після того, що в селі сталося. Однак Петро рішив, що на перший вогонь краще вже йти своїм, а самому покищо не показуватися. Пішли тоді Іван з Миколою. Коли вони, озброєні, увійшли до кімнат, дехто з козаків і собі вхопився за зброю, але, впізнавши своїх односельчан, з цікавістю їх обступили.

— Хлопці! — крикнув Фесюк. — Отаман прислав вас запитати — чи ви з нами, з повстанцями, а чи будете проти нас? Панчук уже дуба дав! Хотів був отамана покласти, та в отамана, видко, певніша рука! Решту маємо під арештом і завтра їм буде суд!

— Так як? З вами! — крикнула молодь.

Тоді Фесюк покликав сотника.

— Здорові, хлопці! — привітався Петро. — Дуже добре, що ви хочете волю боронити! Але наперед мушу вам сказати: ми є повстанське військо! У війську мусить бути послух і дисципліна! Отже, не змушую тут нікого з вас! Хочете віддати себе боротьбі за український народ і за українську державність — вступайте до наших рядів! Хто ж не хоче, може собі зараз відійти! Нікого я змушувати не стану!

Та коли ніхто з місць не рушався, наказав Фесюкові поставити стійку коло школи, як рівнож і край дороги до міста.

Ніч пройшла спокійно. Зібраний сход уже ранком шумів коло школи й нетерпеливився зобачити невідомого повстанського отамана, що тільки з'явився, а вже покарав смертю того, хто навів на село большевиків, не боїться стати за правду! Мстити за людські кривди! Хто він такий? Чи ж багато вже він має за собою людей... Не страхополох якийсь мусить бути, що встав проти такої сили! Так говорили поміж собою селяни.

Нарешті від старостиного дому Фесюк із двома козаками привели арештованих й завели їх на ганок школи під вигуки й галас натовпу.

— Смерть їм! Дайте їх в наші руки! — кричав сход.

На цей галас вийшов Петро і галас зараз же стих. Усі з цікавістю розглядали невідомого їм юнака, що стояв гордий і рішучий. За ним були повстанці, але тих знали, бож це були бувші червоні козаки.

— Доброго здоров'я, шановна громадо! — привітався сотник, скидаючи шапку.

— Доброго здоров'я й вам! — загуділи передні, також здіймаючи шапки. Задні присунулися ближче.

— Я зібрав сход, щоб учинити суд над тими, які голосять брехливі гасла про свободу й владу робочого народу й цим увесь український народ задурили так, що коли билась українська армія, сиділи ви всі по ваших хатах та й чекали на своїх збавителів, що принесуть вам і землю і волю... А вони оббрехали вас! Вони замість волі загатили усі в'язниці невинними людьми й катують їх, розстрілюють, мордують! Замість землі, вони вам надіслали катів і зрадників, один з яких уже вчора впав трупом з моєї месницької руки, а на ньому я пімстив усі ваші кривди! Замість дати вам землю, вони грабують ваше добро і ваш кривавим потом нажитий здобуток! Та ось вони впали в мої руки і я їх буду судити!

— Давайте їх нам! Ми їх зараз на гілляку! — вирвались окремі голоси і сход загудів, як вітер перед бурею...

— Судитиму їх я, а не ви! — твердо сказав Петро. — І це он чому: коли прийде карний загін, а це може бути, і довідається, що ви їх покарали, то ваше село піде з димом і ви головою своєю відповісте! Коли ж суд вчиню я, це впаде на голову мою і повстанців. Чи ж добре я кажу?

— Розумне слово! — закивали головами старші, тоді коли якийсь молодик вирвався з докором:

— Навіщо тоді й повстання починати, щоб ховатися. Зброї ж із фронтів поприносили... Озброїтися треба й боронитися!..

— Ну й буде кілька десятків, чи й сотка, — відповів з іронією Петро. — Прийдуть і знищать!.. Треба, щоб повстало не одне село, а навіть і не одна волость, а сотні волостей! Уся Україна! От тоді виборемо собі волю й українську державність! Тепер кожне село, також і ваше, нехай організує свою сотню. Хай зговориться про це з сусідніми селами. Он, дивіться на Трипільщину за Дніпром! Там, у Зеленого, всі села повстали і ворог не посмілюється підійти! Беріть із Правобережжя приклад! »Борітеся поборете!« — сказав наш Тарас Шевченко. Хочете волі? Хочете держави? Хочете землі? Боротьбою їх здобути треба! Самі вони до вас не прийдуть! Отже організуйтеся, обирайте собі сільських отаманів, тримайте поміж селами зв'язок, а прийде час і я подам гасло до загального повстання! А тепер щодо суду... Чи це правда, що один із цих згвалтував учительку, яка після того з сорому кудись втекла? Чи це правда, що другий забив у селі безневинну людину?

— Правда! Правда! — заклекотіло навколо.

— Так отже — вони будуть ще сьогодні повішені! — впав зимний присуд. — А як зі старостою?

— Та він із ними разом возився! — кричали одні. Другі пробували старосту боронити.

— Кажи сам! — гостро наказав Петро старості.

Староста почав оправдуватися, що він мусив виконувати накази Панчука, бож тепер неволя і кожен на його місці мусив би те робити, а спробував би не послухати... Присягався більше ніколи не йти проти громади.

— Так от що! — рішив Петро. — Нехай він буде старостою й надалі, але коли там що... хай пам'ятає, що від рук моїх не втече! Розв'яжіть йому руки!

Староста дякував за ласку й низько кланявся отаманові. Петро зараз же звелів йому назбирати, скільки вдасться, хліба, сала й борошна для повстанців і відвезти за ними в ліс.

— Хто б тут із вас став за сільського отамана? — питався сотник.
— Чи маєте такого? Щоб зорганізував сотню в селі та й інші села до того змусив?

— А хоч би й я! — виступив із гурту під загальні вигуки задоволення старший уже чоловік. Як виходило, був він колись у царській армії бунчужним. Петро закликав його до себе й півголосом давав йому відповідні вказівки.

— Отже, слухати люди! — наказав отаман — Щоб мені був послух перед отаманом! Ти ж, старосто, сільському отаманові в усьому допомагай! А тепер, будьте здорові! В похід!

Під'їхали вози із зібраним хлібом й іншими припасами. Зголосилося ще сім чоловік. Це вже був відділ із двадцяти чоловік, не враховуючи отамана. Повстанці прощалися з громадою дуже сердечно. З обидвох сторін сипало, як градом, щирими побажаннями.

— За кілька днів, щоб ви мені охоронну сотню мали! — кричав Петро сільському отаманові, сідаючи на переднього воза.

Їхали битим шляхом. Тепер уже Петро не боявся зустрічі з ворогом. Як завернули в ліс, він спинив відділ і наказав щось Фесюкові.

— Дайте мені оцих повісити!.. — підскочив раптом Микола.

Петро здвигнув раменами:

— Як хочеш, бери!

— Не дивуйтеся йому, пане сотнику, — його жінка збожеволіла...

— Так тоді я цілком його розумію! — погодився Петро. За хвилину повстанський відділ пропав у бічній дорозі, залишивши позад себе двох москалів, які гойдалися на гілляці старої сосни...

* * *

Семен раптом прокинувся від сильного стуку у вхідні двері...
»Хто це?«, пронеслася думка. — »Може повернув Петро?«

Стукіт повторився сильніше... Пробудилася Катерина. Раптом ударено чимсь залізним у віконну раму, й посипалося скло...

— Відчиняй!!!

Почув знайомий голос комісара Ванятки і затремтів на всьому тілі. Скочив, ухопивши сокиру... Але якби він був сам! А то ж жінки! Кинув сокиру в кут і ступив два кроки.

— Семене, не відчиняй! Вони ж тебе вб'ють! — заголосила, обіймаючи чоловіка, Катерина.

— Відчиняй, бо й так двері виламаємо! — почувлися знадвору прокльони і двері затріщали.

Семен оглянувся навколо, відтрутив від себе жінку й пішов відчиняти...

Хата миттю наповнилася озброєними людьми.

— Зв'язати його зараз! — кричав комісар і коли червоноармійці виконали наказ, з усього розмаху вдарив Семена кулаком у лице.

— От, маеш... ррасукин ссин!!!

Семен упав на коліна, заливаючись кров'ю...

— Защо ж ви знущаетесь над моєю дитиною? — заголосила стара Шполиха. — Що ж ми вам винні? — хапала й цілувала Ваняткові руки.

— Що винні? Баржуя переховували! Контрилцінера! Я вам покажу! Я вас під ревтрибунал!!! Я вас на муку зітру!!! — ревів Ванятко голосом, хриплим від горілки, погрожуючи наганом.

— Та він же в нас кілька днів тільки й був... — пробував боронитися Семен.

— Кілька днів? — підскаочив до нього комісар. — А тепер повстання підняв!.. Одгодували падло! — бігав по хаті низький, опецькуватий, пузатий, роздобрівший на легкому чужому хлібі. — Перед трибуналом усе скажеш! Там способи знайдуть! Як під нігті гвіздки повбивають — усе виспіваєш! А це — забрати! Все, що є у хаті! Все — на червону армію!.. — кричав на червоноармійців, і ті кинулися до скринь, витягаючи з них сорочки, кожухи й різне вбрання, яке було про свято

Та стара Шполиха почала боронити тяжким трудом здобуте добро, й де у неї та сила взялася! Ванятко підскаочив і чоботом, окутим залізом, з усього розмаху гепнув стару в груди... Щось хряснуло, і стара Шполиха, як підтяте косою збіжжя в полі, безшелесно простягнулася на підлозі мертва...

Семен розірвав шнури, якими був зв'язаний і почав бити комісара, де тільки трапив, хоч той уже кілька раз у нього вистрілив і не попав.

Та на виручку комісара підскаочив його помічник, здоровенний шахтар, права рука Ванятка, який дотепер ні в що не мішався. Ударом нагана по голові він Семена знепритомнив, і тепер комісар б'яв його непорушного ногами. Семен лежав у калюжі крові...

— Що ви робите, бандити! — перелякана до смерти стала на порозі хатини Маруся, яка далі вже не могла ховатися.

— Ага! Красавиця!.. — обернувся шахтар і кинувся, як звір, на дівчину... Схопив поперек і потягнув на ліжко в хатину... Та раптом вискочив назад з диким криком. З прокушеної руки дзюрчала кров...

Ванятко зареготався й кинувся до хатини. Там нікого не було. Відчинене вікно в сад вказувало, де дівчина поділася.

Ванятко з двома червоноармійцями перешукали садок. Даремно! Повернули з нічим. Тим часом шахтарові перев'язали руку і в цей мент він побачив Катерину, яка від страху залізла була на піч, як тільки бандити почали бити Семена... Шахтар свиснув і грубо стягнув бідну жінку на підлогу, а потім, б'ючи її наганом, почав насилувати тут же, на підлозі, при всіх... За його прикладом пішли інші солдати...

* * *

— На сход! На сход!.. — кликав з вулиці в кожне подвір'я старий Терешко і біг, не спиняючись, далі.

— А що там таке, Терешко? — питалися селяни.

— Ванятко сход скликає! Кантрибуцію будемо платити!

— Що таке? — не второпали селяни нового слова — біс їх знає, що вони вигадують!...

— День не петрівський — язик не попівський! — сердився Терешко і біг далі. — Шполенки Назаренка ховали, а село платитиме! — кидав позад себе Терешко.

— Чуєте, куме Петре?... Такого й при царському прижимі не було!

— Та що при царському... — гнівно відповідав кум Петро. — За царя був за землю податок три карбованці в рік. Віддав та й усе! І сам собі пан! Ні тобі урядник, ні стражник не страшні! Та й бачив їх може раз на рік, як селом переїздили... А тепер — кожен тобі бандит — власть! — Кожен конокрад — уже й комісар!.. Побила б вас усіх Сила Господня! Недаром у тому ж їхньому вінтарціаналі співають: »хто був нічим, той стане всім!«

Під зборнею збирався сход. Здалеку сходились і нарікали й гомоніли, але коли підійшли ближче все замовкло. Люди знали, що з Ванятком жартувати не можна.

Вже давно все село зійшлося, але зі зборні ніхто не виходив. Ця довга відсутність влади нічого доброго не віщувала. Нарешті відчи-

нилися двері й вийшов, хитаючись, п'яний комісар. За ним станув шахтар з наганом у руці й ще кілька приборчних. Ванятко злими очима оглянув увесь сход і почав лаятися найбільш вишуканими матюками...

— Контру ховали! Владі не донесли!.. Я вам покажу! Кантрибуцію з кожного двора! Пуд сала! Куль муки! А хто не дасть?.. — знов повів навкруги звирячими очима й почав погрожувати наганом.

Сход стояв зацікавлений. Та раптом старий Залозний виступив уперед і почав сипати, як горохом:

— Свобода?.. То оце така свобода?.. Грабуєте, мордуєте народ!.. Грабіжники! Антихристи! Конокради прокляті!.. — кидав він страшливі прокльони, а за ним гнівно загув увесь сход, як один чоловік. Та в ту ж мить у Ванятки блиснув наган, а в шахтаря другий. Від першого пострілу впав тяжко поранений старий Залозний...

Трищали в усі сторони тини... Сход, наче б повинні змило...

— Забрать його! — крикнув на салдатів Обушний.

Ванятко прирік пімститися на більківській громаді...

* * *

По дорозі до чепівських лісів їхало два вершники. В старшим, перебранім за парубка, можна було пізнати Марусю. Другий, ще молодий хлопчисько, був онук старого Залозного.

Втративши ще в молодих роках батька й матір, він мешкав у старого діда. Тепер... не мав уже де притулитися, бо ж усю господарку старого розграбили Ваняткові червоноармійці в той зловіщий день сходу.

— І як же тут повстанців знайдемо! — із сумнівом у голосі питався хлопець.

Доїхали до лісу, де дороги розходилися: одна йшла ліворуч, а друга — праворуч, але дівчина, не надумуючись, звернула ліворуч і зашепотіла:

— Не бійся, Грицю! Отаман усе знає, що діється в нашому селі. Недавно присилав свого помічника до Більок, другого дня, як пірнали твого діда. — Я бачилася з ним і розпитала про дорогу.

І коли хлопець на згадку про діда залився сльозами, додала:

— Нічого, Грицю! Кріпися!.. Повстанці й за твого діда, й за мою матір, і брата й Катерину — за всіх пімстяться!

Хлопець перестав плакати, і його дитяче лице набрало в рисах жорстокости:

— Помстимося! — заскреготів зубами і помахав невідомому ворогові своїм ще дитячим п'ястком.

Довго їхали ліською стежкою, аж сонце опинилося збоку. Тоді виїхали на просіку й поїхали краєм лісу.

— Стій! — почулося з гущавини: — Ви куди?

І два озброєні повстанці перегородили їм дорогу.

— Ми до отамана! — сказала Маруся, коли повстанці підозріло її оглядали. Маємо до нього діло! Ми з Більків!

Почувши про Більки, повстанці казали йти за собою і спочатку ледве помітною стежкою серед гущавини, а потім уже лісовою дорогою вивели й показали, як далі йти. Ішли в глиб і в глиб лісу, аж він почав рідшати й показалися піщані кучугури. Поміж рідкою сосниною тут і там муштрувалися купи озброєних людей, прицілювалися з рушниць, розсипалися у лаву. До прибулих підійшов стійковий, запитав звідки й чого приходять, а тоді пішов до землянки, вернув і казав коло нього чекати.

— Хто тут із Більків? — запитав, вийшовши із землянки отаман. Зупинив погляд на двох прибулих і раптом у старшому хлопцеві пізнав переодягнуену Марусю. Хутко підійшов і зупинився перед нею.

— Марусю?!

— Так, це я. Хочу просити, щоб мене прийняли до вашого відділу. . .

— Марусю! Чи ж личить дівчині братися за зброю, коли по селах повно хлопців, як дубів?

І, коли дівчина соромливо мовчала, додав пошепки:

— Так! Я дуже завинив перед вашою родиною! Приніс зі собою до вашої хати таке страшне нещастя! . .

Отаман похилив голову, й Маруся побачила в його волоссі цілі пучки сивини . . . Великий жаль охопив нараз чутливе дівоче серце . . .

— Я не прийшла до вас, аби нарікати, — озвалася вона по хвилині, — але після смерті матері, як утопилася Катерина, а Семен певно вже замордований у че-ка, мені немає де подітися. Ховалась, але терпець вже урвавсь, бож за мною ті бандити шукають, — жалілася дівчина.

— Я ж тобі місця коло себе не відмовляю, Марусю! . . Але от що! . .
— отаман замислився. — Чи не хотіла б ти повернути до Більок і намовити когось з-поміж хлопців? Після тих знущань комісара, може б, не один знайшовся, тільки не знає, як до повстанців дістатися! Людей так мало! А зброї ще менше! Вертай за пару днів, як не намовиш, а Гриць зостане тут. Згода?

— Я прийшла до вас не тільки прохати про захист. Я хочу й за Україну боротися! — по мовчанці сказала раптом Маруся.

А Петро мимохить задивився на її рішуче й таке гарне обличчя . . . Пригадав собі з яким захопленням згадувала дівчина, ще так недавно перед тим нещастям, про прочитану нею книжку: »Жовті Води« і

подумав, як все ж таки, не дивлячись на московську пропаганду, національна свідомість протискується в народні маси... І зітхнув. Згадав Дору... Вона ж так легко, без надуми, віддала своє молоде життя на вівтар української ідеї!..

— Ну, коли так, спробуй намовити хлопців, як я казав, і повертай до відділу!

Маруся не хотіла навіть відпочити й почала збиратись.

— Дав би я тобі пістоль. Та не знаю, чи вмієш ти з ним обходитися.

— Чому ж ні! — заперечила дівчина. — Я не раз зі Семенового дробовика стріляла. Та й з нагана пробувала.

— Ну, так тоді цілком добре! — втішився Петро і, подумавши, вийняв маленьку пістоль із кишені на грудях. — Цей пістоль не в одних уже руках був, нехай і тобі пригодиться на всякий випадок! Не врятував він Дору... спас честь жіночу Надії... може тобі, мила дівчино, він стане в твоїй обороні...

— Такий маленький!.. — розглядала бравнінг Маруся.

Петро показав, як обходитися з ним. Дівчина подякувала й зараз же сховала за пазуху. За хвилину вона вже гнала верхи назад до Більків.

— Що це за верхівець такий? — питався, підходячи, Фесюк, який досі був зайнятий навчанням.

— Нашого полку прибуло! — сміявся Петро. — Це ж Маруся!

— Маруся? Дивись!.. Та яка ж буде користь із дівки?

— Ого! В наших умовах усе добре, Іване! Хто знає, чи вона нам у чому ще й не пригодиться!.. От і зараз я їй доручив вернути до Більків і намовляти більковських парубків. Напевно ж там, після контрибуції Ванятка, не одному руки на нього сверблять, а нам це також на руку! Побачимо, як вона справиться. Але я, знаючи її, наперед думаю, що якнайкраще!

Фесюк на це нічого не відповів, тільки здвигнув раменами.

— А що це за хлопець?

— Це старого Залозного онук, — аж тепер згадав Петро за хлопця, що несміливо стояв коло них і крутив шапку.

— Прийшов ти, щоб за діда пімститися? — гладив його по голові рукою. — Почекай! Зберемо більшу силу! Разом будемо мстити й за твоє, й за моє горе! За кривди всіх! Чи не так?

Хлопець заливався сльозами.

— Почекай трохи, Грицю! А побачиш — будемо ще мати Ванятка у своїх руках! Я тобі даю на це своє слово! — пригорнув хлопця до себе.

— Там вас повстанці чекають! — промовив Фесюк.

І Петро пригадав свої обов'язки. Щодня, після навчань, збирає хлопців і розповідав їм якийсь уривок з української історії. Так і сьогодні мав оповідати про повстання Богдана Хмельницького. Пішли туди, де під деревами полягали й чекали хлопці, й Петро почав свою розповідь. Зачепив кілька невдалих повстань проти поляків, повстань, які кінчалися тим, що притиснуті ворогом козаки, віддавали навіть своїх провідників, щоб урятувати тим своє мізерне життя. Говорив про те, яким досвідченим і розумним провідником був гетьман Богдан Хмельницький, як він зумів з'єднати собі козаків і змусив їх повстати до боротьби за волю. Говорив за »Жовті Води«, за »Корсунь«, за »Пиляви«. Говорив про те, яку славу здобув гетьман. Говорив за будову української держави й про те, що цілий світ шукав із ним зв'язків і надсилав свої посольства! Говорив якою багатою стала Україна за його влади. Говорив про те, як суворо карав гетьман своїх неслухняних старшин і козаків... Бож, на жаль, у нашому народі не бракує зрадників! Не бракує тих, які думають тільки про себе, яких мало обходить добро і щастя цілого українського народу!..

Сьогодні Петро був у добрій формі, й цілющою, живою водою вливалися його слова в спраглий душі повстанців! Та мусив Фесюк перервати. Приїхало двоє селян із великого села Гроші, яке було при битому шляху. Відомості, що вони привезли, були якісь важні. Петро відпустив хлопців, а сам пішов із селянами до землянки. Туди ж увійшов Фесюк. Невдовзі вершники від'їхали.

Повстанці відчували, що щось сталось і не помилилися. Отаман покликав до себе командантів чіт. Коли вони прийшли, а за ними прибіг і Микола, що мав під собою запаси зброї і обоз, Петро, не гаючи часу, почав говорити. Вже давно шукає він можливості здобути зброю, бо без неї гамується справа. Повстанців мусив відправляти додому на якийсь час. Зараз він отримав відомості від селян, що приїздили, і відомості дуже важні: власне в селі Грошах розташований на ніч невеликий відділ. Отже, рішення таке: на половині дороги до міста, як усім відомо, є невеличкий лісок. Туди треба рушити, щоб над ранком цей лісок зайняти. Одна частина повстанців йде з ним, другу очолює Фесюк. У ворога не більше, як двадцять п'ять чоловік і п'ять фурманок. Отже перевага на боці повстанців (сотник не сказав, що відділ має кулемет!). Табір залишається під охороною двох хворих і Гриця.

За хвилину повстанський відділ стояв перед землянкою отамана. Петро сказав декілька гарячих слів, що ворога щадити не треба, бо

й він повстанців не щадить, що український нарід не хоче нічого чужого, але боронить свою землю й волю, які загарбав ворог-окупант. Тому щадити ворога — значить підставляти у ярмо свої шиї! Бути його невільниками, його московськими рабами!

Як відділ уже відходив, підбіг до отамана Гриць і, плачучи, просив забрати з собою. Мусив Петро дозволити — що мав робити! За хвилину зраділий хлопець дігнав відділ, несучи обрізана в руках. Повстанці окликами вітали молодого товариша.

— А хто ж тобі обрізана дав? — поцікавився Фесюк.

— Хто ж би, як не Микола, — відповів Василь. — Сам бачив, як він уже здружився з хлопцем, ще й цілитися його вчив з рушниці.

Петро вислав далеко вперед стежі. Відділ посувався лісовими стежками, обминаючи дороги, щоб уникнути якого цікавого ока. Часами досить довго відпочивали, бо Петрові залежало на тому, аби повстанці не були стомлені.

Вночі змінили напрям руху й вийшли дорогою на битий шлях. За кілька годин знайшлися в ліску, який згадував Петро. Тут, у гущавині, тим часом заляг цілий відділ. Петро суворо заборонив розмовляти і палити, щоб бува який спізнільий з міста віз, чи вершник, проїжджаючи, чого не зауважив. Ніч стояла місячна, ясна. Ніде не було чути нікого! Та й не такі ж часи прийшли, щоб хтось ризикував навіть і в нагній справі по ночах їздити. Але завжди наказ є наказом!

Петро уважно вивчав усі стежки, усі галявини по обидвох сторонах битого шляху, а з того вийшов такий плян нападу: залягти обабіч дороги. Одній частині ближче, другій далі. Впустити до ліску обоз і, коли він розтягнеться по дорозі, передній частині почати бій, а другій частині знищити тих, які тікатимуть назад.

Завдання було вияснене кожному повстанцеві. Першим відділом керував сам отаман. Другий, як було умовлено заздалегідь, очолював Фесюк.

Повстанці позасипали на траві. До ранку ще було досить часу. Не спало тільки чотирьох: отаман, Фесюк та два чотові — Василь і Бойченко.

— Я не хотів людям казати, що большевики мають кулемет. Не треба страшити! А вам кажу, щоб ви знали: як почнеться бій, ми вчотирьох биймо по кулеметнику, але уважаймо, щоб не зіпсувати кулемета! Кулемет у добрих руках значить більше, як сотня козаків!

— Пам'ятаеш Васька, Іване? . . От, кулеметник був! Вічна йому пам'ять! А всього — навсього чотирнадцятирічне хлопчисько! . .

І отаман задумався, перенісшись у минуле. Фесюк шепотом оповідав побратимам дії минулого...

Так пройшла ніч. Світало. Крізь гущавину незабаром упали перші проміння сонця. Повстанці розкинулись у дві лави. Фесюк, що був у стежі, прибіг задиханий.

— Ворог!..

В лісі жодного руху, який би щось зрадив... Аж ось почулося далеке дудніння по нерівних каміннях шляху. Воно було ближче й ближче. В'їхавши в лісок, де ще стояла нічна прохолода, коні почали пирхати.

Петро підніс голову з-за корча й побачив не більше як в десяти кроках військового на коні, певно коменданта, а за ним кілька возів, покритих брезентом. Салдати йшли по обох боках і, як то звичайно москалі, матюкалися... Відділ, порівнявшись з першою лавою повстанців, обминув її і посувався далі. Кулемета не було видно. Петро прицілився і тишу ще сплячого лісу лунко прорізав раптовий стріл... За ним, як гураган, прокотився лісом...

Вершник упав з коня. Салдати почали відстрілюватися на всі сторони й тікати. Густо падали коло возів. Тепер узяли під свій обстріл утікачів повстанці другого відділу. Ворог цілком стратив голову, кидаючись сам під постріли... — Вперед! Слава!.. — крикнув отаман, і повстанці кинулися в бій на багнети. Решта солдатів боронилась, але недовго. В полон нікого не брали, бо це були самі москалі.

Повстанці вітали отамана криками перемоги!

Виславши стежі й замкнувши ліс, Петро з побратимами кинулись оглядати здобуті вози. Знайшли на них три нові кулемети. Коло одного з них був забитий і кулеметник, який вспів тільки встромити ленту з набоями, але їх уже не вистрілив. Два вози були з набоями й рушницями, два інші з провіантом і тютюном, а в одному возі з рушницями знайшли чимало німецьких ручних гранат. Це була для отамана велика здобич! З коней (звичайно, пограбованих у селян!) ані один не був ранений, крім коня коменданта відділу, який уже здихав. Петро пострілом закінчив страждання ні в чому неповинного звіряти... Повстанці товпились навколо трупа вершника.

— Добре його отаман положив! — З одного пострілу! Та дивітьс — він же комуніст! — кричали перевернувши труп лицем догори. — У нього ж червона зірка на грудях! Напився нашої крові!

Петро наказав відтягнути побитих до чагарника і там їх засипати.

— Двадцять два! — рахував Фесюк.

Один із повстанців був тяжко поранений два — легко. Першого

відправив Петро до містечка з наказом, що своєю головою фельдшер відповідатиме за його лічення.

— Однак, я гадаю, що трьох втекло таки до міста, — невдоволено казав отаман. — Мені донесено, що їхній відділ складався із двадцяти п'яти чоловік. — Треба бути тепер обережнішими, Іване! Я певен, що нам цього не подарують!..

Петро ніколи не сподівався такої легкої перемоги й був у піднесенім настрої. Повстанці також вертали веселі до табору.

— Ну, й як тобі, Грицю, пішло? — питався отаман, зауваживши, що хлопець усе крутиться коло нього.

— О, він — молодець! — похвалив бунчужний. — лежав коло мене і все палив... .

— Забив же ж хоч одного москаля? — тишився сотник.

— Аж двох упало! — з повагою відказав Гриць, не бачачи, як Фесюк підморгує отаманові. — Тільки що ж той обрізан!.. Я хотів би мати рушницю! — просив хлопець.

— Буде й для тебе рушниця, — обіцяв Фесюк, — тільки мусиш добре вправлятись, як цілити й стріляти!

Отаман ласкаво поплескав хлопця по плечах:

— Молодець! Буде з тебе добрий повстанець! А за діда ти сьогодні ворогові вже відомстив!..

При згадці про діда хлопець одразу посумнів, похилив голову і, відійшовши до рядів, старався дотримувати зі старшими кроку.

Після поразки большевицького відділу, про що далеко селами рознеслася вістка, до табору щодня прибували свіжі повстанці. Одного дня повернула й Маруся Шполенківна й привела зі собою півтора-десятька більківських хлопців. Петро саме відпочивав на самому горбку могили, своєму улюбленому місці, звідки був видний увесь табір, який постійно рухався, вправляючись у військових справах. Цього вимагав отаман, і час тут дійсно не марнувався. Творилася зі сирого повстанського матеріялу справжня військова частина! Послух і дисципліна приходили на місце сваволі й розгардіящу перших днів. Декому, може, це й не подобалось, але з тим ані отаман, ні його старшина цілком не рахувалася!

Та так воно й мусило бути! Це ж ніяка ватага з усілякого зброду! Це ж творилася повстанська армія й вона мусила такою бути! Інакше, чи ж могла вона ставити чоло злютованому військовим послухом хижому ворогові!..

Петро здалека впізнав Марусю Шполенківну з її вершниками, але

по тому, як вона звинно зіскочила з коня, підійшла до Фесюка й щось доклала, був дуже заскочений.

— »Шкода, що це дівчина, а не хлопець! Який гарний був би козак!« — подумав. — »А однак, із тих вершників можна б скористати! Нехай це буде зародок кінної сотні! Якби така постала, придалась би дуже в майбутньому...

Хутко зійшовши вниз, привітав більківських хлопців. Деяких упізнав, а інших пригадав, як називали свої прізвища. Стільки ж років уже промайнуло, як Петро відірвався від рідного села...

Маруся оповідала про останні гвалти й наскоки Ванятка та його банди, також передала Петрові прохання більківської громади, щоб не забував свого рідного села й рятував, поки ще не пізно. Ніхто із селян не був певний за своє життя, бо комісар усе відгрожувався, що село колись пустить із димом... Це саме стверджували й інші більківські хлопці. Петро заспокоїв прибулих, наказав бути терпеливими, а на все прийде свій час. Хлопці зраділи.

— А що до вас, — сказав по надумі отаман, — то добре, що ви прибули на конях. Зорганізую з вас кінну чоту, а потім, може, зробиться й сотня. Тільки кого ж із вас за чотового призначити?

Він перебіг очима по хлопцях, які мовчали, зупинив погляд на Марусі й за хвилину рішився:

— А за чотового маєте собі козака Шполенка! Бунчужний Фесюк колись проходив службу в кінноті царської армії, отже знається на тому добре! Від завтрішнього дня з вами почне муштру! У нас такий лад, що ніхто не сидить без діла, без науки. Бити ворога треба вміти. А тому треба й учитися! Хто хоче боротись за волю України, той мусить знати, як боротись

Отаман — сказав поволі, з притиском і хлопці прийняли це, як перший його наказ, а Маруся то червоніла, то блідла... Відпустив тоді кінну чоту. Правда, того ж вечора, Фесюк натякнув отаманові, що, може, це не вийде на добре! Що дівчину впізнають і злегковажать...

Його передбачування невдовзі справдилися. Хтось із повстанців образив Марусю ні з того, ні з цього. Вона сама може й зачала б цей випадок, та Гриць став у її обороні й справа дійшла до отамана.

Негайно Петро наказав збірку цілого табору і, коли повстанці вишикувалися чотами, гостро зганив винуватця. Пригадав з української історії славу оборону Буші й незабутній героїзм української жінки-сотниківни Завісної, яка під час боротьби, коли впав її чоловік сотник Завісний, комендант фортеці, узяла провід змагань у свої

руки й не здавала фортецю, аж до останньої можливості, хоч Потоцький, який командував цілою польською армією, що Буші взяти не могла, обіцяв дарувати оборонцям життя. Завісна цю задачу відкинула й коли сподівана поміч оборонцям від гетьмана Богдана Хмельницького в свій час не надійшла, а поляки вже вдерлися до міста, підірвала порохіві льохи замку і згнула з рештою оборонців славної фортеці!

Закінчуючи свою промову, отаман виявив перед усіми таємницю дівчини із села Більок і підкреслив, що цей найвищий героїзм жінки треба найбільше цінити і ним гордитися! А потім наголосив, що кожен повстанець є для другого рідний брат і побратим! І хто це порушить, того чекає гостра кара за зраду побратимства!

Так закінчив отаман, і знову в таборі завирувала перервана праця. Гриць зараз же відпросився до своїх більківців і став кіннотником кінної чоти.

Коли сонце сіло, табір заснув під охороною варт. Вони висилалися на шляхи, які вели до міста і звідкіль найскорше можна було сподіватись ворожого наскоку на повстанців. Звичайно, хтось зі старшини перевіряв ці варти кілька разів за ніч, і якимось не траплялося випадку, щоб хто з повстанців порушив, уведено отаманом, сувору дисципліну.

Отаманові не спалося. Він післав Фесюка, який мав на ніч службу, спати, а сам, захопивши карабін, з яким, як і з наганом, ніколи не розлучався, поїхав перевірити варти. Все знайшов у найкращім порядку. На одній із варт, яка складалася з трьох чоловік, zobачив Гриця. Він саме був стійковим і направив рушницю на вершника, що під'їздив, але, пізнавши отамана, засоромився.

— Спати хочеться? — запитав отаман.

— На стійці треба думати про ворога, то й сон проходить, — резолютно відповів хлопець. Отаман похвалив:

— Маєш рацію, синку! На вартовім лежить великий обов'язок! Він хоронить спокій і сон своїх побратимів! Велика це честь!

І коли отаман заслухавсь у ніч, як шуміли сосни, Гриць несміливо спитав:

— А коли ж це ми на того злодія Ванятка вирушимо?

Петро ніби збудивсь і видивився на хлопця. Він оце вже кілька днів думає про це ж саме! Хлопець ніби відчув його власні думки! Властиво, він чекає на поворот відділів Бойченка й Василя, висланих на ліквідацію «червоного» козацтва, яке ще де-не-де залишилося по селах. Розумніші й самі вже подумалися, що це ворог тільки ману

пустив, тільки обдурив їх, що вони, червоні козаки, стануть на сторожі оборони народніх прав! Зрозуміли та й повернули до домів. Але там, де відділи ці склалися з елементів злочинних, з різних покидьків села, там вони трималися советської влади, пішли цілком на службу ворогові й знуцалися із селян, мордуючи та грабуючи господарів. З тими треба було раз і на все скінчити! І отаман дав такий наказ, аби їх зліквідувати.

— Я й сам про це думаю, Грицю! От повернуться тільки відділи і якось, може й на Великдень, упорємось із тим бандитом! — »Завзятий!« — подумав Петро і рушив далі.

А Гриць почав думати, як то він дістане в свої руки комісара й буде різати його... по шматку, по шматку... за бідного, ні в чому неповинного діда!..

А потім задивився на тихе, спокійне небо, де так ясно-ясно мерехтіли зорі — більші й менші. Покійна мати казала, що то душечки... Оті більші — дорослих, а менші малих... Усіх тих, хто провадив на грішній землі добре життя! Хто чесно й правдиво проживав, не кривдив не тільки людини, але й тварин.

І понесли спогади хлопця в недавні дні, такі тихі погідні, робочі, з чесною селянською працею й турботами, аж поки оце прийшов антихрист!..

Так казали дід... І невимовний жаль опанував хлоп'ячу душу... Шу-шу-шу... шуміли сосни під налетівшим вітерком Шу-шу... А Грицеві здавалося, що це душі озиваються до нього від тих зірок, спокійних і далеких... І хлопець чув, що спокій обгортає теж і його, і пестить, і пригортає... А, може, це душа покійної матері?..

Отаман цієї ночі не міг заснути також. Провіривши варту, здійняв з коня сідло й пустив його від себе. Кінь зараз же почав смачно хрустити травою, а Петро виліз на горбок, положився недалеко могили і теж задивився на мерехтливі зорі. Хотів був плянувати наскок на Ванятка, але думки занесли цілком деінде. Занесли в далекий Київ... Згадав своє коротке щастя... Прошуміло, як цих сосен шум... Шу-шу-шу... — знову зашуміли вони. А за хвилину пролетів вітер і прийшла знов тиша й забуття...

Так! Тепер тому добре, хто минуле пустив у забуття! Треба жити тільки сучасним! Боротьбою, змаганням!.. На щось інше — часу нема! Бож і доба прийшла залізна й жорстока! От він захотів жити своїм життям і зістав покараний долею!.. Коли важиться доля України, власне, особисте треба відкинути геть!.. Шу-шу-шу... шуміли сосни.

Отаман аж до ранку вслухувавсь у той непевний шум... Чи ж не підкрадається часом де ворог? Фесюк, що над ранком ще раз перевірів варти, знайшов отамана сплячим на горбку...

* * *

Невеселі були Великодні Свята для більківської громади! Правда, мала що їсти й пити. Село було добре загосподароване ще здавна, і хоч пограбувала його Ваняткова банда вже не раз, але кожен господар, навчений гірким досвідом, поробив у закутках сховки й ховав там своє тяжким трудом запрацьоване добро... Отже, господині наварили на свято й напекли, як вимагала того прадавня традиція! Більки ж не тільки багате село, тому що більківці взагалі добрі господарі. Більки — село старе, козацьке! Селяни — з діда-прадіда козаки!.. По селу, перед самою війною, ходили перекази, як то за нападу француза (а з ним «дванадесяти язик») село вибирало козаків у похід аж під самий Париж!.. А ще до самої революції, як то комуна прийшла, подорожній завжди міг прочитати, увіходячи до села Більок, що в селі (дошка така була при вході у село) — стільки то й стільки козаків мужеської статі, а стільки і стільки «крестьян!» І цих «крестьян» була загалом якась п'ята частина! А народ у Більках здоровий! Хлопці й дівчата високі, дебели! Одним словом — козацьке село! Чого й не влюбив це село Ванятко, конокрад із «крестьян»... Хоч і приготувалися більчани до великого свята, але кожний сподівався, що от увірветься до села той конокрад і переверне усе догори ногами!..

Старий, якому вже поза сімдесятку, пан-отець Лука, весь сивий, як голуб, відправив у церкві й усенічну, й заутреню, хоч від старости частенько сідав і переривав Службу Божу, але селян у церкві багато, як колись, не було. Хіба що старі, а молодь, боячись нового наскоку, трималася по хатах.

Однак, усе пройшло спокійно! І свято зустріли по-людському, й розговорілися свяченим, а коли ще випили по чарці, то ніби й вернув втрачений спокій...

А проте великодніх веселощів не було! Хоч хлопці побудували на вигоні великодні гойдалки, ніхто на них не гойдався. Дівчата все тримались свого гурту, а хлопці свого. І кожен гурт час від часу озирався вбік Мірників, убік волости — чи часом не видно яких возів, чи коней... Які ж тут вже веселощі!..

Заводили дівчата пісню — уривалася. Затягували парубоцької парубки — і теж не виходила! Не дивно! Де ж тут до пісні! Стояла просто до вигону, вдивлялась ніби в усіх чорними дірами повибиваних і виламаних рам від вікон Шполенківська хата, колись така чепурна, гарно вибілена й розмальована синьо-жовтими фарбами. Стояла без вікон і без дверей... Ніби з докором яким вдивлялась у гурт. Стояла, як стоїть сліпа, нікудишня, безрадна людина на битім шляху! Чує рух, голоси, а сама, скалічена долею, й не знає, що ж із собою робити? Як далі бути?.. І ніякої ні від кого немає помочі й розради... .

Співи, отже, не вдавалися. Натомість, усі почали шепотіти про повстанців. А дівчата ще й передавали одна одній, як бачили востанне Шполенківну, переодягнену за хлопця, що вона була на коні і теж мала за спиною правдиву рушницю та ще й наган за поясом... Дивувались, які то часи прийшли: дівчина стала вояком!...

— Який же там з дівки та повстанець! — спробував своїм звичаєм кпити парубок Тонкошиєнко, відомий сільський жартівник, та це йому на цей раз не вдалося! Дівчата зараз же затюкали, а Ганна Перервівна, колишня подруга Марусі, ще й накинулася на парубка:

— А якого ж то біса ви, парубки, вдома висиджуєте? Лежебоки тонкошиї!..

— А що? Оце тобі відтяла! — пробували парубки взяти Тонкошиєнка на зуби.

— А ви що, кращі? — згідно зміряла увесь парубоцькій гурт Ганна Перервівна. — Сором вам і встид! Дівки за зброю беруться! А вони тільки вміють, слини пускати та халяви смалити і самогон, як свині, хлєптати!.. Козаки!.. Гниди ви слиняві... тьху на вас!

І вона сплюнула зпересердя:

— Ходімо від них, дівчата! — схопилась, а за нею й увесь дівочий гурт...

Зосталися коло самотніх гойдалок самі тільки хлопці.

— А Ганна до діла каже! — озвався хтось із хлоп'ячого гурту. — Що то в біса маємо за життя! Дочекалися «народньої» влади! Як не бувший конокрад чи якийсь злодій, то шахтар верховодять! Чесному господареві, що їх же всіх своєю тяжкою працею кормить, ані жити, ані веселощів яких ужити!.. Дійсно, одна вже хіба дорога: йти шукати й собі повстанців та бити ту всю наволоч, що жити не дає!..

Хлопці, одобрюючи цю думку, загомоніли вдоволено. Вигін спорожнів і лише вітер часами рухав гойдалки.

Свята пройшли спокійно. «Комуна» не приїздила, й селяни цілком заспокоїлися. Провідну Неділю Більки з давніх-давен особливо обхо-

дили урочисто! Так і в цьому році кожна родина на прибраних могилках, зеленню й першими квітами уквітчаних, розклала свячене й кольорові крашанки та писанки з різними візерунками. Бідніший бідніше, а багатший різноманітніше — уставили ті свої могилки, щоб після Панахиди пан-отця згадати душі померлих, з'єднатися з ними у молитві в цей »Великдень померлих«, як це в народі називано. Отець Лука переходив від могили до могили, а за ним і увесь народ усе кладовище. Співали хоч і незіспіваним хором, зате сердечним, і молитва за померлих летіла в тихе небо, таке ясне, соняшне й привітне. В перервах, як переходили до дальших могилок, з поблизького лісу доходить інший спів, неслася інша молитва — заливалися соловейки в лісовій черемсі, що своїм білим квітцям вирізьблювалася серед зелені дерев. У цьому році було стільки соловейків, як ніколи, — аж в ушах лящало від їхнього співу!

— Го-о́ спо-оди помилуй! — летіло з могилок: — Го-о́споди помилуй! — летіло у відповідь, і раптом у цей святочний мент поєднання світу живого з тим незваним загробним світом, у цей душевний настрій увірвалося щось звіряче, щось дике, щось несамовайте, як регіт, як глум диявола...

— Ні з місця!!! Всьо жратво — на красную армію!!! — кричав шахтар Обушний, зайшовши до кладовища від лісу з купою солдатів і йшов просто по могилках, топчучи в болото крашанки й свячене. За ним з наганями й рушницями перли його підвладні...

Жах пройняв білківчан, які тільки мовчки дивилися на таке нечуване злодійство... Взятко з другої сторони, крізь браму, увійшов зі своїми, п'яний, як ніч, із наганом у руці...

— Ти, сволоч!.. Що? Чи ж я не заборонив тобі твою лавочку?.. — кричав комісар, зупиняючись перед старим пан-отцем... Хвилина мовчанки була найстрашніша! Але нараз пан-отець випроставсь і, піднісши хрест, пішов просто на комісара:

— Відійди від хреста, сатано!!! — затремтів натхненний голос.

Взятко, від несподіванки, спочатку відступав крок за кроком, але, опам'ятавшись, підніс наган і всадив кілька куль у священика, а потім рештою розстрілював вже на землі його мертве тіло... Отець Лука ліг як довгий від перших же куль і так і застиг з правицею, вперед, яка тримала затиснений у пальцях хрест... Білківці тікали в усі сторони, переслідуювані кулями. Одна з них влучила у восьмирічну дівчинку. Тільце простяглося на чужій могилі і руки в останній агонії хапалися за покладені на могилі квіти...

— Забирай всьо! — кричав комісар.

І банда почала збирати з могил крашанки і свячене, зносячи на вози, якими приїхала з волости.

— Буде й у нас празнік! — сміявсь Обушний.

»Комуна« невдовзі відїхала і на спорожнілому кладовищі залишилося тільки два трупи: довгий із витягнуною рукою пан-отець і дівчинка, яка підрізаним весняним квітом розпростерлася на могилі... Самі мертві і нікого з живих! І тільки в далекім лісі відзивалося святочне життя... заливались весняним радісним гимном життя солов'ї...

Коли Ваняткова »комуна« виїхала з села, з іншої вулиці вилетів чвалом вершник і одразу погнав у напрямку Чепіївських лісів. Вершник цей був ніхто інший, як Гриць Залозний. Він сам випросився на розвідку в отамана і тепер гнав, як несамовитий, конем, аби скоріше добігти й скоріше подати отаманові вістку про нове страшне злодійство комісара...

* * *

Весело у волості! Другий день, після наскоку на Більки, п'є й гуляє без просипу, Ваняткова »комуна« (так вже охрестили її довколишні села). Столи понакривані тими скатертинами й рушниками, що забрали на кладовищі. А на них усіяка їжа, забрана там же. Дві бочки житнього »перваку« на приказ Ванятки, приготували мірниківські господарі. За столами — солдати, »червоні« козаки й гулящі молодці... Троїста музика, сороміцькі лайки, п'яні вигуки й дикі промови!.. Гуляй душа на чужому дорібку, на чужій кривавиці!.. »Хто бил нічим — той стане всім!«... Наган — це сьогоднішній закон!

Сидить, як сич, надутий шахтар, червоний і страшний з перепою... Надоїло йому це сільське товариство! А, може, й на комісара злий, що той собі кращу молодицю забрав... Встає і стукає об стіл п'ятірнею, щоб його слухали і коли гамір стихає пропонує усім до міста проїхатися і ще й там погуляти!

Охочих на це багато. Та Ваняткові не до смаку те, що Обушний, з якогось часу, все наперекір йому робить...

— Нікуди не їхати! — кричить комісар. — Зараз пошлю хлопців наловити якнайкращих дівчат, а цих повигонимо!..

Частина стає по боці комісара.

— На чорта мені здались твої селючки! Від них смердить!.. —

репетує шахтар. — За мною, хлопці! Ми в місті самих гімназисток знайдемо!..

Він устає, перекидаючи, стілець. Та комісар підскакує до нього й вихоплює наган:

— Я тут комісар!!! Гуляти, так гуляти разом!..

І посипалися »трюхповерхові« комісарські лайки... Шахтар і собі витягнув наган... І так стали один проти одного, аж тиша від страху запала довкруги...

Та Ванятко не витримав перший. Зрозумів, що Фомка не сам. За Обушним повиймали пістолі його солдати...

— Ну й їдь до міста... чорт з тобою!!! — і пішов до своєї молодиці, ховаючи наган.

— То ж то! — кинув на нього презирливий погляд Фомка й додав своїм солдатам. — За мною! До міста, хлопці!

І п'яна, озброєна до зубів, банда висипала на вулицю. З галасом, вигуками, з лайкою... »в Бога і в Матір...« повсідали на підводи, що і вдень і вночі вартували на приказ біля волости й, лякаючи людей тюканням і гуком, покотили до міста. Решта, яка позостала, розібрала собі дівчат і молодиць, почавши п'яну, дику, звірячу оргію...

* * *

Левадами, без доріг, понад очеретами, багнистою річкою, пробирався повстанський відділ. Попереду кіннотники, позаду піхота. На возах кулемети. Провадив Микола. Він знав, як добре підійти під село. В'їхали в невеличкий дубовий лісок і стали. По той бік річки, за очеретами, починалися хати. Пошептавшись з отаманом, як було умовлено, Микола й Гриць, залишивши рушниці, з пістолями в руках пішли й пропали в очеретах, які тут густою стіною в два зрости людини, закривали другий берег.

Загін повстанців заліз за деревами і завмер... Проїшла година, друга... Очерет зашумів і забулькала вода під ногами. Розвідники вернули й почали оповідати отаманові.

Для нього образ був цілком ясний. Обушний з половину банди забрав зі собою до міста і це було якраз на руку! Застава з кулеметом стоїть у крайній хаті, де й пиячить, вигнавши з неї господарів. Коло кулемета кілька чоловік. Комісар зі своїми гуляє у волості. Микола з кулеметом і з кіннотниками мусив би зайти з другого боку села, від міста й пізніше допомгти вдертися у волость. Решту, очеретами, веде

стаман. Провадить уже званою стежкою Гриць. Вози зачекають в ліску.

Оглянув кожен зброю. Чоловік за чоловіком, відділ зник в очеретах. Ішли. Часом вода доходила Грицеві по пахи. Ніс над собою рушницю й сумку з набоями, щоб не втопити, та щораз ставало плиткіше. Недалеко мусив уже бути берег. Гриць обернувся й дав головою знак. Сотник і Фесюк пішли вперед і обережно розсунули очерет. На горбку перед ними стояла хата, з якої долітав п'яний галас. Кулемет був недалеко від хати на горбочку, й коло нього лежало три чоловіки. Отаман покликав Бойченка й показав на кулемет, щось йому сказавши, а сам із Фесюком й іншими полізли в обхід хати через садок, який доходив до самої води. Десяток із відділу Бойченка залишився на місці.

Раптом із садка почувся сильний свист і зараз же за хвилину вдарила сальва Бойченкових козаків. З хати вискочило кілька солдатів з рушницями й почали відбиватися. Кулемет пустив кілька черг... Отаман кинув одну гранату, за нею полетіла навздогін граната Фесюка. Два вибухи стрясли повітря. Доскочили вікон і дверей.

— Здавайся!

Одна граната розгаратала хату, й у ній лежало кілька забитих. Ранені самі виходили, їм в'язали руки й замикали у stodолу. Коло кулемета вже хазайнували Бойченкові козаки. Заставу було легко знято!

— Хлопці! Двома сторонами вулиці, попід хатами до волости! — кричав отаман.

І повстанці, тягнучи кулемети, виконали наказ.

В цей мент збоку волости засвистіли густо кулі. Один з повстанців зойкнув і повалився мертвий...

— Кулемет на дах! — крикнув отаман і сам поліз по драбині, яку зараз десь знайшли повстанці.

Волость була яких тридцять кроків перед ними. Там метушилося кілька чоловік коло кулемета. Інші вискакували з дверей. Фесюк витягав кулемет на stodолу. В цей час отаман із повстанцями, які були ближче, кинувся на волость крізь садки й городи. Понад голови вже свистіли кулі — били повстанські кулемети.

— Вогонь! — віддав наказ, коли добігли до сусіднього з волостью двору.

— Слава-а-а! — вдарило з цього боку.

— Слава-а-а-а!.. — докотилося від відділу Миколи, який уже теж був недалеко.

— Здавайтеся, бо всім вам смерть!!!.. — ревіли повстанці, вриваючись з усіх боків у подвір'я волости.

Здавалися. Лише кілька пострілів ще впало з середини. Тоді хтось із повстанців кинув у вікно гранату. Вона розірвалася і постріли припинились...

— Шукайте комісара! — кричав отаман. — і дивіться, аби він нам не втік! А цим скрутити руки! — наказував повстанцям, і вони кинулися в'язати тих, які піддалися.

— »Виглядають бандит у бандита!« — приглядався пов'язаним.

Кіннотники Миколи тим часом привели кількох бувших червоних козаків.

— Тікаєте тепер, як щурі! — накинувся на пійманих отаман. — А раніше людей мордували!..

Почали виправдуватися, що вони вже давно тікати від комуни хотіли та комісар загрожував, що кожному кулю в лоба всадить і батьків хати з димом пустить, якщо втечуть. То ж видима смерть!..

— Я з вами пізніше розберуся! — відповів отаман і казав їх тримати окремо під вартою.

З волости долетіли крики й прокльони, а з ними змішався чийсь нелюдський вереск. Отаман обернувся й зобачив, як кілька повстанців, а поміж ними й Гриць, тягнули по сходах за волосся скривавленого Ванятка, били його по голові п'ястуками й ногами, кололи його багнетами, вибивали йому пістолями зуби... Вид був страшний!..

Притягнули й кинули отаманові під ноги, як якийсь найкращий трофей перемоги... А комісар, уже напівживий, раптом підвівся, вхопив отамана за ноги й почав цілувати їх та благати прощення. Присягався служити далі повстанцям...

Петро глянув на вбивника своїх батьків, що лежав оце перед ним в пилюці, весь у крові й нічого крім огидження до нього не почув... Сам його не хоче карати!.. Нехай карають ті, яким він стільки зла зробив... Махнув рукою.

— Беріть й робіть з ним, що хочете... Відвернувся. Та зараз же за ним усе заклекотіло, загуло. а коли стало раптом тихо, як у могилі, тоді глянув і здригнувся цілим тілом... Такої страшної помсти, він, як живе, не знав і не чув!.. Там, де за хвилину повзав біля його ніг комісар Ванятко й благав пробачення, там валялися закривавлені шматки чогось роздертого, переплетаного з лахміттям і тельбухами... Валялися поодинокі, повиривані з м'ясом кістки... Такого ще не бачив, щоб людину роздерли, як звірі, люди...

Збирався сход, скликаний наказом отамана. І коли все село стало коло волости, жахаючись пімсти повстанців, отаман гостро наказав, щоб воно зараз же вибрало собі сільського отамана з бувших підстаршин, зорганізувало охоронну сотню, і щоб отаман надіслав йому зв'язок. А також треба покарати бувших червоних козаків, як хто на кару собі заслужив і коли є яка за ним провина. А якщо ні — такі нехай зараз же зголосяться в ряди повстанців. Служили чужим — нехай тепер служать своїм!

Ці останні слова отамана багатолюдний сход покрив вигуками одобрення. Але таких, що провинилися, в селі не знайшлося, за винятком трьох, які давно вже пристали до солдатів Обушного. Отаман наказав кожного з них, при появі, схопити і приставити на суд до нього, а полонених москалів, яких було з пораненими п'ятнадцять, усіх за знуцання над селянами розстріляти!..

По хвилині за селом на них випробували кіннотники Марусі свій здобутий кулемет.

— Ну, що ж, Іване! — казав отаман, сідаючи на коня, коли довгий ряд возів рушив у дорогу до табору — на возах везли дарунки повстанцям від селян села Мірників, різну святочну їжу. Їхало теж кільканадцять нових охотників. — Ну, що ж, кажу, тепер, Іване, майже цілий повіт у наших руках, опріч міста!

— Слава Богу! Аби тільки далі трималися купи! Досі воно йде цілком не зле! Тільки двох людей за весь час згубили! Це добра прикмета. А почули б ви, пане сотнику, як люди вами задоволені! Як вас усі хвалять! А які щасливі усі, що позбулися того катюги!.. Тепер, кажуть, прийшов нам від Бога справжній Великдень!.. Дуже вам вдячні! — інформував Фесюк.

— Ну, знаєш... не хотів би я вмерти такою смертю! — здригнувся отаман. — Я й досі того образу не можу забути!.. Це ж просто жах!.. Щоб люди розірвали людину!..

— На таке він своїми злодійствами й заслужив!.. Це Божа кара!.. Їхали якийсь час мовчки.

— Чи залишилися наші два ранені у фельдшера, як я казав?

— Так. Але той, старший, хіба не буде жити. Куля в животі!..

— Що зробиш, Іване! Боротьба без жертв не обходиться, а, навпаки, їх вимагає! І так, порівнюючи, втрати у нас не великі, а діла зроблено вже багато! А що до везіння — то дійсно хтось із нас щасливий! — усміхнувся отаман. — Хіба, може, Маруся? — обернувся вбік до Шполенківни, яка мовчки їхала позаду старшини й прислухалася до їхньої розмови.

— Повстанці — і це казав Гриць — уже говорять, що отамана куля не бере! — заперечила Маруся.

— Так таки й кажуть? — підморгнув бунчужному. — А я так думаю, що це в нас щасливий чотовий кінноти!

— Де там уже в мене щастя? — відказала дівчина й одразу посумніла на виду. — Яке ж тут щастя? Зосталася одним одна на цілому світі! . . .

— Ну, то так уже й гріх, Марусю, казати! — докоряв Фесюк. — Он скільки маємо побратимів навколо! Й повів головою по відділу повстанців.

А Петрові пригадався момент, як роздирали комісара . . . Він тоді відвернувся і зустрівсь віч-у-віч із поглядом Марусі, а дівчина крутнула свого коня й погнала геть. Не хотіла знущатися над ворогом, який зруйнував їй усе життя! Відібрав мати, брата . . . родинну хату! . . . А от Гриць кінчав комісара багнетом . . .

— »Дивна дівчина!«, — подумав Петро, — »Проста, лагідна і скільки має тієї природної інтелігенції! . . .« Тільки вона одна не взяла жодного уділу в тій страшній оргії помсти! . . .«

Пошукав зараз же очима Гриця. Хлопець, мов би нічого й не сталося, переговорювався і сміявся з кіннотниками.

Петро продовжував перервану з бунчужним розмову:

— Відносно того, щоб триматися купи, як ти казав, я вже над тим думав. Як упораємось трохи, треба буде сконтролювати, чи створені по селах скрізь охоронні сотні, як я про це розіслав наказ. Обов'язати їх суворою відповідальністю спільної проти ворога, в разі потреби, дії! А то дотепер якось виходить так, що ми свої шкури за них підставляємо, а вони за нами собі тихенько сидять . . . Так далі не може бути!

Отаман і бунчужний, їдучи збоку відділу, снували дальші пляни, а повстанці затягнули стару козацьку пісню: »Гей гук, мати, гук! . . .« Пісня летіла в степи до могил, відбивалася від них і ширяла долинами.

Коли доїздили вже до табору, напереріз відділові пустилося два вершники, які голосно питалися, де є отаман? Повстанці вказали вершникам і ті погналі чвалом до середини валки.

Петро вже давно їх зауважив:

— Чи часом це не староста із Жовнів?

— Так щось мені здається, — згоджувався Фесюк.

І, дійсно, один із вершників був староста, а другий старий знайомий Фесюка.

— Пане отамане! Біда! — кричав ще здалеку староста. — Большевики на село напали! Рятуйте, як ваша ласка!

— Чекайте, говоріть ясніше, що сталося! Будемо бачити!

Відділ рушив до табору, а староста почав оповідати, як із наказу отамана сформувалася у Жовнях сотня і як вони проходили муштру разом із сусідніми селами, як були умовились, а коли сотня верталася до села, і то ціле щастя, бо якраз із міста, де взялися большевики й напали на село. Спочатку сотня добре їх чесанула, та їм із міста прийшла допомога. Там же вони й кулемет мають... Як отаман не допоможе, буде там усім кінець!

В'їздили до табору. Отаман замислився. Він цього сподівався, що в місті ворог сидіти тихо не буде і що боротьба тільки розпочалася. Покликав до себе Шполенківну.

— Шполенко! Бери своїх кіннотників, захопи й кулемет! Рвіть до села Грошей — там приготувати, аби чекали на нас, із двадцятаро возів. Коні вибрати найкращі! Далі гони до Пісків і там приготуй те саме! Там зустрінеш відділ. Гони!

І відділ кіннотників погнав...

— Іване! Опорожнити всі вози! Один кулемет і десяток людей під командуванням Миколи лишається в таборі. Людей на вози і гайда!

За хвилину вже опорожнювалися вози й витягалися один за другим. За десять хвилин впала команда — сідай і гони! Заторохкотіли вози на лісових дорогах, ударяючи колесами об коріння старих дерев. На кожному возі по восьмеро повстанців.

— В нашого отамана добра голова! Таке придумав. Надвечір за Грошами будемо... — гомоніли повстанці.

Були ще раніше! В Грошах чекало під зброєю двадцять возів, запряжених парою коней кожний. Пересіли й погнали далі, аж за возами курило.

— Щось нашим повстанцям дуже спішно! — дивувалися селяни, дивлячись услід. По селах падав наказ:

— Охочі, доганяй на Жовни!

В Пісках пересіли знову на свіжі коні, з якими чекав відділ кіннотників.

— Дякую тобі, Марусю, за справність! — крикнув отаман, коли повстанці розташовувалися на возах. Дівчина спалахнула на лиці й від'їхала скорше до кіннотників.

— От тобі й дівка! — казав хтось позаду. — Така й хлопцеві утре носа!

— Особливо, коли він такий довгий, як у тебе, Легоре! — додав Бойченко, звертаючись до повстанця із свого відділу.

Увесь відділ, як один чоловік, зареготався.

Петро оглянувся на цей сміх. »Добре, що мають такий гумор, значить є довір'я до проводу! А це найголовніше!« Поділився своєю думкою із Фесюком.

— Та й не помиляються, коли вірять! — відповів той. — Ви ж таке сьогодні придумали, що нікому до голови й не прийшло б!

Петро тільки всміхнувся. Свіжі, добре відпасені коні гнали, як вітер...

— Аби тільки поспіти на час, — відповів Фесюкові, стараючись перекричати стукіт коліс.

Поспіли і то в самий раз! Коли в сутінях травневого вечора доїхали до добре їм знайомого ліска, почули рідкі постріли з села: воно ще боронилося, хоч і рештками сил... Горіло. Оборонці навмисне запалили стодолу на середині села, щоб видно було рух ворога, який уже півсела зайняв. Час від часу зривався вогонь ворожого кулемета, а потім відізався і другий.

— »Мають два кулемети!«, думав Петро, обсервуючи з узлісся перестрілку.

— Бойченко до отамана! — передавали по відділу.

Він з'явився миттю.

— Слухай, Семене! Бери свій відділ і підсиль оборонців села. А я спробую обійти їх ззаду і вдарю звідтіля, як буде світати. Візьмемо їх у два вогні!

Бойченко зараз же рушив і не пройшло й кільканадцяти хвилин, як уже почав бити його кулемет, а з ним і рясна стрілянина. І, коли вона нараз втихла, запанувала на якийсь час цілковита тиша. Видко ворог, не сподіваючись такого, почав відходити. Так воно й було, бо пізніше почали по селу бити ворожі кулемети вже з горбів, які були за селом.

— Відійшли! — всміхнувся отаман. — Ніч тепер коротка, а ранком ми їм покажемо зуби! — казав Фесюкові, обходячи далеко ярами за селом. А тоді звернувся до відділу:

— Хлопці, як дійдемо до лісу — зашитися там, не говорити й не палити!

В лісі залягли купою, обставившись кулеметами.

Ніч минала. Часом з боку села й з горбів, які були тепер попереду повстанців, спалахували поодинокі постріли. Надійшов зв'язок від Бойченка — у нього було все гаразд.

Петро знав, що означає цей хвилиний нічний спокій. Ворог при-
чаївся, щоб обманути селян. Зате завтра, по видному, він ударить
усіми своїми силами! Поміж горбками і лісом якась гущавина й
кілька сосен. Якби долізти туди і зайняти, якщо там іще немає ворога,
от би звідкіль удався б напад!..

Двома лавами полізли в напрямку кущів. От уже й вони, але що
там у гущавині? На знак отамана Фесюк із двома повстанцями по-
плазували до гущавини. Світало... Нараз заклекотіли ворожі куле-
мети й рушниці. Це почався наступ. Добре! Ми вийдемо, якраз їм у
спину! І вони в русі вперед, не думатимуть про своє запілля!.. Добре!

В цей мент зашелестіли кущі. Фесюк добіг до отамана й зашепотів:

— Там, на краю, здається штаб... Не багато... Може з п'ятеро
людей... мають телефон!

— Гарзд! Візьми з десяток певних козаків!.. Приготувати гра-
нати... Решта — за нами!

Хвилини тягнулись такі довгі. Нарешті, бунчужний підліз з при-
значеними повстанцями. Отаман глянув позад себе... Бойченко,
Василь, Легор, Гриць, ще пару менш знаних... Добре!

Повзли. А там бій розгорявся на повну пару... Фесюк, який повз
попереду отамана, обернувся й хитнув головою. Петро підповз і
розхилив кущі. Під соснами лежало двох і один щось лаявся у теле-
фонну трубку. Петро кинувся вперед:

— Руки догори!

Той, що лаявся, відкинув трубку й хотів ухопити свій наган, але
на нього вже накинuloся кілька повстанців і придавили його до
землі... Другий мужчина великого росту, дав себе легко роззброїти.
Трьох зв'язкових пов'язали.

— Хто ви такий? — спитав Петро, звертаючись до полоненого
і вдивляючись в інтелігентні риси його обличчя. Дивувався спокоеві,
з яким той заховувався.

— На жаль, я зараз виконую ролю коменданта цього куріня, що
наступає на село... А це — комісар, один із тих, які проливають
невинну кров за чорну ідею комуни!.. — різко промовив незнайомий.

— Сволоч! — обізвався на це вже зв'язаний повстанцями комісар.
Петра відповідь коменданта куреня дуже здивувала:

— То ви не большевик?

Незнайомий підтвердив це хитанням голови.

— То чому ж ви знайшлися тут, до того ще як командир больше-
вицького відділу?

— Я бачу, що я маю до діла з інтелігентною людиною, і ви мене

мусите зрозуміти: Я — князь Оболенський! Моя мати була придворною дамою при розстріляній большевиками цариці... І мою матір теж вони розстріляли!.. У мене не може бути до цих червоних дияволів нічого, як тільки почуття помсти! Звичайно, ви, як отаман повстанців, а це я бачу, можете мене розстріляти... Я цілковито зданий на вашу постанову... але, повірте мені, що я опинився в положенні червоного коменданта припадково!.. І до того ще одне: я цілком симпатизую українському народові в його боротьбі!

Звичайно, князь говорив російською мовою, і Петро також у розмові перейшов на неї. Він якийсь час роздумував над словами дивного бранця, а тоді промовив:

— Добре!

Чи можете нам тоді хоч трохи допомогти?

— Якщо будете мати до мене довір'я! — відповів князь, тримаючи ще руки догори й опустивши їх на приказ отамана.

— Скажіть, скільки сотень наступає?

— Три сотні, в кількості триста душ, при трьох кулеметах, один з яких зіпсувався. Четверта сотня залишилась у місті, більше військ там зараз немає.

Задзвонив телефон, і отаманові промайнула думка:

— Коли для вас не буде це неможливе, дайте наказ, щоб наступ був припинений і щоб сотні відходили на цей лісок...

Князь хвилину надумувався, а потім рішуче взяв трубку й повторив у неї наказ отамана. В цей час комісар вирвався з рук козаків і хотів кинутися до телефону, але Бойченко вдарив його по голові наганом і він упав.

— Повісити! — крикнув отаман, і повстанці зараз же потягнули комісара геть.

— Один із сотенних старшин вимагає підтвердження наказу комісаром, зашепотів князь Оболенський. — Що накажете робити?

— Скажіть, князю, — без надуми відповів отаман, — що комісара викликано до міста, бо під містом з'явилися повстанці і ви ніби маєте наказ комісара спішно йти на відсіч місту...

Оболенський усміхнувся:

— Ви, певно, були старшиною царської армії?

І, коли отаман не заперечив, повторив у трубку:

— Під найвищою карою, наказую виконання!..

— Дякую! І вам, князю, цього не забуду! — сказав отаман, даючи наказ готуватися до бою...

— Підпустити їх на двісті метрів і тоді відкрити вогонь! Хотіли української крові — хай своєї нап'ються!..

Залягла тиша. Видко було, як лави повернули від села і відходили хутко назад і як тратили своїх бійців під обстрілом із села. Підходили ближче й ближче... Вже можна було розпізнати окремих людей... От вже сотні почали сходитися в колону. В цей мент пролунав постріл з отаманового нагана, і на цей сигнал зірвалася раптом лявина пострілів... Червоноармійці густо падали вбиті й ранені... Аж нараз до повстанців донісся жажливий крик переляку й усе, що ще жило, пішло врозтіч полями, аби скоріше вирватися з обіймів смерти, яка несподівано з'явилася з-під тих поодиноких дубів і сосен, із тієї зрадливої гущавини...

Далеко не всім удалося зникнути за сусідніми горбками, а потім у лісі, за селом. Кінний відділ Марусі дігнав не одного! Розгром ворога був повний! Все село йшло отаманові назустріч і вітало його радісними криками. Отаман згадав про князя й звелів його покликати до себе. Оболенський зараз же підійшов.

— Дякую, князю, за вашу поміч! Вірю вам, що ви змушені були рятувати ваше життя службою у червоних!

— Якби ж то ходило тільки про мене! — сумно всміхнувся князь. — я рятував тим самим і життя моєї дружини, з якою ми пробиралися на південь і разом потрапили в большевицькі руки... Але про мене потім! Чи ви добре обшукали комісара? При ньому були якісь таємні папери... Він усе їх ховав на грудях. Я мушу вам теж сказати і про те, що в цім селі є советський агент — вчитель! Це він, власне, подав відомості, що сотні із найближчих сіл пішли на спільне навчання й тому наказано мені було захопити село! А як буде спротив — пустити з димом!.. Уявіть собі, яка б то для мене була приємна робота!

— Он що! — здивувався Петро, все більше проймаючись симпатією до князя. А потім гукнув до Фесюка: — Іване, візьми пару людей і обшукай повішеного комісара! — у нього мусять бути на грудях заховані папери!

Бунчужний зараз же повернув до гущавини. На середині села повстанці перемішалися із селянами. Крім веселого гомону, тут чулися також плач і лемент. Кілька селян з оборонної сотні лежало вбитих, також упало й два повстанці з відділу Бойченка, що мусив на себе прийняти найбільший вогонь.

— Оце все, що ми знайшли! — догнав отамана Фесюк.

Отаман узяв папери й почав їх уважно переглядати. Крім партійного квитка комісара, він знайшов наказ про способи боротьби з

повстанцями й організації в місцях повстання сексотів, як і винагороди за шпіонаж, а нарешті наткнувся на щось дуже цікаве, аж зупинився, читаючи, на вулиці...

— Як раз ось тут те, про що ви, князю, говорили!!, — передав Оболенському.

Той перечитав. Це було донесення вчителя до ревкому. Отаман зараз же дав зарядження Фесюкові з десятком повстанців за всяку ціну знайти вчителя, а сам із князем зайшов до дому старости перекусити, бо дуже вже староста запрошував.

— Дякую вам, пане старосто, але тільки перекуска мусить бути дуже коротка, бо в нас сьогодні ще має бути багато роботи!

Отож випили по кілька чарок і закусували наскоро.

— Чи давно у вас учить ваш учитель? — питався отаман старости, перехилиючи чергову чарку.

— Не дуже! Тижнів оце зо три, як прислали з міста, бо довго в нас таки вчителя не було!

— І що ж він — українець?

— Та ніби... дітей же по-нашому вчить.

— Ну, а як він до людей взагалі?

— Та його люди мало й бачать, бо він, як скінчить науку, то все до міста їздить.

— Коні бере в селі?

— Та ні! Він же колом їздить... Коло має — поглядав уже з деяким здивованням староста на отамана, який так дуже цікавився вчителем.

— А чи ви його письмо бачили? — допитувався далі отаман.

— Аякже! Оце кілька днів тому мені передав один із школярів від нього картку, аби дров привезли до школи для кухні.

— Так оце його письмо? — показав отаман кілька написаних речень.

— Та певно ж це його рука!

— Ну, так от що. Слухайте, старосто, спочатку цей пан мене попередив, а тепер я вже й на письмі доказ маю, що той ваш учитель — це сексот і большевицький агент! Ми знайшли його листа до ревкому! Це він, власне, на село нещастя спровадив! Це через нього стільки крові пролилося!.. Ось, гляньте на його донос!

Він подав старості папір і, коли збентежений староста перебігав текст написаного здивованими очима, додав:

— Збирайте зараз же сход! Суд відбудемо швидко, бо нам, повстанцям, уже в дорогу час! Чекають на нас важніші справи!

Староста, як ошпарений, вискочив із хати. За ним отаман і князь пішли до зборні. Тим часом село блискавкою облетіла вістка про зрадника, який, передчуваючи небезпеку, хотів був тікати, але потрапив до рук повстанців уже пійманий кіннотниками тоді, як гнав ровером. Кіннотники вели його тепер, блідого й переляканого, до зборні, а розлючені селяни йшли слідом, вимахуючи п'ястуками...

Сход гнівно шумів, вимагаючи суворого присуду. Цей присуд запав дуже швидко: за смерть десятка селян і двох повстанців — смерть зрадникові!..

— На смерть? — спитався отаман.

— На смерть!!!

Отаман дав знак кіннотникам:

— Відвести його там, де вже один висить... Нехай йому буде заплачено за його криваву працю!..

Привели двадцять п'ять полонених. П'ятьох із них упіймали кіннотники. Чотири було тяжко ранені, їх привезли на возі. Полонені стояли, похиливши голови. Від своїх переможців вони не чекали нічого доброго.

— Чи є поміж вами українці? Як є, виступіть уперед.

Виступило п'ять, — один старшого віку, решта молоді хлопці. Мали винуваті обличчя.

— Чи ви самі пішли, чи вас мобілізовано? — спитавсь гостро отаман.

— Мобілізовано... — озвалися несмілі голоси.

— Не хотіли! — сказав за всіх старший віком. — Та коли розстріляли з десятків — мусили!..

Отаман подумав:

— Хто хоче, вертай до дому, а хто хоче — може пристати до нас!

Зраділи, як малі діти.

— Куди вже там вертати! Повернеш до села — підеш під ревтрибунал! Коли вже ваша ласка, то краще буду тут зі своїми гинути, як за них! — казав старший віком. Решта пішла за його прикладом. Отаман наказав Бойченкові прийняти їх до свого відділу. Дякуючи за ласку, пішли.

Москалі стояли понури й чекали неминучого присуду.

Отаман звернувся до них:

— А ви як? По мобілізації пішли, чи може добровільно служите комуні?

— По мобілізації! — була одногосна відповідь.

Отаман уважно переводив очі з обличчя на обличчя. Здавалося, що говорили правду. Може й не всі, але хіба пізнаєш?

— Слухати сюди! Я буду говорити вашою мовою, бо, може, хто нашої мови не зрозуміє! Отже за ваш напад на українське село, я мусив би вас усіх покарати смертю!.. Бо був цар і була неволя! Прийшла революція і принесла волю і вам, москалям, і нам, українцям. І ваш народ, і наш народ побудували собі вільні держави! Чи ж не могли ви жити самі, а ми самі? Чи не могли б ми жити, як добрі сусіди? Ми ж не пішли на вашу землю! А ви на нашу землю прийшли! Ми ж не грабуємо й не мордуємо ваших людей! А чому ви мордуєте наших? Ми хочемо волі і свободи! Хіба не хочете їх ви? Чому ж насильно нам несете на багнетах свою криваву комуну?.. Знайте! Народ український увесь повстане, як повстали ми! Буде бити ворога на своїй землі, як оце б'ємо ми! Зо всіми сусідами хочемо жити в мирі! Але ніхто нехай на нашу землю не йде!.. Буде її мати досить, аби своє тіло прикрити, як он ті, що там на полі ще лежать... Їх там ціла купа! Старосто! Я про вбитих забув: поховати їх у братній могилі там, під лісом, — згадав отаман — а потім продовжував:

— Так от знайте: український народ увесь повстане й виборе собі свою державність і волю!.. А покищо — око за око і кров за кров! Я дарую цей раз вам життя, але йдіть і розкажіть про те, що я тут казав, вашим товаришам!.. Ідіть!

Полонені стояли бліді й німі якийсь час, а потім кинулися на коліна й цілували землю, присягаючи, що більше воювати проти українців не будуть...

Отаман наказав нагодувати полонених і дати їм вози, а двом вершникам провадити їх під місто. Ранених наказав лікувати, аж видужають.

Почував себе стомленим вкрай. Коло старостиної хати зустрів отамана князь:

— Дякую вам, пане отамане, за вашу нечувану ласку до моїх земляків! Напевно більшість з них ні в чому неповинна! Вони — загіпнотизовані комуністичним терором! Переконаюся, що мав щастя пізнати вас, як правдивого повстанського українського лицаря!..

— Лишіть компліменти, князю! — посміхнувся отаман і махнув рукою. — На жаль, не кожен росіянин так думає, як ви...

За обідом у старости засиділися довше, й Петро відзискав страчену енергію. Коли ж пізніше його відділ вирушив із села, усеньке воно вийшло на вигін і сердечно прощало свого спасителя...

Їхали з князем попереду на конях. Князь оповідав свою історію.

... — Як заарештували мою матір, що була фрейліною при дворі, ми втекли з Москви і пробиралися на південь. Все нам удавалося, аж на станції у цьому місті нас виявила »че-ка«... Тримали у в'язниці, а потім запропонували: або, як ти полковник, приймай наш курінь і служи советській владі, або розстріл... Що ж! Чоловік завжди живе надією... Та й шкода було дружини... Прийшлося вибрати перше!.. От така моя трагедія!

— Що ж ви думаєте далі робити, князю?

— Якщо буде ваша ласка і якщо відпустите мене, буду далі продовжувати намічений шлях... тільки...

— Тільки що? — підказав отаман, бо князь замовк.

— Не знаю тільки, як повідомити дружину, щоб вона якнайшвидше теж тікала, поки не виявить та ж »че-ка«, що я перейшов на сторону повстанців...

Отаман хвилину подумав, а тоді сказав:

— Знаєте що, князю... ви сьогодні нам допомогли знищити три сотні ворога, і було б з мого боку великою невдячністю, коли б я вам не відплатився!.. Однак, я дещо хочу в'яснити... Чи ви знаєте кого-будь з оточення генерала Денікіна?

— Особисто з ним знайомий!

— Тим краще! Тоді мушу вас зобов'язати насвітлити перед генералом нашу боротьбу й попередити його, аби він не повторював, щодо України, помилки царських часів! Інакше виникне трикутник! І кожен буде в тому трикутнику битися аж на два фронти! На цьому виграє тільки той безкомпромісовий червоний молох!.. Ви ж хіба зазнайомилися з настроями повстанців?

— Я орієнтуюся дуже добре, пане отамане, й, повірте мені, прикладу всіх старань, щоб це все в'яснити. Будьте певні!

Довгий час їхали мовчки, аж почало темніти.

— Ви казали, що війська у місті залишилося небагато? — нарешті озвався отаман.

— Залишилась усього одна сотня з мого куріня. Ну, й відділ »че-ка«. Яких тридцять людей. Другий курінь вислали на фронт.

— Не знаєте причини, чому?

— Щось там не дуже добре...

— Хіба Денікін розпочав наступ?

— Так, але не тільки справа в Денікіні...

— Повстанці?..

— Так, розуміється, і повстанці, але також українська армія десь уже під Проскуровом...

— Як так?

— Хіба ви нічого не чули? Власне, рештки армії Петлюри ідуть із галичанами, що відступили перед поляками з Галичини. Війська їхні з'єдналися і, знаєте, це не абияка сила!.. Принаймні є відомості, що большевицький фронт перед ними у відступі й поніс великі втрати... Для вас це є хіба приємна новина?

— Так, князю! Не абияка! Сердечно вам вдячний, князю! Це нас скріпить на душі!

Отаман повеселішав, але ненадовго:

— З того виходить, що вони, ці обидві, з'єднані українські армії, наступатимуть на Київ? Денікін, безперечно, теж націлівся на Київ!.. Тепер, коли буде потреба, можуть об'єднатися повстанці Чернігівщини (Маруся Соколовська й Ангел), до них пристане Зелений, а я тут мобілізую всі мої села... Це все буде вага на українські терези! І що станеться тоді, коли Денікін ці сили зігнорує?.. Бачите, я маю рацію, звертаючи вашу увагу вплинути, де треба... Бо, коли б ці протибольшевицькі сили почали поміж собою боротьбу — вона закінчиться катастрофою!.. Денікінові дорога звільняти Москву! А наша — визволяти Київ!.. Росія постане на своїх землях! Україна — на своїх! Таким тільки чином знищимо комунізм. Інакше... буде зле!..

— Цілком поділяю ваші глибокі думки, пане отамане, і постараюсь оправдати ваше довір'я! — сказав, по надумі, князь Оболенський.

— Щодо вашої дружини, то я завтра ж пішлю своїх людей... А як ви думаєте, — несподівано для князя перейшов отаман до другої, теми, — чи вдалося б мені захопити з наскоку місто?

— При вашім умінні провадити повстанців, що мені прийшлося бачити під Жовнами, це вам тяжко, я думаю, не буде!.. А, власне, з якою метою ви хотіли б заволодіти містом? Хіба ж не для того, щоб його потім тримати в своїх руках? Залізниця — це для вас найгірший ворог в даних умовах! Бож по ній червоні можуть завжди кинути на вас один чи другий бронепотяг, або перекинути на вас більшу частину та ще й з гарматами... І в тім, і в другім випадку ви понесете тяжкі втрати й змушені будете місто віддати їм назад. Чи ж не так?

— Так! Ви маєте, князю, цілковиту рацію! Ні, тримати місто я не збираюся, Я хотів би знищити черезвичайку, випустити в'язнів із в'язниці. Це викликало б у повстанців почуття їхньої сили!.. При тому треба було б знищити й мости.

— В цьому я з вами погоджуюсь. Але як зі знищенням? Чи ви маєте піроксиліну?

Отаман признався, що, на жаль, її не має.

— Так тоді зле! Я щось не чув про неї у місті... Якщо ви розберете шини, їх не тяжко за кілька днів направити. Хіба звалити на міст паротяг, але ним теж забльокуєте колію не надовго! Найкраще мости зірвати! І робіть це скорше, поки у місті невеликі сили червоних!

— Дякую вам, князю, за добру раду! — потиснув отаман Оболенському руку.

Під'їздили до табору, як почало розвиднятись. Отаман сказав князеві написати кілька слів до дружини та на іншому папірці її адресу й вказав на ліжку в тій землянці, де сам мешкав. Не лягав відпочивати, а пішов до табору й давав зарядження. Думав кого б післати на розвідку до міста? Рішив післати Шполенківну й Гриця, які радо на те пристали. Маруся передяглася за дівчину, а Гриць у своїм хлоп'ячій убранні ніяк не нагадував повстанця. Зараз же вирушили в подорож, і аж тоді отаман ліг відпочивати.

Минуло два дні. За цей час отаман розіслав на всі сторони відділи по дальших і ближчих селах із наказом, аби охоронні сотні присилали свій сталий до нього зв'язок. Під страхом кари, встановив загальний обов'язок підтримки себе на всякий напад ворога: чи то з міста, чи з дальших сторін. Наказав довге биття дзвонів із дзвіниць на той випадок. Якби напад був із міста, цей дзвін мав іти вглиб, а як з іншого боку, дзвони йшли б у напрямі міста. Послані відділи були контролем отамана готовости охоронних сотень, які мусили проходити часте навчання й бути готовими до оборони самих себе, як і готовими в похід, якби його призначив отаман.

З одним із відділів захотів поїхати й Фесюк. Петро давно не розлучавсь зі своїм побратимом, і ця дводенна його відсутність дуже докучала. Почував себе самотнім, не дивлячись на присутність князя, з яким подовгу розмовляли, сидячи на улюбленім Петром горбку.

Князь починав уже нетерпеливитися, що нікого так довго немає з міста, і побоювався чи не трапилося якесь нещастя з його дружиною, але отаман заспокоював його.

— Властиво, я довго не знав кого післати до міста, та виручила мене наша Маруся!

І, коли князь дуже був здивований присутністю дівчини поміж повстанцями, отаман пояснив, що це комендант кінного відділу.

— Дуже спритна й інтелігентна дівчина! — похвалив отаман. — Родину її вимордував комісар Ванятко — ви ж, напевно, чули про того бандита? (князь підтвердив це). Його ж за те й розірвали пов-

станці! Так, розірвали на шматки! — підтвердив ще раз, коли князь видивився на нього.

— Мені дуже подобався її плян, — продовжував отаман зі сміхом, — вона в селі Грошах візьме у знайомої зернят і піде з хлопцем продавати їх серед червоноармійців... ну й все вивідає!

— Хитра! — засміявся і собі князь. — Ви думаєте, що вони сьогодні повернуть?

— Думаю, що надвечір.

Отаман не помилився. Сонце тільки починало сідати за лісом, як заторохкотів візок. На ньому під'їздили до повстанчого табору Маруся, Гриць і якась дуже гарна пані, на вид якої князь вітром злетів з горбика й обійняв, вітаючись. Четвертим був господар із села Грошей.

Маруся зіскочила з візка й по-військовому відрепортувала своє прибуття. Отаман відвів її набік. Все виходило гаразд. Продаючи насіння з Грицем, Маруся зібрала всі потрібні відомості, де, як і скільки стояло в місті большевиків.

— Краще б ти не вдягала військового убрання, Марусю! — захоплено сказав отаман, обіймаючи поглядом стрункий стан дівчини.

Маруся вся зачервонілась і хутко пішла до свого відділу, а отаман підійшов до Оболенських, і князь познайомив його з дружиною, яка почала дякувати отаманові за рятунок чоловіка і її. Запросивши її до своєї вбогої землянки отаман перепрошував, що бідний український повстанець кращих палаців не має.

— Зате має багаті українську душу і серце! — зауважила княгиня Оболенська й почала знову дякувати.

Отаман віддав до диспозиції свою вбогу землянку, а сам перейшов до загальної землянки повстанців відділу Бойченка, який поїхав виконувати отаманів наказ.

Пройшло ще два дні, за які обдумувався плян подорожі Оболенських. Отаман радив покищо подорожувати тереном, який займають повстанці Зеленого, а потім дорогою, якою вже подорожували вони колись із Фесюком. Це дещо продовжувало подорож, але так безпечно можна було дійти аж під Білу Церкву. На всякий випадок князь мав підроблені большевицькі папери.

Отже отаманів плян Оболенські прийняли з подякою. Отаман дав їм трьох вершників-провожатих із Василем Петриченком. Василь мав листа до вчителя, з яким познайомився свого часу Петро, коли вони мали таку лиху пригоду, яка малоощо не закінчилася трагічно, як їх прийняло пограбоване село за большевиків. Василь мав віддати

цей лист і принести отаманові відповідь від отамана Зеленого. В листі Петро розпитував про наступ української з'єднаної армії від Проскурова, та про пляни отамана Зеленого на той випадок, як українська армія наступатиме на Київ. Пропонував отаманові Зеленому спільні дії проти ворога, чи ворогів, коли б Денікін виявив свою ворожість. А взагалі — підтримку й зв'язок.

Одного теплого травневого ранку Оболенські від'їхали в супроводі вершників-повстанців. Прощання було дуже сердечне. Княгиня дякувала отаманові за все й обіцяла, чим зможе, допомогти. Рахуючи на свої впливи, те ж саме обіцяв і Оболенський. Петро стояв на своїм горбку й махав рукою, аж поки не зникли в лісі. Як то дивно! Часом і серед ворогів знаходяться люди, яких не рахуєш ворогами, а навпаки!. Почував ще більше свою самотність, бож Фесюк щось не вертав.

Та якось надвечір бунчужний повернув зі своїм відділом перший. За ним повертали інші відділи. Коли зійшлися до отаманової землянки коменданти й почали докладати, перед отаманом виявилася повна картина, якими силами, на всякий випадок, він диспонує...

Понад двадцяттеро сіл визнавало його зверхність, а поміж ними були й такі, що мали по півтори, по дві тисячі мешканців!.. Правда, не скрізь було усе гаразд!.. Не скрізь на місцях знаходилися отамани охоронних сотень. Відмовлялись, або й очолювати їх не було кому. Пара сіл зовсім не схотіла коритися жодним наказам, і з ними отаман рішив пізніше порахуватися...

Загальне вражіння було все ж таки задовільне! Багато сіл пристало до повстанців після поразки москалів під селом Жовнами. Бойченко, вже відходячи, згадав, що село Гроші просило в отамана про якусь сталу підмогу, бо було до міста найближчим селом, а тому грошівчани боялись якогось несподіваного випадку проти них. Отаман із проханням погодився і звелів Бойченкові зі своїм відділом і кулеметом підсилити, після відпочинку, охоронну сотню в селі й при тому підморгнув Бойченкові, що, мовляв, отаман гадає в дуже короткому часі спіткатися з ним у селі...

Коли коменданти розійшлися, Фесюк признався, що він не є задоволений з організації в деяких селах охоронних сотень. Чому? Петрові не треба було про це багато говорити... Він вже давно обсервував це прикре явище: сільська інтелігенція, в данім випадку вчителі, а деякі з них бувші прапорщики, а то й поручники колишньої царської армії (таких знав отаман кількох), чомусь сторонилися від проводу й праці в охоронних сотнях. Чи не вірили вони в успіх

повстання? Чи, може, хотіли забезпечити себе, на всякий випадок, (о, наївні люди!), від помсти збоку большевицької влади, але відговорювались і відмовлялись тим, що вони мають обов'язки виховувати та вчити школярів і т. д. Отже, бракувало в проводі старшин! Тоді, коли вони ж були на місцях!.. Це давно відчував отаман і дивився на те все лихим оком!

— Бачиш Іване! От пізнавай нашу українську дійсність! За царя ніхто з них і не подумав, аби десь сховатися! І, бач, ішли до війська, йшли на війну й життя своє складали за пухлу душу! А сьогодні? Ото ж бо воно й є! Розпустила їх, скалічила ота наша «революційна» українська влада! Оце наслідки її... розбалакування, маніфестів, відозв, уговорювань і тому подібне! Треба було сильної руки! Треба було державного чину! А не тих відозв і маніфестів! Зрештою, бачили ми й на собі відчули всю ту соціалістичну дурійку! Там мобілізували, тут не мобілізували! Десятки йшли, тисячі тікали! І не було ніякої кари! Ніякого примусу! Можна було так державу збудувати? Ні! І сто тисяч разів — ні!!!

Отаман ходив великими кроками по землянці і шорсткі, але правдиві, слова його вилітали, неначе кулі з кулемета, били й різали, аж здавалося Фесюкові, від них свистіло...

— Гей, Іване, Іване! Не маємо ми подостатком української свідомої інтелігенції!.. Не цих учителів, професорів, директорів, які навіть і говорять по-українському й українцями себе звать (а якже!), а тих, що таки дійсно душу й тіло віддали б за українську ідею там, де було б воно потрібно, а власне в боротьбі за волю українського народу і за його державність! А таких тільки сильна влада породити може! Не така, яка нас вела й до руїни привела!.. Не така, яка нам Пащенків призначала за провідників! Паценка пам'ятаєш? Ха-ха-ха!

Отаман зловіщо реготався, аж Фесюкові чомусь зробилось прикро.

— Пам'ятаєш? Народній учитель і «ес-ер»... А потім шкіру з жидівського заводу реквізував, а далі іншим жидам спродав... Го-го! Мусіли бути за ту шкіру грубі, грубі тисячі!!! От до чого довела та «говорильна», з партійними квитками влада! От до чого довела! Україну згубила!.. Так, Іване! Сильну нам треба державну руку! Українського монарха треба! Хай це буде князь, гетьман чи король! Не справа в назві! Гетьман Богдан Хмельницький, як поклав був Польщу на коліна й будував українську державність, любив казати: «Козак провинив — кара на горло! Завинив князь чи полковник і того на горло скарати!» Оце така має бути влада! Однаковий для всіх

закон і одна відповідальність за злочин і провини! А в нас цього не було — і все пропало!..

Отаман замовк і довго ще ходив, аж змучився і присів на лавці.

— А щодо наших вчителів, отих царських бувших старшин, що за школярів ніби ховаються, то, скажу тобі, дай мені трохи в пір'я обрости — го-го! Я їх змушу стати під моїми наказами!.. Змушу! Або підуть мені допомагати, або буде з ними те, що було з учителем у Жовнах!..

Він заскреготів зубами.

В землянці якийсь час стояла тиша, аж нарешті озвався Фесюк:

— Чи не казав щось вам отой Оболенський про Петлюру?

— Так! Ми ще говорили з ним по твоїм від'їзді. Признатись, мені якось впрост у голові не вміщується, що ті відділи, які ми з тобою залишили тоді в тому катастрофальному відступі, не тільки не розбіглись, а існують та ще й провадять наступ... Але Оболенському я цілком вірю! Він мусив бути добре поінформований!.. Правда, він казав, що в тому наступі об'єдналася галицька армія, що відійшла під тиском поляків через Збруч, із частинами наддніпрянців, які до Збруча відходили... Треба признати, Іване, що українська інтелігенція з Галичини в більшості патріотична, не як оця наша!.. І взагалі свідоміший там загал! От хоч би »Січові Стрільці«! Під час війни з німцями це ж в Галичині вони повстали! І в них, і в нас — зовсім інший характер! Вони вжилися в невеличкий, порівнюючи, клаптик території — Галичину і тому, може, вони більше з'єднані, більше дисципліновані! А ми — степ, широкий, безкрай! Тому в нас така розперезаність, роз'єднання, а часом хаос і анархія... я б сказав! Але їхній консерватизм у поєднанні з цією сьогоднішньою наддніпрянською революційністю, може, дасть те, чого в нас досі бракувало!.. Може, почнеться дійсне будівництво, а не різні дурні експерименти, як досі... Може, полки вестимуть уже старшини-фахівці, а не партійні »Пащенки«! Може, вгорі теж візьмуться за розум? Хочеться вірити, що так!.. Тоді наступ з'єднаної української армії підтримаємо ми, повстанці (я про те писав у листі до отамана Зеленого, аби нам поєднати наші сили!), і ворога цілковито знищимо, як переправлятиметься через Дніпро!.. От тільки яке становище займе та третя сила? Отой білий москаль Денікін? Ніхто цього сказати зараз напевно не зможе!..

Старшині принесли обід. Розмови припинилися, і, вже давно голодні, вони почали заїдати смачний зелений борщ, а потім кашу зі

шкварками. Тепер з їжею табір стояв цілком добре — мав дві військові кухні, здобуті в селі Жовнах від москалів.

— Чи знаєш, Іване, — по обіді сказав отаман, — як тебе не було, я тут дещо уплянував у справі нападу на місто...

— А чи то варто? — по надумі, запитав Фесюк. — Чи не понесемо ми там великих утрат?

— Треба зробити так, щоб ці втрати були якнайменші! — заперечив отаман. — Але, однак, захоплення міста, на мою думку, виправдалося б. Поперше, це додатньо вплинуло б на всі наші повстанські відділи!.. Повстанці аж тоді відчували б свою силу!.. Ну й уміння проводу!.. Мали б більше довір'я до нас із тобою! А це нам дуже й дуже потрібне у дальшій нашій боротьбі!.. Подруге, мені донесла Шполенківна, що в місті, після поразки москалів у Жовнах, почалися переслідування й арешти цілковито ні в чому невинних людей, яких катують і мордують чекісти!.. Треба б, аби вони понесли з наших рук належну їм кару!.. І це піднесе в очах і сіл, і міста наш авторитет!.. Потрете... бач, нам треба зірвати два мости на залізниці (чи то нам вдасться — побачимо!), бож на випадок якщо підійде фронт (ведеться ж наступ і української армії й Денікіна!), щоб не міг ворог, маючи в руках залізницю, кинути на нас переважаючі сили й нас знищити!.. Дуже це важна справа, і треба над нею думати!..

— Я от трохи й думав.. — отаман на хвилину перервав розмову, а потім додав: — Слухай, Іване!... Як би ти так мав заставу і сподівався ворога, а замість нього, наприклад, бачиш, їде весілля... ну, молодий, молода, дружки, бояри... як то звичайно їде весілля до церкви... Чи ти пропустив би їх крізь заставу?

— Для чого ви, пане сотнику, це мене питаєте? — здивовано дивився Фесюк чи не сталося що поганого з ним? — можна було прочитати зі зляканого обличчя.

Отаман засміявся.

— Та я ж цілком не жартую, Іване!

— Ну, звичайно перепустив би! Весілля ж!.. — не певний себе, казав бунчужний.

— Я так само зробив би, Іване! А тебе, бач, запитав, щоб більше впевнитися, що плян мій не заведе!.. Отже, слухай! — споважнів на обличчі: — Одного дня від села Грошей до міста в'їздить весілля... Напереді, звичайно: молодий з молодою, дружки, бояри і так далі... Може возів так півтора десятка... Їдуть до міста, у церкві брати шлюб... Большевицька заставка їх, звичайно, пропускає... Весільна валка в'їжджає до міста... Раптом зупиняється перед казармами,

де стоять москалі. Частина може зупинитися перед »че-ка« й перед в'язницею . . . І, уяви собі, Іване, на возах з-під сіна висувають п'ять кулеметів і починають гаратати й солдатів, і »че-ка« й заставу . . . Дружки з боярами теж не дармують! . . . Що тоді? Чи ж таке »весілля« не захопить міста, Іване!

Фесюк тепер мовчав і тільки захоплено дивився на отамана.

— Ну, такого, напевно, пане отамане, ніхто не придумав би! — нарешті, по довгій павзі, сказав він. — І звідки це все у вашій голові береться?

— Не святі горшки ліплять, Іване, як каже народня мудрість. Так і в нашій українській історії не одне бувало! Може, чув коли, як узяв неприступну фортецю польську герой, незрівняний у боротьбі, полковник Богун?

— Не чув, пане сотнику!

— Так тоді послухай: на замовлення поляків, побудував французький інженер Боплян фортецю »Кодак« на скелях над Дніпром. Так думали поляки приборкати запорозьких козаків і мати їх у своїх руках! Та не так вийшло . . .

Фесюк вигідно усівсь і приготувався слухати уважніше.

— Отож як гетьман Богдан Хмельницький починав повстання, йому треба було знищити цю неприступну тоді польську болячку на живому українському тілі. Без того не вдалася б дальша боротьба! І от це неможливе, здавалось, до виконання завдання, взяв на себе саме полковник Богун зі своїми козаками! Але як! . . . Він пустився на такі хитрощі, як оце думаю пуститись і я, Іване! . . . Отже, підійшовши до фортеці й сховавшись на день в очеретах зі своїми козаками, Богун вибрав собі до помочі п'ять найвідважніших, переодяг їх у одіж польських уланів, а сам перебрався за хорунжого й надвечір вони підбігли кіньми до фортеці, гукаючи, що це передова стежа польського гетьмана Конецпольського, а за ними надійде й польська кіннота . . . Прийнявши за своїх і повіривши перебраному Богунові, поляки спустили міст із фортеці через воду й відкрили браму. Богун тоді ускочив на вали й із козаками почали стріляти та рубати поляків, а потім полковник Нечай, як було умовлено, кинувся на фортецю. Кодак було взято! Певно не без втрат! Усі п'ять козаків, які з Богуном увірвалися на вали, полягли, ну й Богун дістав поранення. Але неприступна фортеця була взята й зірвана в повітря, і це розв'язало руки гетьманові Богданові Хмельницькому. Отже, тепер бачиш — де не вистачає сили, там часом може допомогти хитрість! Якби нам удалося — понесемо найменші втрати! »Відкладений сир тільки

добрий!!» — як каже прислів'я... Отже не треба тоді відкладати... Завтра субота і цілий день до приготування вистачить! Післязавтра неділя, якраз на весілля найкращий день! Сьогодні відпочинок по обіді, а там — до діла!

— Я ще хотів би до того Оболенського вернутися, — як закінчив отаман, підніс голову Фесюк. — Може то все й неправда, що той москаль вам казав...

Отаман посміхнувся:

— Це в тобі говорить український шовінізм, Іване! Але в тому немає нічого поганого! Це добре, що український шовінізм у нас, українців, відродився але гірше було б якби його ми не мали по майже трьох сотнях років московської неволі!.. Я тебе цілком розумію! Як розумію й твоє недовір'я... Москалі на те заслуговують! Заслуговують за їхню нічим не оправдану ненависть до наших самостійницьких державних проявів!.. Але є й поміж ними люди, які заслуговують на довір'я. Одним із таких є власне князь Оболенський, якого я за цих кілька днів добре розпізнав... Це не значить, що я так думаю про весь російський загаль! Він є для нас ворожий! Отже, доки москалі не змінять своїх відносин до нас, як до найближчого свого сусіда, для нас вони найгірший ворог! — закінчив цим розмову отаман, виходячи із землянки й ідучи до табору.

* * *

В неділю, десь о десятій годині, виїхало із села Грошей весілля й попрямувало до міста. Напереді, як традиція того вимагає, сидів молодий і молода. Молодий був подібний до отамана. Молода — Маруся. За ними, перепоясані рушниками, свати — Фесюк і Микола. Далі, по четверо, по п'ятеро на возах — бояри... Коні добрі, завітчані у кольорові стрічки. Сиділи на сіні, якого на той випадок ніхто не жалів — так його повно було напхано по возах!

Коли ціле те весілля зникло за найближчим закрутом дороги, із села, ровами, почали пересуватися вбік міста повстанські сотні, зупиняючись і час від часу висилаючи розвідку. Вони мали вдарити на місто, якби отаманова хитрість чомусь не вдалася...

— Хлопці! — кричав Бойченко, який тепер доводив відділом у триста чоловік. — Пильнуйтеся і будьте готові! До міста не далі вже, як чотири верстви. Може отаман уже щасливо проминув боль-

шевицьку заставу... Але як почуємо кулеметні стріли — виривай і бігом!..

Та ці зарядження були зайві! Кожен із повстанців добре розумів, на яку одчайдушну річ пішов отаман, і кожен був готовий на все, щоб виручити свого провідника, якого всі повстанці полюбили за час спільного з ним життя у таборі. На отамана ці селянські прості люди дивились, як на якогось півбога!.. Де ж там! Він один не побоявся стати проти ворожого насильства і от з нічого, з кількох відданих йому людей, зробилася така велика сила, та ще й озброєна тепер не тільки рушницями, а й кулеметами та всім, що потрібне для боротьби за волю! Досі він тільки перемагав, нищив ворога й карав за всі його злочини! Ще не було ні однієї поразки!.. Не дивно, що поміж повстанцями вже починали кружляти чутки, ніби він такий якого і ворожа куля не бере!.. Старий світ уставав у повстанських душах.

Поверталися з давнини легенди!.. Світ забутий у неволі чужого, хижого народу!.. Тому й починали вірити в кожний задум отамана, мали певність, що коли він щось розпочав, кінчиться це добре й буде для загального добра! Тому й готовий був кожен віддати своє життя, аби тільки отамана виручити!

Весілля, що тим часом їхало зі співами й вигуками, здалека ще, звернуло на себе увагу большевицької застави, яка, повискакувавши з крайніх домів на передмісті, здивовано йому приглядалася...

— Вот, сматрі! Какіе дурніі хахли! — казав до солдатів комрот, командир-партієць із бувших робітників тульського заводу, а тепер висока персона, що мав незабаром авансувати на комбата. — Вот праклятіі!.. Тут вайна!.. А вони собі нічого, ще й весілля справляють!.. Ех, чесануть би по них з кулемета!.. — Вилаявся він, згадуючи Бога, святих і матір та так, що не в одного з червоноармійців викликав заздрість!..

— Вот лається!.. Ну й лається... майстер! — зашепотіли поміж себе.

Комрот це почув і самодовольно цикнув крізь зуби...

— А може б так чесануть?, товариш камандір? — підскочив парнішка, років вісімнадцяти, теж робітник московського заводу, який був ротним кулеметником.

— Ну-у... незадоволено протягнув комрот. — На то ми приказа від рабоче-крестьянской советской власті не імеєм!... Хай собі женятса!.. Приплод пойдьот... Буде каму советскую власть паддерживать!

І сам зареготався зі свого цинічного жарту, після чого вибух голосний регіт солдатні.

Весілля з піснями під'їздило. Молодий зіскочив з воза й підбіг до комрота.

— Товариш командірі, дозвольте нам до міста — шлюб узяти!.. А, коли не погордуєте нами, просимо на весілля! Вас молода і я запрошуємо!..

Комрот, який не сподівався такої пошани до своєї особи, спочатку почервонів, але хутко опам'ятався і захотів не вдарити лицем у грязь, як перед своїми солдатами, так і перед весільними. Він станув у позу й почав хвалити советську владу, що от вона стоїть тільки за народом і на все народу дозволяє, хоч тепер війна і могла б усякі такі весілля заборонити!.. І що він тут, як комрот, як представник рабоче-крестьянскої влади вітає молодих та безпремінно скористає із запрошення і не тільки сам буде, але ще й зі своїми товаришами!..

Промова сипалася курським соловейком... Брехав товариш комрот здорово, тому й у партію був два роки тому прийнятий поза чергою. А на доказ своїх слів і доброго ставлення «рабоче-крестьянскої», він протягнув молодому свою порослу волоссям руку... І сам він був увесь волосатий, широкий у плечах, низького зросту. Ведмідь та й усе — з вологодських чи там яких інших лісів!..

Молодий зараз же міцно потиснув протягнену руку, скочив назад на віз, обернувся і, на його знак, зірвалась з возів весела пісня. Весілля прокотило коло застави, а весільчани привітно вимахували до солдатів і їхнього командира. Солдати тепер відповідали тим же. Як весілля заїхало за найближчі хати, один віз від нього відірвався. Дружки позлізали й почали нараз оглядати колесо й возитись, щось там поправляючи, а самі прислухались вбік міста...

А весілля їхало містом до церкви. І на ринку це незвичайне явище, під таку непевну й лиху хвилину, викликало загальне зацікавлення. Та весільчани, здавалося, не звертали на те жодної уваги...

Солдати з кошарів повибігали на вулицю й зустріли прибулих вигуками й матюками...

Задні вози чогось тут спинилися. Решта стала недалеко коло тюрми, перед будинками, де були «че-ка» й «ревтрибунал». Зацікавлені чекісти вже підходили до переднього воза...

— Вогонь! — крикнув гучним голосом отаман.

І раптом з возів полетіло в усі боки сіно... Майже одночасно заклекотіло п'ять кулеметів... Падали солдати, падали чекісти...

Повстанці кляли цільними стрілами ворога, який, як дикий звір, охоплений жахом, кидався по вулицях, тікав у брами домів і падав, і падав...

— За мною! — крикнув отаман, і піші, під прикриттям кулеметного вогню, який не слабнув, кинулися в казарми...

На першому й другому поверсі москалі піддавалися на ласку переможців і тільки з однієї кімнати вдарив кулемет і чотири повстанці упали... Отаман, який щасливо уцілів, кинув до кімнати, одну за другою, дві ручні гранати. Ворожий кулемет занімів... Коли до отамана підскочив на виручку Фесюк із кількома козаками й усі заглянули до зруйнованої кімнати, найшли там трупи трьох червоних старшин. Полонених москалів, яких було не більше трьох десятків, замкнули до одної кімнати. Решта з сотні, або впала на вулиці, або втекла. В'язниця й будинок «черезвичайки» були захоплені Шполенківною з її кіннотниками. Туди поспішав тепер отаман та по дорозі зустрів свою «молоду». Маруся провадила двох закривавлених чекістів. Одного з них по дорозі бив, не тямлячи себе, Гриць. За арештованими йшла велика купа звільнених в'язнів, які просили козаків віддати їм обидвох чекістів на розправу. Але козаки не давали, бо так попереду наказав отаман.

— Чи ти поранена, Марусю? — з тривогою в голосі запитав отаман, бачучи на лиці дівчини кров

— Це не моя кров, а ворожа! — заперечила Шполенківна. — А ось той, що закатавав мого брата, пане отамане!

Аж тепер пізнав шахтаря, підручного Ванятки. Жадоба помсти запанувала й у провідника повстанців:

— Повісити за ноги!.. Вогонь підкласти!.. — впав отаманів наказ.

В'язні, почувши це, з диким галасом, що був подібний на звіряче виття, кинулися виконувати наказ і повстанці передали їм тепер чекістів...

— Отамане! Гриць свого діда віднайшов!

— Як? Невже ще живий? — здивувався отаман.

— Ще при житті, — казала Маруся, — але сьогодні його мали розстріляти!.. А вчора багатьох, кажуть, розстріляно...

Увійшли до в'язниці. Вона була тепер порожня, тільки де-не-де по камерах валялися мерці, яким порятунок прийшов запізно... Згинули від голоду, від нелюдських тортур, від мук... Отаман наказав зібрати їх в одну кімнату, де перед тим була канцелярія, а потім зарядити похорони. Саме в цей час вартовий привів двох представників міста: один був фельдшер, другий — учитель, й отаман передав справу

похоропу в їхні руки. Представники дякували отаманові за визволення міста і тут же зазначили, що цими ж днями большевики взяли кільканадцять закладників з міста (можливо з огляду на повстання на селах!), що вони були у в'язниці, але тепер ніхто не знає, де вони поділись, бо серед випущених в'язнів їх не знайдено... Отаман дав зараз же наказ перешукати ще раз усю в'язницю. Зійшли в глибокий льох, що був під в'язницею. Тут розстрілювали чекісти свої беззахисні жертви...

На стінах бачив Петро виразно шматки людського мозку... і ямки від куль, наповнені засохлою кров'ю... В спеціально до того урядженій залі лежали на лавках різні знаряддя тортур для ламання ніг і рук, для підпикання тіла, для забивання гвіздків під нігті рук і ніг... Образи понурі, дикі й жахливі!.. Образи советського панування й большевицької культури!!!... »І це діється в двадцятім віці!« думав Петро. — »Страшна інквізиція, в порівнянні з тим жахіттям, це тільки казки з далекої давнини! Але те діялося кільканадцять соток років тому, а це діється зараз...«

— Ніде не знайдено закладників! — почувся рапорт.

— Може, вони були куди вивезені? — запитавсь отаман у представників міста.

Тільки заперечили головами. Отаман вийшов у старий сад, який прилягав до в'язниці, сів на траві перед деревами й одпочивав. Голова йому крутилася від баченого...

День був чудовий! Ні хмариночки на яснім, блакитнім небі! І тим несамовітшими здавалися бачені образи...

— »Як міг так підло впасти у двадцятому сторіччі чоловік?« — думав отаман і відповіді не знаходив.

Почулись хуткі кроки. Це майже бігли до нього козаки й поміж ними два представники міста.

— Знайшли! — сказав задиханим голосом один із них тоді, як повстанці понуро мовчали

— Де ж вони?

— Ми знайшли їх усіх розстріляних і там закопаних, у саду... — ледве вимовила Маруся. Лице її було сіре, а на очах тремтіли сльози...

Отаман пішов слідом і, йдучи серединою саду, почув, як під ногами рухається земля... Догадався!.. В кінці саду козаки вже викопували трупи закладників... Розстріляні і замордовані, страшні трупи закопаних... На один день цього всього було вже забагато! Отаман повернувся й вийшов з проклятого будинку!

Чутка про знайдені тіла закладників хутко облетіла невелике місто.

До в'язниці почали збігатися жінки, матері, сестри, і вулиця наповнилася плачем та зойками осиротілих...

Петро пішов навпростець до ринку, але й тут наткнувся на повішені, обгорілі трупи чекістів... Під ними вогонь вже догоряв... Сморід згорілого тіла бив у ніс... Висіли страшні, нерухомі... Але цих жаль не було! Отримали свою заплату! Справедливу кару за нелюдські злочини там...

Із саду до самої ночі виносили й виносили родини своїх невинно замордованих катами близьких. Потім усе затихло. Місто заховалося в свою шкаралупу, непевне, що має наступити «завтра».

Ніхто з комендантів сотень не спав, бо такий був наказ отамана. Сотні охоронялися сильними заставами на ніч. Отаман із Фесюком перевірили вночі варти, а потім довго стояли коло в'язниці і про щось поміж собою говорили...

Раптом у в'язничних мурах блиснуло світло... ще раз і ще... а тоді вибухло полум'я на першій поверсі, і вся в'язниця запалала. Збігся з міста натовп людей, щоб гасити, та отаман дав наказ не чіпати й розійтися. Розходились, дивуючись наказові... На спорожненій вулиці лишилися тільки повстанчі старшини.

— Хай же у проклятім цім кривавім будинку не мордує більше окупант наших нещасних людей! — суворо впало з уст отамана.

Побратим мовчки схилив голову.

Непевно почували себе повстанці в місті! Отаман це відчував і бачив на кожнім кроці. Місто, зросійщене за сторіччя московського панування, скоріше також прийняло й большевизм, як чергову московську владу... Якби не оті катування «че-кою» невинних, підозрілих тільки у чомусь людей, воно б давно вже заспокоїлося на цьому етапі.. Місто не почувало того утиску, який дався взнаки українському селу! Село, хоч і знаходилося під чоботом московської «імперії», але було господарем з «дідів-прадідів» своєї української землі! Розпоряджало нею по своїй волі, а тепер і це відбирав йому московський большевицький окупант!

Отаман рішився ще тієї першої ночі, як горіла в'язниця, місто опустити! Покінчивши із в'язницею, на другий день зранку почав шукати у військових магазинах піроксиліну, або якийсь інший вибуховий матеріал, щоб висадити мости. Пошукування не дали висліді! На станції був під ту пору лише один старенький паротяг і його отаман задумав використати. На мості розібрали рейки, навантажили камінням паротяг та два вагони й пустили на розібраний міст, але з того нічого не вийшло! Паротяг доскочив до розібраного мосту й

звалився під укіс, не зруйнувавши самого мосту... Отаман тільки махнув рукою...

— З нічого нічого й не буває! — сказав повстанцям, повернув до міста і зараз же послав по місцевих представників, щоб збирати охочих послухати його слово. Охочих зібралось у міській великій парку чимало! На вічу, у своїй довгій промові, вияснив присутнім горожанам, що повстанці не є регулярна армія! І тому вони не зможуть довго втримати місто! Що їх, зрештою, є для цього замало! Їхнім завданням була пімста на ворогові української землі! Відплата за кривди й катування! Повстанці показали, що є ще хтось, хто не спить і кривди народні бачить!.. Що місто мусить саме створити організацію, яка його від ворога боронила б! Такій організації він усією силою допомагатиме! Бож коли не повстануть разом і місто, і село на ворогів рідної землі — ворог не буде прогнаний з України і не прийде народній, справедливий для всіх, лад і порядок на українську землю!.. Коли ж на таку організацію місто не є здібне, охочі можуть і зараз вступати до повстанських рядів, і він їх до себе прийме! Так і в такому ж дусі багато говорив отаман, а, говорячи, сам пильно вдивлявся в обличчя і ближчих, і дальших; він, вдивляючись, старався відгадати їхні думки.

Так! Він не помилявся!.. Ті самі, які ще вчора так галасливо вітали його прихід і своє визволення від большевицької влади, ті самі при словах його про українську державність, насторожувались і дивилися вже байдуже, як не вороже... Це він собі добре усвідомив!.. Місто, українське місто, в боротьбі за українську державність, московщене сотнями років — було для цієї боротьби втрачене!..

Залишилось тільки українське село! І тепер, дивлячись на своїх хлопців, селян із діда-прадіда, таких відданих боротьбі, рішучих і готових на найбільшу жертву, Петро віднаходив рівновагу, яку був утратив у цьому ним же захопленому місті! А цих синів селянських Петро добре вже впізнав і тоді, коли ще ходив по українській землі в рядах української визвольної армії, і тепер, у повстанських рядах. Отже не все ще страчене!

Смішно було сказати: місто дало йому двадцять повстанців, які самі після того «мітингу» зголосилися... Це було все, на що спромоглося кільканадцятитисячне місто! А села, маленькі села, виставляли сотні... Думав із них зробити окремих відділ, але, коли Фесюк приніс йому знайдені в «ревкомі» дуже важливі накази про організацію спеціальних агентів — «секторів», які мали бути вислані до повстанських відділів, з метою їх розкладу й розвідки, отаман наказав

розпорошити цих міських охотників і поставити їх під безпосередній нагляд комендантів. Він не довіряв!.. Хто знає, чи й посеред них, цих двадцяти, не знаходиться хоч один »сексот?«

Опівдні залишали місто. І якраз упору, бо зі станції прибіг один з урядовців, видко, українець, і сам-на-сам оповів отаманові, що перехопив повідомлення про наближення до зайнятого повстанцями міста, двох бронепотягів з піхотою. Невдовзі це було стверджене. Коли останні сотні вийшли поза місто, над станцією почали вибухати шрапнелі: ворог підходив до міста.

Зате отаман одразу відчув зміну настрою повстанців. Почувалися в степу безпечніше! Там і тут чувся сміх. У степових просторах були господарями своєї землі! Знали один одного! Вірили і в свої сили, і в свій провід! Отаман це все виразно бачив. Усміхнувся сам собі. І, мов би на підтвердження його обсервацій, зірвалася і полетіла, підтримана сотнями дужих голосів стара-стара козацька пісня! В ній він відчув вплив тієї ж сили! Все ж таки місто вони взяли від ворога, пімстили свої і людські кривди! І мали це місто в своїх руках! А взяли не самі, а під отаманським проводом, якому вони всі довіряли!.. Го-го! Такий провід не заведе!..

Змінився цілком настрій повстанців, і отаман це все добре розумів.

— А де ж це Гриць? Я його давно щось не бачу! — запитав отаман Фесюка, згадавши свій наказ ще в місті покласти вигідно старого Залозного на воза.

— Та ж Гриць усе коло свого діда крутиться, — відізвалася, під'їхавши зі своїми кіннотниками, Маруся, ніби перепрошуючи за слабкість хлопця.

Петро стиснув коня острогами й погнав уздовж відділу до фурманок, на яких везли зброю і здобуті в місті різного роду запаси. На одному з возів лежав висохлий на кістку старий Залозний. Гриць їхав коло діда.

— Ну, як почуваетесь, батьку? — звернувся отаман до старого.

— Дякую пану-Богу й вам!.. Краще!.. — ледве чутним голосом прошепотів старий.

— »Як ще душа держиться в такому мізерному тілі?«, — подумав Петро, з жалем дивлячись на зморщене й висохле, мов кістка мерця, тіло... »Довели до кінця людину іроди!« — подумав.

— Одужуйте, батьку, — хитнув головою старому. — А ти, Грицю, побудь кілька днів коло діда. На цей час тебе від обов'язків звільняю!

Гриць раптом схопив руку отамана й поцілував... У воякові

відізналася дитина. І це було таке несподіване для Петра, що на початок він зніяковів.

— Найкраще зробиш, як одвезеш діда до Більків, під опіку села. Я дам відповідні зарядження. Напишу до отамана охоронної сотні, що він мені головою відповідатиме за твого діда! І поскакав доганяти кінноту. Він вирішив охоронні сотні довкільних сіл покищо не відпускати від себе, сподіваючися, що з міста може бути напад. Своїми думками поділився з Фесюком й іншими комендантами відділів. Тепер табір мав бути переповнений, і треба було всюди дати лад.

Як під'їздили до табору, отаман зібрав усіх під лісом, дякуючи за примірне поведження відділів і захоплення міста, та зарядив один день відпочинку. Відділи вітали слова отамана голосними »Слава!«.

Надвечір прибув давно вже очікуваний отаманом Василь зі своїми двома козаками. Він передав листа від учителя Сліпченка з дуже важливими вістками й новинами. Сліпченко, від імени Зеленого, писав, що бажання Петра виконане: князя Оболенського з дружиною переправлено на бік денікінців, без жодної для них кривди. Писав, що вже від деякого часу, денікінці нападали на повстанські села, але, коли Оболенський перейшов фронт, сутички й напади цілком припинилися. А навіть видко, що денікінці їх уникають... Отже, виходить, що довір'я отамана до князя має підставу і що князь виявився дуже порядною людиною... Далі повідомлялося, що большевицька влада з Києва пробувала намовити Зеленого битися спільно проти Денікіна, обіцяючи українцям золоті гори... Але на цю большевицьку провокацію, розуміється, отаман Зелений не пішов... Що ж до української армії, яка по з'єднанні веде наступ, то зазначалося, що вона успішно посувається в напрямку на Київ і вже взяла Жмеринку... Отаман Зелений попереджував, про можливість одночасного підходу до Києва і українців, і денікінців. В усякім разі, коли б білі москалі відкрили проти української армії ще й свій другий фронт, — на цьому виграли б тільки москалі червоні!.. В цьому випадку отаман Зелений пропонував задніпрянським повстанцям перейти до нього на правий берег і, прикриваючись від большевиків Дніпром, розпочати спільними силами боротьбу проти Денікіна.

Відомості були дуже й дуже важні! Отаман, зібравши до себе усіх своїх помічників, ще раз перечитав лист учителя Сліпченка, після чого запала довга й глуха мовчанка. Отаман оглянув споважнілі обличчя:

— Повторюється історія України! — обізався нарешті. — Тільки колись шарпали Україну ляхи й москалі, а тепер москалі білі й

червоні! І ті, і другі ненависники й вороги української незалежної держави! Нам треба бити обидвох! . .

Наприкінці листа була ще приписка від самого Сліпченка. Він радив отаманові збирати якомога більше повстанців й перед тим ще, як підійде відступаючий перед денікінцями большевицький фронт, перейти на правий берег і з'єднатися із силами отамана Зеленого . . .

Прочитавши останній уступ, Петро уважно, дуже уважно оглянув усіх — що вони на це? Деякі не витримали отаманового погляду й схилили голови . . .

— Тяжкі на нас насовуються хвилини! Треба буде зібрати усіх отаманів повстанських сіл і вислухати їхню думку! — рішив отаман.

Розходилися задумані й поважні . . .

Але вкоротці зайшли події, які переплутали усі пляни на майбутнє . . . Тількищо закінчилася нарада, як приїхав на замиленому коні післанець від Бойченка. Той повідомляв, що з міста насунуло на село принаймні зо дві большевицькі сотні, напад яких він відбив із допомогою сусідніх охоронних сотень. З допиту полоненого вияснилося, що це був тільки випад з метою розвідки, а в найближчих днях увесь полк, який зайняв місто, спрямує свій удар на повстанський табір, щоб його раз назавжди зліквідувати . . .

Так писав Бойченко. Отаман дав йому кілька писемних заряджень з наказом переслати їх у дальші села. Він вимагав швидкого прислання тих сотень до табору. Подякувавши за лицарську службу й боротьбу, відіслав посланця назад, але звелів дати йому свіжого коня.

— Добре я тоді зробив, що не відіслав охоронних сотень по їхніх селах, а затримав у таборі! — казав отаман своїм найближчим. — А тепер, панове старшина (уперше своїх помічників назвав старшиною), до діла! Іване! Треба викопати два ряди шанців . . . Тут і там . . . — показав на табір. — Шанці довести до росту стрільця! Гнізда з кулеметами на крилах!

Сипав накази за наказами. Ніхто з підвладних не впізнавав отамана. Тільки Фесюк, слухаючи, сам до себе підсміхався — він пізнавав свого колишнього сотника . . .

Погнали вершники до навколишніх сіл, аби звезти негайно необхідні знаряддя, а тим, яке привезли з військових магазинів міста, отаман зараз же наказав на кілька змін приступати до праці. І вона закипіла під умілим проводом отамана й Фесюка.

Сипалася земля, підриваючи глибоко коріння, стукали рискалі й сокири, замасковувалися кулеметні гнізда. І так — цілий день. Дру-

гого дня надїхали свіжі сотні й праця закипіла з подвійною силою! Обоз і коней тим часом відіслав отаман на села.

Надвечір другого дня табір не можна вже було впізнати! Два ряди шанців охоплювали навколо могилу. У сосняку накопано було чимало вовчих долів із набитими в середині гостро затесаними колами...

Отаман зі своєю старшиною, обійшовши укріплення, знайшов їх добрими для оборони.

— З Божою поміччю можна в них і від полку відбитися — констатував він, і ці слова піднесли у повстанців дух! Але, залишившись наодинці з побратимом, звіривсь: — Не знаю, чи наші повстанці витримають! Та на те Божа воля!

Вночі, підсилена кіннотниками, сторожа впіймала підозрілу людину, яка тікала від табору в гущавину. Коли привели впійманого, зі зв'язаними руками, до отаманової землянки, при світлі впізнали одного з городян, вступивших до повстанців. Він присягався, що скучив за жінкою, яку лишив у місті, й тому тікав з табору...

Отаманові промайнула згадка про організацію «сексотів» у повстанських рядах, і він наказав пильно обшукати втікача.

Фесюк незабаром щось намацав й, розірвавши підшивку піджака, витягнув якийсь у кілька разів складений папірець... На ньому отаман побачив нанесений плян табору, шанців, місця кулеметів і приблизну кількість повстанців... Всім було ясне: схопили «сексота!»

— Повісити! — впав короткий отаманів наказ, і поблідлого «повстанця», який тепер клявся і присягався служити далі повстанцям, потягнули й завісили на гілляці... За хвилину про цю подію говорив увесь табір.

— Слідкувати за цими городянами! — віддав наказ по відділах отаман.

Але, як показав слідуючий день, зрадників поміж іншими повстанцями з міста більше не було!

А другий день почався незвичайно! Вже вночі дійшло до перестрілки з ворогом охорони, висланої далеко за табір. Ранком по таборі розповзлася зловіща вістка: ворог підходив не дорогами з міста, а лісами... Хтось був такий, що місце табору ворогові вказував... Отаман наказав гостре поготівля. Невеличкі відділи засіли в лісі. Решту, менш певних, розмістив по шанцях. На самому горбочку, після вказівок отамана, Фесюк і кілька повстанців викопали невеличкий окопик, де замаскували два кулемети. При них зараз же окопалися Фесюк із Грицем та ще кількох повстанців. Зробили це впору, бо вогонь у лісі почав міцнішати: ворог підходив ближче...

Нараз заклекотіло його кілька кулеметів. Большевицькі частини

не могли одразу впізнати в лісі положення повстанців, які, ховаючись поміж деревами, завдавали їм значні втрати. Така боротьба велася вже пару годин, і отаман увесь час підсилював надійними гуртками лісову лінію опору. Поки ще йшов бій у лісі, ті не дуже ще певні молоді хлопці, які сиділи в окопах, призвичаювалися до куль, які то врзалися в насипану землю, то пролітали понад головами.

— »Принаймні обстріляються!« — думав отаман, стоячи під кулями під грубим пнем сосни. Робив це свідомо, щоб бачили повстанці. І це впливало на них заспокоююче.

— Диви, — казали новаки, — отамана таки куля не бере!

— Він смерті не боїться, — мовили інші.

У другому ряді шансів поклав отаман кіннотників Марусі, найбільше провірених і надійних у сутичках повстанців. Шполенківна, й собі наслідуючи отамана, проходжувалася зверху окопу, прислухуючись до лісового бою. Там відбивався Микола зі своїми односельчанами.

Ще перед боем усі гранати, які були, роздав отаман кіннотникам і надійнішим козакам, а решту казав знести на горбок і берегти на останню хвилину...

Як отаман того й сподівався. лісова оборона повстанців була ворогом зломлена. Перебігали від дерев до дерев невеличкі купи повстанців, і отаман, з болем у серці, бачив, як порідшали ряди оборонців, але потішав себе тим, що ворог поніс вдсятеро більші втрати...

Так воно й було! Большевицька команда рішила, що вже весь опір повстанців боротьбою з регулярними частинами зломаний і вже тріюмфувала перемогу та ліквідацію небезпечних повстанських банд!

А вийшло інакше. Оборонці з кущів перебігли до окопів і в них заховалися. Отаман підбіг по окопах до них і віддав накази, а сам вернув на попереднє місце. Саме в цей мент, вже не криючись, висипали з лісу ворожі сотні і, не помічаючи окопів, розсипались по галявині.

— Вогонь! — упав отаманів наказ, і з ним раптом знялася така страшна хуртовина, що споловинила ворожі лави... Солдати кинулися вбік, у гущавину, де власне були покопані вовчі доли... Гірка там їх спіткала доля!.. На скраю лісу лишилися тільки нерухомі трупи та ранені де-не-де повзли до нього, однак гинули під дальшим вогнем...

— »Масте за своє!« — подумав отаман і наказав спинити безцільний уже вогонь...

Запанувала тиша, яку перервав тільки радісний гомін повстанців у

окопах... Але отаман знав, що справа ще далеко не вирішена... Поміж деревами знов почалася метушня... »Чи не висувають кулемети?« — майнула думка.

Отаман не помилився і ледве встиг ускочити до окопу, як навкола засвистіли густі черги куль... За ними почавсь і рушничний вогонь по всьому просторі табору. Наступило головне!...

Вже кілька разів кулемети відбивали просування ворога до окопів. Перевага була на боці повстанців лише тому, що їх хоронили окопи, а ворог мусив пробігати з лісу цілу галявину. Але, помимо того, в окопах уже було чимало вбитих і чулися зойки ранених, яких ніхто рятувати не міг.

Зате москалі гинули, як мухи. Та комісари гнали в наступ надійшовші підкріплення, і густі лави знову кинулися на окопи...

Та сталося несподіване!.. Старий вояк, бунчужний, що пройшов цілу світову війну, а потім ходив разом із сотником по цілій Україні, пам'ятаючи наказ себе не виявляти аж до критичної хвилини, знайшов, що такий мент надходить, що все може загинути зараз... отже натиснув кулеметний спуск... Вогонь двох кулеметів був цільний і страшний на яких двісті метрів... Солдати перекидалися комить головою... Живі припадали до землі, шукаючи пострілами ворога, а потім ціла маса скочила на ноги й пішла врозтіч... Заховав їх від смерти ліс...

Криво заходило сонце... Мертва тиша довкола. Мертві, безладно розкинуті по всій галявині солдати. Чи ж ворог одійшов? Кілька смільчаків спробувало вилізти, і зараз же вдарила кулеметна черга. Два були поранені й отаман заборонив до ночі всякий рух. Видко, кулемет вмістили десь на дереві.

Ворог цілком не думав відходити — це ж було ясне! Але й оборонців рішився тримати в своїх кігтях, і це промовляло, як остання пересторога...

Темніло. Тиша здавалася ще мовчазнішою! Те все страшне, що перейшло за день, тепер було тільки поганим сном. І переривав цей сон часом лише зойк ранених, які ще не догоріли...

Петро почув в собі якийсь мертвий спокій... Пригадував, що це з ним і колись бувало, в часи найбільших небезпек. Так і тепер! Він добре знав, і все говорило за те, що ворог не є вже певний у своїх силах! Переконався, що їх так легко не візьмеш! За дня він це побачив! І що спробує напасти несподівано вночі, або над ранком. Тому треба добре приготуватись і на це!..

Отаман покликав своїх старшин й наказав перевести з другого

окопу всіх людей до першого, а ранених перенести до другого окопу. Позабирати від них рушниці й набої та розділити між повстанцями. Забитих поскладати перед окопами — хай ще послужать службу вже як мертві... останньою прислугою живим!.. Уперед вислати стежі, які мусять добре окопатися і нічим себе не проявляти, а, як почують якийсь рух, тікати назад, в окопи.

— »Що то буде завтра?«, — думав отаман.

Північ. Тиша така, якої, здається, ніхто в житті не знав... Це так, після гуркоту бою!.. Отаман у переднім окопі. Раптом зривається лавіна вогню... Чи щось почули, чи почувають себе непевно? Вогонь повстанцям заборонений!.. По ворожій стрілянині бачить отаман, що тепер ворог замкнув увесь табір в одне півколо, з якого нікому нікуди не вийти! Так! Треба сподіватися нападу і, може, невдовзі!

Проходить одна година, друга... До ранку вже недалеко! Отаман посилає старшин будити тих, хто міг заснути. Хай знають ті, які, може, чулися самотніми, що старшина їх пильнує!

Тиша... Раптом до окопу добігли й вскочили стежі. Ворожі лави вивозли з лісу, а понад окопами застигли дпростягнуті руки з гранатами... Чекають на постріл отаманового пістоля... Нарешті пролунав. А слідом за ним розверзлося пекло вибухів... У вибухи гранат згори вгвинчуються Фесюкові кулемети... під цим усім, не витримавши, ворожі лави рвуться, як подерте шмаття, й тікають знову в ліс, залишуючи, як побитий пес свої рани.

Розвиднілося. »Тепер, принаймні, будемо бачити, що нам принесе день!«, — думав отаман, а він невдовзі приніс новий наступ, бо ворог отримав підмогу! Підмога ж повстанцям не приходила... Набоїв уже бракувало... Рятував тепер ситуацію Фесюк і власне він причинився до заламання нічної атаки. А коли ворог з підмогою кинувся знов, Фесюків кулемет замовк, а другий ще раніше був розбитий...

— »Чи набоїв бракувало, чи розбитий?« — промайнуло отаманові в голові й уперше він заламався. Сили опускали його. На окопи вже гнала роз'юшена, довгим спротивом і великими втратами, ворожа навала... Ось вони вже тут... лізуть на викинуті учора повстанські трупи...

— Під горб! Під горб! — успів ще крикнути отаман.

І повстанці вибігли на горб, щоб мати хоч тим перевагу в зударі. В найбільшу купу кинув отаман свою останню гранату, а тоді розпочався страшний багнетний бій. Переважаюча маса большевиків одразу розбила повстанців на дві менші групи, але повстанці дорого

продавали своє життя... Сам отаман відбивався від нападаючих багнетом рушниці, кладучи кількох із них. Десь узявся коло нього Фесюк і тріщали голови москалів від його страшних ударів.

— »Приходить уже кінець!« — думав отаман роблячи випаді праворуч і ліворуч, щоб рятувати оточеного Фесюка...

І раптом у цей, здавалося, вже останній мент сталося чудо!.. Задні москалі почали тікати врозтіч... Десь позаду них бив кулемет, повертаючи все на галявині... Ті, що вже перемагали на горбі повстанців, схаменулись і собі й, не зважаючи на прокльони комісарів, кинулися в ліс. Вони стріляли на тих, які пробували їх зупинити. Страх перед новим, невидимим ще месником, відібрав у них увесь послух і відвагу...

Тікали! Летіли, перед себе, аби скорше вихопитися з того проклятого лісу й табору, де лягло трупом стільки їхніх товаришів, де не були певні чи не заплатять і вони своїм життям!.. А повстанці й без наказу кинулися їх доганяти, приколюючи й тих, які ще відбивалися, й тих, що вже падали на коліна й підіймали догори руки... Не було нікому пощади!... Бойченкові сотні, які в останню вже хвилину надійшли на поміч, почали гонитву за втікачами і гнали їх, і клали скрізь у перелісках та на дорозі... Аж сам він ішов тепер до отамана, вітаючи піднятою рушницею з перемогою. Отаман обійняв його й повстанські побратими тричі розцілувалися.

— Спасибі, тобі, брате, що врятував нас від безславного кінця! — сказав отаман. — Якби спізнився ти хоч на півгодини, знайшов би хіба вже наші трупи!

— Слава! Слава! — вітали повстанці вертаючі з переслідування ворога сотні..

— Де ж ти стільки людей набрав? — питався отаман, здивовано оглядаючи великий відділ.

— Усіх старих вояків змобілізував! І, бачите, як вони добре попилися! — тішився Бойченко. Отаман тепер почав розглядати вояків... Перед ним стояли не молодики охоронних сотень, а чоловіки по сорок п'ять, а то й п'ятдесят років, або, може, ще й давніші ветерани.

— Дякую ж вам низенько, батьки, що не дали ви марно згинуту в московській навалі вашим синам та й мені!.. — відізвався гучний отаманів голос.

— Слава!!! Слава Україні!!! — як вітром зашуміло, а луна понесла цей гомін сотень голосів далеко по лісі!.. Хто зна, може й наздігнала втікаючих москалів.

Отаман зараз же наказав Бойченковим козакам, які все ж таки не

такі були втомлені, збирати вбитих повстанців, копати під лісом братню могилу й туди їх зносити... Багато їх було! Зносили й клали тісно один коло другого... Билися вони за волю й державність української землі, плече-в-плече хоробро!.. Хай же й лежать в сирій землі, як побратими.

Поміж убитими аж тепер знайшли Миколу. Комендант жемирівської сотні лежав під купою побитих ворогів з лицем, покритим кров'ю. Отаман наказав обмити лице, тоді став на коліна й попрощав вірного побратима останнім поцілунком. За його прикладом пішла старшина.

— Положіть героя на тіла його повстанців! — наказав отаман. — Він ішов завжди попереду й провадив... нехай же буде й мертвим попереду!

Тіл чотири повстанці, без шапок, понесли до могили

— А де ж Шполенківна? — раптом, пригадуючи, що її він не бачив, обернувся до Фесюка отаман. — Де вона?

Кинулися шукати по окопах і в другому знайшли непритомну. Прийшла до пам'яті, коли повстанці облили її водою... Відкрила очі й упізнала своїх. Радісно скрикнула. Була ранена багнетом у плече. Фесюк знайшов на цьому ж окопі в забитого большевицького старшини бінт і перев'язав рану. Попросила води й, напившись, чулась краще.

Та й усі, хто лишився в живих після страшного бою, були поранені. Тож перев'язувано бінтами забитих большевиків. Братню могилу з тілом жемирівського коменданта вже засипали, а потім поставили на ній свіжо зроблений дубовий хрест...

Фесюк виступив уперед і прочитав голосно «Отче наш». «Со святими упокій»... нерівно заспівала уся повстанська громада.

Аж тепер прийшла черга на ворогів. Трупи їхні казав отаман затягнути подалі від табору й покидати в доли. Нехай їх рознесе на чотири вітри гайвороння! І так їх поховає... Хотіли української землі — її мають!..

Поки повстанці відпочивали, отаман зібрав на горбок старшинську раду, коло двох розбитих кулеметів. Довго нараджувались і обмінювались думками — що робити? Залишатись у цім таборі тепер не можливо! Випари крові та й недалекі московські трупи викликали б у людей хвороби, не дай Боже, тиф... Перенестися десь ближче — не було такого вигідного місця. Та й з огляду на можливе наближення фронту... Денікін же наступає! Чи ж варто триматися повстанцям разом? Переходячий фронт міг би легко стерти невеликі повстанські сили! Що ж робити?

Коли всі з присутніх висказали свою думку, отаман наказав на якийсь час розійтися і заховатися по селах! Старшина з думкою отамана цілком погодилася.

— Гуррр... гуррр... гуррр!.. — раптом докотилося здалека.

Всі схопилися на ноги, за винятком однієї Марусі, яка лежала на простеленій московській шинелі. Хоч сама вона в нараді участі не брала, бо почувала тепер страшну слабкість, але просила принести її сюди, щоб почути, що всі скажуть...

Прислухались. Отаман дивився на ясне, безхмарне небо. Сонце розсипало гаряче проміння навколо. Природа, здається, хотіла винагородити людей за недавні страшні переживання, муки й смерть... Під світлим, радісним сонцем вона жила повновартісним життям!..

— Гуррр... гуррр... гуррр!.. — знову прокотилося, вже виразніше...

Повстанці прислухались і на лицах усіх видко було збентеження. Отже фронт таки наближався скоріше, чим вони ще недавно думали! Видко, оце билися з фронтовою частиною, яку кинуто було на них, аби очистити запілля. Тому й бій був такий завзятий і кривавий! Це ж було отаманові ясне! Він мав перед хвилиною рацію! Розходиться уже зараз по селах! Заховатись до слухного часу! Він сам перебуватиме в Більках. У сотнях, де впали старшини, зараз же вибрати нових! Поміж собою і з ними установити зв'язок! А там — що Бог дасть! Зібрану зброю ворога розділити поміж сотнями і, як буде треба, частину закопати, добре забезпечивши, по селах!

На прощання, отаман дякував усім за їхню жертвовність та славу боротьбу за волю й державність українського народу!

Криками — «Слава нашому отаманові!» повстанці вкрили отаманові слова.

Збирались і відходили в дорогу. Табір порожнів. Підійшов Бойченко й старшини розцілувалися братерським поцілунком. Отаман іще раз потиснув йому на прощання міцно руку. Залишився тільки Фесюк. Він стояв осторонь і щось роздумував.

— А ти ж, Іване, як? — спитав сотник.

Погляди побратимів зустрілися

— І я теж хотів би відвідати мою стару!.. — Несміливо заговорив бунчужний. Це рішення йому, видко, прийшло нелегко.

Тепер прийшла черга зняковіти сотникові:

— Прости, Іване, я забув за твою дружину! Прости мені. Але тоді швидше наздоганяй своїх! Ну, й про мене все ж таки не забувай!

Бунчужний стиснув сотника в своїх ведмежих обіймах й побіг

доганяти відходячу останню сотню. Оглянувся ще раз на могилу, де виднів свіжий побратимський хрест і на схилену над нею постать отамана...

Невеликий піший відділ кіннотників чекав на отамана (коні ж усі ще перед боєм відправив отаман на села). Він підійшов до воза, глянув на бліде обличчя Марусі, яка спала, й махнув рукою. Кіннотники теж не раз оглядалися на зруйнований табір і на велику могилу з хрестом, де на вічний одпочинок лягли їхні побратими-повстанці. Йшли мовчки, без розмов і звичайних у дорозі жартів.

— Гуррр... гуррр... гур!... — загриміло вже зовсім близько...

Кінець другої частини.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ЗА УПАВШУ ЗБРОЮ—ПІМСТА !

*»Гей, рости, рости, ти, зелений дубе,
Рости, рости вгору високо!
Поховали пана отамана
В сиру землю глибоко . . .«*

(Українська пісня)

Петро замешкав у старій Шполенківській хаті. Більківчане самі прийшли, одного дня цілою громадою, і робота закипіла! А за кілька днів хата світила новими дверима й вікнами, помазана доброю глиною назовні і всередині. Господині наносили образів і рушників, завітчали квітами. Принесли ряден і подушок. В порожніх хлівах зароїлося від птаства і тварин... Одним словом, громада — великий чоловік! І не буде себе почувати бездоленим той, хто для громади віддає свою душу!..

Спочатку Петро пробував протестувати проти такої громадської опіки, але це не привело ні до чого. Мусив тоді перед громадою уступити.

Фронт пройшов несподівано хутко. Більківчане майже цього не відчули. Дізналися про те хіба з гуку гармат. То вони гупали над Дніпром й більківчане тоді сходилися на вигін та надслухали... — Як ще сюди посуне, — будемо ми бідні! — переговорювались поміж собою, споглядаючи на Шполенківську хату, де жив отаман, ніби в ньому шукаючи порятунку...

Потім гармати змовкли, а коли другого дня знов заговорили, то вже відзивалися десь аж за містом...

— Слава Богу! Якось перейшло! — вже веселіше перебалакувалися з-поза тинів сусіди. Дивувались, що поблизу зовсім не було чути боїв.

Один тільки Петро розумів причину! Після страшної поразки перед повстанським табором ворог мусив дуже перецінити сили й можливості повстанців, а тому, боячись нападу з лісів, одходив тільки залізницею, захищаючись своїми бронепотягами, аж поки вийшов із небезпечних околиць, де себе повстанці проявляли. Тому й не було перед містом жодних боїв, а тільки за містом на кілька днів ще зупинився у своєму відступі большевицький фронт. За кілька днів утих і гук гармат. А далі села зажили колишнім спокійним життям і почали шикуватися до жнив.

Прихід нової влади, яка вже осіла в місті, села зовсім не відчували. Ніякого утиску від неї покищо не бачили. Це створювало враження,

що аж тепер почнеться спокійне колишне життя! Люди почали позбуватися пригноблености, непевности в завтрішній день, очікування якоїсь чергової навали й грабунків тяжкою працею здобутого майна! За працею в полі, якої ніхто тепер не переривав, прийшло відпруження, вернулася втрачена рівновага. Життя селянське ввійшло в свої береги й потекло нормальним бігом у щоденній праці. Озвалася, нарешті, пісня, без якої українське життя не є повне! . .

І одного тільки Петра непокоїли різні думки »Як надалі укладуться відносини поміж змосковленим містом, яке підпорядковувалося тепер російській, уже білій, владі й українським селом, розбурханим українською революцією, пробудженим українським повстанням і боротьбою за українську державність?« — думав він у хвилини самотности, коли цілі дні проводив у батьківському, в цьому році так пишно розрослому саду, що вже вгинався від надміру яблук, груш і слив. Всюди була видна батьківська праця! І тільки спалений дім та доценту зруйнована велика пасіка, де вціліли лише поодинокі вулики, нагадували, що тут недавно перейшов страшний червоний гураган і з корінням вирвав таке працьовите, таке корисне для цілої громади життя! . .

Пригадував те ж саме й зарослий будяками та пирієм лан у три десятини . . він лежав облогом й чекав на руки господаря, якого вже поміж живими не було! І ще більшим дисонансом здавався проти Шполенківського вдвічі, а, може, й кількакратно більшого поля, де шуміло жито й золота пшениця під подувами теплого літнього вітру. Обробили й засіяли його господарі ще перед тим, як той же червоний гураган і їх зламав, знищив. І їх теж поміж живими не було, а їхня праця зродилася на землі святій і жила . . І Петро тут подовгу стояв на межі поміж пшеницею і будяками, почувачи ще більшою своєю самотність . . .

Щоправда, повстанці свого отамана не забували і часом заглядали на кілька годин, приходили теж жінки-сусідки й доглядали невеличке господарство, а все ж таки — самотність! . . Брак справжньої діяльности, брак, зупиненої обставинами боротьби!

В один із таких вечорів, коли найбільше дошкулювала самотність, з містечка, з лічниці, приїхала Маруся. Вона ще не зовсім прийшла до себе, але була на шляху до одужання. А потім, як сама отаманові призналася, скучила за своїми . . .

— Хто такі свої?

— Таж більківчане! — кажучи це, уникала Петрового погляду . . .

З цього вечора життя для Петра стало якимсь повнішим! У хаті

був не сам! Відчувалася присутність господині. Правда, воно якось не зовсім гарно виглядало, що Петро жив під одним дахом із дівчиною. В хаті ж більше нікого не було, хоч би бодай якої старшої жінки! Раніше на таке Петро, напевно б, собі не дозволив! Але обставини останніх спільних переживань у боротьбі самі собою пере-креслили колишні погляди!.. Зрештою це ж був один із бойових побратимів! Один із повстанців, сотнями яких керував дотепер і керував так фортунно Петро! Та ще й комендант кінної чоти! Він — дівчина... Що ж! У боротьбі вибору немає! Часом жінка здібна на більший чин, як який чоловік!.. Чому ж тоді він, отаман, не міг ділити, може й короткий, відпочинок з одним зі своїх бойових побратимів? Зрештою, майбутнє ще не є певне! Ще до боротьби може дійти кожної хвилини...

— Марусю! Чи ти нічого проти того не маєш, що ми живемо з тобою разом в одній хаті? — другого дня по повероті Шполенківни з лічниці, спитав Петро, коли вони вдвох порпалися в зарослім високою травою й бур'яном городі, рятуючи городину, де це ще було можливе.

Маруся здивовано видивилася на отамана. Йї і в голову не приходила така думка!

— Хіба після всього, що було, чи хто має сказати щось погане про вас, пане отамане?

Петро хотів було повернути розмову, що не в ньому справа! А, навпаки, в її добрій дівочій славі... Але глянув на дівоче личко, що вже розчервонілося коло праці й на легкий рум'янець, який уже його покрив, і подумав: »приходить до здоров'я«. Та й дівчина так по-щирому сформулювала свою думку, що рішив на тому цю дразливу тему залишити.. Зітхнув. Мимоволі пригадався Київ і друге личко тієї, яка вже не жила...

Дівчина, мов би ніякої розмови й не було, старанно працювала.

— Марусю, — сказав по хвилині, пильно вглядаючись, — ти мусиш себе ошаджувати! Краще піди покладися під сливами та й відпідни, а я сам уже тут докінчу. До речі, як твоя рана?

— Зажило! — з усмішкою відповіла дівчина — Покійний дід казали, що в нас, Шполенків, тіло козаچه! Вмить гоїться!

Це було сказане з таким іще цілком дитячим сенсом, що Петро розсміявся й собі, вперше за довгий час, безжурним, молодечим сміхом... Зрештою, молодість і спрага життя озвалися сильніше, як колись...

Перебування ж самотнім у Шполенківській хаті, особливо останні

дні докучали! З поверненням Марусі на душі зробилося легше! А Маруся! Бачив її увесь час у повстанським чоловічим одязі й відносився до неї, як і до всіх своїх побратимів-помічників, щиро й лагідно. Тепер же в жіночому одязі кидалась йому у вічі та зміна на кожному кроці... Подивляв її стрункі рухи, її звинність... Дивна дівчина! Скільки жіночої принади і в той же самий час стільки вояцької мужності! Пригадав її заховування хоч би під час останнього бою... Її сміливість, її рішучість, керування підлеглим відділом і офірність!.. Ні! Не кожен вояк міг би цей дивний дівчині дорівняти!.. Дивний тип!.. І як він міг затриматись в нас? В поневоленій, зганьбленій ворогом країні!.. Такий на диво казковий тип, на зразок хіба тільки сотникової Завісної, що на віки вічні зостала в пам'яті історії! Що впала, як найкращий лицар, обороняючи рідну Бушу!..

— «Чи не закохуюсь я часом у своїм коменданті кіннотників?» — піймав себе Петро на думці. Однак зараз же з'ясував, що ця думка була йому приємна!.. Та, коли це так сталося, почав від Марусі трохи бокувати...

Вибрався тепер щодня з рушницею на полювання, яке так пристрасно любив за своїх іще хлоп'ячих часів, коли з великого міста приїздив до батьків на вакації зі школи. Занурювався по пояс у теплу болотяну воду, добираючись до середини болота, де були такі великі пні старих-старих вільх і, захований у напівдику природу, забував увесь світ, такий перевернутий до гори ногами, такий жорстокий, такий зруйнований... такий байдужий до страждань не одиниці, а мільйонів людських істот! Чув на собі пестливі проміння сонця, дихав напівмокрим повітрям, напоєним ароматами болотяних квітів, рослин і очеретів... Впивався розкішним спокоєм природи, яка тут, як і колись, була незмінна, та ж сама, маєстатична, не потребує жодних революцій!.. Попросту кпила собі з тієї... двоногої комашні, яка гордо величає себе... створінням найпершим! Царем усіх створінь! А падає в порох під виплеканими у хворій уяві божевільними утопіями!.. І тільки здібна нищити собі подібних, і то в найпідліший, у найжорстокіший спосіб!.. Він тут поринав цілковито у велич природи і губив усі свої турботи та смуток... Забував і красну дівчину, що мала в собі, на диво, прикмети чарівної української Сви разом з одчайдушністю химерного українського Марса!..

І не раз отак, замріяний, задуманий, схоплювався аж тоді, коли припливаючий вивід качок, побачивши віч-на-віч небезпеку, кидався з кахтанням в усі боки, ламаючи очерет... аж тоді приходив до

себе й стріляв... »у білий світ, як у копійку«... І сам не знав, чи постріл був по воді, чи вгору... Звичайно, що не завжди так бувало! Часами приносив і не абияку здобич... Одного разу прийшов з такого полювання раніше, бо забув набої вдома, а один, який іще мав пішов у »білий світ«... Ввійшов до хати й застав Марусю в сльозах... Дівчина не сподівалась його швидкого повороту і тепер засоромилася своїх сліз... Зірвалася і втекла до хатини.

— А то що такого? — здивувався. — Марусю, що з тобою?? — пішов за нею.

І раптом сталося таке, чого ніколи не сподівався... Дві теплі руки обійняли його шию й гарячий поцілунок опалив уста. На поцілунок відповів поцілунок. Світ закрутився в очах. Але все ж таки знайшов сили, щоб себе опанувати. Злегка відтрутив від себе дівчину й відійшов до вікна. Заходило сонце і пестило своїми щирими проміннями усе — дерева, квіти, лан золотої пшениці, навіть зарослий будяками шмат батьківської землі... Воно могло свобідно пестити своїми поцілунками, а він ні!..

Так, співжиття з молодого, гарною дівчиною небезпечно!.. Хоч би вона була й повстанцем...

Почув за собою стримане ридання...

— Марусю!

Жодної відповіді. Почув, що ні за що, ні по що образив дівчину в її напевно перших почуттях... Стало їй сердечно жаль!

— Марусю! Я ж не хотів тебе образити!.. Ти гніваєшся на мене, Марусю?.. Захлипала ще голосніше. І коли почав поцілунками висушувати її пекучі сльози, дорікала йому цілком по-дитячому:

— Знаю, що я вам, пане сотнику, ... не рівня... так!..

Хотів це заперечити.

— Ви вчені... високі школи кінчили.. а я проста дівчина... дурна! Ви мені все пробачте!

Не дав кінчити поцілунок...

— Не те, Марусю! Не те!.. — гаряче запротестував і пройшовся по кімнаті кілька разів а, заспокоївшись трохи, казав далі: — Бачиш, час, Марусю такий непевний! Чи ж можемо тепер думати про особисте щастя? Тепер, коли навколо аж кипить, Марусю! Коли важиться доля України! Коли не сьогодні, то, напевно, завтра або позавтра покличе нас по цій короткій павзі наш святий обов'язок боротьби! Не вірю я, що довго буде ця тиша! Знову треба буде хапати зброю й битися з ворогом, чи він буде москаль білий, чи червоний! Чи той, чи інший — кожен із них краще від нас зорганізований,

з'єднаний і впертий!.. А ми — нарід підневільний! Загубили нашу єдність, нашу силу державну в далекій давнині! Ой, буде ще, Марусю, боротьба! І, може, ще жорстокіша за ту, яку ми вже перейшли!.. Отже, подумай, — чи час тепер на особисте життя?.. Розумієш ти мене, Марусю? —

Дівчина широко розкритими очима дивилася на нього й слухала його слів, яких ще вона ні від кого не чула. А Петро говорив ще й іще на цю тему.

— Сьогодні я, отаман повстанців, ще живу... А завтра? Чи ж ворог, коли усе подолає, забуде, що я провадив, був вождем? Чи подарує мені, що я став на чолі цієї боротьби? Напевно, ні! А тоді?.. Що буде тоді з тобою? Може мені прийдеться тікати світ за очі, може і в чужі краї? Або... — Петро спинився і задумавсь... — Або ж відібрати собі життя, щоб не датись у катівські руки живим!.. Хто знає, як воно буде! Отже, бачиш, моя кохана... для себе, для особистого, тепер не час!.. Краще бути поміж собою... як брат із сестрою, Марусю!

І коли погляд дівчини ніби годився з його словами, притулив до свого обличчя її розпалене лице і пестливо закінчив:

— А тепер... забудьмо все, моя сестричко, і лягаймо спати! Так?.. Надобраніч!

Пішов стелити собі постіль у хаті. Ліг і довго заснути не міг. Боролось у нім два чуття... Одне говорило за тим, щоб брати все від життя, коли може хвилини пораховані... Друге наказувало загнуждати себе й вести на повіді! Бож не час!.. А, однак, заснути не міг — сон десь подівся й не приходив.

Викотився на небо повновидий місяць. Усе залив мерехтливим срібним сьйвом. Заглянув крізь вікна й у кімнаті зробилося таке ж саме срібне мерехтіння. Чув, як Маруся теж не спала. Переверталася з боку на бік, як і він. Чари якісь, чи що?.. Але почув знайомий уже зойк, і це змусило його сісти на ліжку... Зойк повторився. Зробилося йому ніяково... Чи ж він правий? Чи ж хвилини їхнього життя не пораховані? Чи ж варто тоді відштовхувати ще коротші хвилини щастя?.. Повстанського щастя!.. Гірко посміхнувся такому окресленню... Вона ж така самотня, як і він!.. Ні вона, ні він не мають нікого! Забрав їм усе той пекельний червоний гураган!.. Вона ж йому така близька!.. Нехай же приїде для них самотніх ота коротка хвилина... повстанського щастя!..

Спинився над її ліжком. Став на коліна і притулив своє лице до її

лица... І тоді, як і вдень, обвилися коло його шиї її дівочі, теплі руки...

Пролетіло, як у казці кілька наступних днів. Одного з них, надвечір, якийсь вершник під'їхав до воріт і зіскочив з коня. Петро пізнав у ньому зв'язкового зі сотні Бойченка. Вийшов, привітався і сам відчинив ворота.

— Маєте, які новини, Василю?

— Маємо! Оце лист до вас від Бойченка!

Вийняв з-за пазухи зв'язаний папір, віддав отаманові, а сам почав шукати, де б найкраще прив'язати коня.

Маруся зараз же вискочила з хати, повела його в садок і вказала, де є сіно.

Петро тим часом сів на призьбі під хатою й зараз же почав читати. Лист був від Бойченка, а в листі списана картка, яку зараз же по характері письма впізнав: це писав Фесюк. Новини були дуже поважні. Фесюк подавав слідуєче... »Київ були зайняли українці своїми частинами, але кілька годин пізніше підійшли з південного сходу денікінські полки. Зараз же, поміж ними прийшло до зудару. Причиною тому, — так писав Фесюк, — було те, що один із денікінських старшин зірвав український синьо-жовтий прапор, а завісив старий царський... Українці такої образи не могли стерпіти, почалася тут же стрілянина й на вулицях дійшло до бою. Столицю, після цього, опанував ворог (білі москалі). Українські війська відступають на захід. На них тепер б'ють і білі, і червоні, якби були в згоді. До того ж армія Денікіна має добре озброєння, яке присилають їй західні держави. (Антанта — союз тих держав!). що вийшли переможцями у світовій війні над німцями...« Так писав побратим Фесюк.

Другі інформації подавав Бойченко, і це вже були інформації місцеві. В місті стояла тільки одна денікінська сотня, що вже провела мобілізацію старшин, які ще уціліли за большевиків, як рівнож покликкала старшин і в повіті. З населенням поводитися білі москалі краще, як червоні, але в тих селах, де були поміщицькі двори і де селяни все розібрали, наказано знести назад до них і всі втрати, які постали, повернути... під загрозою арештів і кар. Громади там уже відверто настроєні проти нової влади, і хто знає, до чого ще там прийде! В самому місті замкнено українські школи. Арештовано деяких українців — учителів — отже в цьому й білі, й червоні однакові! В Бойченковому селі були вже »золотопагонники« (так охрестили селяни нову владу), але шукали тільки за комуністами і людей

не чіпали... На всякий випадок Бойченко зарядив повстанцям дістати зі сховищ і почистити зброю

— Молодець! — посміхнувся Петро, закінчуючи читання й запрошуючи зв'язкового повечеряти разом, бо чув, що Маруся вже щось приготувала. При вечері виявилось, що й Фесюк пам'ятає про свої повстанські обов'язки, бо об'їздив сусідні села.

Отаман був із того дуже задоволений і зараз же після вечері відписав побратимам. Бойченкові наказав вести сталу розвідку в місті, а Фесюкові — надіслати когось із тих повстанців, що вже були за Дніпром і нав'язати тісніші контакти з отаманом Зеленим.

— Маємо, Марусю, ми добрих побратимів! — сказав, коли вершник виїхав з двору. — Не забувають про нас! А ми з тобою щось справу занедбали, що? — обійняв і притиснув дівчину. — Правда, що жнива тепер стоять на перешкоді... Але все таки збирай вечорами, своїх кіннотників і провір, чи все гаразд... А тепер, бачиш, чи не мав я рації, коли казав, що ми не можемо жити для себе... Хто зна, чи не прийдеться ставити чоло невдовзі нашому новому опікунові... білому москалеві!

— Мене й так дивує, що ці »золотопогонники« досі за повстанцями не шукають! — сказала Маруся. — А, може, вони про нас нічого не чули?

— О, ні! — заперечив Петро. — Цього не може бути! Знайшлися, певно, в місті їхні приховані приятелі таки, може, й з наших землячків — малоросів! Вже їм про нас повні вуха набалакали...

Невдовзі слова Петра сповнилися. Кілька днів після цієї розмови він господарював у батьківському саду (єдина пам'ятка, що по батькові лишилась!). Роками тут старий насаджував деревця й ходив за ними, як мати за малими дітьми, плакав їх, обрізував, ростив... пропала праця! Бо кому ж це залишиться? Петро, певно, з того добра не скористає! Ходив і струшував найкращі грушки... Для кого? Та певно ж для Марусі! А коли набрав уже грушок чимало, присів під кущем горіхів відпочити. От і цей кущ! Усе тут зв'язане зі спогадами динства! Пригадав, як вони, ще хлопчиками, із сусідським Семеном (пропав же через нього!), любили тут сидіти, бож рядом і найкраща з грушок! Ймення її не знали, а тому, що росла поруч із кущем, по-своєму, по-дитячому, назвали: »кущ горіхів«... Так ця назва для всіх і присвоїлася... Хто ж то з »куща оріхів« грушки буде їсти?..

Дивний сьогодні мав настрої! Почув Марусин голос — шукала його. Зажартувати й не відкликатись? Ні! Щось дуже гукає... може, яка справа? Озався й побіг назустріч, несучи перед собою в обидвох

руках грушки і напевно з ними виглядав зовсім не серйозно, бо Маруся вже здалека реготалася. Однак споважніла і хутко пішла назустріч.

— »Золотопогонники« в селі!

— Денікінці? Багато?

Петра вже не було. Перед Марусею стояв отаман.

— Відділ з яких двадцяти людей.

І це вже не була Маруся, а чотовий кіннотників.

— Чи післала кого попередити хлопців?

— Так! Гриць уже облетів усіх... Відділ у селі не зупинився. Їдуть до волости.

Хвилину надумувався.

— Якщо вони їдуть до волости, гадаю, що й нам там неодмінно треба бути!

— Отже Марусю! Скоч на коня й пішли якогось спритного хлопця у волость. Треба попередити повстанців.

Маруся жваво метнулася до хати, і не пройшло й п'яти хвилин, як звідти вже вискочив комендант кіннотників. Притьмом, ховаючи за свитку нагана, побіг до стайні, а за хвилину вже верхи летів городами... Хто здалека впізнав би, що то за повстанець... »І не впізнаєш!«, — подумав услід. — »Дивна якась... не сьогоднішня істота!...«

І коли так задумався, зринула зараз же в пам'яті... Дора...

— »Не виходить таки вона мені з голови!.. І що це означає? Коли думаю про цю... пригадується там та... Дивно! Чи й цій дівчині суджена однакова доля?..«

Задумався. Городами почувся тупіт. Це до нього гнав Гриць. Він докладав, що денікінці рушили від старости на волость. Не надумуючись довго, Петро підійшов до старої липи, вхопився, підскочивши, за гілляки й хутко поліз угору. За кілька хвилин він був уже недалеко верху. Відкрилася тут перед ним вулиця з села до волости. Дійсно зараз же й зобачив. Дорогою котило п'ять селянських возів, а на них солдати. На переднім возі, коло офіцера, сидів один із підвладних і тримав у руках (це вже скидалося на погану комедію), старий трикольоровий царський прапор...

— Нові люди — старі пісні! — іронічно всміхнувся Петро.

І тільки за возами розвіявся пил, як з другого боку села показався відділ кіннотників, які городами гнали до Шполенківської хати.

— »У доброго зверхника і все йде добре!«, — подумав про справність Марусі.

І поки зліз на землю, коні вже іржали в садку. Отаман щиро привітав своїх повстанців і сам скочив на коня, якого йому підвів Гриць. За хвилину відділ пронісся селом і виїхав на горби, де завжди крутилося кілька вітряків, а там узяв напрямок на ліси.

— Куди ж це наші хлопці гонять? — виглядали з хат селяни.

В отамана виник простий плян. Звернути з півдороги і по тій самій леваді, а потім під прикриттям очеретів обскочити несподівано волость, як це вже раз йому вдалося з Ванятком і знищити й цих, як він знищив комісара, коли б до чого прийшло...

Залишивши в гаю коні з кількома хлопцями при них, спішений відділ пройшов через болото очеретами і дістався до перших хат, у яких залишив Шполенківну з її людьми й кулемет, а Петро з трьома повстанцями пішов знайомими вже городами під саму волость.

Там було людно й гамірно. Денікінський старшина зарядив сход і селяни зійшлися звідусіль, щоб почути й побачити, що це за нова влада. Сходились і з близьких, і дальших закутків. Коли перед волосним будинком стояли вже сотні людей, а нові підходили й підходили, на ганок, на якому й сам Петро колись стояв і перед яким повстанці й селяни розірвали на шмаття комісара Ванятка, вийшов представник нової влади, тієї ж московської, тільки не червоного, а вже білого кольору. Це був низького зросту, широкий у барах москаль, білявий, молодий хлопчисько з повним, як місяць уповні лицем... Золоті погони старої царської армії поблискували на його широких плечах. Позад нього стали три солдати й підстаршина. Він мав у руках наган.

Денікінський прапорщик звисока розглядав зібраний перед ним натовп. Глянув і на Петра, одягненого в звичайну сільську одіж, але мовчав. Мовчав і зібраний сход. Та, коли мовчанка вже була задовга, забрав нарешті голос. Говорив він якимось нескладно. Видко, без ніякої перед тим підготовки, або й цілком не вмів висловити свою думку. Говорив те, що йому до голови прийшло. Говорив багато, довго й нецікаво. Повторював, що вже раз був сказав і вів знову те саме далі. А весь сенс його мови зводився до того, що кращої від цієї теперішньої влади, яка прийшла, й бути не може!

Нічого нового не треба! Нехай буде все так, як і колись було...

Жили ж колись щасливо й спокійно за старого, за царського режиму? Ну, й далі так жити треба! При тому прапорщик патетично закликав громаду, щоб вона вся повстала за денікінську владу! Найкращу владу! Бо вона освободить вас... освободить вас від усіх цих... жидівських свобід!!... Хіба ще що треба більше ска-

зати? Оце ж усе!.. Таке було закінчення промови прапорщика, представника нової влади, до селянства. Закінчивши таку »розумну« промову, прапорщик почав самовдоволено проходжуватися по ганкові. Народ же мовчав і не розходився. Тоді підофіцер приступив до прапорщика й про щось почав йому шепотіти. Ще одна справа! — заговорив знову прапорщик. — У ваших селах є повстанці! Вони самі мусять зголоситися до міста й здати усю зброю владі! Ті ж, які не зголосяться на протязі одного тижня й не здадуть власті зброї, будуть усі розстріляні!.. На доказ того, що наша влада з такими бунтівниками не жартує, вже арештовано у вашому селі двох повстанців. Вони лишаться в нас закладниками, й коли ваші повстанці не зголосяться, також будуть розстріляні!

Схід, почувши це, раптом захвилювався і загомонів, що так робити тим, які тільки-но прийшли, не гаразд... Але денікінець, насправді, не жартував. Він щось крикнув назад і увесь ганок вкрили солдати, озброєні до зубів. Тоді схід похмуро замовк.

— Ррозійдись по домах! — скомандував прапорщик, мов би перед ним не були господарі, а якась рота солдатів...

Люди розходилися мовчки, збентежено й хутко. Сходилися помалу, чекаючи якихсь, може, й добрих новин, а розійшлися, як вода змила...

— »Добра рекомендація для нової влади!« — подумав Петро, заходячи з Грицем у найближчу знайому господу й обсервуючи волость з вікна, тоді як два інші повстанці, на його наказ, пішли довідатися, хто ж це з волости заарештований?

Тим часом візок із прапорщиком, його підофіцером і двома солдатами покотив у бічну вулицю і зупинився перед хатою місцевого купця Абрама. Про це, як і про прізвища двох арештованих повстанців отаман довідався від посланих. Арештовані були зовсім молоді хлопці, які недавно тільки пристали до повстанців. Тим часом їх тримали замкнутими у волості. Видко, що в селі знайшовся якийсь »юда« і доніс новій владі. А може то була й особиста пімста? Це треба буде за всяку ціну виявити! І якщо зрада, треба для уникнення повторення її, зрадника жорстоко покарати!..

Так думаючи, отаман перейшов городами до господи, яка була напроти жидівської крамнички, та привітався з господарями, які його зараз же пізнали й запросили до хати. Отаман дав їм знаком пізнати, щоб були тихо, а сам підійшов до вікна. За соняшниками й перелазом побачив вікно жидівської хати. Жида, господаря крамнички, вдома не було. Була сімнадцятирічна гарна дочка. З цього і скористав прапорщик зі своїми солдатами.

Вкоротці Петро почув, як бряжчали за вікном склянки, й лунав голосний регіт. А за хвилину вже чутно було шамотання. Жидівка певно відбивался від залицянь. Із стуком відкрилися нараз дві половинки вікна. Хотіла вискочити, та де там!

— Пане, прапорщику, пане, прапорщику, що ви робите!.. — почувсь крізь вікно розпачливий голос.

Петро відійшов від вікна й щось надумувавсь.

— Жидів грабують! — ускочив до хати Гриць.

Глянув у вікно. Добре підхмелені денікінці тягнули різне жидівське добро з крамнички. Вийшов похитуючись, прапорщик і надягав пояс з наганом. Солдати ще возилися з Рівкою в кімнаті...

— Грицю! — підзвав хлопця отаман. — Перекажи, щоб повстанці з волости зараз же зібралися в селі Грошах. Нехай сотенний отаман передасть Бойченкові, щоб чекав на мене! Перестрінемо цих »золотопогонників« у тому ліску, знаєш?..

Хлопець хитнув головою й вибіг з хати. За хвилину він уже передав наказ отамана сотенному отаманові повстанської сотні.

* * *

Кінний відділ добіг до лісу і гнав лісовими стежками, обминаючи колишній табір. Часом коні починали форкати й косити очима по боках. В кущах де-не-де виднілися ніким не прибрані трупи. Це, очевидно, ранені москалі доповзли аж сюди й тут пропали, не маючи порятунку...

Кіннотники зрозуміли отаманів наказ так, що в тім самім ліску, де колись вони звели були бій із большевиками, дадуть вони добру научку й »золотопогонникам«, але отаман мав іншу думку. Певно, зі своїми сотнями він міг би дуже легко стерти на порох цю малу, але наробившу вже великого бешкету »чесну компанію«, але цим можна було стягнути на повстанські села велику біду! Тоді краще першому не починати, а почекати, що буде далі. Хай вони пічнуть перші і нехай селянство відчує на собі, що ці, другі, такі самі, а, може, ще й гірші... »визволителі!«...

Вже ця видача повстанців, якимсь »юдою« багато Петрові говорила!... При большевиках цього ще не було! Треба було підслухати розмови перед тим, як почався сход, роздивитися по лицах... З Петра був не абиякий психолог!.. Інша річ, що усім вже давно остобісіло це пореволюційне похмілля!.. Хотілося, нарешті, якоїсь твердої, сталої влади! Щоб був і закон, і відповідальність перед тим законом! Щоб раз і назавжди зникло безправ'я і запанував спокій, такий довгожданий спокій!.. І бачив Петро, що настрої селянства

ніяк не міг би бути по стороні нової боротьби! З тим треба було до якогось часу рахуватися!.. Тому й виникла інша думка: звільнити тільки арештованих повстанців. Хай знають, що отаман думає за них усіх! Це звільнення треба доконати без проливу крові... Хіба що ворог перший почав би бій...

Надвечір із села виїхав назустріч отаманові Бойченко і, коли повстанці доїздили до села, все вже було обдумане. Над ранком сотні мали зайняти лісок на дорозі до міста, як і колись...

Ранком того ж дня в'їздив до села Грошей знаний уже нам денікінський відділ, який ночував у поблизькому селі. Денікінці були по добрім сніданку, яке їм урядила жінка старости, де ночував сам прапорщик зі своїм підофіцером, і тому мали добрий гумор. Їхали собі безпечно, хоч, правда, на заднім возі і стояв кулемет, але його обслуга лежала вигідно на соломі. Зустрічні селяни й селянки скидали шапки або вклонялися панові офіцерові низенько. Той згорда салютував, прикладаючи два пальці до кашкета. А, може, й кланялись, і шапкували перед тим прапором, що на держальні звисав?.. Прапор же був такий старий... царський! Отже, може вклонялися йому, а тільки пан офіцер приймав усе на свій рахунок.

Село зосталося далеко позаду. Відділ в'їжджав до ліска. В нім стояла ще нічна прохолода й тиша та було цілком безпечно...

— «Не такий страшний чорт, як його малюють!..», — сказав прапорщик, свідомо заміняючи слово «малюють». Підпрапорщик, засміявся з його стертого від частого вжитку жарту.

— Кажали нам ще в місті, що тут аж кишить від повстанців і що взагалі шляхи тут не є безпечні, а ось вертаємо без жодних пригод! Як і були де повстанці, поховалися перед нами! — героївся прапорщик.

Підофіцер цілком погоджувався зі своїм комендантом і обидва почали згадувати недавню пригоду й Рівочку... При тому офіцер ще й затагнув київські куплети:

... Жив на Подолі Борух — жид.

Бил он набожний старик...

В нього ж дочка Ріва

Була так красива, що...

й заплямкав язиком. Підофіцер почав підтягати.

... В нього ж дочка Ріва

Була так красива, що...

І обидва зареготали...

Гарний співочий настрій комендантів передався і їхнім солдатам які й собі затагнули денікінську пробійну пісню:

... Смело ми в бой пайдьом
За Русь святую!..
Петлюровцов паб'ем!..
Сволоч такую!..

Прапорщик з підпрапорщиком і собі підтягнули.

Отаман стояв схований в куцах, і посміхнувсь... Він добре знав цю пісню! Різні були її варіанти! Офіцерство московське, серед якого був дуже великий антисемитизм, співали:

... І всіх жидів побйом —
Сволоч такую!..

Співали також:

Камуну всю пабйом —
Сволоч такую!..

Ну, а це вже торкалось і українців!..

— «Ой, трудно буде вам усіх таки побити!» — промайнула отаманові думка, і він вийшов з-під соснини на дорогу одягнений, як звичайно в цих місцях ходили селяни, в шапці й свитці. Чекав, аж під'їде перший віз і підніс руку, якби хотів валку спинити.

— Пане прапорщику, накажіть, будь ласка, спинитися вашому відділові! — сказав він чистою російською мовою.

— Що це за маскарад? — зіскочив прапорщик на рівні ноги. — Хто ви такий і чому на вас селянська одж?

— Я зараз вам скажу, хто я такий. Я бувший капітан царської армії, а зараз-я отаман українських повстанців! — відповів Петро і, бачачи, що прапорщик хапається за наган, додав. — Я вас попереджую, що злих замірів щодо вас не маю! Можете заспокоїти також своїх людей (солдати вже тримали в руках рушниці). Я хочу тільки просити вас віддати мені моїх двох, арештованих вами, повстанців.

— Як ви смієте мені тут наказувати? — аж почервонів прапорщик на лиці. — Я скажу вас повісити моїм солдатам на першій же сосні!

— А я, маючи можливість всіх вас тут стерти на порох, гарантую вам повну безпеку, бож хочу з вами розійтися по-доброму!.. А на доказ того — прошу!..

Отаман свиснув і в ту ж мить зо три сотні повстанців вискочили з-за дерев і залягли лавою... Чотири кулемети викотилися на шлях.

Прапорщик здивовано розглядавсь навколо.

— Отже накажіть своїм людям, — казав далі отаман, — розв'язати повстанців, аби вони прилучилися до свого відділу і можете про-

довжувати вашу подорож безпечно, а владі своїй прошу переказати, нехай вона не забуває того, що знаходиться на українській землі й серед українського народу! І від поступовання вашої влади залежить, чи станемо ми з вами до співпраці проти спільного ворога — комуно-большевиків, чи будемо з вами також так само битися, як дотепер билися з большевиками!.. Щасливої вам дороги, пане прапорщику!

Прапорщик на це все відсалютував і наказав звільнити повстанців, а хлопці зараз же, раді й веселі, побігли до своєї сотні.

Два відділи розійшлися. Повстанці відійшли до лісу, завісивши рушницю через плече. Денікінський відділ мовчки покидав негостинний лісок. Прапорщик був насуплений і злий. На задніх возах солдати перелякано перешіптувались... Безсило звисав з возу трикольторовий прапор, не триманий уже в руках...

Табір повстанців був упорядкований наново. Труп ворога, які все ще валялись по лісі, були глибше позакопувані, а де їх було більше, викопано спільні могили і там ворога зарито.

Могила повстанців укрилася вже травою, і тільки хрест вказував місце вічного відпочинку впавших побратимів. Отаман наказав упорядкувати могилу, засадити квітами, яких Маруся зараз же навезла зі сіл. Також тепер поставили великий дубовий хрест, замість малого, зробленого колись наоспіх. Окопи були поновлені й добре замасковані. Рівнож і окоп кулеметний, з якого колись відбивав Фесюк московські атаки й рятував повстанців, був тепер увесь викладений деревом. Отаман думав, що нова влада не простить повстанцям останнього випадку, але минув тиждень і другий, а розвідка, яку посилалось аж до самого міста, нічого не зауважила, і це отамана дуже дивувало. Чи ж денікінська влада була аж так слабою? Не міг собі її заховування пояснити!

Поміж повстанців почав помічати незадоволення їхнім довгим сидінням у лісі... Це вже було зле! В додатку до всього, одного дня Бойченко доповів, що два повстанці його відділу зникли... Це вже був для інших поганий приклад. Скликав комендантів і по довгій нараді з ними, рішився розпустити сотні по домах, як то вже один раз був зробив, але тоді мав до того поважні причини! Тепер же білі москалі покищо села не чіпали, і повстанці не розуміли потреби триматися лісу... А що буде, як ця влада затримається на довший час? Боротьба сама собою зникне!..

Невеселі думки кружляли в отамановій голові, як він повертав із відділом кіннотників до Більок. Зате повстанці раділи своєму поверненню. Жнива були в самому розгарі, а там же почнеться й

возовиця! Стільки ж роботи вдома! А то сиди, хто знає чого, в тому лісі!..

І праця закипіла від ранку до вечора! Жнива — жнивами! Але та возовиця! Заможніші господарі, які мали землю далеко в степах, вибиралися туди на цілі тижні, а тут синів отаман позабирав! Починались уже шемрання!.. І добре зробив отаман, що розпустив сотні.

Весело селяни цього року зустрічали кінець жнив! Та чим веселіше було в селі, тим сумнішим ставав Петро, тим частіше виходив і забиравсь у степ із рушницею, чи на болота. Але майже завжди вертав без нічого! Годинами лежав десь на могилі, лежав і думав, і думав...

Що буде далі? Невже ж оце боротьбі й кінець? Невже національна свідомість, яку, йому здавалося, він пробудив із тяжким трудом, була тільки маривом? Невже українське місто, як і село вже так призначені до панування Москви, що не здатні піднятися для творення української державності? Невже це тільки мариво, мрії тих ідеалістів, яких він зустрічав на шляхах боротьби? Фата моргана?.. Невже його думки, які він ніс через фронт, і віра в свій нарід нездійсненні?.. От недавно... прийшов наказ із міста по волостях — здати податок у натурі збіжжям. І що ж! Селяни зараз же наказ той виконали й то охоче!..

Настрій селянства дуже змінився за ці кілька місяців, коли він зі своїми нечисленними однодумцями почав організовувати повстання проти большевицької влади... О, тоді було інакше!.. Тоді самі йшли до нього! Шукали його! Пригадав собі, як у волості, яку він узяв своїм відділом, повстанці розірвали комісара Ванятка... А тепер?.. Опустили його майже всі! Навіть Фесюк знову подався до своєї дружини, до своєї господарки!

Настрій у селах був тепер зовсім інший! За той спокій, за сякий-такий лад, а головне, за те, що селян не чіпала влада, вони цю владу, хоч вона була московська, чужа, — цю владу визнали!.. Зробили це, щоб дозволено було їм володіти своєю з діда-прадіда землею, щоб ця власність була хоронена тим, сяким-таким, ладом!.. От і все! І ніякого повстання, виходить, далі вже не потрібно! І боротися за свою владу, за свою державність теж нема потреби?..

Цього настрою не міг стерпіти Петро! За що ж тоді віддали своє молоде, буйне життя найкращі сини народу? Найкращі його доньки!.. Чи Україна — це був тільки міт у їхніх розпалених душах? Легенда, яка здійснитися вже ніколи не могла?.. А могили, які виростили на всіх шляхах боротьби, де тільки змагалось за волю і державність

українське військо!.. А повстанські гроби по лісах і байраках!.. Це не говорить нікому нічого? Це було нікому не потрібне?..

Вертав із порожньою сумкою з полювання і знов ходив годинами батьківським садом, і тут шукав відповіді, але її не знаходив... А Маруся давно вже мовчки й непевно дивилася на той шалений смуток своїми синіми, повними сліз очима... Та що ж вона могла зробити?.. Почувала, що її отаман певно вже і її залишив...

Але таки одного вечора до неї повернув... Сиділа власне зі своїми невеселими думками під хатою, передумувала й пригадувала, якою щасливою себе почувала ще кілька тижнів тому! Він прийшов несподівано до неї, присів рядом, як на небі вже запалювалися зірки, й почав їй виливати свій пекучий жаль і зневіру...

Розуміла його! Вона своєю небуденною натурою схоплювала вмить його думки... Обійняла за шию й притягла до своїх грудей... Говорила з ним так ласкаво, як мати зі своїм хлопчиком... Несла йому простими словами щиру, побратимську розраду!

І Петрові стало легше! Відійшла геть пекуча зневіра.

— Дякую тобі, Марусенько! Моя ти, дівчинко рідна! Мій ти, друже єдиний!

Цілував її мудрі й такі поважні очі, чуючи, як тремтять під його поцілунками довгі віі...

За хвилину вони вже, сидючи над маленьким столом на підлозі їли картопляні млинці, які щойно пекла господиня й сміялися, що з Петра такий поганий господар! Забув, що треба ж таки скосити Марусин лан, коли вже в селі ось уже кінчають жнива...

Веселість вступила в бідну Марусину хату! Другого ж дня Петро заходився коло жита, а за кілька днів узявся за пшеницю й разом з Марусею привели до ладу маленьке, бідне господарство! — »Чи прийдеться хоч той хліб їсти?«, — думав Петро на покосах. Але зараз же відігнав настирливу думку.

— Бач, Марусю, — тільки відізався з гіркотою в голосі, — усі про нас тепер забули! А пам'ятаєш, як перший раз ми тоді з лісу, після тієї перемоги вернули? Усе село старалося наввипередки господарку нам знести... Тепер, бач, я їм уже непотрібний!..

— Не хочу я ні від кого жодної помочі! — згїрдно сказала Маруся. — Бог дасть якось прозимуємо! Хіба багато тобі й мені треба? (Тепер казала вже Петрові »ти«). — Прийде весна, тоді загосподаруємо краще!

— А ти думаєш, Марусю, що ця денікінська влада до весни втримається?

— Не знаю! Але люди наші того певні...

— Нехай не дуже будуть певні! — нахмурився злісно Петро. — З нашим народом то так: »За шмат гнилої ковбаси — ти батька й матір продаси!«.. Аби було подостатком сала й пшениці! А воля, а українська державність! Ці раби без них обійтися можуть!

— »Який він останньо нервовий зробився!«, — поглядаючи збоку на Петра, думала Маруся. — »Треба більш уважати на нього!«

І, змінюючи тему розмови, вже ласкавим голосом казала:

— А ти знаєш, Петрусю, в нас уже дров немає... І треба про зиму подумати!..

Та Петро легко зорієнтувався в Марусиних »хитрощах« і вже сміявся з того, яка вона спостережлива.

— Як ти непременно вже думаєш про зиму, не турбуйся, моя господинько! Завтра ж я обійду садок: там я бачив кілька старих грущ, які цього літа вже посохли. Напиляю тобі стільки того дерева, що й на дві зими вистачить! А тепер — час на вечерю!

І, обнявши Марусю, пішов садком. А на другий день уже і пиляв, і рубав, і зносив до повітки сухі гілляки.

— »Чи ж придасться їхнє тепло мені на зиму?«, — знов зринула думка. — »А, може, прийдеться покинути і хатину, і Марусю, і десь податись у світи?«

І сам на себе розсердився, що почав бути якимсь маніяком!

Минало літо. В холодну тишу вечора вривався шамотінням падаючий лист. А дні все ж таки ще не здавались осінніми, були теплі й запавні... Одного такого дня, в обідню пору, збирав у саду останні вже зимові груші і крізь дерева побачив, як якийсь візок пересік горби з вітряками й повернув на хутір. Чи хто не до нього? На возі блиснули погони. Хто б це такий? З-за дерев не виходив, аж віз під'їхав до брами. Пізнав двох Бойченкових повстанців. А що ж це за денікінець із ними? Невже?.. Невже князь? Побіг відчиняти браму.

Оболенський його теж пізнав і вже здалеку махав рукою.

— Князю! Яким це вітром вас занесло в наші степи?

— Згадав про свого визволителя й побратима! — зіскочив з воза Оболенський, і давні знайомі стиснули себе в міцних обіймах.

— Зупинився у вашім місті, проїздом, на один тільки день і рішив неодмінно відшукати вас і по душах поговорити! Знав, що Бойченко живе в селі Грошах (дивна якась назва цього села!) і знайшов його, а він і провожатих своїх дав для безпеки... — пояснював Оболенський.

— Щиро вам дякую за добру про мене пам'ять і прошу загостити

в цій бідній хаті, бо моя онде лежить у згарищах! — вказав на попелище.

Князь тільки сумно похитав головою:

— А в чий же ви хаті, пане сотнику, оце приютилися?

— В хаті мого коменданта кінної сотні. Може, пригадуєте собі Марусю Шполенківну?

— Аякже! Якже! Вашу повстанську Жанну д'Арк! Пам'ятаю! Це якась несьогоднішня дівчина! — підхопив князь.

— Так! Це моя господиня і, що більше, — тут отаман притишив голос, — моя наречена!..

— Справді, сотнику? Ну, тоді я скажу, що ви знайшли подвійне щастя! В одній особі маєте і відвагу (не жіночу) і жіночу красу! А вона таки дуже вродлива!

На ці слова князя з городу на стежці показалася Маруся.

— Марусю! Якого нам гостя Бог післав! — кричав Петро. — Князя Оболенського пізнаєш?

Маруся засоромилася й не знала на яку ногу ступити... Та князь уже був коло неї і, тримаючи в своїх обидвох руках її малу ручку, поздоровляв, що вона не абиякого собі нареченого вибрала... Маруся і зовсім, аж до сліз, завстидалася, а самій було і приємно, і радісно, що Петро перед такими людьми називає її нареченою і не ховається з тим...

— Марусю, готуй щось кращого на обід! — закомандував Петро.

Та князь заперечив і зазначив наперед, що пробуде в них не більше як пару годин і повертатиме назад, бо вночі відходить ешелон на фронт. Хай тільки відпічнуть коні і знову в дорогу!

— Так тоді, Марусю, накрий коло хатини столик. Надворі сьогодні ще досить гарно! Дай щось там перекусити! Ну й наливки подай тієї з вишень... І ми тут, під акацією, поговоримо й згадаємо за чарчиною минуле!

Петро був у дуже гарнім настрої. Цей настрій передався Марусі й вона побігла до хати господарити... За хвилину сіли під акацією за столиком і частували несподіваного гостя наливкою, від якої хутко жагуча хвиля поплила по тілі, несучи зі собою солодку втому й спокій... На великій пательні внесла Маруся яешню із салом, яке ще шкварчало, викликаючи апетит. Тож князь не давав себе просити, а господиня наливала свіжу чарку й підкладала яешні.

— Ну, на правду, я такої смачної яешні давно вже не їв! — заявив князь. — І при тому так багато! Хібащо ця господиня якихось чарів до їжі додала! — Сміялись.

— А я до вас, сотнику, заскочив не спроста! — почав Оболенський, добре під'ївши. — Я збирався вже раніше відвідати, та все різні справи стояли на перешкоді! А ми про вас, пане сотнику, чули!..

І, коли Петро видивився на гостя, не розуміючи, куди він клонить, князь пояснив свої слова. — Чули ми, чули, як ви большевицький полк розтріпали! Аякже!.. Ви молодець!.. Але от що. Скажу я вам правду — великих мені зусиль коштувало, щоб вас не ліквідували в той час, як зліквідували Зеленого!.. До мого голосу тоді ще прислухались у нашім головнім штабі... Аякже!.. Та тепер туди прийшли вже нові люди! — махнув презирливо рукою князь.

Петро здивовано слухав.

— »Так от чому так спокійно пройшов цей час!«, — майнула йому думка. І, коли князь хотів продовжувати, спинив його:

— Ви сказали, що Зеленого зліквідовано! Коли і як?

Тепер прийшла черга здивуватися князеві:

— Я бачу, що у вас тут, у степах, зв'язки зовсім слабкі! — похитав головою Оболенський. — Скажу вам, що я прикладав усіх моїх сил, щоб українського руху не чіпати! Але мій голос, бодай у штабі був одиноким, сотнику! Та, кажу ж вам, тепер прийшли нові люди... єдинонеділимці, — він іронічно підкреслив останнє слово. — А може, чи я знаю, може й агенти большевиків! І це останнє — вірніше!.. До речі! Вони пролазять скрізь! І я ще скажу: вони переможуть не на фронті! Вони переможуть своєю диявольською агентурною працею в нашому запіллі! Так мені представляється й та акція проти отамана Зеленого! Це його знищили большевики... нашими руками! І ця акція коштувала нам великих втрат! Зеленого в однім з боїв було вбито! А його повстанці, хоч розпорошилися, але рознесли ненависть проти нас! І що ж? Багато користи принесла ця дурна перемога?.. Хібащо на майбутнє — червоним!.. Від штабу я тоді ж і відійшов... Іду оце на фронт!

І князь замовк. На обличчі його виразно зарисувався вираз огірчення... А Петро, вражений вісткою про смерть, з денікінських рук, отамана Зеленого, мовчав теж. Маруся, поглядаючи на отамана, виразно поблідла.

— Доки на фронті діла знов не поправляться, сотнику, вони вас не чіпатимуть! — перейшов князь, по мовчанці, на особисті теми. — Але, однак, не забувайте, що я оце вам сказав і пильнуйтеся добре! Зрадники знайдуться і серед вас! А, може, й большевицькі агенти! Уважайте!.. Оце найважливіша з причин, чому я рішивсь таки конче відвідати вас і попередити, як побратима! І цим, думаю, хоч трохи

відплачуся вам за те, що ви тоді мене, хоч і москаля, (всміхнувся), визволили від червоних і відпустили на волю!.. Затягнув я у вас борг і хоч потроху сплачую!

— »Яка ж це гарна і шляхетна людина!«, — думав, слухаючи князівських слів, Петро.

— Однак, як у вас, на лоні природи, хутко минає час! — зауважив князь, дивлячись на свій годинник. — За годину, на жаль, я мушу вас лишити й повертати до міста!

І на рішучий протест, як отамана, так і Шполенківни, князь тільки розвів руками. — Обставини часом сильніші від нас!.. Ви, сотнику, — військовий! Вночі відходить на фронт мій ешелюнь!

Що ж міг сказати на те Петро! Пожаліти тільки, що знову доля звела його з цією небуденною людиною на такий короткий час!..

— Ви сказали, князю, — промовив Петро, підливаючи гостеві свіжу склянку, від якої князь не відмовився, — що на фронті у вас із большевиками не все гаразд?

— Так! І я це, між нами кажучи, передбачав...

— Які ж причини, князю?

— Причин головних дві! — по надумі, сказав Оболенський. — Про першу в нас із вами вже була мова! Це бажання за всяку ціну знищити самостійний український рух... Це, цілком зрозуміло, викликало протидію! Згідно з відомим у фізиці законом!.. Друга причина — справи соціальних відносин! Не встигла ще денікінська влада закріпитися на Херсонщині, як на місця з'явилися власники їхніх маєтків і, під охороною влади, почали стягувати із селян, усякими правдами й неправдами, те, що було в свій час розграбоване! Розуміється, що всякий грабунок — річ не згідна з правом! Але це все треба було робити розумно і з бігом довшого часу, а не знищувати селянську господарку гвалтовно!.. Як наслідок, — почалась анархія — нова гайдамаччина у формі махновщини!.. Запілля тому у нас, фактично, немає!.. А ви, як військовик, самі знаєте як важко знімати з фронту полки, що потрібні на фронті... Здійняті, отже, з фронту частини повстання зліквідують, але заслабий фронт, під натиском ворога, котиться назад!.. Як той казав: »ніс вийняв — хвіст застряг! Хвіст витягнув — ніс застряг!.. Тепер щодо самого большевизму... В нас усе »великі« провідники думають, що це якась нова тільки »пугачовщина!«... А воно далеко зовсім не те! Троцький, який станув на чолі червоної армії, не такий маніяк і дурень, як той прищелепуватий сифілітик Ленін! Троцький, як командарм, як большевицький »наполеончик« — не тільки спинив безглузде винищу-

вання царського офіцерства (що воно було винне в існуванні «урядованського» старого режиму?), а, навпаки: він усім офіцерам привернув їхнє колишнє положення, пенсії, ба, навіть денщиків! Чуєте? Все те, з-за чого у війську й революція почалася!.. Мало ще того! Тепер кожен «комрот» чи там «комбат» має право, без суду, розстріляти власною рукою солдата, який не виконав наказу. Мітингування на фронті заборонені! Чуєте? Пригадуєте, що в сімнадцятім році творилося? Комендантів полків або розстрілювали, або, і це вже було великим щастям, ставили на кухню за кашевара! А зате кашевара — робили комендантом полку! Це вже закінчилось, як у нас кажуть «на общепонятній» — (Оболєнський підморгнув Петрові) «безвозвратно!» Такої невільницької дисципліни, яка тепер заведена в червоній армії, в царській армії ніколи не було! От що!..

Полковник випив склянку вина й помітно почав хмеліти, але продовжував:

— Старе офіцерство, яке ще переховувалося, посунуло до червоних! Не до чести їхньої, треба сказати!.. Але що! Сьогодні моральний світ перевернувся! Пам'ятаєте, ще колись Пушкін сказав: «Стид, чесность — сказки для бабья!» На жаль, це треба сказати на адресу офіцерства! Воно почало прислужуватися новим панам!.. Підлота!!!.. Навіть кількох відомих генералів з останньої світової війни стали на чолі червоних штабів! Наслідки цього всього вже видні! Червона армія вже набуває регулярного вигляду! Цього досі не було! Дисципліна при тому, я ж казав, — невільницька!.. Наші ж частини — нечисельні! В більшості — це «офіцерські роти!».. Солдатів мало і часом тільки з полонених! Мобілізація? Українці до нас після мобілізації не підуть! От, чому, сотнику, на фронті не все гаразд!

Настала довга мовчанка, після якої, князь видко наново, переживав своє попереднє огірчення... Петро в цей час підсумовував усе сказане, підводив рахунки й вони ніяк не були на користь повстанню...

Та князь раптом схопився:

— Кому в дорогу, тому й час! — сказав він українською мовою. — А тепер велика подяка милим господарям! І, хто знає, чи зустрінемося ми ще раз у житті!

Оболєнський підійшов до Марусі й стиснув її руку:

— Бажаю вам, щоб якнайшвидше здійснилися ваші мрії! І дай Боже, аби ви ще побачили вашу вільну Україну!.. Бувайте щасливі і здорові!

Петро провадив князя за браму.

— Знаєте що, сотнику, я хотів ще вам сказати кілька слів на прощання, сам-на-сам! Нехай вони їдуть наперед! — махнув він на повстанців на возі.

— Тоді ми, князю, можемо тут пройти навпростець, через той лісок, а вони нас за селом зачекають.

— Ще краще! — погодився Оболенський.

Петро догнав воза й сказав про те повстанцям.

— Властиво, ви нічого, князю, не програєте, — казав Петро, вернувши. — На цій дорозі страшні піски, а як ми підемо твердою ліською дорогою, може, ще прийдеться нам зачекати на воза!

— Ну, то й добре, сотнику!.. Я ще хотів вам сказати, але без свідків, бож це вже, власне, таємниця... От що: ситуація наша дуже погана! Може ще протримаємося тут, за Дніпром, якийсь місяць, оце й усе! Фактично, вони покладають надії на мене й мій полк. Дурні! Що ж я можу з одним полком зробити?.. Отже, мусите правду знати, аби вас не захопили з налету червоні! Добре? — Оболенський обернувся й допитливо поглянув на Петра. Петро тільки потиснув йому руку.

— Бачите... били Петлюру замість того, щоб протягнути руку згоди й знайти спільний шлях... Виграли? Розбили й забили Зеленого, замість знайти якийсь »модус вівенді!«... Виграли?.. От, бачите самі, чому я все покинув і взяв полк... Певно, що й його стане ненадовго!..

Петра вже давно, ще там, у садку за столом, усе кортіло запитати про княгиню, але розмова заторкувала інші теми, а тепер, коли князь ішов мовчки, очевидячки виговорившись, Петро запитав:

— А як же, князю, задивляється на те ваша дружина, що ви лишили спокійну працю в штабі й міняєте її на такі часті фронтові небезпеки? Як же вона, князю?

Та, замість відповіді, Петро зобачив, як лице князя нараз посіріло й аж тепер звернув увагу, що за фактично не такий уже довгий час, який минув од часу їхньої першої зустрічі, князь так страшенно постарів... Якби Петро знав скільки прикрости він зробить своїм запитом гостей, був би цього питання не задавав!

— Дійсно!.. Я вам нічого, сотнику, не оповів про моє особисте життя... — сказав нарешті, по довгій мовчанці, князь і голос його помітно затремтів. — Бачите... Я ж тепер на цілий світ самітний!..

І коли Петро, здивований словами князя, чекав пояснень, додав:

— ... В однім із ешелюнів, який підірвали міною ті бандити-махновці, якраз знаходилися моя дружина, яка їхала до мене...

Князь махнув рукою й пішов скоріше.

— Так, мій дорогий! — озвався він несподівано й тепло. — Ми з вами одинокі мрійники! Ідеалісти! Ви любите свій нарід! Я так само — мій!.. Ми, може б, і хотіли розв'язати співжиття наших народів найкраще... Але, на жаль, ми з вами тільки білі круки!.. Останні з могиканів... І, може, краще... переселитися мені особисто там... куди пішла вона...

За молоденькими дубками видко було вже шлях. Вийшли і стали, чекаючи на воза, який тепер тільки з'явився в кінці села.

— Сотнику! — раптом обернувся князь. — Як у вас із грошима! Певно, не дуже? Советських хіба селяне не беруть?

Петро здивовано дивився, чому це Оболенський перейшов на таку дразливу для Петра тему.

— Не беруть же правда?

— Та не беруть!

— Ну а ви інших, певно, не маєте, що?

І, коли Петро почув себе ніяково, притягнув його до себе рукою:

— Слушайте, сотнику, я їду на фронт, а при мені є кілька тисяч денікінських... Вони мені цілком не потрібні! А вашій господині пригодяться!

— Князю! — запротестував Петро. — Повірте, ані я, ані вона грошей від вас не візьмемо!

— Слушайте! Ви дурня не валяйте! Я по-приятельському, а ви вже й образилися! У вашої ж господині не дуже переливки! І не дивно! Мені ось пенсію дають, а вам хто дасть! Пан-Біг?.. Ось, нате! — простягнув уже сумку.

— Ні, князю! Я нізащо не візьму!

— Ну, тоді от що! Хай же вона дістанеться добрим людям! — поклав князь сумку з грішми під дубом. Візок під'їздив. Петро підняв сумку і хотів її накинути через плече Оболенському.

— Слушайте! Люди ж побачать... — сказав князь уже притише-ним голосом. — Віддайте вашій нареченій і скажіть, що це від князя їй шлюбний малесенький презент! Якщо вже не хочете самі брати!.. А тепер попрощаємось, може, й востанне! — і князь міцно стиснув Петрові руку.

Коні стали, і князь уже скочив на віз:

— Прощайте! Тримайтесь! І пам'ятайте, що я вам казав!..

Коні рванули по твердій дорозі і невдовзі завернули за лісок. Востанне князь махнув рукою, а Петро все ще стояв і не рушався з місця...

— »Яка шляхетна людина!.. І яка нещаслива!«, — думав і ставало

йому безмежно жаль князя, який стратив усе, що в'язало його з життям... — «А ці його гроші!.. Хто ж другий так по-братерському вчинив би? Бач, зобачив, що в них непереливки й рішив допомогти!..» І Петрові стало і соромно, і прикро!.. Свої, громада останньо цілком до нього збайдужніли!.. А тут чужий, росіянин, і як рідний тобі брат!.. Фактично, нічого дивного, що він, людина інтелігентна, зрозумів їхню ситуацію... Гроші, здобуті по тій поразці большевиків, були чималі, але Петро тоді звелів розділити їх поміж родинами вбитих повстанців, а про себе якось забув... Призвичаївся, що за нього завжди турбувалася громада, і так життя йшло, але коли прийшла денікінська влада і небезпека по селах зникла, коли боронити їх уже не було перед ким, так одразу прийшла переміна в ставленні до нього... Він уже став непотрібний!.. І не раз почував до селянства, за яке підставляв свої груди, великий жаль... А тут ось прийшов чужинець і його краще зрозумів! І краще віддячився за колишне, раз тільки зроблене йому добро!.. А скільки ж добра зробив Петро громаді!.. — «Дивно», — думав, — «як часом доля еднає навіть ворогів!..» Ворогів? Хіба князь для нього ворог? Ні — ні! Належать вони, правда, до двох, ворогуючих поміж собою, народів! Але який же він не подібний до інших москалів!.. — «Ми з вами — білі круки!», — згадав слова князя. Дійсно! У нього з ним якась рідність душ!.. Так, рідність і однакові стремління!.. Чи ж побачаться вони коли знову? От тепер уже він затягнув у князя борг... оці гроші!.. Але як їх було не взяти? Він же їх дав від щирого серця!

Так думаючи, підійшов до хати. Маруся зараз же вискочила й запиталася, чи далеко провадив князя. Петро посадовив її на призьбі й, сідаючи коло неї, спочатку оповів про нещастя князя й загибель його дружини, що Маруся зустріла щирими сльозами... А потім передав їй сумку з грішми, як шлюбний дарунок від князя. О, як утішилась Маруся! Почала скакати навколо Петра й потягнула скоріше до хати, щоб довідатися, що в сумці є. Виявилось, що в сумці було п'ять тисяч денікінських і дві тисячі старих царських грошей... Це ж ціле багатство! І Маруся увесь вечір ні про що не хотіла й говорити, як про добре серце князя, жаліла його самотність і його бідну, так страшно загиблу дружину... А потім, як господиня й жінка, почала будувати пляни, як то вона загосподарює... бож запаси кінчалися і нічого в хаті не було... Петро тут же порадив не купувати нічого від сусідів, бо підуть різні здогади й плітки... А краще вибратись у понеділок (була субота) до містечка на базар. Зробити

потрібні закупи (й собі щось з одягу — бож немає!) і найняти когось чужого, аби привіз... Так і рішили.

А в понеділок у бідній Шполенківській хаті з'явилися усілякі запаси. Ще й у хлівці закувикала чимала вже свинка, забігав з десяток курей. Була в Марусі ще одна думка: придбати сяку-таку ковріку та й помалу стягатися на зиму...

Маруся тепер мала повні руки праці. Зате її сміх частіше лунав по хаті. «Прийшов би тепер князь — він багато чого не впізнав би!», думала не раз Маруся, молячись ранком і ввечері, аби Бог схоронив при житті таку нещоденну людину, добрячу людину!..

Але не так склалось, як ждалось, і не довго Маруся потішилася своїм невеличким господарством...

Обкопуючи на зиму батьківський сад, Петро все роздумував над словами князя в останній зустрічі й одного дня все ж таки рішив послати зв'язкових, зібрати до себе отаманів повстанських сотень і не виявляючи звідки він має відомості про невдачі на денікінським фронті, попередити їх, що для нього зробив Оболенський. Зрештою, він же отаман, і це належить до його обов'язку, та й Оболенському він не давав слова тримати тільки для себе таємницю...

Марусю першу посвятив у свій плян і попросив покликати до нього Гриця. Хлопець, як завжди слухняний, з'явився зараз же верхи.

— Грицю! — сказав отаман. — Я потребую п'ятьох хлопців, аби вони поїхали з наказом до сотенних отаманів. Метнися по кіннотниках і хай бажуючі зголосяться до мене.

Гриць метнувся і за півгодини Петро побачив його й двох кіннотників, яких він покинув у городі, а сам прибіг до Марусі, яка власне брала воду з колодязя, і щось докладав їй, розмахуючи руками. Маруся випросталась і почала на нього кричати...

— «Що це значить?», — подумав Петро. — «І чому, замість чотирьох чи п'ятьох зв'язкових лише два?»

Маруся й далі лаялась, а Гриць тільки стояв і вже не вимагував руками, як перше. Нарешті, Маруся хутко пішла до хати.

— Що там таке? — виглянув з кімнати Петро їй назустріч.

— Не знаю, як мені й казати!.. — гнівно поблизкуючи очима, вскочила Маруся до хати. — Такого ще поміж повстанцями не було!

— Та кажи, що сталося? — вже невдоволено обірвав Петро.

— Їхати не хочать! От що! — ламаючи руки, сіла на лаву.

— Тааак?.. Ну що ж... Денікінська влада покищо їх по головці гладить. На біса ж їм тепер отаман здався?.. — заходив по хаті. — Тепер уже їм оборонця не треба! А зрештою!.. — зупинився перед

дівчиною, яка вся ще тремтіла від переживань. — Заспокойся, Марусенько!.. Шкода нервів псувати через таку сволоту!.. Цього треба було сподіватися після того, як до нас останньо ставилося село... Могли б і з голоду подохнути, якби... чужинець, бач, не поміг... Та нічого! Заспокойся!.. Ще прийде коза до воза!.. Ого, прийде і то незабаром. Вони ж, дурні, ще нічого не знають!.. Заспокойся!

Підійшов, почав гладити голівку і, коли Маруся вже стала спокійнішою, сам покликав Грицю.

— Що сталося Грицю? Чому приїхало не п'ять чи бодай чотири, а тільки я бачив двох?

Хлопець тремтів на виду.

— Не бійся! Кажі! Ти ж, я знаю, добрий повстанець і тому не винен.

Хлопець, почувши лагідний голос, вмить заспокоївся:

— Не хочуть слухатися, пане отамане... баржуї прокляті! — раптом випалив хлопець несподівано, для самого себе приточуючи нове слово...

Отаман всміхнувся ненароком:

— Що ж вони кажуть?.. Певно, що воювати тепер немає пощо, бо ж влада прийшла добра й нікого не чіпає... А що України немає... Ну, так що... можна без неї й обійтися!.. Чи так, Грицю?

Хлопець переминався з ноги на ногу й думав: »Його ж там, поміж хлопцями, не було! А звідки він знає, що говорять хлопці?«

— Ну, бачиш! Я ж там і не був, а знаю, — казав отаман. — Але скажи їм, як побачиш їх знову, що вони всі дурні, що вони самі ще прибіжать до мене, і це буде скоро... Але все ж таки двох мені замало...

— То я ж теж можу поїхати! — запропонував хлопець.

— Ну, а ті ж два певні?

— Ого! Та це ж Петро Онисенко й Іван Лимар! Ми ж усе втрьох тримаємося! — запевняв хлопець.

— Тоді ходімо до них!

Підходячи до хлопців, Петро вже здалека їх собі пригадав. Дійсно, це ж вони тоді, як обороняли табір, усе трималися з Грицем й билися хоробро. Підійшов і потиснув обидвом руки, а хлопці від того цілком розгубилися.

— І ти, Онисенку, і ти, Лимаре, добре робите, що слухаєте наказу! — почав по-військовому отаман. — А з тими, які не прийшли, я ще поражуюсь. Скажу вам, але це тримайте про себе!.. Маю відомості, що денікінський фронт уже відступає! За кілька тижнів денікінці

лідуть собі геть, за Дніпро, а тут запанують знову большевики... Ну, й що тоді?.. Ті, які сьогодні мене ні в що ставлять — самі перші прибіжать до мене... а тоді будемо говорити!..

Останні слова отамана прозвучали вже як погроза. Хлопці ж дивилися на отамана здивованими очима, але сумніву в них Петро не побачив. Значить, довіряють і це є добре!

— Отже, Грицю, їдь до Бойченка. Нехай пошле когось зі своїх до Фесюка! Ти, Онисенку, гони до Легора і хай він повідомить інших по той бік волости! Ти, Лимарю, — по цей бік! Нехай за три дні усі сотенні отамани будуть тут, у Більках. Писемних наказів ніяких не даю! Скликаю всіх у дуже важливій справі — і все!.. Уважайте на биті шляхи, аби десь не наткнутися на денікінців! Особливо ти, Грицю! Ліпше об'їздить стороною!.. Тож їдьте з Богом!

Хлопці попрощали отамана, скочили на коні й погнали. На третій день, в полудне, до Шполеніківської хати під'їздили Бойченко з Легором, а з ними селянин уже років сорока, й Петро, дивлячись у вікно, пригадав його — це був староста того села, біля якого розбито було три большевицькі сотні під командуванням невідомого ще тоді князя Оболенського, що так прислужився повстанцям...

Петро вийшов надвір, вітаючи гостей. Посідали в садку й гостилися там же, де перед тим Петро приймав востаннє Оболенського. За яку годину над'їхав Фесюк. Він відмолодів до непізнання.

— Ну, Іване, добре тебе, видно, жінка доглядає! Ти тепер хіба молодший від мене! — жартував Петро. — Ну, як же там господарка? Чи все вже підлатав?

Фесюк дякував, зносив з коня клунки й клуночки і віддавав усе Марусі.

— Дякую тобі за твої клопоти, Іване! — казав отаман. — Ми останньо трохи краще з Марусею загосподарили, а був такий час, що, на правду, їсти вже нічого в хаті не мали!

Прибулі переглянулися і їм зробилося прикро.

— Як же ж більківчани?.. Невже ж таки ніхто про отамана не подумав? — стурбований такою несподіванкою, питався Фесюк.

Отаман тільки рукою махнув:

— Навіщо тепер я кому потрібний!.. Владу ж маємо таку тиху, спокійну... справедливу... і головне... московську! Обороняти перед нею не потрібно!..

Голос отамана зазвучав образою і жалем. І всі замовкли.

— Та що вже багато казати... он наказав п'яťом кіннотникам

поїхати й повідомити сотенних... Та, як би не Гриць і ще два його товариші, не було б кого і посилати!.. Відмовилися...

Фесюкові очі налилися кров'ю:

— Гади!.. Хіба ж це не за них груди під кулі ми підставляли?.. Забули вже знуцання Ванятка?.. Якщо так, то скоро!

— Та я бачу, що й не тільки більківчани! — вставив отаман, — розглядаючи присутніх. — Щось і наших сотенних не видко! До густу, видко, вже припала нова влада... А коли немає, то й непотрібно! Самі колись пошкодують!.. Отже, приступимо до діла... Отримав я відомості й то з певних рук?..

Усі насторожилися.

— Отже, денікінський фронт відкочується до Дніпра. Може, за кілька неділь він підійде до нас, або стане над Дніпром... — Петро повів очима довкола й зустрівся зі здивованням, а, може, й недовір'ям. — Тут мене добре знає один мій бувший бунчужний! — підкреслював останні слова. — Спитайте тоді його, а він вам скаже, що я не люблю кидати слів на вітер! Отже, сталося таке, про що я думав кілька місяців тому. Я тоді думав: або Денікін визнає за українцями право на самостійність і постане союз проти комунізму, який його легко знищить, або — гірше! Він не визнає за нами наших відвічних прав і кине на українську армію свої дивізії, які так добре озброїла переможна у світовій війні Антанта. І він нас поб'є, але його пізніше поб'ють большевики!.. Так воно тепер і є: розбита українська армія мусіла перейти кордони Польщі й скласти свою визвольну зброю!.. Але зате Денікін так ослаб у тій боротьбі, що йому вже не стало сил проти комунізму!.. Отже так є!..

І, коли всі насторожено й мовчки слухали слів отамана й недовір'я, яке помічалось раніше, зникло — отаман вів далі:

— Отже, наказую: витягнути зі сховок зброю й перечистити її! Тільки відданим і певним людям передати мої слова! Перевірити настрої повстанців і непевних взяти під увагу! Зі мною поновити зв'язок, який цілком занепав! Тобі, Бойченку, з певними людьми удатися до табору й там дістати зі сховища кулемети та перечистити їх! Зброю необхідну, а особливо гранати тримати зблизька!.. Тепер ще одне! Чутно, що в большевиків зараз є кіннота, якої перше не було! Як підходитиме ближче фронт, може бути, що якась там кінна сотня десь і прорветься... Уважайте, аби вас не захопила неприготованими! Вони ж знають, що тут десь по селах повстанці! Не переймайтесь дуже, що сьогодні немає серед нас навіть сотенних

отаманів! Вони скоро самі до нас прибіжать, побачите! А боротьба ще буде!.. Ой, буде!.. — якось уже пророче закінчив отаман.

Усі видивилися на нього і споважніли, а Фесюк несподівано так ударив по столі, аж полетіло з нього, забряжчавши, начиння:

— Буде! — відгукнувся луною його низький голос.

Отаман, уже спокійний, дивився перед собою і йому кинулось у вічі бліде обличчя Марусі, але уста її були, мов корчем, затиснуті й поблискували часом хижими вогниками очі... Бачив, що його спокій передався його підвладним. Думка сформулювалася ясно: він був не сам!.. З цими помічниками він знову підійме сотні повстанців і знову витримає такий бій, як це було там, коло повстанського табору!

— Оце все, побратими, на що я вас покликав... Будьмо готові! А ви ведіть сталу розвідку в місті, — звернувся отаман до Бойченка, — і, коли б траплялися невеликі відділи, роззброюйте їх та здобуйте якнайбільше набоїв. Нам вони придадуться!

Вставали вже з-за столу, як пригнав конем Лимар, якого отаман післав на дальші села. Він був дуже блідий і ледве тримався на ногах.

— Оце аж тепер вертаєш? А де ж твої сотенні отамани? Чому не з'явилися на приказ?

Лимар почав оповідати і чим далі він казав, тим лиця всіх ставали суворішими й рішучішими. Виявилось, що, властиво, по дальших селах охоронних сотень уже давно не існувало. Вчителі, які були там за отаманів, давно пішли служити до денікінської армії, чи то як старшини, чи як добровільці. Інші покинули вчительську працю й на села більше не вертали. Отже, проводу там не було й усе розлізлося... А в селі Міньках його схопили й староста казав замкнути до сільського арешту за те, що він проти влади (нової!) бунтує... І що він уночі виламав віконце й утік, тому аж оце тільки тепер добився до Більок...

Закінчивши так своє оповідання, Лимар ніяково стояв перед старшиною.

— Бачите, які у нас повстанці?.. Схопили зв'язкового й не тільки не виконали мого наказу, а ще, може, й денікінцям хлопця хотіли передати! О, ні!.. Я тим Мінькам цього вже не пробачу! — закликав отаман. — Буде каяття!.. Та не буде вороття!!!... А тобі, хлопче, дякую за твою службу! І, коли прийде нагода, ти мені ці Міньки, а особливо того злодія — старосту не забудь пригадати!.. Тоді катюзі — буде по заслугі!

Отаман обвів присутніх гострим поглядом, і всі зрозуміли, що це він сказав не на вітер. Від'їхали, обіцяючи присилати частіше зв'язкових. І вже за кілька днів отаман дістав повідомлення від Бойченка, що які були ще сотні у місті, від'їхали на фронт і що в місті, крім поліції з місцевих, жодного денікінського війська немає. Отже, слова отамана підтверджувалися! Дні денікінської влади вже були пораховані!

Пройшов тиждень, як отаманові підручні роз'їхалися після останньої наради. Якось над ранком Петро пробудився й уже не міг заснути. Не міг також зрозуміти причини, чому так раптово прийшло пробудження... Здається ж не почувався хворим і міцно спав. Зрозумів пізніше, що то було звичайне передчуття небезпеки, як із ним не раз уже на війнах бувало... І от, коли він перевертався з боку набік, заснути бодай перед ранком, ухо несподівано вловило знайомі звуки... Схопився, сів на ліжку й наслуховував... І раптом почав натягати чоботи й одяг, а за хвилину був уже перед ліжком Марусі. Окликнув її. Та спала, як забита...

— Марусю!.. Нарешті розбудив. — Марусю! Скоріше одягайся!.. Якась стрілянина в містечку... Небезпека!.. Я біжу до сховку по зброю!..

Прибіг до пасіки і почав розкидати розбиті пні. Надворі сіріло. Схопив два обрізани, сумки з набоями, кілька ручних гранат, які засунув у кишені, подався назад... Маруся вже була одягнута.

— Я скочу до Гриця... треба сховати коней і попередити!

— Біжи! — Кинувся до комірчини. В один ворок вкинув шматок сала й ковбаси, дві паляниці. В другий — свій і Марусин кожухи. Виніс під хату. В ту ж мить підбігли кіньми Маруся й Гриць.

— Грицю! Бери коні й заховай... Повідоми Лимаря й Онисенка... інших не треба!.. І добре ховайся!.. Коли б наскочили большевики, сховаємося в очеретах... знаєш, де Тупицького левада... А як небезпека мине, викличи мене двома короткими свистами... Тікай!

Хлопець зараз же взяв коні і погнав городами.

Минули сад і йшли ліською доріжкою.

— А там вже надобре строчать!.. — пошепки сказав Петро, прислухаючись до кулеметних черг. — Немає сумніву — це прорвалася кризь денікінський фронт большевицька кіннота!

— Можливо, й до Більок якийсь її відділ заскочить... Сховаємось у болоті, Марусю!

І, коли дійшли до річки, яка завертала праворуч, Петро дав знак зачекати, а сам хутко поліз на дуба. Минув кілька бічних гілляк і

виглянув... Перед ним починалися за ліском знайомі піщані кучугури. Уважно вдивлявся в осінню вже імлу поранку якусь хвилину і, видно, зобачив те, на що чекав... Хутко злетів, униз.

— Марусю, за мною бігом!.. Нам треба добігти до очеретів якнайскорше бо там йдуть кінні роз'їзди...

Побігли понад річкою, а потім левадою, обхопивши рукою мішки, тримаючи у вільних руках зброю. Перед ними вже шуміли очерети... Забулькала під ногами вода... Як голками, так холодом колола намокле по пояс тіло. Тепер уже кіннотники, якби й дісталися на леваду, не зауважили б нічого підозрілого... Скрізь шумів і хитався очерет. Петро добре знав, куди він провадив Марусю, звертав то ліворуч, то праворуч, де було мілкіше, і так бредучи, посувалися вони на середину болота. Там побачила Маруся величезну, стару вільху, що лежала цілим своїм стовбуром у воді, хто зна відколи. Певно, якийсь буревій зломив її й кинув у воду, але зломив не над самою водою, а значно вище так, що пень її був над водою і вже з усіх боків відростав молодняк, закриваючи його, як короною.

Петро кинув свій мішок в ту корону, а потім туди ж пішов і Марусин мішок. Потім ухопився за грубшу гілку і з її поміччю поліз на пень, а тоді витягнув і дівчину, яка уся тремтіла від зимної води.

— Марусю! скидай мокру одяг і скоріше одягни кожуха, щоб загіртіся, — казав Петро, відвертаючись спиною. Маруся поскидала усе мокре й завернулася у кожух. Петро скоро зробив те ж саме.

— Чи добре ми з тобою виглядали б тут без кожухів? Пропали б! А тепер сідай і я тобі ще заверну ноги в мішок.

Виконувала все, як мала дитина. Петро викрутив мокру білизну й одяг і розвісив їх на гіллі. А потім усівся коло дівчини, поклав обрізани й сумки з набоями, коло них ручні гранати...

— Бачиш, Марусю, ти колись нарікала, що я по болотах за качками лажу... А, от бачиш, якби не те — чи мали б яке сховище, краще від цього на такий несподіваний випадок?

— Що й казати! — вже посміхалася дівчина, почувавши, як тепло від кожуха розходить по всьому тілі.

— Я так гадаю, що якби большевики й зайняли село, довго вони тут не затримаються і або підуть до Дніпра, або ж, якщо вони прорвалися, рівнож підуть геть... — казав, роздумуючи, Петро. — В усякім разі там, під містечком, їм не дуже то йде... Там же навколо горби. Отже, денікінці відбивають із них наступ.

Замовк і вони довший час надслуховували бій... Таки добре клекотіло... Часом долітали окремі постріли також із села. Часом із

боку левади або й річки долітали голоси й іржання коней... І коли це зближувалося, обидвоє хапали обрізани, а Петро ще й клав з кишені свій наган і поглядав на гранати...

Можливо, що це шукали, може, й за ними? ... Але хто ж би міг іти в очерети? Болото тягнулося на десятки кілометрів... Де ж там незнайомому з ним чужому захотілось би бродити поміж очеретами і когось серед них шукати...

Вполудне крізь хмари проглянуло сонечко і вмить одяг уже був сухий, а коли переодягнулися, то зовсім одзискали гумор. Чоботи були, правда, мокрі, але на те вже нічого не порадиш, хоч і їх поклав Петро на сонце. Якось то буде! Тим більше, що голоси на леваді вже не відзивалися, хоч бій під містечком ще тривав до самого вечора. Приготувалися до ночі й Маруся вже вместилася коло Петрових ніг. Умовилися спати по черзі.

Раптом ніби небо над очеретами проясніло, а потім по ньому поповзли рожеві смуги. Спалахнула заграва. Петро піднявся на рівні ноги. Та це ж горіло в Більках!.. І коли зорієнтувався добре у темряві, пізнав... мусила горіти... Марусина хата!..

— Марусю! — збудив дівчину легким дотиком руки. — Марусю, тільки ти не денервуйся! Та ти ж таки й комендант кіннотників!.. Це дияволи, певно, підпалили твою хату!

Міцно притулив до себе Марусю, коли вона уся тремтіла й вдивлялась у вогонь, що палахкотів все дужче й дужче... Ніякого галасу, ніяких голосів звідти не долітало, як це звичайно буває, коли збігаються люди й помагають гасити пожежу... Видко, там хтось навмисне гасити не дозволяв..

— Не маємо тепер з тобою й даху над головою! — обізвалась надломаним голосом.

— Дурне! Будемо мати! Накажу й нова хата виросте ще краща! Заспокійся!

Дивились уже мовчки, як горіло, потім почало палахкотіти тихше й тихше, а далі заграва блідла й блідла... Було по всьому! Тоді сиділи й не могли вже заснути цілу ніч... Сон одлетів! І довга — довга видавалася їм та непевна ніч!

Недалеко вже перед ранком бій під містечком затих. Навіть поодинокі постріли вже не долітали.

— Або денікінці відійшли, а червоні пішли за ними, або навпаки! — констатував Петро. — В усякім разі, сподіваюся, що Гриць мого наказу не забув і, якщо в селі вже нема нікого, збере кіннотників!

Тепер вони вже, напевно, страху наївшия, згадають про нас із тобою й самі прибіжать!..

Петро злісно посміхнувся, а тоді продовжував:

— Візьмемо кілька кулеметів і підемо до табору. Щоб удруге тут, у болоті, не ховатися. А як до чого прийде, — то дорого продамо своє життя, у боротьбі, а не ховаючись в очеретах!..

Світало. Там, де вночі палахкотіла пожежа, тільки клубочилися димами згарища... Два короткі свисти одізвилися з левади.

— Це Гриць! Я ж казав!.. Посидь тут, а я зараз дізнаюся!

Петро, роздягнувшись, скочив у воду й цез поміж вільхами. Коли брів до берега, свист повторився. Розсунув очерет, аби переконатися. Так! Гриць їхав на коні. Через плече мав рушницю й кулеметні ленти. »Ого, це вже добра ознака!«, — майнула отаманові думка. Покликав, і Гриць зараз же підбіг.

— В селі вже нема нічого! — відрпортував.

— Багато їх було?

— Кінна сотня!

— Куди пішли?

— В степи... звідки й прийшли.

— То денікінці їх побили?

— Так! Люди кажуть, що коло містечка — цілі купи лежать.

— Це ж хату Шполенківни спалили?

Гриць ніяково опустив голову.

— Не інакше, як якийсь »юда« їх на Шполенківську хату навів?

— Так! — підняв очі на отамана Гриць й лице його зробилося суворе. — Ми його вже знаємо хто це!

— Хто це ви?

— Я, Онисенко й Лимар. Вони он там, у ліску, чекають.

— Хто ж це?

— Староста навів... отой рудий Гончаренко...

— Добре! — похвалив отаман. — Зараз іду по Марусю.

Хутко побрів, аж вода за ним забулькотіла. А коли повернув зі Шполенківною, вона вже знала все.

Отаман послав Гриця по кіннотників і, коли вони виїхали йому назустріч, подякував їм за добру службу і зараз же віддав накази: Грицеві зайві речі забрати з собою й повернути з кіннями, хлопцями — зібрати весь кінний відділ. Самі ж пішли навпростець, аби хоч глянути на пожарище. Скоро перед їхніми очима розкрилася дивна порожнеча... На місці хати стодали й повітки ще жевріло недогороле дерево й солома...

Подивилися навколо, глянули на себе й пішли, зрозумівши один одного, в садок. Сіли під старою грушею, яку ще дід Петра колись був посадив... Більше ж не було куди йти!..

Кінний відділ, який мчав городами, зупинився на леваді. Отаман вийшов з-за дерев і розглядався.

— Чи мені здається, чи що, — казав він Марусі, — але подібне на те, що твоїх кіннотників прибуло!

Гриць підвів коней, скочили на них і підїхали ближче. Отаман привітався, одержавши гучну відповідь.

— Ну, що ж, хлопці! Чи будете так і далі слухати моїх наказів, як оце недавно? — запитав. — Як так, то краще зостанеться тут зараз тільки той, хто буде мені вірний! Решта нехай вертає додому під перини, бо скоро зимно буде! — насміхався вже отаман.

Усі схилили голови додолу й ніхто не відїздив.

— А коли так, то знайте! Не для своїх користей і не для свого добра став я тут на чолі повстання! Ось ви — усе в своїх хатах маєте, а я, як і ваш комендант, навіть дахів над головою вже не маємо та й нічого нам не потрібно! Для боротьби за волю я став і за вашу ж волю! За Україну!.. Боротьба вимагає сліпого послуху своїм провідникам! Тільки так ми ворога можемо перемогти! І від сьогодні я від вас цього сліпого послуху вимагаю! А за непослух, щоб ви знали, каратиму жорстоко, як ніколи перед тим!

Отаман повів гострим поглядом по людях, і кожен зрозумів, що його слова не сказані на вітер... Однак ніхто не ворухнувся і не відїхав.

— Тепер, слухайте мого наказу! Залозний, Онисенко, Лимар! Візьміть собі до помочі ще трьох, кого бажаєте. Зараз же знайти старосту Гончаренка й заарештувати! Замкнути хоч би й до школи! А потім, Грицю, збери сход! Хочу покарати зрадника перед сходом!..

І коли шестеро кіннотників помчали в село, отаман продовжував далі:

— Я бачу, що нові козаки прийшли до нас... Виступіть допереду! Виїхало вісім хлопців.

— Хочете служити Україні й українському народові та боротися за них?

— Хочемо! — впала відповідь.

— Добре! — похвалив отаман. — Якщо ще знайдеться хтось із ваших товаришів, нехай приходять! Хочу створити цілу кінну сотню й не тільки з більківчан! А тим, які не послухали мого останнього наказу, та й вам скажу. Це мало бути сказане ще місяць тому, бо

вже тоді знав те, що ви допіру побачили в цих днях... Денікінській владі приходить кінець! А це тому, що вони замість простягнути руку українському народові й бити комуністів спільними силами, вдарили зрадливо по українській армії... А третій з цього скористав! Денікінці відходять і скоро підуть за Дніпро. Справа їх пропаща! А до нас знову вернуть ті, яких ми вже били не раз та й будемо бити!.. І, як візьметься до зброї весь нарід, — з Божою поміччю перемаємо!..

Отаман кінчив і дивився то на одного, то на другого... Бачив перед собою поважні, рішучі лиця... Значить, вірили його словам, і це було добре!

— Скочте по хатах! Одягніть на себе теплий одяг і зберіться знову до школи! Чи маєте свої накази? — звернувся отаман до коменданта кіннотників.

Та хитнула головою й виїхала вперед.

— Не бачу поміж вами Наконечного? Де він?

— Забили... Його большевики забили!..

— Чому ж мені ніхто про це не сказав? І, коли ніяково переглядалися поміж собою, продовжувала.

— Кажі, Захарчук! Я знаю ж, що це Наконечний проти мене кіннотників бунтував!

— Та його ж батька почали грабувати большевицькі кіннотники, а він і вступивсь за нього! — виступив із шеренги Захарчук.

— Ну, то туди йому й дорога! Собаці — собача й смерть! — гостро обірвала Маруся Шполенківна. — На отаманів наказ — ррозійдись!

Кіннотники погнали городами, а отаман обернувся, всміхаючись:

— Так от чого вони тихше води, нижче трави стали! Та ще й нові до нас, бач, з'явилися... Таки виходить, що московську поговорку й до нас можна прикласти: »Доки грім не вдарить — мужик не перехреститься!..« Отже, учора й ударив несподівано грім!.. Що ж маємо робити! Подякуємо йому!..

— Але не можу погодитись з думкою, — казала Шполенківна, — що так скоро кара спала на Наконечного голову... Він вже давно більківчан бунтує... що то дівка відділом керує!.. Отой непослух останній — це ж, певно, теж його була справа!

— І то добре, що кара впала не з наших рук, — додав отаман.

Підїхав Гриць.

— Ну що ж, чи знайшли?

— Аякже! Заховався був у стодолі сусіда, та той його виказав, — хвалився хлопець. — Маємо його, зв'язаного, у школі!

— А на варті ж хто?

— Онисенко й Лимар.

— А як зі сходом?

— Вже збирається коло школи.

Як під'їздили втрюх, коло неї вже було повно народу. Всі скидали шапки перед отаманом.

— Бач, тепер шапки скидають, а місяць-два тому ні один шматка паляниці не приніс до Шполенківської хати, — зашепотів, схилювшись до Марусі.

Та тільки згідно повела очима по натовпу. А він одразу замовк, як отаман махнув рукою.

— Люди! — озвався отаман. — Ви вже забули, як грабував вас, як знущався з вас, як мордував, кого забажав собі на жертву, комісар зі своїми підручними?.. І ви йому корились, і його бандитську владу визнавали? А коли я підняв повстання, знищив усе те комуністичне кодло і, підставляючи свої груди, розбив кілька разів большевиків — вони до вас уже й носа не показували! Ви мали спокійне і людське життя! Та не встигла заступити місце комуни біла московська влада, як ви її за свою визнали, а хто вам життя хоронив — того ви вже забули?.. Під ноги собі підтоптали? Вам уже ніякої України й не потрібно?.. Так от собі у пам'яті своїй запишіть! Не буде тут ні денікінської, ні комуністичної влади, поки ще я житиму!.. Буде тут повстанська Україна владою! А я — її представник! І відсьогодні — всі пам'ятайте: за кожну зневагу до цієї влади, за кожну зраду, за кожен непослух буде однакова всім кара — смерть!!!

Голос отамана перейшов уже тут межу, де починається крик... А село стояло мале, принижене й покірне... Стояло заціпеніле і не впізнавало того, кого воно досі знало.

— Шполенківна, яка найбільше втратила з усіх, бо цілу родину в боротьбі за Україну, тепер втратила ще й дах над головою! За себе не кажу! Знайшовся зрадник, «юда!» — продовжував отаман. — Покарати його, чи як?

— Так!.. Покарати!.. — загомонів сход.

— Приведіть! — махнув рукою отаман, і нараз кинулося кілька передніх кіннотників, які вже цілим відділом стояли позаду. Вивели, з руками, зв'язаними позаду, старосту. Він хотів стати на коліна й благав милости, та Онисенко й Лимар міцно тримали його в руках.

— Коли він має дітей і родину — нехай попрощаються з ним, — кинув у натовп отаман.

— Дітей не має, а жінка покинула його, бо дуже бив! — відповів

за всіх старий Наконечний, який давно вже висунувся наперед. Отаман повів поглядом довкола.

— Повісити! — впав наказ.

— Виберіть собі нового старосту!

Сход зараз же загомнів, але зголошували різних кандидатів, і порозуміння, видко, не було.

— Нехай я вже старостою буду! — нараз озвався Наконечний. — Сина ті анахтеми вбили... господарку знищили... Нехай я вже буду за всіх і за себе мстити!.

— Добре, батьку, робите! — нахилився отаман з коня. — Не бійтесь! Я і повстанці — вам допоможуть! Я призначаю Наконечного за старосту! — звернувся до сходу. — Але, якби був який йому непослух або зрада, пам'ятаєте те, що я перед тим казав!

І отаман зловісно помахав стисненим п'ястком.

— А тепер, старосто, зарядіть, аби село зараз же знесло харчі для кінного відділу — все, що треба!.. За годину вирушаємо! Якби переходив фронт, — а це буде невдовзі — тримати язик за зубами... А в кого закортить, — при цьому отаман грізно повів очима, — з ним буде те ж саме, як з тим »юдою«, що он висить... .

Отаман із кіннотниками поїхали до хати Гриця Залозного, Шполенківна з кількома козаками помагала старості виконувати отаманів наказ. За півгодини із села Більків уже виходив значно побільшений кінний відділ, а за ним їхало кілька возів із харчами, які зібрало село. Напрямок тримали на лісовий табір.

Коло хат збиралися сусіди й з острахом гомоніли про слова отамана. Раніше нічого собі з нього не робили, але тепер починали боятися... .

* * *

Табір, хоч у ньому були покищо самі кіннотники, починав жити старим, колишнім життям. Праці було багато! Треба було готувати, на всякий випадок, на зиму краще устатковані землянки, бо, хоч і стояла ще не така зла погода, але ночі вже були зимні. Треба було спровадити більше людей, доки ще фронт не підкотився, і табір упорядкувати. Отаман розіслав гінців на усі боки, аби повстанці сотні посилали кожна по кілька десятків людей для проведення цих

робіт. Він не думав зібрати на цей раз більшу кількість, бо це було небезпечно! Хто знає, як воно складеться, коли будуть відходити одні, а приходити інші? Як матиме менше людей коло себе, легше їх буде відправити в останні дні по селах. Коло себе вже уплянував залишити самих кіннотників, ну й кілька тачанок з кулеметами. Буде тоді переходити з лісу в ліс і тільки, у випадку заскочення, знов пробиватись у знайомі собі скриті місця! Післав також гінців і в дальші села, які колись не виконали наказу й не з'явилися, як він скликав нараду до Білок. Несподівано скоро на цей раз прибув Фесюк і привів із собою з десятків кіннотників, чому отаман дуже зрадів.

— Знаєш, Іване, — засівши за стіл у землянці, казав отаман. Ти якби думки мої вгадав. Я, власне, хочу якнайскоріше створити принаймні яку сотню кінноти. Вона нам, гадаю, стане у великій пригоді! У нас уже побільшало козаків! А оце я вислав Шполенківну до дальших сіл. Може, щось нам приведе... Ну, а що ж там нового коло тебе?

Фесюк привіз не абиякі новини. Там же коло нього биті шляхи! От іще вчора переходили на фронт денікінські частини. Кіннота, піхота на возах. Перекинуто їх з українського фронту, бо його вже нема. Під тиском денікінців з одного боку, а большевиків з другого та з причини страшної епідемії тифу, яка здештукувала українські частини, сталося так, що рештки української армії забрали в полон поляки. Так що з Петлюрою — виходить — кінець!..

— Ну, гаразд — перебив отаман, — а як же ж тоді з галицькими частинами? Невже вони теж піддалися полякам після тих кривавих змагань?

— Та я чув, але, що чув, то й подам! Спочатку вони ніби перейшли набік Денікіна, а потім пішли до большевиків...

— Не може цього бути! — аж скрикнув отаман. — Та в них же така висока національна свідомість! Як же так? Сам подумай, вони б'ються за українську ідею, а червоні москалі жодної України не визнають!!!

— Ну, а денікінці ж, — по хвилині надуми зауважив Фесюк, — вони теж не визнали за українським народом жодного права! Ще й нашу армію розбили! А от галицькі українці їм служити пішли!..

Отаман тільки розвів руками...

— Що ж... Шевченко писав: »на сторони брати розійшлися!..«

— Ну, а який же настрій, Іване?

— Кіннота ще нічого! Але піхота під псом!.. Мобілізованих немає! В сотнях сама золотопогонна офіцерня... Мало їх, і духу жодного! — ствердив Фесюк.

— Рештками, видко, дихають...

На ці останні отаманові слова увійшли до землянки Бойченко й Легор. Після привітів, засіли за стіл, і отаман коротко поінформував, що привіз зі собою Фесюк. Зі слів прибулих виходило, що в місті також уже дух евакуації, а зі слів селян, що з'їхалися із степів на базар до міста, — що в їхніх сторонах вже не перший день чути й гарматну стрілянину.

Отаман, в свою чергу, оповів про наскок большевицької кінноти на Більки, але побратими про це вже знали.

— Навіть, говорять у нас, як ви свого старосту, пане отамане, повісили! — стверджував Бойченко. — І тому треба сказати: карність і послух серед повстанців, як ніколи перед тим!

— Дивуюся тоді, — ввернув отаман, — яким чином це все знають у Грошах? І телефонів, і телеграфів іще ж не проведено! Але виходить, що кара зрадникові нам прислужилася!

— Це ж саме я скажу і про своє село, — одізвався завжди мовчазний Легор. — Бачу серед моїх повстанців велику зміну на краще!

Отаман споважнів.

— Що ж, мусимо тоді викоренити все, що легкодухе і зрадливе! Боротьба вимагає жертв! Але, я гадаю, що та кара дійшла також і дальших сіл... Тих, що не сповнили наказу! Може, й там люди порозумнішають. Туди післав я Шполенківну — мусила б уже вертати!

— Вона проїздом була в мене й на її прохання, дав їй три десятки піхоти й кулемет, — ввернув Бойченко.

— Так? Це добре... Бож не відомо, які там настрої. Але коли ми тут зійшлися найближчі, правда ще Шполенківни нема поміж нами, то давайте й поговоримо про найважливіше. Отже, фронт наближається і я скажу ще раз те, що вже казав: приберіть більше до рук свої сотні! Тепер надходять такі часи, яких ми ще не мали! Впровадьте хоч би ту кару, яка була в деяких частинах українського війська: за непослух—кілька шомполів чи там що. За зраду, як отаман, каратиму я! Сьогодні, як усі зберуться—і нехай це не буде для вас новиною — всіх вас проголошу моїм правом поручниками повстанської армії й моїми заступниками, бо зі мною все може статися, а справа дальшої боротьби вимагає сталого проводу! Як будуть проходити малі денікінські відділи, роззброюйте їх, бо нам потрібна зброя! Як большевики вступатимуть в села, добре поховайтеся! Це вже плянуйте на місцях! Майте зв'язок зі мною — залишуся тут на той час. Такий мій наказ, панове старшина!

Коли отаман закінчив усі вийшли оглядати, що зроблене в таборі і що ще треба зробити. В цей час прискочив кінний відділ Шполенківни. Вона віддала якісь зарядження, а потім підійшла, й по-військовому, приклавши п'ять пальців до шапки, почала докладати. Виходило, що всі дальші села відділ об'їхав. Скрізь переобрано нових отаманів повстанських сотень. Старих, в більшості вчителів, по селах вже нікого не було: пішли як бувші старшини, служити до денікінської армії або денікінській владі! Старості в селі Міньках, за арештування отаманового гінця Онисенка, з її, Шполенківни, наказу, всипано п'ятнадцять шомполів і переобрано нового старосту. Опріч того, привезено двадцять п'ять кіннотників, які охотниками зголосилися з різних сіл (із самих Міньків десятеро!). Коні всі вони мають, зброї — ні! Зголосився добровільно також бувшої вахмістр царської кінноти. Вози з ними будуть за яких двадцять хвилин.

Усі зі здивуванням слухали незвичайного рапорту дівчини.

— Дякую вам, Шполенківно! — сказав отаман, уперше звертаючись до Марусі на »ви«. — Гарно ви справилися! І за кіннотників вам особливе »спасибі!« А щодо старости — то так йому й треба! Що я забув вам наказати — ви те догадалися. Дякую! І ще одне: тут маєте, — обернувся отаман до присутніх, — поручників української повстанської армії, яких я підвищив сьогодні моїм отаманським правом. Вас теж здоровлю! Віднині ви є поручник української повстанської армії!

Маруся, від несподіванки, спочатку почервоніла, а потім зблідла і тільки по хвилині мовчанки, тремтячим і на цей раз уже цілком дівочим голосом ледве вимовила.

— Слава Україні! Отаманові слава!..

Старшини, оточивши її, здоровили.

— Це не дівка, а якийсь чорт! — навмисне голосно сказав на вухо Бойченкові Легор. Де ж таки так списатися!

І всі, не виключаючи отамана й самої Марусі, щиро й голосно зареготалися.

— Ну, а як, Марусю, чи не було якого спротиву?

— Та де там! Не встигли ми з'явитися в якомусь селі, як зараз же збігалися повстанці... Там усі вже знали про покарання зрадника в Більках.

— Чуєте? — питався отаман. — Чи ж не казав я вам, що хтось там поміж селами встановив телефон!..

Новий вибух сміху був йому за відповідь. Під'їздили вози з повстанцями.

— Марусю! — споважнів отаман. — Поперше, нехай до мене прийде

цей вахмістер царської армії. Хочу побачити, що він за один. Як йому на прізвище?

— Люшня.

— Люшня? Ну нехай буде й люшня, аби була добра! — зауважив отаман, під сміх старшини. — Отже, нехай прийде! Козаків установити тут. Кіннотників, яких ти привела, окремо. Сотенних перед козаками, а ви усі, старшина, і ти, Марусю, від мене праворуч! — наказав отаман і всі пішли виконувати зарядження.

Незабаром Маруся прийшла із старшим чоловіком, віку Фесюка. Він виструнчився перед отаманом і цей одразу пізнав у нього справжнього вояка-підстаршину.

— Дуже добре, що ви самі зголошуетесь на таку відповідальну працю, бунчужний! — похвалив отаман, свердлюючи незнане, але досить відверте й симпатичне обличчя Люшні. Називається Люшня?

І коли бунчужний хитнув головою, отаман протягнув свою правицю, яку той потиснув із пошаною

— Самі знаєте, які тепер прийшли часи: коли не стати проти навали ворога й не боронити нашу Батьківщину-Україну, він вас змусить іти й боротися за нього, класти свою голову за те, що він вам віддячить грабунком, мордом і неволею українського народу! Самі це знаєте й мені немає про що вам багато говорити! Тільки в боротьбі знайдемо свою волю, і свою українську державність!

Говорячи це, отаман пильно вдивлявся в обличчя новоприбулого... Вражіння було добре! Шполенківна придбала йому ще одного помічника, і він був за це їй щиро вдячний!

— Отже, не будемо довго говорити, — спинив сам себе отаман, бачачи, що й він зробив на новика сильне вражіння. — Фахівців у нас не є багато! На початок, я призначу вас комендантом чоти кінної сотні, яка зараз формується. Мали досі чоту. А далі буде все залежати від вас, пане хорунжий Люшня!

— Я не є хорунжий, пане отамане! — хотів поправити помилку Люшня.

— Властиво, ви відсьогодні, моїм правом, є хорунжий української повстанської армії і прошу сюди до старшин! Знайомтесь!

Отаман відвернувся і зробив кілька кроків до сотенних отаманів, за якими вже ставали їхні козаки, а Люшня вітався і знайомився зі старшиною, яка, хоч і була здивована, але добре лочула останні отаманові слова і вони для неї тут були законом.

Отаман нагадав сотенним про недавній непослух і загрозив, що на перший раз він вибачає, бож і знає, що винних тут немає, що

вони всі, або й більшість із них пішли на службу чужій, московській, білій, денікінській владі. Він їх покарав би і так, як це зробив уже з більківським зрадником! Бачив, що його слова зробили сильне вражіння й перейшов на іншу тему — наближення фронту й віддавав зарядження ті ж самі, про які вже говорив зі своєю старшиною. Накази були короткі, але зрозумілі! Але коли отаман перейшов до підвищення в поручники своїх найближчих, а Люшню в хорунжі й оголосив, що його першими заступниками, на всякий випадок, будуть поручники Фесюк і Бойченко, а потім інші, тоді захвилювався увесь повстанський збір і зрозумів, що хвилина зближається, на правду, важна, бож попередньо про заступників отаман ніколи не говорив . . .

Люшня, тепер хорунжий, уперше слухаючи слова отамана, починав його подивляти, відчув до нього якусь прив'язаність так, як би вже роками знав його і пройшов під його проводом цілу світову війну . . .

— «Так! Із таким можна й змагатись!», — поневолила його думка, і знав, що вже зв'язав з цією людиною, яку пізнав допіру годину, свою дальшу долю!

Отаман тим часом підійшов до кіннотників і дякував їм, що добровільно прийшли до нього і що він дасть їх у добрі фахові руки, і що вони не пожаліють тієї хвилини, коли на службу повстанській Україні віддають своє життя! . . .

На тому отаман закінчив, пропонуючи крикнути одноголосну славу вільній і самостійній Україні!

— Слава! Слава! Слава! . . . прокотилося лісами і далеко лунами докотилось до Дніпра . . .

Сотенні повстанських сотень були відпущені. Вони тепер дістали ясні накази, що мали робити. Усіх кіннотників віддав отаман під провід і науку Фесюка. Бойченко й Легор поїхали до своїх сіл. Табір зранку другого дня закипів від муштри й праці . . .

Прошло ледве кілька днів, як одного ранку перед отаманом, який вийшов муштрувати піші відділи з дальших сіл, станув молодий хлопець, післанець поручника Бойченка й передав якусь цидулку й щось більше, завернуте в шмат полотна.

Отаман читав і лице його виказало здивовання. Бойченко писав, що спокусився роззброїти відходячу, малочисельну, денікінську сотню. Дійшло тільки до легкої перестрілки і, коли денікінцям обіцяно було вільний прохід до міста, на наказ свого поручника (він не признався, але, здається, був українцем! — додавав Бойченко), вони передали зброю повстанцям, в тому два легкі кулемети, які певно

придалися б у кінноті. Їх Бойченко ще сьогодні вишле возом, як і значну кількість набоїв та гранат. Закінчував Бойченко повідомленням, що надсилає отаманові подарунок, який він особисто забрав від денікінського офіцера.

— Що ж то має бути? — почав хутко розмотувати полотняну бинду. В ній, загорнений у папір був новісінький польовий бінокль.

— Ну й молодець! — вголос подумав отаман. Бінокль був фірми Цейса. Колись точнісінько такий він мав іще в царській армії. Дійсно, на повстанські часи, це був справжній царський подарунок! Навів зараз же його на далеку купку дерев; вони стали перед ним, якби були перед очима...

— Передай своєму поручникові від мене мою щирю подяку! Я за те надішлю йому яку сотню, щоб, бува, не було помсти з денікінського боку...

Написав подяку, дав потрібні зарядження й відпустив хлопця, який зараз же скочив на коня й погнав у поворотну дорогу.

Зостався сам, і, як молодик, бавив себе розгляданням околиці. Підійшли з навчань на годину відпочинку Фесюк із Марусею.

— Дивіться, який подарунок мені Бойченко прислав, — крикнув, помахуючи »цейсом«.

Фесюк зараз же попросив бінокля й хвалив його точність. Взяла й Маруся, але не знала, як із ним обходитися: мала в руках уперше. Отаман, сміючись, показав, як і що.

— Та це ж тепер і розвідка не потрібна! — захоплено вирвалось у дівчини, коли такі далекі, майже невидні оком дерева, ставали у весь зріст перед її очима.

— Навпаки! — навчав отаман. — А ще тоді, коли вона має таке чудове штучне око!

Отаман оповів про успіхи Бойченка, а Фесюк щось хотів сказати на те, але стримався.

Отаман знав добре свого старого побратима, аби не спитатися, що сталося.

— Та я хотів би теж проситися хоч на пару днів до себе... треба ж упорядкувати сотню... Та там же й битий шлях. Може вдалося б щось від денікінців вирвати, — замнявся Фесюк.

Отаман зрозумів, що він також хоче допомогти своїй дружині і зараз же дав згоду:

— Візьми, Іване, десятка два кіннотників із собою і тоді вирушай, хоч і зараз! Часи тепер, сам знаєш, дуже непевні... Будь обережний у дорозі!

Потиснули оден одному правиці й за кільканадцять хвилин невеличкий відділ кіннотників пропав у лісі.

— Марусю! Ти не матимеш нічого проти, коли я передам керування навчання Люшні?

— А що б я мала проти! Він же знавець свого діла, а я що? Як кажуть — »приший кобилі хвіст!« — здивувалася дівчина, — я ж тільки хіба допомогти можу!

— Ну-ну! Знаємо вашого брата і з іншого боку! — сміявся щиро Петро і, коли вони zostалися самі в землянці, притиснув дівчину до себе й ненароком знайшов її уста... Кілька тижнів уже, як вони були поміж собою, наче чужі, бо все на очах повстанців...

Другого дня отаман узяв зі собою половину кіннотників Марусиної чоти й один легкий кулемет, який надіслав Бойченко та до якого вже прилип Гриць, лишившись і надалі кулеметником кінноти, а решту залишив у таборі на дальшу науку Люшні і лісами пробирався, якнайближче, до міста. Його не було ще видно з лісу, але, однак, якби так вилізти... Отаман почав розглядатись і знайшов на прогалині дуб. Під'їхали і спинилися. Не злізаючи з коней, полізли в гору отаман і Шполенківна. Треба вилізти було аж під чубок, щоб місто все розкинулося перед очима..

Та як же тут придався бінокль. Глянув по вулицях туди й сюди. Зупинився на станції залізниці... Рух, який побачив там, говорив йому про евакуацію і то спішну... Як військовику, йому було все ясне... Відходили вбік Дніпра військові ешелюни... Битим шляхом попри станцію ішли невеличкі частини, обози...

— Мусять Бойченко з Фесюком там не зівати! — казав Марусі, передаючи їй бінокля. — Бачиш, скільки ешелюнів на станції? Це вже фронт незабаром буде тут!

Отаман не помилився. Надвечір надтягнув Фесюк із цілою своєю пішою сотнею. Повстанці не хотіли лишатись у своїм селі, що було на битім шляху і самі просилися до лісу. Трудно, мусив їх сюди до отамана привести! По дорозі від денікінської сотні відбили обоз, в якому знайдено чимало набоїв і тачанки з кулеметами. Фесюк просив отамана оглянути здобич.

Прибуття цілої сотні трохи змінювало отаманові пляни, але що ж було робити! Зрештою, розумів повстанців, бо вони ж відірвані були від решти повстанських сіл. Нехай же тоді тримаються кінноти! Оглядаючи добрий десяток возів із баскими кіньми й тачанки з кулеметами, не щадив похвал своєму побратимові, а нарешті спитався, як там дружина?

Спакував усе добро, як і колись, та відправив до брата... Там, у степах, все ж таки буде безпечніше, бо в селі одразу знайдуться такі, що наведуть!

— Дуже добре, що так зробив, бо «юда» завжди трапиться! — погодився отаман і пригадав собі пожежу Шполенківської хати.

Щодня отаман або висилав розвідку до міста, яка обсервувала рух у ньому, залазючи на дуба, або ж і сам їздив туди, або з Марусею чи Фесюком. Бойченко доносив, що по шосе не проходять уже денікінські відділи, видко, бояться нападу повстанців і що їхні обози тримаються поблизу залізниці, де пильнує їхній правдивий бронепотяг.

Одного разу, вибрався до розвідного пункту отаман із Фесюком і кількома повстанцями. Не доїжджаючи до знайомого дуба, раптом усі, як на команду, стали. Повітря задрожало від сильного вибуху.

— Оце, певно, вже зривають мости за містом... Що ж то їм поможє! — обізвася отаман і, передаючи коней козакам, хутко подряпався по гілках угору, супроводжуваний Фесюком. Над залізницею стояв стовп диму. Зі станції посунув бронепотяг у напрямку Дніпра. З міста, трохи пізніше, почала відходити лавами піхота. Вона вже відстрілювалася. Потім із-за міських будинків вилетіла большевицька кіннота — кілька сотень нараз і почала здоганяти денікінську піхоту... »Фініта ля комедія!«, — подумав отаман, а потім звернувся до Фесюка:

— А як же інакше все це могло бути? Якби білі москалі були визнали українську державність, тоді б українська армія, з'єднавшись із повстанцями, гонила б комуну з України, як не раз і бувало! А білі москалі винищили б її на своїй Московщині й могли б створити свою вільну державність! І тільки одна умова мусила б бути ними дотримана: це право українського народу на існування під його ж українським сонцем!.. Як же це, здається, було мало!.. А так от, дивимося на цю їхню трагедію тільки байдужим і лихим оком. Не знаючи нашої дальшої долі!

Дивилися. Червона кіннота вже рубала денікінську піхоту й надходила цілковита катастрофа... Та раптом над кіннотою почали рватися димки шрапнелі і в бінокль Петро дуже добре бачив, як падали з коней окремі кіннотники або переверталися із забитими кіньми... Гармаші бронепотягу били дуже добре!.. І тоді кіннота кинулася врозсип, а панцерник бив далі, вже перед своєю відступаючою піхотою... Та невдовзі з міста висунулися густі лави большевицької піхоти, яка розпочала наступ. Піхоту підтримали своїм вогнем

большевицькі гармати. Денікінський бронепотяг відходив до Дніпра...

Ніч пройшла в таборі повстанців тривожно. Ніхто ока не зажмури́в. На лісових дорогах, у кущах і під деревами пильнували скрізь стійки... А ранком отаман знов був на обсерваційному пункті. З верхів'я дуба було видно, як пересувалися по шляхах большевицькі похідні колони і це вже, бачив добре Петро, не були ті відділи червоної армії, що перше — зібрані з усякого зброду. Тепер колони проходили у добрім військовім ладі. За ними їхали кулемети на тачанках, ішли гармати. Якийсь кінний полк перейшов попід самим лісом на добрих конях... І раптом, що це?.. Чи сниться?.. Раптом попливли звуки забутої мелодії вальсу «На сопках». Попереду, на конях, грала полкова оркестра!..

— «Зовсім так, як колись, у царській армії!», подумав Петро і в грудях неприємно якось захололо... Он як у них! А в нас?.. Повстання, що zorganizував він, охопило тільки кільканадцять сіл. Дальші села не повстають!.. Байдужі! Коряться кожній владі, тільки не своїй!.. Проводу не хоче ніхто з інтелігенції в свої руки брати! Немає свідомости й національного гарту — є брак волі й приборканість рабів!!! Та й у нього хіба краще? Він — сам!.. Якщо не рахувати тієї купки, яка є його помічниками... Де ж ті вчителі зі старшин? Рахувати кращим для себе піти служити московській білій владі, ніж очолити повстання? Яка ж тоді безвиглядна майбутня боротьба!!!

Перевів бінокль на авангард кінного полку, і побачив кілька старшин, напевно з полковим командиром... Так! Оболенський був правий, коли казав, що тепер уже ведуть большевицьке військо бувші царські старшини!.. До речі, де ж тепер князь Оболенський? Обіцяв заскочити ще, як будуть відступати... А може? Може вже з'єднався зі своєю дружиною?.. Трохи дивним здавалося отаманові, що колони, ніби спеціально, обходили лісові шляхи. Натомість посувалися, хоч і дальшими, але битими й степовими, шляхами. І розумів отаман, наскільки сильніший став ворог із яким він мусить боротися тепер зі своїми невеликими силами повстанських сотень...

Три дні проходили на південь безконечні колони й три дні отаман був відтятий від своїх повстанських сіл... На четвертий день рух став помітно меншати. Гриміло ще понад Дніпром, а потім і там стихло. Видко, денікінці були вже ослаблені, що й на широкому Дніпрі не змогли стримати полків червоної армії...

Почали приходити й приїздити зв'язкові до отамана й ситуація помалу вияснилася. Широким фронтом і великими силами переходив ворог повстанськими селами. Тримався насторожі. Переїжджаючи шта-

би закидували села друкованими летючками, закликаючи всіх вступати до переможної »рабоче-крестьянскої« армії та гнати у Чорне море панів і генералів, які хотіли повернути царську неволю назад... Закликалося також і повстанців зі зброєю приходити до армії та запевнялося, що їм будуть пробачені їхні попередні вини... А далі в зливні паперу була вже звичайна большевицька брехня про »рай«, що мав наступити для робочого люду!.. Цей »рай« був уже добре знайомий багатьом! І цей »рай« невдовзі всі відчули!.. Правда, ніде фронтові відділи бешкетів не робили. Проходили села дисципліновано і легковірним своєю поставою навіть заїмпонували!..

Такі були перші відомості в часі пересування фронту. Та незадовго прийшли інші новини. Бойченко, село якого було найближче від міста, перший відчув прихід нової влади! Невеличкий відділ большевицького війська заїхав до села. Комендант його зібрав сход і, після величань і похвал советській владі, гостро наказав сходові на протязі кількох днів здати продналог — збіжжям, м'ясом і натурою — усе це для червоної армії, як першу подяку, що »освободила« селян від панської влади поміщиків-генералів... І коли селяни доводили, що вже раз від них збіжжя забрала попередня влада, москаль розматюкався і грозив, що їх кожного десятого розстріляти треба, бо вони капіталістичну владу Денікіна підтримували, й що хай дякують, що робоча влада їм це на перший раз подарує!.. З тим большевики забралися із села, а сход ще довго не розходивсь і шумів, і кляв, що вдруге нічого не дадуть господарі від своєї кривавиці!. Пригадували — писав Бойченко — як добре жилося селянам за української влади! Нічого з них ніхто не правив і всі жили, як у справжньому раю!.. Тоді Бойченко долив масла до вогню й пригадав, що вони синів своїх до війська не послали й нічим не помогли у тій кривавій боротьбі за волю!.. І пригадав їм їхнє ж прислів'я: »прийде каяття — та не буде вороття!« Аж тоді почали вимагати, аби зараз же післати гінця до отамана, бож він тепер їхня »єдина оборона й надія!«...

Так писав Бойченко. Читаючи ці відомості, хоч як ситуація була поважна, отаман не міг стримати свою усмішку й зараз же поділився з помічниками, щоб вони були приготовані на найгірше. А гінцем передав Бойченкові, що на підтримку його може завжди рахувати...

І поміч цю прийшлося дати скоріше, як отаман сподівався.

Одного ранку стежа, яку щодня отаман висилав на обсерваційний пункт, прибігла з півдороги назад і повідомила, що від села Грошей чути не абияку стрілянину. Отаман зараз же зібрав, що було під

рукою й рушив Бойченкові на допомогу. Боротьба, як видно, починалася наново!

Ще не виходячи з лісів, почули стрілянину. Отаман, вискочивши кіньми зі старшиною наперед, зрозумів, що в селі йде бій не на жарти і, може, повстанці відбиваються від ворога останніми зусиллями... Наказав частині піхоти залишитися з ним, як дійдуть до знайомого ліска, що стільки разів уже став повстанцям у пригоді. Другу частину піших повести на поміч Бойченкові доручив Фесюкові, а кінноту Марусі, аби вдарила на ворога з флангу. (Люшня був залишений з відділом повстанців у таборі, на випадок нападу). В разі відступу ворог мусив відходити через лісок і впав би в руки отамана. Сили повстанців розділилися і пішли виконувати наказ.

Бій стихав... Чи ж поміч прийшла запізно? Та не пройшло й кільканадцять хвилин, як стрілянина спалахнула наново, підсилена клекотом кулеметів. До отамана підбіг кіннотник — це був післанець Марусі. Вона доносила, що частина села впала в руки ворога, але поміч підійшла впору. Піхота вже вступила в бій. Кіннота невдовзі піде до атаки. Зловлено ворожого кіннотника, що віз пакет, в якому просилося про надіслання допомоги. На село напав відділ у складі двох сотень піхоти й чоти кінноти, так званий: «заградительний атрад».

— «Ну й молодець!», — подумав Петро про Марусю, — «Родитися їй — вояком!..»

Бій розгорявся надобре! Нараз зауважив Петро збоку села кілька вершників і поміж ними парокінну бричку. Вона котила шляхом до міста, якраз у руки повстанців. Отаман наказав впустити їздців у глибинь лісу й обеззброїти, без стрілу...

Не знаючи про небезпеку, втікачі ввігналися у ліс... Нараз із десяток повстанців скочив на них із кожного боку. І тоді, коли вони в'язали кіннотників, отаман наставив наган на комісара, який був жидком. Зв'язали і його. Тут же отаман учинив допит. Виявилось, що жидок — це політрук відділу, Коли він побачив повстанську кінноту, рятувався втечею до міста... Політрук цілий тремтів...

— «Чує гадина свій кінець», — подумав отаман, — а тоді звернувся до кіннотників: — Ви захопили півсела?

Ствердили.

— Чи розстрілювали селян?

— Так! На приказ комісара п'ятьох розстріляно! — відізвалося кілька голосів.

— А хто розстрілював?

Мовчанка.

— Кажіть, хто!!! — крикнув отаман.

— Цей і цей! — показували на трьох. — Вони ж підручні комісара!

— Цих повісити! А цим трьом розв'язати руки! — вправ наказ. — Поможіть моїм повстанцям вішати катів, а тоді можете йти. Вертаю вам волю!

Коли їм розв'язали руки, кинулися перші на комісара і за хвилину комісар і його два підручні зависли на деревах. Коли ж звільнені не знали, що робити зі собою, отаман ще раз їм пригадав:

— Ідіть, куди хочете, але тікайте з цього міста, бо ваші ж такі, як отой, — показав на повішеного комісара, — вам не подарують!

Підбігли, впали на коліна й хотіли цілувати руки отамана. Ним оволодів гнів:

— Геть від мене! Йдіть і пам'ятайте: ми, повстанці, боремося за волю українського народу! А ви, москалі, несете йому большевицьку неволю!!! За мною!

Відділ повстанців виходив з лісу за отаманом, а три звільнені москалі, порадившись поміж собою, звернули у степ, обминаючи місто.

Вже як підіймалися на горбок, звідки до Грошей було тільки кілька верст дороги, отаман пізнав, що бій кінчається... Часами тільки вибухали поодинокі постріли, а потім і вони припинилися. З цього всього бачив, що перемогли повстанці, й одне тільки дивувало, що на дорозі до села не видно було втікаючих большевиків... Що б це значило? А, може, підійшла ще якась повстанська сотня, і дорогу відвороту було відтято? Тоді мусить бути багато полонених! Та скоро все було вияснене. Із села вискочив невеликий відділ кіннотників, напереді якого ще здалека пізнав Шполенківну. Погнав коня назустріч...

— Ну, що ж, Марусю?

— Усе гаразд! Дві сотні ворога знищені. З кіннотників, правда, частина втекла в степи. Тією ж дорогою повтікали певно й уцілілі з піхоти... У сам розгар бою підійшов Легор Крутипорох зі своєю сотнею та замкнув їм відворот. Фесюк мене оце вислав назустріч...

— Як же це поспів Крутипорох аж за стільки верст?

— Вийшов ще вночі, як тільки большевики напали. Бойченко до нього кіннотника послав...

— Молодець цей Крутипорох! — похвалив отаман. — Маємо хіба великі втрати?

— Вбито тільки три повстанці, але поранених зо два десятки...

— Може, післано до містечка за фельдшером?

— Так! Бойченко послав. Та в селі знайшовся один, що санітаром у шпиталі був за царських часів, тож він робить перев'язки...

Їхали вулицями потерпілого від бою села, й отаман виразно чув, як із деяких хат долітали зойки й причитання. Певно там принесено вбитих синів або повішених комісаром батьків і матерів...

— Полонених багато? — раптом гостро запитав Шполенківну.

— Ні.

— Чому ж то?

— Повстанці були такі розлючені, що багато полонених побили...

— А що з командирами?

— Двох забито під час бою, а третього взяли в полон і покололи...

— Ото вже зле! Треба було схоронити! Я б міг довідатися багато!... Зле!

Шполенківна дуже зніяковіла, ніби то була її вина, і вже мовчки їхала позаду отамана до школи, де стояв наготові з кулеметами вартотовий відділ. Отаман здоровив повстанців із перемогою. »Слава Україні!«, — загриміла відповідь.

Сідаючи за стіл, де вже підкріплювалася старшина, отаман дякував усім і тиснув руки, а особливо сердечно привітав Крутипороха, а тоді перехилив склянку самогону за всіх здоров'я!

— Дуже добре, що, ти, Легоре, прийшов на виручку! — казав отаман. — Але назад тебе вже не відпущу і зараз же хочу надіслати по селах наказ, аби сотні збиралися до табору! Коли старшина насторожилася, вів далі: — По всьому видко, що на цей раз ворог не дозволить нам сидіти спокійно — мусимо зробити так, як це було раніше: з більшими силами зібратися й чекати на кожен випадок... Накажи, Марусю, щоб кілька кіннотників були готові!

І, коли Шполенківна пішла, почав писати до отаманів повстанських сотень. Наказував звести сотні до табору. На місці ж створити сотні резерви зі старших селян, що були вже на війні. Як потрібно, прислати по зброю. Її покищо є досить! Зорганізувати теж поміч села селу у випадку нападу й зв'язок при помочі дзвонів у церквах.

— А скільки ж маємо полонених? — запитався у Фесюка, відриваючись від писання.

— Двадцять три. З них — сім українців!

— Чи ж ти пробував з українцями говорити? Що вони — пристають до нас?

— Говорив, але вони не хочуть іти до повстанців...

— Чому ж то?

Фесюкові неприємно було говорити отаманові при всіх, але подумав і сказав:

— Не вірять у нашу перемогу!

— Не вірять? Ну й біс із ними!.. А ми ще поборемось!.. Ого! І якщо — дорого продамо наше життя!.. Ворог за нього теж своєю кров'ю заплатить! Чи ж не так, панове старшина? — звернувся до всіх присутніх.

Гумор і завзятість отамана не пропали даром!

— Ще й як!.. Не один українську землю гризтиме, якої так хоче!.. Раз мати й породила!.. — залунали голоси.

— Марусю, передай ці накази! — звернувся до Шполенківни, яка стала на порозі. — А ти, Іване, кажи привести тут перед школу полонених, окремо москалів, окремо українців. Побачимо, що з ними робити!

За хвилину Фесюк вернув:

— Полонених приведено!

Вийшли за отаманом надвір. Ближче стояла купа здоровенних москалів, далі семеро українців. Отаман якийсь час оглядав понурі обличчя перших... Ні одного людського лица!..

— Чи хто з вас вішав тут селян? — запитавсь він.

Німа мовчанка.

— Питаюся — чи хто вішав, чи помагав вішати? Вкажіть на такого!

Німа мовчанка.

Ні одного слова відповіді. Тільки обличчя деяких перекосила безсила ненависть... Отаман впав у шал.

— По двадцять шомполів кожному і хай ідуть до міста, щоб там знали останню пересторогу повстанців!

Старшини скочили до вартового відділу й за кілька хвилин уже свистіли шомполи.

— Дати їм до міста кількох провожатих кіннотників! Нехай їх підгонять!

Покараних напасників погнали селом, під вигуки й сміх з усіх боків дорослих і дітей...

— Ну, а що ж із вами робити? — підійшов нахмурений отаман до українців. — Казав мені мій поручник, що ви не хочете вступати у ряди повстанців?..

Переводив погляд з одного на другого, бачив винуваті обличчя.

— Шкода мені вас, хлопці! — сказав голосом, в якому відчувся справжній жаль. — Але ви тільки подумайте: коли б я вас відпустив, а ви вернулися б до міста — чекісти ж вас зараз усіх перестріляють,

чи ж не так?.. Повернете ви додому — схоплять вас, як дезертирів, і однаково ви пропали! Чи ж не краще вам узяти до рук зброю і стріляти ваших ворогів-москалів, що не дають вам спокійно, людському, жити та ще й гонять вас своїх мордувати?.. Тож чи не краще боротись і гинути за українську волю і за свій нарід, як підставляти свої груди за ворога? Га? Ну, скажи ж мені котрий, що ви думаете?

— Як хто думає, не знаю! А дозвольте мені, отамане, залишитись у повстанців, — виступив з гурту один із найсмілівіших, а за ним заговорили й усі, що їх, мовляв, силою взяли і силою гонять, а вони й Богові духа не винні!

Отаман зажадав, аж вони виговорились усі, а тоді наказав розв'язати їм руки, нагодувати і взяти до сотень, але на відходнім, сказав:

— Але пам'ятайте одне: коли б із вас хто зрадив або що — відповідати будете всі, а ви вже бачили по москалях, що я словами не жартую!

Вернули за стіл. Отаман зараз же налив самогону й випив. Почував себе вкрай змученим і, коли Фесюк щось шепотів на вухо Бойченкові, спитав, що там за таємниці...

— Та от, кажу побратимові, що наш отаман має в собі якісь чари чи що, казав уже голосно Фесюк. — Скільки я не намовляв українців приставати до нас — не хотіли, а досить було вам сказати кілька слів, як усі до одного перейшли до повстанців.

Отаманові відразу повернули і гумор, і бадьорість:

— Не треба багато говорити, Іване! А треба заглянути в людську душу й пізнати, що в ній є, а тоді її легко до своїх рук приборати! — сміявся отаман.

На ці слова увійшла Шполенківна й чекала аж отаман скінчить.

— Ти щось хотіла? — завважив він.

— Власне, один із господарів знайшов у своїй stodолі большевицький прапор і передав кіннотникам. Маю його надворі.

— Давай, давай сюди! — скрикнув отаман.

Шполенківна принесла скручену червону бинду. Була зірвана з держака. Отаман схопивсь і розкрутив... Упала на підлогу своєю зловіщою червінню... неначе пролита ворогом кров повстанців...

— »32-ой заградительный отряд по борьбе с контрреволюцией«, — прочитали всі присутні.

— Спалити цю шмату! — озвався першим Бойченко.

Отаман глянув на нього:

— Навіщо? Вона нам може колись придасться! Скрути цю шматку,

Марусю, й скорони, а потім, як вернемось до табору, мені передаш!
— задумався отаман.

І, коли мовчанка запанувала надовше, перервав її, даючи накази, щоб на ніч виставлені були сильні застави і щоб узагалі всі були обережнішими, бо він не вірить, що після того нападу, який ворогові так багато коштував, не повториться, може, ще й сильніший напад... А взагалі, на його думку, варто б зробити повстанцям те, що вже раз було зроблене, а саме: напасти на місто і взяти його, знищити в ньому ту червону фортецю Москви! Що цим буде досягнене? Покажеться ворогові повстанську силу, і, може, він буде рахуватися так, як уже перед тим рахувався з нею! В усякім разі не буде робити випадки, як зараз. Бож невідомо ще, де він і які він має фронти!

Отаман захотів знати думку присутніх, і всі зараз же її підтримали.

— Так тоді добре, що я наказав збиратися повстанчим сотням у таборі! Всім треба приготуватися добре! Бо справа поважніша, як колись! А тебе, Василю, хочу запитати, чи вже поховано забитих москалів?

— Ще ні!

— Так тоді заряди весь одяг і взуття із вбитих зняти. Мусимо мати магазин у таборі. Зійдеться там багато людей — будемо потребувати! Шапки, кашкети й шинелі мені особливо придадуться! Чому — казати тепер іще не буду!..

Старшина розійшлася робити лад.

Ніч пройшла спокійно, а на ранок, залишивши покищо сотню Бойченка на місці, решта відділів відійшла до табору з сотнею Крутипороха.

Думка отамана, що ворог пімститься на селі за свою поразку, ствердилась раніше, як він припускав... Другої ночі Гриць, який був із чотою в заставі, прибіг й збудив отамана вісткою, що в селі Грошах видно велику пожежу... Отаман, який отанньо на ніч не роздягався, схопивсь і вибіг на могилу... Справді! Це горіло село.

— Усю кінноту до мене зараз! — крикнув він хлопцеві. І, коли той побіг будити Шполенківну й Люшню, сам кинувся підіймати піші сотні. Добре, що звечора не відпустив вози, які привезли з дальшого села повстанську сотню. Наказав Фесюкові, що вже прибіг, посадити на ці вози бодай дві сотні й гнати за кіннотою. Решті табору під команду Крутипороха бути наготові.

За кільканадцять хвилин кіннота вже летіла на чолі з отаманом, Люшнею й Шполенківною...

Чим ближче під'їздили до битого шляху, тим усе яснішою ставала

пожежа й, немов великий червоний птах, махала своїми крилами з-поза дерев... Передня сторожа в темряві майже наїхала на втікачів. Перелякані на смерть селяни й селянки — старі й молодь — тікали в ліси. З перших їхніх слів, отаман зрозумів усе... Большевики вночі напали раптово на село й запалили його з обидвох сторін, мордуючи невинних людей, які їм потрапляли до рук. Кажали, що напевно ніхто більше не вискочив із села, крім них, як це завжди буває в такому випадку... Отаман розумів, що це в них говорив страх пережитих жахливих хвилин, але все ж таки доля правди мусила бути в їхніх оповіданнях!

— Де ж був ваш сотенний отаман? Чом він не рятував села, як було мною наказано?

— А що ж робила ваша застава? — допитувався Фесюк.

— Та ж у цей день весілля було в селі. То, може, перепилися! — відізвалась з гурту якась жінка.

Отаман тільки хитав головою й наказав, як вийдуть з лісу, розсипати лави. Коли вони доходили до останніх перелісків, образ палаючого села став перед очима... Принаймні половина хат горіла... Кінні відділи невдовзі надибали стежі відходячого до міста ворога. Він відступав не шляхом, але степом, боячись, видно, випадку з лісів повстанців, як це вже не раз бувало.

Отаман підсилив кіннотників однією сотнею піхоти, яка вже на возах наспіла, а з другою кинувся до села рятувати, що ще вдасться...

Страшна була картина палаючого села. Воно горіло, як велетенська свічка. Половина села згоріла, але вогонь по плотах пробирався далі до клунь, повних хліба. Вони затлівались і зраазу ж, роззявляли свої широкі пащі догори, кидали стовпи вогню в небо на зміну — то вогненними, то чорними плювками... Вогонь не спинявся, і в ньому пропадала всеняк тяжка кривавиця селянська, всеняк праця тяжка за цілий рік! На вулицях було порожньо. Все, що жило, повтікало! Тільки де-не-де в садках, коло хат, коливалися напівобгорілі вісельники... Це була ворожа пімста за недавній розгром!

Отаман наказав живою лавою кинутись навпроти вогню і вони кинулись, як проти ворога на цих же полях... Вивертали палаючі плоти, засипали вогонь землею і по якій годині його перемогли. Він подекуди ще спалахував, не хотів так легко здатись, але таки здався! На місце шалючої вогненої ясности, запала якась гнітюча темінь.

Тоді почали з'являтися господарі села. Спочатку нишком, поодинокі,

а далі, дізнавшись, що в селі свої, повертали вже громадою, декотрі закривавлені й ранені.

Отаман тепер дізнався, що застава теж погуляла на весіллі і дорого за це заплатила. Її сонною винищив ворог.

Бойченка в селі не було. Він виїхав організувати інші села, як про це його просив останньо отаман.

Село тихе й порожне, з поворотом своїх господарів тепер наповнилося плачем і криками. Ніхто не спав, а коли надійшов похмурий осінній день та заморосило дрібним дощем, то зойки й причитання ще побільшали.

Ранком повернув Бойченко і не впізнав своє село Гроші! Було воно багачем, а стало жебраком!..

Отаман усю ніч коїв біль своїх селян. Робив усе, що тільки міг. Але життя помордованим і повішеним — яких було кільканадцять — чи ж можна повернути!.. А втім, обходячи й несучи поміч навколо, бачив звернений на себе не один лихий погляд... Деякі, певно, бачили в ньому усю вину... В людині, що потерпіла, прокинувся животний егоїзм, і вона шукала бодай винуватця... А він був Богові душу винен!.. Треба хіба це тим сліпим роз'яснити! Наказав, аби всі, хто втратив господарку й не мав даху над головою, зібралися до школи, а старості зготовити вози. Та, почувши про наказ, усе село збіглося... »Може й краще!«, — думав отаман, сівши на коня, бо ноги вже не носили.

— Слушайте сюди, погорільці! Тих, хто не має даху над головою й що їсти, зараз розвезуть по селах, і села їх будуть годувати через зиму! Я сам цього допильную! І каратиму, як не сповнять цього наказу! — А по хвилині додав:

— Бачив я на собі криві погляди. Люди! Ви самі винні своєму нещастю! Чи ж не наказував я, після останньої нашої перемоги, берегтися? — Повів суворим поглядом навколо: — А ви береглися? Весілля справляєте? Не можна ж то до часу почекати? Я теж хотів би собі весілля справити — не справляю ж!!! Якби весілля не було, застава не впилася б! Виявила б ворога, почала бій, а я був би тут скоріше, як той раз і, може б, нову перемогу дав би нам Справедливий Бог!.. Отже, самі ви винні у своїм нещасті і мене не винить... А що от даху не маєте над головою... Чи ви забули?.. Я його не маю скоро вже рік!.. А Шполенківна його теж не має!.. Що ж гірші ми від вас, чи як?

Бачив тепер перед собою винуваті обличчя й опущені голови.

Прикликав Шполенківну й наказав зараз же розвезти по селах пого-рільців, під сувору відповідальність старостів...

Вертали до табору. На чолі їхав отаман із старшиною. Сотня Бойченка замикала похід. Вона була значно менша. Отаман цілу дорогу роздумував над одним: ворог і так дуже обнаглів, а після вдалого випадку, обнагліє ще більше! Треба таки напасти на місто ще раз, як колись, і все там перевернути! От тоді, як це було перед тією золотопгонною денікінщиною, — він не буде й носа показувати з міста!.. Хай же до якогось часу місто буде московське, а село таки українське!

Так думав отаман, їдучи напереді. Один із кіннотників дігнав Фесюка, щось почав йому докладати і зараз же Фесюк під'їхав до отамана:

— Бойченко передавав, що кілька повстанців його сотні втекло дорогою, — сказав потиху.

— Цього треба було сподіватись, Іване! Перемога завжди піднімає духа! Поразка, а це була наша перша поразка, Іване, — лякає легкодухих, і вони рятуються втечею!.. А взагалі старшині треба більше говорити з повстанцями і мусимо так робити цих кілька днів, бо все ж таки нам треба вдарити на місто, Іване! — обернувся ближче до Фесюка: — А поки що, я й сам сьогодні ще зберу повстанців і дещо поговоримо...

Під'їздили до табору. По відпочинкові й обіді, отаман зібрав увесь табір і довго говорив про святий обов'язок, який узяли на себе повстанці, — боронити рідні села! Що вони не перші й не останні. Що колись, у стару давнину, поки ще хижа Москва не знищила української волі, — так само теж боролися козаки. І так само тоді, коли вже всю Україну загарбала в свої криваві лапи Москва, Запорізька Січ ще довгий час боролася самітна, як от тепер борються вони, повстанці! Боротьба не є безвиглядна! Треба тільки витримати час, коли нарід усвідомить, що це не брати прийшли з півночі й принесли йому волю, а що це найгірший ворог українського народу вдерся до української землі, щоб захопити її назад, аби експлуатувати й пити кров українського народу ще гірше, як то робили царі!..

Отаман ще й іще приводив приклади з української історії, яку він так добре знав... І дивились в мудрі очі свого отамана повстанці, і слухали його бадьорих, як вино, міцних слів, і ставало їм у душах радісно й бадьоро...

— «Як же ж він уміє заглянути в людську душу, аж коло серця тобі стає тепліше!..» — думав про отамана Фесюк.

— І розумний же наш отаман! — казали козаки, розходячись по своїх землянках.

— З таким і боротись, і вмирати можна!.. говорили інші.

Подібні розмови велися до пізньої ночі, і вертала до повстанського серця захитана віра...

Другого дня все прибували й прибували сотні з дальших сіл, які ще участі в боротьбі не брали. Для них знайдене було нове місце за кілька верст в глибині лісу й там, під орудою Фесюка, закипіла праця: будували нові землянки, звалюючи часом і сторічні сосни.

Старий ліс усе шумів, мов радів, що дає пристановище такій великій людській громаді. Радів, що нарід козацький, приспаний віками хижої неволі, згадав про своїх дідів, кров козацька прадавня в ньому відізналась і він вхопивсь за зброю, як то козакові пристало!..

А були в цьому лісі й такі ветерани — дуби, які, напевно, пам'ятали й бачили, як поміж деревами крадькома пробивалися селянські ватаги, озброєні тільки вилами й косами, насадженими сторчака на держална, і подекуди мушкетами, а провадили їх запорожці, яких по всій широкій Україні розіслав гетьман Богдан Хмельницький піднімати нарід козацький проти одвічного ворога-ляха!..

Йшли вони обережно, минаючи міста й замки, де стояла залогою лядська сила, переправлялися рибальськими човнами на той бік Дніпра, а там крізь Холодний Яр далі й далі на південь — під Жовті Води й Корсунь... Йшли, аби ворога перемогти, або ж буйні свої голови зложити... І перемогли!.. Чому ж тоді не перемогти їхнім нащадкам? Вони ж тепер мають куди кращу й сильнішу зброю в руках!

І про те шумів ліс... Легенда ставала дійсністю і розказувала про колишню, давню славу! Під деревами перекликались і говорили повстанці, чистили зброю, вправлялись у прицілюванні й стрілах...

У цей самий час Гриць і ще два хлопці, які перед тим пройшли науку отамана, ходили по солдатах, коло касарень, продаючи соняшникове насіння для лузання й усе підглядали, що їм було вказане наперед. Після їхнього повороту, отаман мав із хлопцями довгу розмову у своїй землянці, де присутній був лише Фесюк. І тепер так, як на мапі, перед ним вставало місто з розташуванням у ньому ворожих сотень і куренів... Отаман знав, які має перед собою сили. Проти себе мав кілька куренів, підсилених останньо спеціальним кулеметним відділом. Очевидно, маючи фронт, ворог не міг кинути на повстанців більші сили, але їх було досить, для того, щоб тримати місто за собою й робити наскоки, як це вже раз удалося в селі Гро-

шах. Отаман також розумів, що ворог може завжди надіятися на допомогу із сусідніх міст і тому мусив усе це врахувати, але з Божою поміччю надіявся на успіх...

Йшли останні гарячкові приготування. Старшина з отаманом, в супроводі невеликого відділу кіннотників із кулеметом, кілька разів під'їздила лісом під саме місто, плянуючи де й як найкраще до нього підійти. Вертаючи одного разу, заїхали й до добре відомого ліска, де стільки разів приходила їм перемога. За ліском бовваніло згарищем село Гроші. Після останніх дощів вони геть почорніли й виглядали, як примари, на тлі озимини, що вже успіла зійти.

— Отут, в разі якої невдачі в місті, зможемо довший час триматися, спираючись на село, аж поки не відтягнемось у ліси... І отаманові очі любовно охопили буйні дерева, що помалу сходили до байраку, де шумів невеликий потік.

— А все ж таки степ-мати, а ліс-батько! — задумано, ніби про себе, сказав отаман.

І кожен повстанець відчув глибіню цих отаманових слів... Батько-ліс боронив їх від лихого ворожого ока і став уже не раз у пригоді!.. І тепер ось ховав кільканадцять сотень там, у таборі, що готувалися до випадку проти ворожої навали, яка нахабно захопила місто і, спираючись на міську голоту, зробила з нього червону фортецю, чигаючи кожної хвилини на волю українського села! Відпустивши, після цієї останньої розвідки, старшину і умовившись, що ще перед ранком сотні мають підійти до міста й розпочати наступ, отаман довго ходив при світлі каганця по своїй землянці і обдумував невідомо в котрий вже раз наскок на місто...

— «Треба, безумовно, одночасно напасти й з другого кінця, хоч би це й ослабило сили», — думав. — «Як би це краще зробити?»

І нараз йому щось прийшло в голову. Кинувсь у кут і хутко дістав звідти прапор, який знайшла Шполенківна, після поразки большевицьких сотень, у селі Грошах... Як він про нього міг забути!.. Розв'язав і наче кров'ю хто полив по долівці, при миготінні каганця...

— 32-ой заградительний отряд... Гм... Та ж цифру »3« легко можна усунути!.. Вийде щось інше: »2-ой заградительний отряд по боротьбі з контрреволюцією!« Може ж надійти раптом на поміч така нова частина!..

Увійшов Фесюк, і, побачивши, як отаман розглядає большевицький прапор, виправдувався, що він хотів уже не раз наказати Грицеві його спалити, та все якось забував.

І добре, що не спалив! — всміхнувся отаман. — Він ще нам добру може службу сослужити!

І, коли Фесюк дуже здивувався отамановим словом, казав далі: — А що буде, як Марусю пішлемо з другої сторони міста? — А коли Фесюк і далі не розумів, при чому ж тут большевицький прапор, пояснив: — Марусина кіннота розверне цей червоний прапор... Безумовно, москалі приймуть цю кінноту за свою! І підпустять її без пострілу, чи ж не так?.. Ну, а решта — то вже діло Марусі!

Фесюк тільки похитав головою і побратими зараз же полягали спати. Табір давно вже спав. Вогні погашено, і тільки варта висунулася на лісові стежки й дороги...

По півночі все вже було на ногах. Вогні палити не дозволялося. Наказ був забрати в торби якнайбільше набоїв і сякий-такий шматок хліба й сала...

На очах повстанців, кіннотники переодягалися в кашкети й шинелі большевиків і чекали на Люшню й Марусю, з якими в землянці про щось говорив отаман.

Піхота рушила перша й сотня за сотнею втягнулась у лісові стежки, які провадили до міста... Йшли мовчки й сторожко. Так же сторожко посувалися тачанки з кулеметами...

На світанку з лісу виходили передні сторожі сотні Крутипороха. Сіріло, але стояв сильний туман, передвісник незабарних морозів і снігів, що мали прийти.

— Вперед!..

Повстанці знімали з голів шапки і хрестячись, шепотіли молитви... Йшли, спинялись і знову йшли, а туман ще не розходився, хоч сонце вже мусило зійти. І так майже до самого міста.

Невже ж ворог такий легковажний і певний себе, що дасть місто захопити з наскоку?.. Та раптом ранкову тишу перервав кулемет... За ним озвався другий... задеркотіли назустріч постріли... Їх усе більшало й більшало, аж злилися в один безперестанний клекіт... Упали перші ранені. Повстанська піхота не витримала й залягла, відстрілюючись. Та раптом, як на приказ, туман пішов угору й сонце освітило степ, залізничний вал попереду, а за ним й усе місто.

— Зайняти за всяку ціну насип! — пішов по лавах наказ отамана, який уже опинився на хаті, що стояла при дорозі, й оглядав простір у свій далековид. Бачив, як ворожі лави вибігали з міста й хотіли, певно, скоріше від повстанців зайняти залізничний вал. Повстанська піхота кинулася вперед і досягла перша валу. Ворог був перед нею, в долині. Під вогнем повстанських кулеметів він почав відходити,

екриваючи ціле поле своїм трупом... Але відходив, перебігаючи далі лавами. Він не був розбитий... Лави в скорому часі заховалися за домами у місті, а потім перебігли на передмістя й почали обстрілювати позиції повстанців. В далековид отаман бачив, як до них підходила зі станції поміч, і тому вогонь ставав усе сильнішим. Але місто було порожнє, якби вимерло. Там уже ніяких частин тепер немає, хіба яка застава... »Якби так ускочила зі своєю сотнею Маруся, наскок повстанців міг би вдатися без зайвих утрат!«, — думав отаман.

Кінний відділ, половину якого провадила Маруся, а другу Люшня — вийшов з табору, коли піші сотні ще впорядковувалися до виступу, і осягнув край лісу в той самий час, як і повстанці з другого боку міста. Київську дорогу ще не було видно — вона лежала в туманах...

Маруся коротко нараджувалася з Люшнею, а потім кіннота завернула назад у ліс і зробила велике півколо, щоб опинитися на цій дорозі і щоб з міста виглядало, що це йде поміч із заходу.

На сонці, яке тільки звільнилося від туману, червоніла й жовтіла одіж дерев. Тут ще було вмирання життя, а там, на сході, де вже чутно було щораз сильнішу стрілянину, там уже була смерть!..

Кіннота, вискочивши на битий шлях, пішла в галоп. Місто все росло й росло. Кіннотники знали, що їхнє завдання ризиковне й що на їхній налет більш усього надіється отаман.

От уже, як на долоні, видно перші доми. Вулицею перебігають сірі постаті — це ж напевно застава...

— »Чи ж удасться?« — думає Маруся, і перед нею мигає знайома постать із синіми, такими розумними, очима... отаман!

— Розгорни прапор! — кричить вона кіннотнику, який гонить поруч неї.

Червоний прапор розвернувсь і лопотить уже на вітрі. На ньому серп і молот!.. А ті, що вже впали були за кулеметом, тепер зірвалися, махають шапками й біжать радісно напроти... зустрічати своїх. От уже яких сто кроків...

— Рубай! — падає хрипкий голос лицаря-дівчини. Й у руках кіннотників блиснули шаблі.

— Зрада! — кричить большевицький комендант і сам залягає за кулемет...

— Тра-та-та-та... зривається кулеметна черга... П'ять кіннотників падає з коней... Деякі з кіннями...

Та ось Люшня показує себе, як колишній вахмістер кінноти: большевицький комендант розрубаний напів, а большевицька застава гине в зойках і прокльонах.

— Вперед!!!..

На ринку — жодного большевицького солдата! Ось дім під прапором серпа й молота... »Ревтрибунал!«.. Люшня вже там із десятком кіннотників... Летять у вікна ручні гранати. Маруся із сотнею жене до станції, а під нею ж — фронт...

Побачивши, що вогонь повстанців слабне, большевицькі командири підіймають свої курені до наступу. Підпустивши ворога ближче, повстанці гостять його таким вогнем, що, залишаючи ранених, він знову відкочується до передмістя, але все ж таки в порядку...

— »Регулярна піхота!«, — думає із жалем отаман: — »Якби так почакували моїх повстанців, вони, — розсипалися б, наче курчата, а тут... — хмурить він чоло й прикладає і прикладає далековид. — »Та де ж та Маруся?« Чує неприємний холод... Еге! Та це ж вже й сніжок!.. Вже засунуло все небо і от уже летять перші сніжинки... »Та де ж вона?« Далековид шукає дальших вулиць... Нараз... Вона!.. А там вибігло кілька їздців, і над ними великий червоний прапор... Їздців більшає й більшає... Помітили теж підхід »своєї« кінноти й большевики... Певно радіють... Та от бачить отаман, як від кінноти вибігають убік тачанки й як із них починають клекотіти кулемети... Ворожа піхота зривається з-поза домів і тікає в обидва боки...

— Вперед, хлопці, вперед!.. Наша кіннота в місті! — гукає отаман і біжить сам перед лаву. Повстанці не відстають!.. Маруся кидає одну частину своєї кінноти ліворуч, а сама гонить за втікачами праворуч... Не бачило ще, зимове вже, сонце таких пізніх, таких... багатих жнив!.. Глянуло й заховалось надовго... Натомість сніг почав падати частіше.

Ворог тікав поза залізницею й по київській дорозі, а за ним гонила кіннота, завдаючи повного вже розгрому... Місто здобуте!..

Люшня зі своїми кіннотниками знищив »ревтрибунал« і звільнив із в'язниці кілька десятків мучених там селян. Поміж ними також восьмеро повстанців із села Грошей. Двох з них уже конають бо на допитах напередодні поламали їм пальці на руках і ногах чекісти!

П'ятьох тих катів привів Люшня на суд отамана. Який же інший може бути присуд: розстріляти! Та чи ж варті вони кулі? Мучили вони — нехай же помучаться й самі.

— Повісити їх усіх на оцих ліхтарях, щоб усі бачили їхні муки! — наказує отаман.

Повторювати вдруге наказ не потрібно! От уже тягнуть і зашморгують петлі... Оце вам за людські муки пімста!..

Стоять, оточені повстанцями, полонені... Що ж із ними робити? Це питання завжди отамана нервує!..

— Українців відділити! Нехай відійдуть праворуч!..

Глянув, аж моторошно зробилося!.. На кількадесят полонених — три чверти українці! Мобілізовані, молоді хлопці! Скільки ж то їх упало з рук повстанців!..

Глянув на купку москалів. Усі наїжені й похмурі. Знов дарувати? Ні!

— А цих — розстріляти!.. Нехай не палять сіл і не мордують невинних людей! Нехай знають, яку понесуть і в майбутнім від повстанців кару!

— »А що з цими, зі своїми, робити?, — думає отаман, дивлячись на перестрашених полонених українців і каже їм підійти до нього ближче, як рівнож і тому міському натовпу, і починає говорити, й говорить про те ж саме, як уже раз промовляв він ще влітку, як вперше місто ним було взяте: що то не борються большевики з українцями, а йде боротьба хижої Москви з українським народом! Що то Москва хоче загарбати назад багату Україну, без якої їй тяжко буде існувати! Хочє поневолити, як поневолювали московські царі! Хочє пити українську кров і жирувати тяжкою кривавицею українського робочого народу! Говорить, благає ставати до рядів повстанських, під владу повстанської України! І битись, і гнати ворога зі своєї землі, і його перемогти!..

Промова отамана наскрізь гаряча й запальна. Але що? З десяток полонених просить їх прийняти до повстанських рядів. Це все! Решта просить відпустити їх додому..

Отаман довго мовчить і приглядається легкодухам... А потім кричить на них, що ні один із них додому не дійде! Що заберуть його, як дезертира! Що погонять їх класти голову за московську славу!.. Що в'язниці ними виповнять у найближчому місті, а потім розстріляють... І каже ще йти скоріше звідси геть, поки він не роздумав...

Відходять, ніяково опустивши голови... І в цей мент із натовпу летить під ноги отамана граната... Мент... І в той мент кидається на цю гранату, щоб відкинути її геть... Легор Крутипорох!

Вибух!!!.. Чорний дим, помішаний зі шматтям і якимись кривавими шматками... І, коли він рідшає, на тому місці де стояв, а потім кинувся з витягнутими руками Крутипорох... лише криваві шматки тіла, голови, рук і ніг... Натовп тікає в усі боки, і тільки кілька кіннотників з Люшнею гонять за якимсь хлопцем... За хвилину він

падає порубаний... Кіннотники хапають декілька принагідних людей й питають їх хто він? Не знають! А чи ж вірити можна?..

Отаман заряджує по місті сильні стежі. Місто ж вороже й чуже! Змосковчене через цілі віки, а тепер збільшевичене московською комуною!.. Забрало одного з найкращих, що були коло нього!.. Крутипорох!.. Чи міг же думати, що цей, такий спокійний, такий мовчазний, а такий хоробрий селянин, якого він, відмічуючи, назвав поручником повстанців, віддасть своє життя, аби урятувати отамана повстанців!!!..

Крутипорох!..

Каже повстанцям забрати й зложити в біле рядно все, що від лицаря залишилося, бо хоче його поховати коло тих повстанців, могила яких у таборі. Поховати з гонорами й честю! Це ж бо впала людина великого духа! І приходять отаманові самохіть слова зі святого письма:... »той є найбільший поміж вами, хто душу свою віддасть за друзі свої!..«

Короткий, уже зимовий день хутко конає в білих сутінках першої зимової ночі... Аж тепер із передніх частин, що висунуті були за місто, приходять Бойченко й Фесюк і здоровлять отамана, що він чудом зостав при житті і шкодують за лицарем-побратимом, який віддав за отамана своє життя!

— Чи ж багато з міщан зголосилось у повстанські ряди? — питає Бойченко, коли Фесюк доповідає, що кінні стежі вже обстріляв бронепотяг і що ворог, напевно, ще вночі підвезе свіжі сили...

— А ні один не зголосився! — відповідає отаман, і в голосі його чутно стриману злість. — Видко, нашому місту засмакував московський лапоть!.. Оце ж і подарунок збільшевиченого українського міста повстанському українському селу! — вказав через вікно на вулицю, де в чорній від вибуху ямі виднілись закривавлені шмаття...

Присутні насупилися. Але та ж сама повстанська доля ще раз плюнула в обличчя ворогові, і не пізніше хіба якої години!..

Тількищо старшини скінчили нараду й вийшли з кімнати зайнятого по большевиках дому, щоб сісти на коней й роз'їхатися до своїх загонів, як раптом десь недалеко почав бити легкий кулемет. Засвистіли кулі. Фесюк кинувсь униз до вартового відділу, що був при отамані, та там уже не дармували й висунули свого «максима», а чотовий з повстанцями кинувся до сусіднього дому. «Максим» зараз же почав бити по вікнах, і за хвилину все затихло. Старшини вернули до кімнати, де перед кількома хвилинами закінчена була нарада. Коли козаки принесли свічки, побачили перед собою, цілком здемо-

льоване кулеметними кулями, помешкання... На столі лежала розбита лампа.

— Здорово! — відізався Фесюк, вказуючи на прориті в столі рівчаки, що поробили кулі. — Якби так залишилися ми ще хвилини десять, було б нам усім одне: смерть!

— І пішли б ми всі туди, куди вже пішов Крутипорох! — ствердив Бойченко.

Отаман цим разом не відізався.

Козаки вартової чоти впровадили хлопця з пов'язаними назад руками. Зловили його, захованого в шматті на піддашші сусіднього дому, де коло легкого кулемета лежав забитий політрук у військовому. Хлопець мав на собі шевський фартух. Нічого на питання не відповідав і тільки зиркав, повними ненависти очима, на старшин.

— Всипати йому двадцять п'ять! — наказав отаман. — Може тоді заговорить!

І заговорив... Виявилось, що він, політрук коло кулемета і той, який кинув гранату — це комуністична ячейка, залишена в місті зі завданням знищити отамана і провідників повстання... У партію вступив рік тому, у цьому ж місті, де працює підмайстром у шевця...

— Повісити! — впав наказ отамана. А коли старшини роз'їздилися, обмінювавсь своїми думками, що залишатися в місті не думає довго... Хіба через ніч! Нема чого його боронити, при такому ставленні міщан! Облюбували собі нового московського господаря — то хай при ньому й застають!..

Та опівночі отамана розбуджено. На фронті було неспокійно. Коли підвели коня, почув вибухи й гарматні постріли за містом. Погнав туди. Під'їжджаючи до крайніх хат, зорієнтувався, що сили ворога великі... Видко це було по тих вогниках пострілів, що спалахували обабіч залізниці. Місто можна було б боронити, відбиваючись з-поза хат, якби не те, що за спиною ворог міг мати своїх приятелів!.. Зрештою, цей раз місто себе проявило підступом і чи ж варто тоді за нього проливати кров повстанців?

Так думав отаман, водночас підраховуючи скільки гармат міг мати на собі ворожий бронепотяг. Та ось почув характерне квокання тяжкої гранати, й вона пролетіла над хатами, розірвалася, руйнуючи доценту поблизький невеличкий дімок. Повстанці, які лежали за хатами, зірвались і почали тікати.

— Стій! Стій!.. — крикнув отаман, але спинити переляканих сильним вибухом не міг. Вони зникли в темряві. Від кількох таких

вибухів загорівсь у центрі міста дім, а тяжкі вибухи цілком спаралізували повстанську молодь . .

Отаман наказав опустити місто й вивезти до табору усю зброю, яка була здобута напередодні й складена на вози.

З міста відходили останні стежі. Отаман вів лави за залізничний насип, з якого розпочався наступ. Глуха детонація раптом струснула повітря. Це кінні стежі підірвали залізничний міст, з наказу отамана, знайденим у захопленім на станції ешелюні піроксидом. Ворожий бронепотяг був відтятий.

Дивно! Як тільки повстанці вийшли в степ, так зараз же відискали втрачений дух! Це відчули й отаман, і старшина. Не було вже за спиною байдужого до повстанської боротьби, змосковленого міста! Навпаки! Простягався, скільки оком глянь, — селянський степ... Отой козачий чорнозем, якого боронило, якого кров'ю своєю поливало, який орало, сіяло й збіжжя своє золоте збирало, на збереження і тіла, й духа свого, споконвіку козацтво!..

За спиною були вбогі селянські села, а в них селянські ж убогі хати. Їх вийшов боронити від ворога повстанець! І вони його не зрадять!!!

Ніч пройшла спокійно. Ворог, навчений гірким досвідом, не дуже щось спшився займати місто, і тільки ранком висунулися його передні стежі та почали обстрілювати насип.

Отаман, відходячи з міста, мав спершу думку піти в ліси, але, після двох днів боїв, це було цілком не під сили повстанцям і могло їх здеморалізувати, тож рішився ніч перебути за насипом і прийняти ще один бій на такій, майже природній, позиції. Нехай ворог в підході на чистім полі понесе якнайбільше втрат, а тоді буде видко!.. Так, після поради зі старшинами, було порішено.

І справді, ранком ворог повів наступ, але нерішучий, який під вогнем повстанців, хутко заломився. Перед полуднем большевики поновили свій наступ, але вже значними силами і, хоч мали більші втрати, гнані своїми політруками й командирами, наблизилися на яких двісті метрів до насипу, проте не витримали й відкотилися до міста... .

Отаман уже мав кинути свою останню резерву — сотню кінноти, яка була схована в байраці, та до того не прийшло. Добре він вирішив напередодні зупинитися за насипом! І повстанці мали втрати, але скільки вбитих солдатів валялося по цілому полі!.. Дальші дії ворог на кілька годин припинив. Повстанці за той час перев'язали ранених,

а отаман наказав їх відвезти до Грошей, а звідтам підвезти харчів і зібрати на поміч резервові сотні.

Наказано також було вкопатись у насип. Що ворог готує нову атаку, отаман переконався, час од часу вилазючи на хатину з далеко-видом і бачачи рух піших частин, які, певно, підвозилися на поміч.

Була година друга, коли наступ ворога поновився, тепер уже підтримуваний обстрілом з бронепотягу. Але тяжкі гранати не долітали до насипу, і це піднесло на душі повстанців. — »Як добре, що зірвано міст«, — думав отаман.

Натомість густі лави почали наступ, підтримуваний тяжкими кулеметами. Почався запеклий бій. На всякий випадок отаман перевів кінноту ближче.

— А що то за кіннота? — підскочив зв'язковий Гриць.

Отаман глянув, де він вказував. Не було сумніву! З лісів виловилися большевицька сотня і йшла, розсипаючись у лаву та заходячи ліве крило повстанців. Там уже починалася метушня...

— Кінноту сюди! — крикнув Грицеві, а сам підбіг до ближчого кулемета й обернув назад, убік. Не було вже фронту й запілля — злилось усе в один запеклий бій!.. Підбігла кіннота Марусі...

— В атаку! — загримів отаманів голос. Скочив на підведеного Грицем коня. Маруся, Фесюк, Гриць, Люшня й ще кілька хлопців — більківчан кинулися першими за отаманом. Інші гнали за ними.

— Слава-а-а... — летить, відбиваючись від рейок і жене на ліве крило, де вже падає під ворожими шаблями повстанська піхота...

Большевицька кіннота, що вже дігнала повстанців, від несподіванки, тратить голову і не вспіває перешикуватися назустріч зударові... А він такий гвалтовний, що ворожі кіннотники починають утікати й гонять уже без опору, аби тільки швидко втекти від тих повстанських чортів, які, наче з під землі, вихопились і їх рубають...

Брязь... брязь... брязь...

Ось отаман так рубанув політрука, що він снопом покотився на ріллю. Фесюк і собі наздігнав командира й приколов його наскрізь до сідла. І большевицька піхота також тікає, стає легкою здобиччю повстанських кіннотників... От уже недалеко й повна поразка!.. Та раптом кіннотники налітають на добре замаскований тяжкий кулемет... Як гострим ножом зрізає кількох більківчан коло отамана. Чому це вискочив уперед кінь Фесюка?.. Фесюк?.. пролітає блискавкою в голову Петра. Та ось перед ним кулемет... Удар занесеної шаблі й кулеметник уже перекинувся зі своїм кулеметом... Але з-за домів підсовується нова ворожа лава... там уже б'ють нові кулемети...

— Назад! Відходити за насип!... — падає команда і лави, як ішли вперед, так хутко повертають і біжать до насипу.

— Де поручник Фесюк? — кричить на кіннотників отаман, аж тепер чуючи біль у лівім рамені, й бачить кров на шинелі. Маруся вправно робить йому перев'язку. Куля лише зачепила... Не велика біда! Та от Фесюка поміж кіннотниками немає!.. Аж тепер приходять на думку, що в атаці він же бачив Фесюкового коня... Серце отаманові обливається кров'ю...

— Шукати поручника! — падає тремтячий голос отамана.

І поручника знайшли... Лежав, як дуб, розкинувши руки... Як дуб, що гураган вирвав із корінням і поламав віття... Лежав там, де йшла атака... Принесли й поклали перед отаманом за насипом, а він припав до тіла побратима й цілував зимні вже уста...

— Прощай, мій найкращий приятелю! До скорого побачення!..

А той дивився ще не закритими очима просто перед себе у небо, з якого сипав йому на закривавлений вид білий сніг... Зажурилися кіннотники й заанімілі стояли навкруг...

Западав уже вечір. Ліс потемнів і кидав сутіні на поле, а воно не піддавалося темряві і змагалось з нею, як вдень змагалися на ньому повстанці! Та нарешті й поле піддалось. Темрява падала й на нього, на повстанську лаву за насипом, на спокійне, мертве, бліде лице забитого поручника...

Таке ж лице стало й в отамана, який ще й досі не відходив від тіла побратима.

— Відступ... — наказав тихо, немов пробуджуючись зі сну. — відступ на села!

Мав плян: відходити до табору й там ставити чоло ворогові, коли б він не відчепивсь, як було вже колись...

Але несподіваний наскок ворожої кінноти з лісу збив його з пантелику. Можливо, кіннота була не сама! Можливо при ній був піхотний відділ, який міг легко опанувати табір, на захист якого отаман залишив тільки півтора десятка повстанців — більше не міг! Тому рішився відійти на села й вислати розвідку до табору. Рішився відійти якнайдалі, щоб відірватися, щоб завести знову якийсь лад, бо бачив, як перейнялися повстанці значними втратами в сотнях і смертю одного з головних провідників!

В селі Грошах не затримувалися довго. Для поручника наскоро збили з дощок труну, куди й переклали тіло. Тоді отаман наказав дальший відхід. Нарікали грошів'яни, що отаман не боронить села.

— Не їхня це справа! — казав передати Бойченком. — У небезпеці

— уся повстанська справа! Хто чує в собі силу, хай береться за зброю! Нехай відходить із нами! Люди нехай також перейдуть до дальших сіл! В селі ж затримується лише на якийсь час тільки кіннота!

Так передав селянам через Бойченка отаман.

Похід рушив у такому порядку: попереду — труна з поручником, отаман зі сотнями за нею, а накінці сторожева сотня Бойченка... Кіннота залишалася до ранку в Грошах, а коли б ворог насадив, мала відходити за сотнями. Сумний ішов похід! Везли ж бо напереді одного з тих, хто разом з отаманом підняв це одчайдушне повстання з метою знищити комісара і його бандитів, та помстити свої і людські кривди. Це вдалося! А далі піднести боротьбу з червоним займанцем! З московським наїзником! Сунув він на українські землі й, обдурюючи довірливий народ своїми облудними гаслами, ніс зі собою невільниче ярмо, якого народ позбувся лише недавно, як упав московський царизм!.. І щоб народ український не розкохавсь у своїй землі і волі — спішив його загнuzдати й підкорити силі свого п'ястука, як невільника, як раба!...

Сумний ішов похід! Долягала не тільки втрата одного з провідників! Багатьох також не бачили поміж собою, з якими встали боротися за волю! Одних закопали коло насипу, а інших вирядили до дальших сіл на возах... Хто знає, скільки їх ще позостане при житті!

І самому отаманові теж вірити не хотілося, що їде він за труною свого найближчого побратима! Таке це було неймовірне!..

Падають рядові бійці... що ж — на те боротьба! Боротьба вимагає жертв!.. Але, коли відходить провідник і немає ким його більше замінити, це вже нещастя!.

І отамана нараз проймає якийсь, просто забобонний, жах... а, може, це... передчуття лиха?.. Може, це вже приходить кінець?.. Силою волі він відганяє від себе такі думки! Це ж негідні думки провідника!.. Що ж тоді мають думати повстанці!!! Але й він же не з заліза! Ось уже скільки часу — все на його голові! А от ще й найкращого, що був у нього правою рукою, доля відібрала! Їде за труною побратима зі своїми невеселими, самотніми думками!

Де тут Гриць узявся? Він же лишився при кінноті, там у Грошах! А той догнав отамана й щось белькоче, а розібрати не гаразд. Одне тільки слово зрозумів: Маруся!..

— Та що ти белькочеш там! Говори толком, до біса! — виривається вже злісно в отамана, а хлопець на те, вже по-дитячому, плаче...

— Чи ти здурів, чи що! — зупиняє отаман верхівця. — Як маєш тут рюмсати — вертай до села та на піч! А він — воювати!

— Ма-Ма-русю... вбито! — нарешті виговорив, крізь ридання хлопець.

Отамана, як блискавкою, вдарило поміж очі... Захитався у сідлі, а потім схопив хлопця й почав трясти, мало не задушив... Та це тривало хіба хвилину. Опам'ятався.

— Де вона? — видушив хрипким голосом із зацікавленого горла.

— Зостала коло могили, що за селом...

Отаман вихопив пістоль й ударив ні в чому неповинного коня, який скочив на диби й трохи не збив Грицевого коника. Момент, — і отаман пустив би кулю в свого коня, але знов опам'ятався:

— Кінноту — сюди! — прошепотів він, давлячись своїм шепотом...

Сотні проходили, не відаючи, що сталося, вдивляючись у нерухому постать отамана. А Гриць погнав назад!..

Проїздив Бойченко з останньою сотнею і, коли порівнявся, отаман наказав йому заночувати в найближчому селі. Як усі вже перейшли, zostався на дорозі сам і так бовванів, як монумент... Що він пережив і що він передумав — ніхто того не знав! Знала тільки хіба похмура ніч...

Кіннотники під'їхали й стали перед отаманом мовчки.

— Прокляті!!!... — як зі сну збудився. — Прокляті!!! Свого коменданта лишили на глум ворогам!!! — кричав він із такою ненавистю й таким голосом, якого повстанці перед тим ніколи не чули!..

— Перестріляю, як собак!!!

Не оправдувалися. Відчули, що зробили великий злочин, залишивши на глум ворогам дівчину-лицаря... Дівчину-лицаря, а не тільки Марусю Шполенківну, що була в них комендантом, найхоробрішим з-поміж них усіх... Зрозуміли! Отаман правду говорив! Залишили тіло свого коменданта, не витримавши вогню... Утекли!..

Отаман нараз повернув коня і, не кинувши жодного наказу, сам погнав у ніч... А вони, усі, як один, і без команди, кинулися і собі за ним — хоч би й на смерть!.. Аби хоч нею зняти зі себе тавро зради...

Так, чвалом, проскочила кінна сотня село, в якому, не дивлячись ні нащо, все ж таки залишилися старі господарі. Попереду у ніч летів отаман, а за ним збитою громадою сотня. І тільки-но вилетіли

з села, як навпроти загарчав кулемет... Мов роздрознені оси з гнізда, вилетіли кулі назустріч...

Отаман вихопив шаблю. Кіннотники, навіть без команди, кинулися ліворуч і праворуч. Ворог, який уже відчув наскок повстанської кінноти вдень, хутко зник у темряві. Отаман, зіскочив з коня і побіг до могили, за ним Гриць.

— Сюди, сюди! — кричав він навздогін.

В кількох кроках від дороги, отаман спіткнувся на забитого коня, а коло його голови відшукав руками їздця... А тоді гвалтовно кинувся на землю і, чуючи на лиці дівчини застиглу кров, рванув шинелю й ковнір блюзи, припав до дівочих грудей вухом, в надії віднайти хоч натяк життя... Даремно!... Ніякої ознаки його вже не було!.. Тоді пригорнувся до себе у несамопитій розпучі...

Побратими стали навколо й аж тепер зрозуміли, що ця дівчина була для отамана не тільки одним із хоробрих комендантів, але й чимсь більшим!..

З темряви знову відіззавсь кулемет.

— Дайте мені коня! — тихо вимовив отаман.

І коли підвели коня й подали йому на руки тіло, він обійняв його міцно і рушив з копита.

Довго ще над головами сичали оси... Він їх не чув. Притулив свою мертву ношу до серця, до лица... Знав, що ніч його не зрадить, і дав волю своєму пекучому жалю і своїм сльозам... Бож досі ховався зі своїм почуттям перед повстанцями. Боротьба забирала все його ество, всі думки і почування! Ховав своє почуття й перед нею!..

Коло школи, де отаман зупинився, в садку вирили велику могилу... Ось уже лежали на білім рядні, поруч себе побратим Фесюк і побратим Шполенко! Повстанські поручники!.. Над могилою горять смолоскипи.

Панотця не знайшли — десь заховавсь. Вже треба б поховати, та ніхто не рiшається піднести отамана, що лежить ниць у ніг побратимів.

Такої туги ніхто не бачив!..

— Отамане! Час уже засипати! — нарешті одважується відірвати від землі отамана Бойченко. Разом із Люшнею відводять його і тримають під яблуною. А він, як дитина, слухняно стає і востаннє дивиться на дороге дівоче лице...

На покриті рядном лица упали перші грудки мерзлої землі, знову й знову... Насипали вже й могилу.

Хрестячись, розійшлись побратими. Вже Бойченко з Люшнею

впорядкували сотні й повиставляли застави, а отаман усе ще стоїть коло могили. Майже силою відтягнув його Бойченко й запровадив до школи. Вона була цілком порожня: вчитель ще влітку пішов до денікінського війська. Бойченко налив самогону й змусив випити склянку. Випив, а тоді попросив налити ще. Випив і другу, і схилив голову на руки над столом.

Бойченко шепотів із Люшнею у снігах, а потім наказав Грицеві не спати цю ніч і наглядати за отаманом. Вони з Люшнею теж спати не будуть, і хтось із них раз-у-раз до школи заглядатиме, тим і пішли. Гриць кілька разів заглядав до отаманової кімнати і по тому, що отаман так і далі сидів, сперши голову на руки, подумав, що він заснув. Та чи спав же Це було якесь сонне маячіння!.. В розгоряченій голові, як на екрані, миготіли всілякі образи...

От він, після небезпечної подорожі, добивається в двері Шполєнкової хати... Як радо його, бездомного, прийняли!.. Від них довідується про страшну долю батьків... О, він за них відомстити!... І Маруся!.. Яка вона славна дівчина!.. Та чого це вона усе сміється?.. Ага, тому, що багато солов'їв налетіло цієї весни!.. Дійсно! Він же сам чує... Ну й розспівались у ліску!.. Де їх тільки стільки нараз узялося?.. Тьох... тьох... тьох... Шалені якісь солов'ї А Фесюк? Чи він, може напився? Певно, що десь напився! Танцює і закаблукками відбиває... так-так-так!!!... Так-Так-Так!!!

— Отамане!.. Большевики!!!...

Приходить до себе... Бачить перед собою Гриця, який тормозить ним на всі боки...

— Большевики!!! Повстанці тікають!!!...

Омана, як полуда з очей, нараз спадає... Го-го! Та це ж кулемети торохтять на всю... Налапав коло пояса гранату, другу, пістоль... Вибіг із хати. Вулицями тікали повстанці, тільки тини тріщали... Так он звідки ворог, зі степів!.. Зорієнтувався в одній хвилині. Десь зникла несамовита жура і слабість... Рятувати!..

— Де кіннота?

— Отут за хатами.

— Хай Люшня веде сюди й готує атаку! Бойченко нехай відходить до табору...

Коли Гриць чкурнув поміж хатами, стояв і думав: »Цю стодолу треба запалити, а коли вогонь освітить степ, тоді зробити раптовий наскок і, хто зна, чи не тікатимуть вони від несподіванки, як там, коло міста!.. Скоріше б...«

— Я поведу першу, а ти другу чоту! Кажи цю стодолу запалити, скоріше!..

— Залозний і Шкляр! З кулеметами на цю стодолу й бийте через голови кінноти!!! Хлопці, скоріше помагай!!!

Кілька повстанців кинулися шукати драбини і вже несли, ставили й лізли на самий верх, а за хвилину звідтіль полетіли розшиті снопи. Василь із Грицем уже тягнули туди легкі кулемети... .

Перші вогники почали лизати на краю бічної вулички клуню, яку запалили кіннотники. Нараз вона спалахнула й полум'я освітило степ.

— Хлопці! Помста ворогам за смерть побратимів! Смерть за смерть!!!

Ворог, якого досі ховала темрява, при несподівано вибухлім полум'ї, зачорнів на білому снігу, як на екрані... Чорні цятки бігли всім степом на село, свідомі своєї перемоги, а тепер спинилися, бож, при світлі пожежі, яка вже клекотіла край села, летячі коні й вершники здавалися якимись несамовитими велетами!.. Ті повстанські чорти!..

Большевицька піхота, як бігла вперед, так само рванула навтьоки, кидаючи навіть зброю. Через голови кіннотників почали бити по втікачах кулемети Гриця й Василя.

— Слава-а-а!!!... — вдарило навздогін.

— Брязь-брязь-брязь... — наздогнала й рубала повстанська кіннота... Отаман рубав праворуч і ліворуч...

— »Оце — за Марусю!.. Оце — за Івана!..« — летіла з шаблею неугамована думка. Та раптом большевицький вояк, якого от уже догонив, зупинився і почав цілитися...

— Ах, ти ж... проклятий! — заніс до удару шаблею...

Блиск вогню вдарив просто в очі... Під серцем щось гостро й страшно заніло...

— Що ж це?.. Смерть?..

Випали ноги зі стремен... Хитнувся й полетів з коня у степову білу перину...

Звільнений від їздця кінь ще пробіг трохи, а потім став, обернув голову й жалісно заіржав...

* * *

Великі дубові ліси в Холодному Яру! А колись, у давнину, були вони ще більші, ще густіші. Треба кількох рук, аби один такий дуб обійняти! Отут же колись, як москалі Гетьманщину завалили, збирав

по цих лісах своїх козаків — повстанців Залізняка, святив ножі й виходив битися за правду і волю проти гнобителів українського народу, ляхів! І хоч невдовзі й загинув, та ще довго гайдамацькі ватаги бродили лісами Холодного Яру, роблячи свої випадки і на ляхів, і на москалів, що були тоді поєднались, і мстили ворогам за народні кривди!.. Давно це було й забулись вже ті страшні часи у пам'яті українського народу!

Прийшли нові часи. Прийшла революція 1917-го року, що знесла ненависний для України царський режим Москви! В огні й бурі світової війни збудився український народ, щоб творити, за словами свого великого генія-поета, пророка України, — »в своїй хаті — свою правду і силу і волю!«, творити Незалежну Українську Державу! Але що ж! Ті, які творили, — не дописали!.. Зійшли вони ген... на модерні манівці, замість того, щоб відроджувати те добро, що колись було ворогами повалене насильно! Не державу вони творили, а чужі, ніде ще не здійснені, марива, силою хотіли насадити!..

Не пшениці золотої зерна сіяли у відродженій українській чорнозем, а червоне, гадюче насіння!.. Отож даремно! Виріс із їхнього посіву тільки пирій та осет на українських широких, багатих степах! Український народ розчарувався! Згубив віру! Замкнувся сам у собі! А потім розпочав із північним ворогом боротьбу сам-на-сам!.. Боротьбу не на життя, а на смерть! І тоді покрилась уся Україна повстанчими селянськими загонами, які боролися з нахабним ворогом, що ліз загарбати назад багату українську землю, і билися з ним довго й завзято, де тільки його зустріли!

Розпочав оту боротьбу пізніше і Холодний Яр. Та в час, за який оце згадано, він тільки ще починав ворушитися та й собі підіймати проти ворога, московського одвічного голову!..

Був початок лютого 1920-го року. Зима ще трималася досить гостро. Та все говорило за те, що ця суворість вже недовга! Сонце вдень часами вже досить припікало, і сніг починав розтавати, хоч уночі знову хапав морозець.

Одного такого ранку раптом на села Холодного Яру, невідомо звідки, звалилось українське військо... Тут була й піхота на тачанках і возах з кулеметами, й загін гармат, а все ж таки найбільше кінноти. Мала, але правдива армія! На козацьких шапках кіннотників повівали чорні, червоні і жовті шлики. Сотні мали кожна невеличкі синьо-жовті прапорці.

Дивувалися селяни, звідкіль узялася така велика українська сила, коли большевики давно вже всюди розкричали, що »петлю-

ровців« — оту прокляту »жовто-блакитну сволоч« — дорешти винищила над Збручем непереможна червона армія!..

Тепер побачили селяни на власні очі, що та хвальба — була тільки черговою московською брехнею й більш нічого! Українська армія, хоч може й невелика, була ось перед очима всіх — і боролася, й існувала, і кпила собі з тієї московської »перемоги!«...

Отже все, що тільки жило в Холоднім Яру, висипало з хат на вулиці й розглядалося на вояків, і шепотіло поміж собою й дивувалося...

Та швидко від козаків довідалися про все... Це ж була армія »Зимового Походу!« Того походу, що вже золотими літерами вписаний в історію змагань українського народу за волю і державність!

1919-ий рік закінчився катастрофою! В боротьбі з червоною і білою Московщиною, на два фронти, та з Польщею на фронті третім — українська визвольна армія була знесилена. Коли ж кинувся тиф, а ліків проти нього не було (говорилось і тоді й тепер, що москалі — чи білі, чи червоні — розкидали тифозні бактерії в запілля), той страшний тиф українське військо й доконав, а рештки армії мусили перед Польщею скапітулювати і пішли в табори за дроти!

Скапітулювали, однак, не всі! Знайшлися такі одчайдухи, що, за думкою старшин, рішили продовжувати боротьбу, спираючись на рідні села, на українську людність, яка вже мусила пізнати на своїй власній шквірі всю облуду московського большевизму... І от кілька тисяч вояків, під проводом командарма, ген. Омеляновича-Павленка старшого, та інших генералів і полковників, прорвалося крізь большевицький фронт і, змінюючи по селах коней, пішло в глибоке запілля ворога... А він, який уже тріюмував свою перемогу і не надіявся на дальший спротив, спочатку цілком розгубився. Це дало змогу кількатисячному відділові, без спротиву й зайвих утрат, далеко відкотитися від фронту, сформуватися під наглядом досвідчених провідників у грізну бойову силу!..

Це сталось у половині грудня 1919-го року. Це був похід війська, що боролася за волю своєї країни, не знаний в історії інших народів! Похід у запілля ворога, який переміг у боротьбі на фронті! Такого, на правду, ніде ще не бувало!!!

Українське військо, зводячи переможні бої з місцевими московськими відділами, що стояли по містах і містечках, нищило на своєму шляху всі здобутки московської большевицької влади, давало змогу селянам гуртуватись і вставати на боротьбу. Українська армія »Зимового Походу« (так її названо в історії Визвольних Змагань) з боями

пройшла усю Київщину, Катеринославщину, Херсонщину і тепер прямувала на лівий берег Дніпра... І старшина й козаки — виглядали всі, як примара, як виходці з того світу!...

Так само виглядала й кінна сотня сотника Саенка, що зайшла на постій до одного села. Сотник дав наказ і вона зіскочила з коней, а дехто з козаків зсунувся дуже помалу. Жарти! Останній тиждень був гарячий — то бої, то розвідка, то вночі охорона — отже з коней майже не приходилося злазити! Коні були свіжі, бо ж їх по селах змінювалося, але козаки?.. На возах сиділо й лежало кілька кіннотників — ці вже на коней не могли сісти...

Такий же короткий наказ, і козаки вмить розклали під церквою кілька вогнищ, до яких знесли з возів хворих і посадовили грітися тим часом. Сотник казав покликати до себе старосту села. Той невдовзі з'явився у кожушку й смушевій шапці, витягнувся перед сотником і віддав йому не згірше, по-військовому, пошану (видко, що, може, й підстаршиною служив ще в царськiм війську!).

Сотник не любив багато говорити:

— Старосто! — сказав він. — Приймайте гостей, раді, чи не раді! Але ми ж — свої! Скажіть господарям, що всі ми завошивлені. З білизни одне шмаття лишилося... Півтора ж місяця в безнастанних боях!.. Скажіть — нехай допоможуть, хто чим зможе, — воякам!

Оце й усе, що сказав сотник. Староста зараз же візвав сход і передав сотникові слова. Перед тим, як розводили козаків по господарях, сотник дав кілька наказів бунчужному. Кулеметні тачанки теж роз'їхались, але не всі. Деякі з них стали на перехрестях доріг із кулеметами, готовими до дії. Кілька роз'їздів подались за село. По цьому видко було, що у відділі велика карність, як і добрий провід! Ворогові не вдалося б зненацька на такий відділ напасти, а не то, щоб його легко знищити...

Щодо селян, то вони досить радо приймали гостей і вже до обіду козацтво помилося гарячою водою, повбирало на себе чисту, даровану господарями, білизну, а після ситого обіду покотом уклалося на соломі, де хто зміг, й позасипало мертвецьким сном.

І сам сотник не зміг тому сну опертися! Приемна свіжість чистої, з домотканого полотна, білизни, як той наркоз, схопила усе тіло і він, як сидів за столом, так десь, у безпам'ятстві, й пропав... А прокинувся вже надвечір, бадьорий, повний сил і, почувши пісні козаків у сусідній хаті, тільки посміхнувся. Добрий, заслужений відпочинок і таке ж саме почуття, що навколо свої, добре до вояцтва успокілені селяни! Знав сотник козацьку душу й тому посміхнувся. Тільки що

збиравсь піти й оглянути, як розмістилася сотня, як до дверей застукали, і в них станув бунчужний Ткач.

— Ну, як же там, чи все гаразд?

— Так, пане сотнику! Козаки відпочили, задоволені й співають.

— Чув уже, чув! Багато їм треба! — весело глянув на побратима. Бунчужний відповів і собі тим же поглядом:

— Тут староста хоче з вами говорити! — додав тихіше.

— Ну, то чого ж він не йде? Кажі!

Староста так само, як і коло церкви, ступив через поріг, витягнувся перед старшиною, але зніяковів і, видно, не знав з чого почати. Сотник прийшов йому з допомогою й почав дякувати, що селяни так щиро приймають їх, зовсім непрошених гостей. Нарешті й староста рішивсь висказати свою думку, і просто запропонував: тому, що козаки такі перемучені, та в селі вже зорганізовано для охорони сотню, а він її командир (був же... »фітфемлем« у царській армії)... ну, то ось вони переймуть на цю хоч би ніч охорону й застави на всякий випадок. А козаки нехай хоч одну ніч пересплять спокійно...

— То як же ж, чи дозволить пан сотник?

Староста, від того, що йому прийшлося так довго викладати свою думку, почував себе ніяково й мняв у руках свою смушеву шапку...

Сотник був цим заскочений і здивований. Такого ще в поході не було! Чи ж не підступ який?.. Але ні! В очах у старости прочитав щирість і відвертість. Обмінявся блискавичним поглядом із бунчужним, і вони порозумілися.

— Щиро-щиро вам за це дякуємо, пане старосто! І приймаємо вашу й вашого села опіку! Справді, мої козаки сильно перемучені і на цю ніч погоджуюся на таку вашу козацьку поміч! — протягнув сотник руку й міцно стиснув старостину правицю, а цей від несподіванки й собі подякував і, побажавши спокійної ночі та доброго відпочинку, хутко вийшов надвір, де вже темніло.

— Ну й що ти скажеш на це? (В хвилинах доброго гумору, сотник завжди звертався до бунчужного на »ти«).

— Скажу, що такого на протязі цілого нашого походу ще не було! Щирий і старосвітський тут наш народ у цьому Холодному Яру! А стрункий, а здоровий! А дівчата! Тополі якісь!..

— Може, яка вже в око впала? — зажартував сотник.

— Та де ж! Десь там жінка жде, виглядає, а я ось, як перекоти-поле!..

Сотник згадав, що його бунчужний залишив для війська дружину, пожалів своїх слів:

— Нічого, Дмитре! Як за Дніпро перейдемо, то й до твоїх сторін і твого села, під Лубни, ще доб'ємося! — розраджував, як міг, побратима, а по хвилині мовчанки, додав. — Однак, нехай тачанки з кулеметами вартують і цієї ночі. Тільки частіше змінити варти! Що ж до нас, то я буду вартувати до півночі, а потім мене заміниш!

Так і сталося.

За тиждень, як сотня залишала за собою гостинне село, її не можна було пізнати! Козаки підгодувалися, підчистилися, навіть і ті, що хворували, сіли на коней, впрост переродилися...

Усе село проводило на вигін і прощало, а старі ще й хрестили на дорогу... Не одна дівчина нишком втирала сльози, та й не один кіннотник оглядавсь, аж упала команда і нагадала воякові сувору дійсність...

Як виїхали за село, сотник спинив сотню й наказав:

— Хлопці! Бути в бойовій готовості!.. Йдемо здобувати міста Смілу й Черкаси!.. В сусіднім селі стоїть штаб головнокомандувача. Підтягнись!!! Ідемо на чолі походу! А далі до бунчужного: Три роз'їзди, як звичайно. Рушаймо!!!

Роз'їзди за хвилину відскочили від сотні — вперед, праворуч і ліворуч. В цей час сотню дігнав відділ із десяти селянських хлопців на конях, у повнім бойовім виряді. Почали просити сотника прийняти їх до кінної сотні. Сотник оглянув їх досвідченим оком старого старшини, що бачив багато у боях. Виглядали по-козацькому... Казав бунчужному приділити їх до якої чоти окремих десятком...

Ворог у місті Смілій цілком не сподівався наскоку. Батальйон московської «вохри» (воєнна охорона) був знищений цілковито! Вся місцева «че-ка» — трапила до рук переможців і була розстріляна, після короткого суду. З в'язниці міста випущено на волю до трьох сотень самих селян, що були хіба Богові духа винні!..

Та на другий день із Черкасами пішло вже не так легко! Ворог уже знав про долю, що спіткала Смілу. В місті був цілий большевицький полк, а до нього ще й кілька спеціальних сотень. У бою впало кілька-десят українських вояків! Сотня Саєнка теж потерпіла! Однак через день і Черкаси були здобуті!

Вороги розпоршилися на всі вітри! А багато їх пішло... »ловити в Дніпрі риби-щуки«, як жартували козаки. Кілька комісарів і командирів, яких схоплено, пішли туди ж!..

Велику здобич захопило військо! Та найціннішим було те, що впало в руки кілька гармат і багато до них стрілен, як раз те, чого давно вже бракувало в поході!

З в'язниць було випущено багато тисяч в'язнів, яких через кілька днів чекав розстріл! Наскок української армії урятував їм життя! В'язні були з усіх прошарків міста. Цілували вони по руках козаків і плакали від радощів... Декотрі хапали рушниці, яких подостатком ще валялося по вулицях, після большевицьких вояків, і вступали в ряди піхоти. Тож на місце вбитих і поранених козаків стало втричі більше нових месників!.. Дніпро був у руках української армії «Зимового Походу». Впав наказ і вона рушила на лівий беріг Дніпра.

* * *

Дивувалися на Лівобережжі полтавці! Звідки взялася така велика українська сила, коли навколо скрізь і всюди вже ніби панувала московсько-большевицька влада... А от раптом, як із неба звалилася!.. А там, де вона прийшла — ворог без пам'яті тікав, може, десь і до Лубен, чи Полтави... Тікав степами, або замикався по містах і чекав своєї марної долі, бо знав і чув уже добре про те, що сталось у Смілі, чи хоч би в Черкасах!..

Не дивно ж, що не пам'ятав старий Іркліїв, містечко ще за гетьмана Богдана Хмельницького, де повстав тоді ж іркліївський козацький полк і був там через усі часи Гетьманщини, аж поки Москва її не задушила, такого понеділкового базару! Так, як за колишніх стародавніх часів Богдана, Дорошенка, або й гетьмана Мазепи!..

З усіх сторін, усього навезли доволі: і борошна, і сала, і масла і, якого тобі хоч, самогону!.. А містечкові жиди ще й різний крам повитягали. І де вони його переховували?

Чого тільки не було на тім понеділковім базарі!..

Так ніби знову вернула Україні улесливою зрадливою Московью вкрадена воля! Так ніби знову відроджена Україна потекла у своїм одвічнім чорноземі молоком і медом!.. І текла для себе! Для свого чесного, працюючого народу, а не для ледачого, чужого, московського «брюха»!..

Проходжувалися поміж усім тим добром господарі, перешіптувалися, сміялися, перекидалися свобідно й голосно різними заувагами, а там уже й підпили собі. То з того, то з другого боку озвалася вже й пісня, та якась стара козацька пісня! Почули всі себе вільними, безпечними! Почули, що аж тепер вони є господарями тут і що немає вже десь поблизу якогось рудого, кирпатого Ваньки, який має право

кожного «хахла» затюкати, заарештувати, або й кулю пустить так, ні за що, ні про що, в потилицю . . .

Кожен відчув на собі, що аж тепер прийшла воля, українська воля! І кожен і радів, і сміявся, і співав . . . А ті, що принесли цю хвиливу волю, ходили поміж своїм народом без жодної гордості і радощами його раділи . . . Та тільки радість ця в них була не певна — сторожка! Чому? Бо наказано бути в поготовлі!

Тому на горбах, за містечком, вицілювані до міста чорніли гармати. Тому тачанки на перехрестях вулиць спрямовані були на степ . . . Тому й козаки ходили не інакше, як десятками й при повній зброї. Хто знав, чи не з'явиться ворог з-за тих далеких, степових просторів, з-за тих могил на обрії, з-за тих байраків, що прорізують степ в усі боки . . . Якщо дано наказ, ті, що його дали, знають, чому його дано! . . .

Отже, ходили козаки, переморгувалися з полтавськими Наталками, Марусями, Настями, але на тому й кінець, бо кожен знав, що тут треба бути насторожі!

У просторому домі панотця якраз і розташувалися саме ті, що наказ віддали — розташувався штаб армії. Він збирав на нараду командирів частин що чотири-п'ять днів. На цих нарадах вироблявся плян на дальших кілька днів, де й куди йти, де й що робити. Після того цей плян переводився в життя, якийсь припадок, якийсь несподіваний напад ворога, або яка невдача пляну цього не змінiali . . . Так і тепер, у старім містечку, в домі панотця зібралися найвищі старшини армії — сам отаман Омелянович-Павленко, начальник штабу, полк. Долуд, отаман Андрій Вовк, отаман Загородський та інші старшини . . . Мало кого впізнати можна! Усі заросли бородами. В понищених, заношених до останнього військових шинелях . . . Це не жарти! Два місяці щоденних походів і боїв! . . . Тільки командувача ще впізнати можна по його висячій на перев'язі, ще в першу світову війну знечулений, лівій руці.

Думки на нараді різні. Може, використати останні успіхи й кинутися на Лубни, Полтаву? Може обминути лівим берегом Київ, податися у чернігівські ліси, що повні повстанцями і зашитись в них на літо? З'єднатися, з ними й відкрити новий проти ворога фронт?

Однак, таки запанувала інша думка. А як невдача? А Дніпро ж за які два тижні понесе кригу до Чорного моря? Назад, на правий берег, тоді вже не перейти! Чи ж не прийде катастрофа? . . .

Ця думка таки перемогла! І рішено: зробити випад на Золотоношу! Вдарити й забрати місто! А, коли ворог кине звідусіль свої сили туди,

самим (як це вже не раз бувало!), взяти цілком протилежний напрям і повернути бодай на Херсонщину... Ця думка запанувала.

Ще того ж вечора був відданий наказ, і кожен сотник уже знав: вранці — туди, на Золотоношу!..

Поки ж іще до вечора (як відбувалася на попівстві нарада) на базарі аж кипіло від народу! Один із козаків, відомий шалапут, витягнув із сідла захоплені ним у Смілі большевицькі гроші, виліз на воза та й почав кидати, для сміху, в натовп.

Як же ж не кинуться люди! Галас, крик, лайки...

Та звідкілясь узявся молодий іще, поставний старшина, але зі сивим завчасу волоссям.

— Що це ти робиш, собача душе! — аж запінився і прискочив до воза. — Рви мені зараз же це прокляте сміття московське, рви! Бо я тебе тут зараз шаблею почастую!

Як же не мотнеться той козак рвати большевицькі гроші — тільки пухом полетіли...

Старшина почекав аж останні «рублі» всіяли під возом папером землю і тоді тільки, роздивляючись по натовпі, повагом відійшов.

— Хто ж це такий? І навіщо він казав стільки грошей знищити?.. — приступали й питалися в козака селяни.

— Навіщо? — згідно перепитав козак. — А на те, щоб комуна не панувала! От що! А вам тільки б гроші! За гроші батька й неньку, це й Неньку-Україну ви продали б!

Натовп похнюпився.

— І то правда! — почулися голоси.

А козак, відходячи, докинув:

— А це був сотник кінної сотні! Орел, щоб ви знали!

— І подався до гурту дівчат, які якраз надходили з поближчого села...

* * *

Стовбовою*), в напрямі міста, котилися тачанки за тачанками. Піхотинці, понасувавши на вуха смушеві шапки, щулилися від морозного степового вітру, який ранком таки добре дошкуляв. Кулеметники трималися своїх кулеметів і гостро вдивлялись у засніжений,

*) На Полтавщині «стовбовою», називають шлях попід телеграфними стовпами.

перерізаний глибокими байраками й облямований степовими могилами, світ. А могили, мов казкові лицарі степові, похмуро майоріли в далечині, ніби чекали чи не впаде й для них який наказ, щоб устати, чи не блисне нараз зачарована надовго для лицарського зору славетна булава!

Вдивлялися кулеметники в простори, які сріблились від перших променів сходячого сонця, чи не з'явиться нараз, чи не налетить із-за могил тих ворожа кіннота, як не раз уже це бувало...

А сонце, сходячи поза спинами вояків, щедро сипало перед ними, вздовж дороги, жмути того сріблясто-вогнистого сяйва. Це вже не було, чулося добре, те кволе й безсиле зимове сонце! Відчувалося, що хоч навколо ще лежать сніги, але на зміну вже невдовзі прийде нове, прийде весна! З'явиться зненацька — розкішна, запашна! І тому так надійно та бадьоро дихали вояцькі груди! Нехай там, попереду, може й зовсім недалеко, бій!.. Та чи ж мало боїв вже вони пройшли! Та й чи ж мало ще їх буде в змагу до волі! Воля! А вона ж таки прийде! Може, вже з цією весною? З оцим бадьорим сонцем? Прийде! Мусить прийти!..

Тачанки доганяв відділ кінноти. Чорні шлики сивих шапок зловісно розмаював вітер. Відділ доганяв, уже був зовсім близько, коли раптом завернув із шляху до погорілого села, що сумно маячіло кістками хат. Піхота, зглядаючись поміж себе, повернула голови вбік кіннотників. А ті їхали добрими кіньми, один в одного: молодці, як на підбір!.. Це були побратими, які не раз рятували піхотинців, ставали їм у пригоді і піхота це цінила й була з них горда!

— А хто ж це так село знищив? Це неподібне до звичайної пожежі! — звернувся сотник Саєнко до свого бунчужного, що скакав із ним поруч.

— А й справді! — погодився бунчужний. — Палено, видко, навмисне! Аби й сліду не було!

Їхали поміж обгорілими стовбурами. Пустка! Ніяких ознак життя!.. Там, у кінці колишньої вулиці з напівзгорілої хати, наперекір усьому, однак в'ється чорнувато — сизий дим...

Сотник пустив туди чвалом верхівця. За ним погнали козаки. Як під'їздили вже під саму хату, певно на тупіт коней, вийшов надвір старий сивий дідусь із покаліченою лівою рукою, що звисала мертвим обрубком... Він підніс праву руку до чола й з-під неї пильно вдивлявся у вершників, які над'їздили.

— Здорові були, дідусю! — привітався сотник.

— Дай, Боже, здоров'я і вам, дітки! — зашамотів старий беззубим

ротом. — Либонь свої! Ну, то й слава Господеві!.. Прийшли таки нас визволяти від антихриста проклятого! А я ж то чую, кажуть люди — наші козаки прийшли... Не вірилося! А воно, бачиться, правда!

— Свої, свої, дідусю! А от скажіть, що це за пожежа тут у вас була?

— Чому це село таке знищене?

— Та де пожежа, синку!.. Спалили нас московські харцизи, як лишень зачиналась оця зима... За повстання, що тут було, спалили!..

— А люди? — аж перегнувся з коня бунчужний. — А де ж люди поділися? — впився очима в обличчя старого й погляд його зробився жорстоким...

— Люди... — зашамотів старий. — Помордували людей!.. Найбільше тут, у селі... А решту до «губчеки» забрали... Та звідти ж вороття нема!.. Мені от ліву руку цілком знеживили. — показав свою мертву лівицю.

Козаки громадою тиснулися до діда, прислухаючись до розмови. Юнацькі очі спалахували вогнем...

— Повстанець у нас тут був... Вічний спокій і царство небесне його душі!.. (старий перехрестився). За людей стояв!.. За тую бідну нашу Україну!.. Та що ж! Нищив він тих московських зайдівкатів, що нашу землю грабувати прийшли... та й його знищили!..

Старий замовк, ніби щось пригадуючи, а потім додав:

— Лицарський був чоловік! О, правдивий!.. Назаренком Петром прозивався... А люди його нашим Петрусем, поміж себе називали...

— Петро Назаренко? — перепитав раптом сотник, хапаючи старого за цілу руку.

— Так! Назаренко! А хіба й ви про нього чули?

— Боже мій! От як зустрілися! — зіскочив з коня Саенко. — Як же він загинув? Кажіть же, дідусю!

Дідусь, не відповідаючи на тужливі запити сотника, тягнув намісто своїх думок:

— Батьків його тутешній комісар, як Петрусь ще в українським війську воював, помордував... А як Петрусь додому повернув, то всю ту комуну вичистив і людей на неї підняв... Гай-гай! Скільки ж то соток під ним повстанців ходило! Лицарський був чоловік! Та він же отого московського ворога бив, ой, бив... Та по-лицарському, коло нашого ж села, й загинув... Он там... я його вбитого знайшов... на моєму ж таки полі... І сам отамана й поховав... Там! — показав здоровою рукою. — Сам і хрестика на могилі дубового поставив... Одна вона там могила... самотня!

Та сотник уже діда не слухав. Перед ним устало минуле... Правда, не один із вояків »Зимового Походу« вже загинув на його очах за цих два місяці, як вирушили вони у цей одчайдушний похід і граються зі смертю!.. Призвичаївся вже до того, що одні лишаються у придорожніх могилках, а другі знову пристають по дорозі з тих сіл, де зупиняється військо, аби й собі йти в невідоме... Ввійшло це вже в звичку! Але тут — така несподівана зустріч! Розійшовся тоді зі своїм найкращим побратимом, аби зустрітися з ним... коло його могили!..

Сотник скочив на коня і за ним ціла сотня. За селом побачили й тую могилку, про яку казав дід, погнали до неї. Позлазили з коней і поздймали шапки. Сотник прикляк до могили, на якій ще лежав сніг... Перед очима встав дорогий образ: синьоокий, задуманий завжди юнак... Юнак залюблений у свою поневолену, зганьблену ворогом країну! Не міг він погодитися з тим, що до великої ідеї відродження прилипло, причепилося стільки накипу-броду! Стільки брехливої облуди! Стільки малих, »партійних« україн!.. І те велике стало малим! Те, що для нього було єдиним понад життя, втратило велич і стало буденщиною!..

Не міг він, ні!.. Не міг стерпіти розперезання, плюгавства, хамства!.. Не міг він того всього стерпіти! Він, залюблений у свою величну красу відродження — палкий і мрійний... полтавський Дон-Кіхот!!!... Він повернув назад до народу, аби будити його з вікового, лихого сну, підіймати його, творити з ним нові, правдиві цінності! Творити Україну велику, могутню, величну!.. І він її творив! Але ворожа, хижа, одвічно руйнуюча московська сила його перемогла!..

Погляди сотника й бунчужного зустрілися. Вони обидва знали того, що лежав тепер під цим невеличким дубовим хрестом і спав непробудним сном відвічного відпочинку... Однакові почуття хвилювали їх обох...

— Перша чота до салюту!.. На честь сотника Назаренка... — заgrimів голос коменданта кінної сотні. — Ввогонь!!!...

— Тиррр... — розірвала степові простори сальва.

— Присягаймо помсту ворогові сьогодні, хлопці! — обернувся сотник, коли кіннотники допали коней і коли його голос прозвучав, як гартована сталь. Її дзвін відізвався у відповідь козаків:

— Присягаємо!!!

Повз знайому хатинку проїздили назад чвалом.

— Бувайте ж здорові, дідусю! — привітно кинув сотник.

— З Богом, діточки! З Богом! З Богом на все добре! — хрестив

дідусь кіннотників. — А гонить же тих антихристів проклятих! Щоб ані один не зостався!..

Сотня погнала до стовбової, здіймаючи за собою хмару срібного пилу, а, вискочивши на шлях, пішла доганяти тачанки, що вже тільки бовваніли на обрії!

Перегорталася ще одна сторінка ніким не прославленого, ніким не описаного, як легенда, славного, лицарями України створеного »Зимового Походу«!

А рівного ж йому — не було й немає у світі!.. А рівного ж йому ні один нарід під сонцем не мав і не має! Гордився би ним кожний народ! Восхваляв і прославляв по всіх усядах! Так що! Світ про нього ще не чув і нічого про той чин лицарів України не знає! Бо ж світові нічого лицарями тими не сказано!!!..

* * *

Під містом ревіли гармати. Йшов запеклий бій. Не повстанська піхота тепер наступала на місто, а регулярні частини української армії! І ворог, що місто боронив, це відчув... Не помогли й гармати, вогнем яких ворог думав зупинити наступ. Де там! Полковник Алмазів зі своєю батареєю гірських гармат вскочив у ряди наступаючої української лави, обернув їх і посипав шрапнелями праворуч і ліворуч, а як большевицька піхота почала відходити й відстрілюватися вже з-за домів, переніс вогонь на ворожі гармати й кілька їх знищив. Та бій іще йшов по всій лінії міста, бо ворог спішно підвіз резерви по залізниці з інших міст...

Як кінна сотня під'їздила до села, де зупинився був штаб, сотник отримав наказ — зайти лісами і наскочити на другий кінець міста. Тож сотня завершила знов із шляху й пішла навпростець полями, аж зникла поміж узліссями. Сотник був невдоволений наказом. Спереду розбігалися перед ним у різні боки лісові стежки. Яку з них вибрати, щоб найкраще вивела до міста? Де ж би тут знайти у цих лісах якого провідника? Це не можливо!

І, ніби на думку сотника, він раптово з'явився... З-за дерев виглянула нараз, якби крадучись, людина... але яка!.. Обдерта, вихудла, страшна... Це був правдивий напівтруп, якому вже хіба не багато лишилося жити!.. Він скочив назустріч кіннотникам, але зараз же

вхопився, може вже останнім зусиллям, за деревину, обняв її руками і захрипів:

— Хліба!.. Хліба!..

Сотник зіскочив перший з коня й підбіг до щораз то більше слабнутої людини. Перед ним був хлопець, років може вісімнадцяти, але зелено-жовте лице робило його старцем...

— Хлопці! Ковток самогону й маленький шматок хліба!.. Бо, як дасте багато, це може його згубити!

Козаки оточили бідолаху. Один із них виконав сотників наказ і майже силою влив крізь сціплені зуби півсклянки самогону. Хлопець приривав одразу до пам'яті й хутко ковтав шматок хліба, розглядаючись жадібними очима за дальшим...

— Чекай! Не нараз цілу хлібину! — жартували вже козаки. — Будеш наш!

— Хто ти такий? — спитав сотник, як лице хлопця прибрало жвавіший вигляд.

— Я — повстанець отамана Назаренка!.. — вимовив нарешті хлопець.

— Ще горілки й хліба! — закомандував сотник.

Повстанцеві дали таку ж невеличку порцію горілки й хліба, як уперше. Хлопець їв і веселішав:

— Нас п'ятеро ковалося по лісах цілу зиму, як отамана вбито і як ворог нас розігнав... Та трьох упіймано, як оце ходили в село за хлібом. Розстріляно їх!.. То ми вже боялись іти і от учора мій товариш з голоду помер... Я ж, Богу Милосердному дякуючи, на своїх наскочив...

— А по чім же ти знаєш, що на своїх? — усміхнувся під вусом бунчужний.

— Та вже знаю! Чужі не хлібом почастували б... хіба кулею!..

— Ну, от і добре, що ти на своїх натрапив! — обізвався сотник. — Але от що: чи можеш ти нас вивести з лісу, аби ми мали коротшу дорогу на ту сторону міста?.. Спішно нам! Там же, чуєш, наші на місто наступають!

— Аякже! — зрадів повстанець, що й він на щось придасться. — Та я ж у цьому лісі усі стежки й дороги знаю! Ми теж колись... кіннота наша з другого боку наскочила, як отаман на місто бив... Дали ж ми їм тоді бобу! Го-го!

— Поїдеш із нами?

— А певно! Я в кінній сотні за кулеметника був! — з гордістю казав хлопець.

— Джиґуне! Візьми хлопця на коня! — наказав сотник.

І Джиґун, що був чи не найсильніший кіннотник сотні, підхопив хлопця, як пір'ячко, й підвіз до сотника.

Кінна сотня, напереді зі сотником і Джиґуном із хлопцем, та з двома тачанками з кулеметами, хутко пішла лісовими стежками. Хлопець, видко, їх добре знав, бо звертав то праворуч, то ліворуч. Без нього, напевно, давно б уже заблукали...

— Стій!.. Ліс тут кінчиться!.. — раптом промовив він.

Джиґун зсадив хлопця і за ним, із сотником, обережно наблизилися до краю ліса — Та онде... большевики! — зашепотів хлопець.

Сотник глянув за рукою хлопця. Так. Поміж краєм лісу й хуторами горбки, а на горбках... безперечно, застава! Може, сотня, а може півсотні піхоти... В далековиді це стало цілком ясне. Та не те цікавило сотника. Він жадібно вдивлявся у краєвид широко розкинутого міста... Що ж там?.. І побачив. Вліво, під залізницею, несамотий рух... Люди звідти видавалися тільки малими цятками. Та ось над ними почали літати малі блискавки. Сотник зрозумів... Це полковник Дяченко кинувся зі своїм кінним полком в атаку... Треба було якнайскоріше діяти...

Сотник передав Джиґуном наказ — розсипати сотню лавою у лісі й на його постріл кинутися на піхоту.

— В полон не брати, бо далі — наскок на місто! Та забери хлопця, — пригадав сотник. — Нехай їде з нами, на тачанці.

— Пане сотнику! Дозвольте мені коло кулемета...

— Ти? — здивувався Саенко. — Та ти ж іще сили не маєш!

— О, я вже сильний!.. Дозвольте мені покійного отамана помстити! — благав повстанець.

— Ну, коли так... візьмеш кулемет... — привітно посміхнувся сотник.

За кілька хвилин Джиґун повернув. Сотня була готова. Саенко стрілив із пістоля і лава вилетіла, як блискавка, з лісу.

На горбках забігали... Кулі почали свистіти назустріч. Відіззався кулемет і застрочив по кінноті... Упало два кіннотники і троє коней... Та в той мент збоку вискочили тачанки і вдарили по ворожих кулеметниках, які хутко замовкли. На одній із тачанок сік із кулемета повстанець...

Сотня вже допала ворога й рубала його без пощади, доти, доки між горбками й хуторами вилягла вся большевицька застава — з півсотні піхоти. Полягла, неначе сарана, що налетіла на степ і вкрила все навколо своїм смердячим тілом...

Під хуторами збиралася сотня.

— Дякую, хлопці! Помстили ви добре смерть мого побратима! — вітав сотник.

— Слава Україні! Слава!!! — загула відповідь.

— І ти, хлопче, славно списався з кулеметом! — звернувся Саенко до повстанця.

Той знімав і мовчав. Та його виручили кіннотники:

— Слава Україні! Слава!!! — загуло з сотки грудей ще голосніше. Селяни вибігали назустріч із хат і несли, хото що мав. Козаки хапали гарячі млинці чи вареники й дякували, не злізаючи. Приказу не було.

А за хуторами вже роздивлявся в далековид сотник. Ясно було, що ворог тікає. Он купа піхоти рятується втечею до лісу. А там ще йде бій... туди! Спішно дав накази. Одну чоту з тачанкою повстанців (він же знає тут де й куди увірватися в центр міста) веде бунчужний. Решта за ним, де ще відбивається ворог. Вперед!!!

Наскок кінної сотні цілком несподіваний для ворога. Зривається й тікає цілий фронт. Ті, що ближче до лісу, рятуються втечею, а тим, яких застукала спереду і ззаду кіннота, тим немає вже куди тікати. Несуть від месників заслужену кару... Не багато їх, обеззброєних, ведуть кіннотники до центру міста, де вже розташувався штаб. Місто впало в руки української армії »Зимового Походу«.

* * *

Сотник Саенко вже другий день немає гумору, хоч дістав особисто подяку від командарма за успішно виконаний наказ і наскок на запілля ворога, що рішило бій... В налеті на центр міста чоти кінноти, який вказував шлях Гриць Залозний (він уже раз із кіннотою Марусі Шполенківни брав місто), яку вів бунчужний, коли кулемети розстрілювали в будинку чекістів, упав чотовий, а замінити його не було ким, а потім і під сотником у тім же наскоку вбито його улюбленого коня.

Місто жило вже цілком спокійним життям, тому що на приказ призначеного коменданта з поблизьких сіл було звезено силу-силенну різних харчів і продаж їх відбувалася так, як то собі селяни й горожани самі укладали, як колись було за кращих часів. Усі були задоволені з нової влади, яка нікого не утискала, не робила жодних

арештів чи знущань, як це звикли практикувати московські чекісти. По місту ходили й проїздили піші та кінні стежі, й життя починало бити ключем. Лише тоді, як западав вечір, згідно наказу, вулиці порожніли й це пригадувало міщанам, що ще не все гаразд. Та інакше, зрештою, й бути не могло! Ворог контролював залізницю й кожної хвилини міг з'явитись несподівано під містом. Військо мусило берегтися!..

Зате ж, як починався день, життя будилося з якимсь несамовитим зривом! Відчинялися давним-давно замкнені склепи, починав сам собою з'їздитися з околичних сіл базар. Галас сміх, вигуки наповнювали місто, ще кілька днів перед тим мовчазне, пригнічене, тихе, прибите, без голосної розмови, сторожке на всі боки! А де там усмішки! Не згадувати вже про сміх!.. А міські красуні! Вони заглядалися на вояків... Це ж були не косооки, не широкогруді й широкозаді чуваші чи інші москалі! Це ж були не руді »ваньки«!.. Це були чорняві, стрункі Гриці, Петрусі, Миколи!..

А кіннота!.. Де ж вона така взялася? Коні гарні, вичищені, аж блищать. А кіннотники... та що й казати!.. Віддай усе, то й ще мало!.. Не даром місцева жіноча гімназія оголосила, за дозволом звичайно, танцювальний вечір. І вдався він на славу! Танцювати було дозволено понад три години за звичайний військовий час! Пригравала танцям військова оркестра, а часом заглушав її звуки розбавленого юнацтва і дівочий сміх...

Довго, певно, пам'ятали й згадували дівочі очі ті постаті, ті лиця, обвітрені зимовими вітрами у степах, ті бадьорі й певні себе юнацькі очі!..

Гриць Залозний із жалем тільки ходив навколо залі і приглядався то якійсь білявій, то чорнявій, але що!.. Танцювати він не вмів і жаль розпирив груди хлопця! Він же ж так гарно встроївся! Шинелю із забитого командира переробив йому за одну ніч кравець на френч і галіфе(знайшов у тій шинелі чимало й гроша!). Виглядав на які два роки старший. За пару днів добре відгодувався і тільки зайва блідість щік говорила за недавні пережиття... Однак жаль брав хлопця, що він танцювати не годе!

— Залозний! Гриць! — почув раптом чийсь голос позад себе.

Оглянувся і зацікавився. До нього біг із розпростертими обіймами... Бойченко.

Той самий, якого він давно вже поховав у своїх думках...

Повстанці гучно й щиро розцілювалися, звертаючи на себе увагу всіх довкола. Тим часом Бойченко, що дуже постарів за зиму, тягнув

Гриця за собою, та коли сісти не було як, бо лавки були усі зайняті, запропонував:

— Ходім звідси! За цим галасом не можна й поговорити!

Вийшли на вулицю й поручник обернув хлопця до себе, зупиняючись:

— Невже ж це ти? Оце ж тебе першого бачу з повстанців!.. Був по селах та й у своїм селі шукав... нікого!

— А де ж вони? — дивувався хлопець.

— Де? Питаєш?.. Вимели всіх, як під віничок!.. Усіх чекісти вилунали! Ніхто вже назад не повернувся! Та, певно ж, це робота й наших «юдів!» Мусили бути такі, що повидавали!.. Не інакше, брате!.. Але чув... чув!.. Гарно, кажуть козаки, повстанець- кулеметник списався!.. Думаю, хто ж би це? А тепер вже знаю, що то був Гриць Залозний! Дякую тобі! То ти ж тим проклятим іродам у шкірі відплатився за наших побратимів! Дякую!

І Бойченко ще раз міцно (аж кості затріщали!) пригорнув хлопця до своїх широких грудей. Вони пішли вулицями.

— То значить, таки ти прорвався! А той амбітний Люшня й себе згубив, і кінну сотню!.. Казав же ж йому, пам'ятаєш, як отамана було вбито й ми дістались до табору, а над ранком вже нас там ворог оточив, що небезпременно, хтось із наших «юдів проклятих» місце вказав! Казав йому, просив: послухай — б'ємося до темряви, а потім ударимо й, прорвемося. Та де ж там... не послухав... Хотів зразу прорватись, от і підвів кіннотників під кулемети... Він перший і впав... Бачив я з окопів. А потім посипалися кіннотники горіхами... От до чого веде непослух! А я ж тоді отаманом став!.. Та як же ти вирвався?

Гриць почав оповідати свою сумну історію, як їхня п'ятка вирвалася щасливо. Інших не бачив. Як ховалися в лісах і їм пропали коні. А потім, як розстріляли трьох у селі, як побратим із голоду помер і як він чудом урятувався, дякуючи кінній сотні.

— А як же вас Бог милував?

— О, братику! Якби ж то наші люди та слухали своїх проводирів! Якби їм довіряли! Сьогодні я мав би цілу повстанську сотню тут під собою! Пропали всі!

І, коли Гриць не розумів, почав оповідати, як на його наказ кілька десятків кинулися за ним у ніч, прорвались і пішли на села. Мало це було! Подав їм думку переправитися за Дніпро й перезимувати у Холоднім Яру. Не пристали! Боялися. Покинули його. Лишилося

тільки двох при ньому, а потім, як доходили вже до Дніпра, і ті лишили. А тепер ось нікого й не знайшов...

— Вийшли на краще! — гірко посміхнувся Бойченко. — Добився до Холодного Яру, а оце, як надійшло наше військо, до нього пристав і вже до смерті не покину! — закінчив.

— Так тоді може б попросились би до нашої сотні? Все ж таки разом були б! — несміливо ввернув Гриць.

Бойченко глянув на заклопотане ще хлоп'яче лице кулеметчика й радісно посміхнувся:

— А й то правда! Завтра ж і проситимусь.

— Оце ж і наш сотник їде. Бач, на забаву не пішов, а взяв на себе сторожеву охорону на ніч, хоч і поза чергою.

— Ну, а ти ж як?

— Та сотник одну чоту лише взяв, а то дві піхотні.

— Ге! То, я бачу, він не абиякий!

Гриць почав оповідати, що сотник Саєнко й покійний отаман були найкращі побратими і що він від кіннотників чув, як знайшли вони під Більками могилу отамана і як над нею, на честь отамана, дали сальву, а сотникові запрягли помсту і таки дійсно дотримали її бож пішу заставу під хуторами вирубали вщент, чого й сам Гриць був свідком...

— Он як! — захоплено слухав Бойченко слів Гриця.— Виходить так, що вони з отаманом з одного тіста!

Тут він витягнувся струнко й з охотою віддав сотникові пошану. Саєнко оглянув з приємністю його бадьору постать.

— А що ж це ти, Грицю, не на танцях? — спитав, зупиняючи коня.

Хлопець був зніжковів, та за нього відповів Бойченко:

— Йому легше, пане сотнику, до кулемета, як до танців...

Усі зареготалися, та Гриць, видно, щось хотів сказати, але не знав, як почати. Виручив знову ж Бойченко:

— Нас оце двох тільки зішлося з повстанців отамана Назаренка... то я хотів вас, пане сотнику, просити, аби прийняли до вашої сотні...

— Цікаво!.. То ви обидва були під отаманом?

— Так! Я провадив сотню й був одним зі заступників, яких пан отаман іменував поручниками.

— Дуже приємно, пане поручнику, тоді запізняться! — простягнув руку сотник, звертаючись уже на «ви». — Але, бачите, старшин у нас не дуже охоче переводять у частинах.

— Гадаю, зі мною буде легше, пане сотнику! Я вступив у Холоднім

Яру козаком у Дорошенківський полк і є ним і досі, бо, зрештою, мене там ніхто не знає, а тут лише Гриць.

— Так тоді я ще сьогодні буду говорити про вас полковникові, а зараз ходімо до мене. Я хочу якнайбільше чути про змагання мого побратима! Ходи й ти, Грицю! — додав, бачачи, що хлопець хоче відійти.

За хвилину були в будинку, де розташувалася кінна сотня, і сотник запровадив їх до невеликої, але добре умебльованої кімнати, по якимсь большевицьким командирі. Випивка й закуска знайшлася. Коли склянки наповнилися по вінця, сотник Саенко встав і запропонував випити в пам'ять отамана... Випили, закусили і Саенко запалив свою похідну довгу люльку, а тоді просив оповідати.

Бойченко виявився цілком не злим оповідачем. Початки повстання. Розплата отамана з комісарнею, сугички, напади, взяття міста й лицарський наскок кінноти повстанців під командою поручника Марусі Шполенківни...

Тут Саенко перервав:

— Дівчини — поручника?

— Так, пане сотнику! Надзвичайної дівчини! Це була лицарська постать!

— Українська Жанна д'Арк? — задумливо, вдивляючись у кільця диму, дивувався Саенко.

А потім Бойченко малював оборону табору й свій прихід на поміч, який повстанців урятував... Склянки знов наповнювались і опорожнялись. А опісля пішло оповідання про невдачі... Смерть Фесюка, поручника Фесюка!..

— Чекайте, чекайте!.. Фесюка? Щось мені це прізвище ніби знайоме!.. Ага! Пригадав... та це ж прізвище бунчужного мого побратима!.. То виходить він дотримав сотникові слова й пішов із ним?

— Аякже! — ствердив Бойченко. — Ще й як дотримав! Був усе правою рукою отамана, і як ми вдруге місто взяли, а звідтам нас ворог випер, загинув він, поручник Фесюк, у кінній атаці. Того ж вечора загинула й поручник Маруся Шполенківна, а тієї ж ночі і сам отаман... наложив головою... — сумно захитав сивим волоссям Бойченко.

Замок. Мовчав і Саенко. Викликані оповідачем образи були такі свіжі, такі промовляючі, такі живі, що відчувался їх болісно перед очима...

— А потім прийшов невдовзі кінець, — докинув іще кілька речень.

— В таборі нас оточено. Хорунжий Люшня вимовив послух, схотів прорватись удень. Сам пропав і кіннотників згубив... Вночі прорвався я з кількома десятками. Намовляв їх простувати до Холодного Яру... Не послухали! Пішов лише я сам і от вступив до свого війська, — закінчив Бойченко.

— Ну, а де ж повстанці тепер? — запитав Саенко, по мовчанці.

— Душі... там, — відказав оповідач, — а де тіла повстанські?.. розвів руками.

Довга мовчанка запанувала в кімнаті і, коли її перервав Бойченко, збираючись відходити, сотник, ніби опритомнів:

— Залишайтеся на ніч. Гриць вам вкаже місце, а я ще пройдуся до полковника й усе полагоджу. Завта прийміть покищо чоту... А що до вашої ранги, яку надав вам отаман, я буду теж говорити з полковником і, гадаю, пане поручнику, все буде гаразд!

— Широ вам дякую, пане сотнику, — виструнчився Бойченко. — Служитиму вірою й правдою Україні, як служив Їй під покійним отаманом!..

— Чекайте! Я ще хочу вас запитати, — спинив сотник, — чому ж не приєдналися до повстання дальші села? Чому повстання не охопило бодай повіт? Отаман же, як бачу з вашого оповідання, міг мати з пару тисяч повстанців загалом?

Бойченко похнюпивсь і відповів не одразу:

— Такий уже наш український народ, пане сотнику!.. За царя мобілізоване було все — до п'ятидесяти років! І пішло навпроти німців складати свої голови за пухлу душу!.. Бо була сила примусу і страх перед силою! А коли не було в нас сили, щоб гнала і змушувала, то й боротися за свій, за рідний край, не пішли! Такий уже наш народ! П'ястука над ним треба! Оттоді Україну виборять... А що до тих тисяч, то поки отаман ворога бив — було все добре, а як почалися невдачі — то розплилося усе — біс його знає куди й коли!.. Та й ще треба сказати — не було в отамана добрих помічників!.. На резервові, а то й на охоронні сотні настановив він учителів сільських шкіл. З них не мало було таких, що в царському війську служили... Зате тут, або змотались кудись і щезли, або пішли до Денікіна служити, як надійшов... І тут, як бачите, треба було п'ястука!..

* * *

У великій віллі, яка давно вже позбулася свого господаря і яку займав попереду большевицький штаб, а тепер командарм, було

скликано нараду. Коли зійшлась уся вища старшина у залі, з бічної кімнати вийшов командарм, але не сам. За ним ішов якийсь дід, убраний так, як то діди по селах ходять і жебрають собі хліб насущний. Усі зі здивованням приглядались прибулому, а тому, що він ішов позаду командарма, зрозуміли, що нарада буде незвичайна. Так воно й сталося.

— Панове! У нас сьогодні гість, що дібрався до нас здалека... Рекомендую! Сотник Дригайло! Новини такі: Польща розпочала з комуністичною Москвою війну. Наш уряд підписав військовий союз. Наші українські частини наступають у районі Могилів-Подільський. Польська армія наступає ліворуч. Я отримав наказ прорватися крізь большевицький фронт! Завтра на світанку відходимо до Дніпра на переправу. Дальшу ситуацію вяснимо в поході і тоді накреслимо шлях. Безперечно, нам прийдеться зробити великий обхід Києва, аби не попасти під удар ворога звідти. Тому перший наш рух на південь, а потім уже повернемо на захід. Не буду затримувати панів. Наказ про порядок руху частин буде надіслано за годину!

Розійшлися, приголомшені несподіваними новинами. І коли сотник Саенко прийшов до полковника, той уже з наради повернув. Саенко хутко полагодив свою справу, коротко передаючи розмову з Бойченком, яким полковник дуже зацікавився. Саме в цій хвилині принесено наказ. Полковник проглянув, поінформував сотника в чому справа і тут же наказав прийняти на себе ар'єргардну охорону відходу.

Почало тількищо розвиднюватись, як кінний полк вирушив до Дніпра. За ним спішно проходили вулицями піші частини і, коли почали гуркотіти по каміннях вози, тоді тільки пробуджені галасом мешканці міста, пізнали, що армія вирушає й покидає місто. Все висипало на вулиці й багато міщан проводжали військо сумними поглядами. Наново зіставалися на ласку долі... В центрі міста стояла лише одна кінна сотня, але й та в бойовій готовості, з тачанками, з яких із закладеними стрічками націлювалися кулемети.

Сотник Саенко під'їхав до останньої чоти, за ним позаду Бойченко.

— Хлопці! — одізвався гучний голос сотника. — Відсьогодні поручник повстанців Бойченко обіймає команду над чотою! І, коли Бойченко зостав при чоті, повернув коня до тачанок:

— Кулеметник Гриць Залозний за хоробрість, проявлену в наскоку кінної сотні, згідно наказу командира полку, відсьогодні є чотовий кулеметної чоти й обіймає команду над двома тачанками! Рушай!

Кіннотники обертались і вимахували руками до Гриця. А в того з такої великої несподіванки заходили сльозами очі.

Сотня вискочила з міста й зараз же від неї відділилося кілька роз'їздів взад і на боки. Піхота, обози, гармати переходили Дніпро. День видався погідний. Лід на Дніпрі вже помітно чорнів. Ще може тиждень-два і прокинеться старий Славута від довгого зимового сну. Прокинеться, кине кайдани, що лютий ворог, північний мороз, на нього наклав. Зітхне могутніми грудьми, напружить свої приспані м'язи, аби поламати все, що на ньому насіло чужого, і закипить, і забурлить, і задихає свобідно й вільно, а, може, й степи за собою до тієї волі підійме!.. Відгукнуться вони також! Понесуть грізний буревій насильникові назустріч! Вдарять ним катові українського народу поміж очі!.. За волю української землі! За могутню державу українську!.. Прийде воно, прийде, може і з цією вже весною, велике відродження!..

* * *

Довго стояло все село на вигоні, над самим Дніпром, і все дивилось, і дивилось... Старі, сиві діди, поважні господарі, хлопці, молодіці й дівчата... А дітвори висипало, як гороху! Проходила останньою сторожева сотня Саснка. А вже й кіннота, й піхота, і гармати були на тім боці.

— А чому ж це ви нас покидаєте? — озвався, нарешті, сивий дідуган. — Ворогові хіба на поталу?..

Громада й собі почала нарікати.

— Не покидаємо вас, батьку! Такий наказ! Командарм знає, куди веде! Але ми вернемо невдовзі! Побачите! Погонимо ворога тоді назавжди!

Дід закивав головою, спираючись на кий. Задумалися поважні господарі над словами старшини.

Сотню замикали тачанки з кулеметами. Чотовий кулеметник побачив у натовпі молодих, таких, як і він, хлопців:

— А ви чого гави ловите? — крикнув він раптом, встаючи на тачанці. — Беріть коней! Та нас здоганяйте! Бо й так вас москалі заберуть! Ййбо заберуть! Не будь я Гриць Залозний!

І кілька десятків хлопців, зглядаючись поміж себе, кинулися по домах. Зчинились гвалт і плач матерів. Та охотники вже доганяли кінну сотню!

— А ну, хлопці, пісню! — відізався до своїх поручник Бойченко. Кіннотники щось поміж себе переговорювали, і раптом над сотнею зірвалася, загойдалася, заквилила чайкою нова пісня, що її вже склав один із кіннотників:

Ой, ідемо ми за Дніпро, ідемо! Гей!
А з весною ізнов повернемо! Та гей!

Таж повернемо по нову славу! Гей!
Відберемо москалям Батурин й Полтаву! Та гей!!!

Пісня летіла вигоном і долітала до хат, де заводили безутішні матері. А Дніпрові очерети вітали її стоголосим шумом і впивалися нею. Під копитами коней, на вирізьблених у льоді колесах гармат межах, западався лід...

Таж повернемо по нову славу! Гей! Гей! Долітало вже десь, аж із другого берега...

Кінець третьої частини.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ЗОЛОТИМИ ЛІТЕРАМИ ЗАПИСАНИЙ »ЗИМОВИЙ ПОХІД«

6. 12. 1919 — 5. 5. 1920 рр.

ВІД ДНІПРА ДО ПРОРИВУ БОЛЬШЕВИЦЬКОГО ФРОНТУ

Й ПОХІД НА КИЇВ

»А ми тую червону калину

Підійmemo!

А ми нашу славу Україну

Гей! Розвеселимо!!!«

(Із українських вояцьких пісень

Визвольних Змагань)

— Певно шкодуєте, що залишаєте вашу Полтавщину? — казав сотник Саєнко, дивлячись на останню кулеметну тачанку, що майже по колесо в воді виїздила на твердий беріг.

— Найбільше я шкодую за тим, що не мав можності відвідати могилу отамана і їй поклонитися! — з видним жалем заперечив Бойченко. — Лицарська то була людина!

Сотник і його теперішній старшина замовкли й обидва задивилися в протилежний беріг Дніпра, який поволі затягували тумани. Встала в пам'яті обох незвичайна людина, хоч і по-різному, але така близька обидвом... Сотник перший перервав тишу:

— Гадаю, що може й цієї ночі наш старий Дніпро зірве й понесе свої кайдани, й може завтра нам уже запізно було б по льоду переправлятися. Отже, небезпеки з цього боку від ворога нам не сподіватись, але щодо застав, то й на схід і на захід на ніч треба б подумати!

Повернув коня на дорогу до села, по якій кулеметні тачанки вже доганяли кінну сотню. В селі вже чекали квартир'єри й зараз же вказали хати старшинам і козакам. Вже раз сотня стояла тут, як колись підходили походом до Дніпра, а тому селяни зустрічали нічлігівців як старих знайомих та ще й однодумців, бож село організувало свою партизанську сотню, що нав'язала контакти з повстанцями Холодного Яру. Тепло прийняли господарі наших старшин, і господиня одразу ж почала готувати святочну вечерю, а господар усе бігав, накидаючи коням запашного сіна, та для гостей витягав найкращі сніпки вівсяної соломи на постіль.

— Багате й велике це село! Певно, вистачить місця для всіх частин, — казав Бойченко, із задоволенням витягаючи стомлені ноги, як сідали на широким лавах чистої, свіжо вибіленої хати.

Сотник чомусь посміхнувся:

— Отже, не зовсім так! У цім селі стане тільки кіннота нашого полку. Видко, що ви, поручнику, ще не цілком засвоїли собі нашу

тактику. Річ у тому, що наш провід ніколи не скупчує в одні місці усі частини. І практика показала, що це цілком доцільне. Уявіть собі — раптом ворог переважаючими частинами замкнув би нас в одному, хоч би й великому селі — прийшла б катастрофа! Тож частини і в поході, і тим більше на відпочинку на ніч усе тримаються здала — по різних шляхах, по різних селах, маючи завжди добрий зв'язок...

І, коли Бойченко виявив велике зацікавлення, продовжував:

— Це нас багачко разів у поході рятувало! Коли ворог вже думав, що нас замкнув і знищить, наші частини вдяряли по нім з інших сіл і або перемога його кінчалась поразкою, а часом і втечею, або ми виходили цілі з пастки! Безумовно, в тім усім дуже нам допомагають селяни, а особливо там, де мають своїх повстанців! А де їх тепер нема! Знаєте, як колись у давні часи на Україні казали: де байрак — там і козак! Якби ж так наш нарід був настроений проти москалів бодай хоч рік тому — була б уся Україна від ворогів вільна!

— Багато ж мені прийдеться чому повчитись, аби дорівняти вашому козакові, а от мене наставлено аж на чоту! Я ж тільки повстанець!

Сотник поплескав Бойченка по плечі, сміючись:

— Коли мій покійний побратим поручником вас наставив — він знав, що робив! — Нічого! Все прийде з часом! А ця, незнана вам тактика — це, безумовно, заслуга командарма і його штабу. Особливо вона рятувала нас від розгрому, коли денікінська армія почала котитися на південь, а наші відділи опинилися поміж нею й червоними... Оце, я вам кажу, була ситуація! Але й тут, як ніде, помагало нам селянство! Його провідники, його й постійна розвідка!

Сасенко на хвилину замовк, якби все те знов переходило перед очима, а потім, згадавши щось, усміхнувся:

— Були навіть комічні епізоди! Одного разу тільки ми висунули із села, а в село поперла денікінська кіннота... І так їхали, а діло надвечір було. Вже й проминули, аж тут наздоганяє денікінській офіцер і питається хворого ад'ютанта, що їхав на возі: — «Не малоросійський лі ето полк?» «Так!», каже хворий старшина. Той і звернув задоволений. А в білих і був же ж такий «малоросійський» полк.

Старшини зареготались, а з ними й господарі, що давно вже чекали з вечерею, але перервати розмову не рішались. Тож господиня запрошувала до яешні з ковбасою, а господар наливав у чарки пахучий самогон-житняк. Та ще не встигли добре засмакувати, як увійшов знайомий сотникові староста. Сотник скочив від столу й щиро потиснув старостину руку:

— Бачите, старосто, як ви нас колись так добре приймали, то ми ще раз до вас загостили!

На те староста:

— Для добрих людей, та до того ще й для наших оборонців, які життя свого для України не шкодують, — ми й щодня мали б охоту віддячитися!

Староста присів і випив налиту господарем чарку, але їсти відмовився, кажучи, що він по ділу прийшов і про це зараз же й повів мову.

— Отож, пане сотнику, наша повстанська сотня хоче змінити ваших потомлених козаків, бодай на цю ніч! Нехай відпочинуть, а ми вже виставимо там застави й попилнуємо, чи гаразд?

— Питаєте ще? — усміхнувся Саєнко. — Будемо усі вам тільки вдячні! Правда, що Дніпро вже не є небезпечний і хіба може й уночі вже лід рушити, тож із тієї сторони нападу не чекати!

— Тут головне Черкаси! — натякнув староста.

— А хіба маєте звідтіль які новини? — в свою чергу перебив сотник.

— Маю і то не абиякі. Принесла нам надвечір розвідка.

Усі нашорошилися.

— До міста ввійшло не менш, як зо два полки кінноти і полк піхоти, ну й батарея гармат...

— Он які новини! Звідкіля ж вони звалилися?

— Залізницею їх підвезено з боку Січеслава.

Мовчанка, в якій сотник насупився, не була довга.

— Поручнику, залишіться за мене, бо я мушу навідатися до командира полку. А вам, старосто, я щиро вдячний! Новини дуже важливі!

Сотник вибіг і крикнув, аби подали коня, а за хвилину розлігся кінський тупіт. Староста піднявся зараз і собі, кажучи, що він допилнує повстанських застав, а Бойченко й собі докинув, що до застав, певно, будуть додані від сотні кулемети, бо легковажити таке скупчення ворога в Черкасах не можна. Господар тим часом поклав на підлозі вівсяні сніпки, які господиня суто встелила чистими ряднами й подушками. Однак Бойченко не лягав і чекав на поворот сотника. Та не пройшло й кільканадцять хвилин, як у дверях з'явився той же староста.

— Пане старшино, повстанці витягли з води ледве живого чоловіка. Якось перейшов іще Дніпро. Каже, що він був у повстанцях на тім березі і шукає військо, щоб до нього вступити... Так каже, а проте хто зна, чи не шпигун підсланий? Сьогодні усього чекай!

— Давайте його сюди скоріше! Побачимо, чи він був у повстанцях!
— наказав поручник.

За хвилину двері знову відчинились і два повстанці ввели людину в жахливому стані. З подертого кожуха, заляпаного болотом, стікали цілі струмки перемішаної з льодом води. Він ледве тримався на ногах і був би впав, якби не дужі руки двох молодих селян, що підтримували прибулого, а він глянув на старшину і цілий здригнувся... Бойченко й собі підбіг і теж вдивлявся хвилину...

— Василю, ти?..

— Я ж... Я — Петриченко! — і впав на руки селян непритомний.

— Я знаю цього чоловіка! Билися з ним разом у повстанських відділах! Дайте швидше горілки! А потім розберіть його до гола і натріть усього горілкою! Рятувати треба! — давав накази повстанцям і господарю, а бунчужному, що прибіг до хати, казав прислати зараз же Гриця Залозного. Горілку влили майже силоміць у затиснуті зуби. Гриць, який був вже попереджений бунчужним, з одного погляду впізнав Василя й собі кинувся до помічі, розтираючи задубілі руки й ноги, а потім приніс кілька кожухів і старанно накрив ними несподівано віднайденого побратима, якого вже давно рахував загиблим із рук чекістів. А той, розігрітий спиртом, на хвилину було опам'ятався і знов знепритомнів. Та коли Бойченко з Грицем надслухували, невдовзі почули спокійніший віддих.

— Ну, тепер, коли вже заснув, може й буде врятований! — одізвався Бойченко.

— Якже ж ця біда Дніпро ще перейшла? — питався, дивуючись, Гриць. На те увійшов сотник.

— Вашого полку прибуло? Казав мені вже бунчужний... Ну і як же? Відрятували?

— Все в Божій волі! Але коли вже до своїх добився, то й то вже велике щастя! І, може, прийде за кілька днів до себе! — міркував Бойченко.

— Чи говорив він що? Впізнав?

— Можливо! Але трохи не втопився вже коло самого берега, й якби не наскочив повстанський дозір — було б по ньому!

— Має щастя, бож на дощ заноситься, а з дощем і лід підпливе! Бунчужному я вже казав, — додав, лягаючи на соломі, — щоб підсилив повстанців кулеметом ну й роз'їзд вислав до стовбової. Втопився я дуже! А тоді звернувся до Бойченка:

— Лягайте теж і поговоримо про одну важливу річ...

Бойченко не змусив себе просити вдруге, бо й сам почував втому.

— Тож полковник хотів би вислати невеличку розвідку вбік Білої Церкви. Тієї ж думки і командарм! Те, що в Черкасах з'явилися значні сили червоних, при тому й кінноти, про що нас повідомив староста, й наші зв'язки ствердили. Отож, якщо таке ж скупчення є у Білій Церкві, значить треба сподіватися нападу ворогів з обидвох боків, аби притиснути нас до Дніпра і знищити, як це вони вже не раз пробували... Певно, що командарм і наш штаб спати не будуть! Але от у чому річ — може б ви взяли на себе таке завдання? А разом із тим і нав'язали б контакти з повстанцями покійного отамана Зеленого, якщо вони ще існують. Це для нас дуже важне!

— Прошу завжди на мене рахувати! — відповів Бойченко. — Зв'язок поміж покійним отаманом Назаренком і Зеленим був. Вони навіть плянували були поєднання і спільну дію проти москалів. Однак, доля судила інакше! Якраз оцей повстанець, що до нас добився, до Зеленого був посланий отаманом...

— Невже? — сів і собі на постелі Саенко. — Чудовий збіг обставин! Він же мусить когось із тамтих знати! — І, нахилившись, надслухував якийсь час над сплячим.

— Гарячки немає, і віддих спокійний! А добрий сон — це найкращий лікар! Так от треба вирушити світанком! — продовжував попередню розмову: на мою думку — дванадцять, п'ятнадцять людей, ну й кулемет... як ви гадаєте?

— Цілковито поділяю вашу думку, пане сотнику! Та якби ще й коней не брати, а п'ять-шість возів, і проїхавши верст двадцять, змінити знову десь у селі підводи, — на ніч можна б було бути, де треба!

Саенко аж засміявся:

— Я бачу, що коло мого покійного побратима, отамана Назаренка, ви, поручнику, чимало чого навчилися!

Бойченко й собі посміхнувся.

— Так тоді все хіба ясне! Світанком вас нема!.. Але не затримуйтеся більше, як день... бо можуть зайти обставини, які змусять нашу армію зникнути і з'явитися там, де нас ворог найменше чекає!.. а я не хотів би вас утратити! Хотів би з вами ще попрацювати!

Бойченко подякував сотникові за довір'я й побіг до бунчужного передати зарядження на ранок. Коли вернув, сотник спав мертвецьким сном. Аби не будити і вранці, Бойченко примостився коло повстанця, наперед упевнившись, чи все гаразд. Той спав незгірше. «Будуть ще з Василя Петриченка люди!» Тільки подумав, а сон ухопив його кліщами...

Пробудив Бойченка, якби стріл із гармат. «Невже червоні?» — була

перша думка. За вікном уже сіріло. Новий вибух, і вже ближчий, підняв на ноги сотника. Вхопили рушниці й вибігли надвір.

— Та це ж лід рушив! — знайшовся перший Бойченко. — Видко сильний дощ пройшов, та ми не чули.

— А ваш повстанець таки дійсно має щастя! Перебрався з того берега в останню хвилю!

Увійшли до хати й перше, що кинулося у вічі — згорблена постать, яка вдивлялась крізь вікно.

— Василю! Як чуєшся?

Той обернувся і аж тепер упізнав Бойченка:

— Бойченку! Поручнику! Невже ж це ви? — і весь затремтів. Повстанці стиснули себе у братерських обіймах.

— А оце наш сотник, а сотня Чорного полку! — казав Бойченко, наливаючи до склянки з пляшки, з якої відтирали Петриченка Залозний і козаки! — Пий і сил набирай! А от і закуска! — вказав на столі хліб і сало.

Петриченко з повагою уклонився сотникові, а той підійшов і стиснув йому правицю.

— Піду й погляну, чи вже готові козаки, — казав Бойченко сотникові і зараз же пішов, а Петриченко оповідав, підкріпившись самогоном, як після смерти отамана повстанці розсипалися, мов руді миші, і тим себе згубили... Як він, не вірячи, що інші, які ховалися по своїх селах, ще врятовуються, забрався далеко в степи, на хутори і так переховувався, аж вістка дійшла, що українські козаки на цім боці Дніпра опнилися. Мусів ночами пробиратися, бож москалів нагнали скрізь — і по містечках, і по більших селах. Сила їх була силенна! І от, як до Дніпра прийшов — тільки слід знайшов по своєму військові... Ну й навздогін, хоч селяни не радили, казали, що вже не перейде!..

— Все гаразд! Зараз вирушаємо, пане сотнику! — увійшов і виструнчився Бойченко. А тоді звернувся до Петриченка:

— Вирушаємо на розвідку до зеленівців, якщо вони ще є. А як же, брате, з тобою?

— А що ж зі мною! — встав і трохи хитнувся від слабости. — Де поручник, там і я! Слава ж Тобі, Боже, що своєю опікою довів мене до своїх! — опустився перед іконами навколішки і бив поклони.

Сотник із поручником переглянулись і разом підвели повстанця.

— Я ж там був! Посилав же мене отаман Назаренко! Хто ж знає з вас, де там і до кого... — виправдував свою постанову.

— Гаразд! Покладемо тебе на воза, вкриємо кожухами, а самогон

підпоможе! — підтримував Бойченко ще нетвердого в ногах побратима.

— Пам'ятайте ж — якнайшвидше назад! — випровадив їх сотник.

Розсвітало, як шість возів виїхало з села. На переднім із легким кулеметом самі повстанці. Згадували останній бій, по смерті отамана. Виявилось, що тієї ночі багато повстанців вийшло з оточення цілими, а тому, що не послушали ні Бойченка, ні інших, хто провадив, та пішли врозтіч — пропали

— Та, може, ще хтось десь і врятувався, як оце ти, — не годився на те поручник. — Невже ж тільки трьох нас і позостало?

— Ні-ні! Вимели, як під мітлу . . . — заперечив Василь. — Певних я людей розпитував, яких раніше знав — усіх вичистила »че-ка!« — ствердив Василь і тут же порадив візникові узяти ближче до Дніпра, бо там шляхи піщані, то після дощу скорше можна їхати ними. Тож переїхали стовбову й подалися польовими дорогами. Ранок був свіжий, весняний. Схід сонечка привітали звідусіль жайворонки, якби лише чекали і, коли воно підіймалось ясне на майже безхмарнім небі, вели далі й далі свою ніжну й мелодійну музику. На горбках щез за одну ніч сніг, де-не-де уже й травичка показалася. Замість зими раптом звалилася весна. Петриченко попросив, щоб його накрили кожухами, а коли поручник запропонував хильнути самогону, який тримав для недужого, той не відмовивсь і скоро заснув. Тож Залозний із Бойченком переговорювалися пошепки.

— Добре, пене поручнику, що ви казали забрати легкий кулемет! Я про це не подумав, що, може, десь по лісах вештатися будемо, а воно на те подібне, бо он який ліс перед нами! — вказував рукою Залозний на обрій.

— Легкий кулемет у розвідці — річ незамінена, Грицю, — повчав Бойченко, — а ми мусимо розвідати, якнайбільше, бо це ж наше завдання на сьогодні. Але от коні вже притомились, і в першій більшій селі мусимо взяти нові підводи.

Так і сталося. З наказу поручника, староста села зарядив зміну, а коли почався коло фірманок рух, прокинувся Петриченко і, щось поговоривши на боці зі старостою, доповів Бойченкові, що тепер уже слідкуватиме за напрямком, щоб скористати з найкоротших доріг, і що надвечір вони мусять бути там, де взагалі треба бути. При цьому недвозначно поручникові підморгнув, а той подумав, що без Василя Петриченка було б гірше. Свіжі коні погнали твердішими шляхами і невдовзі тут і там з'явилися пересілки, а здаля виринула сілюета лісу.

— От там за лісом, — вказував Василь, — село невелике, але за-

можне. Там учитель в селі, Сліпченко називається. Отож він правою рукою отамана Зеленого й був. Через нього у нашого покійного отамана Назаренка і зв'язок з отаманом Зеленим утримувався. В цього ж учителя я два дні жив: на листа чекав. Так мене добре гостила пані вчителька Сліпченкова! Предобрядчі люди! Хто зна, що з ними тепер... Але дістатися туди треба!

— Ну, а коли вже й на світі немає (сподіватись же тепер усього!), чи є хто з селян ближче знаний? — питавсь Бойченко.

— Хтось знайдеться! — відповів Петриченко. Певно, гірше було б, якби там червоні по селах загніздилися! А втім буде видко! Та ми ж і не відсьогодні з ними маємо діло! Хлопці, бачу, добрі — стройові! Не наші повстанці, що, як отамана забито, розповзлися! З цими можна повоювати! — дививсь позаду себе на козаків, які сиділи на дальших возах, тримаючи наготові рушниці.

— Ну, певно! Це такі, що додому не тікали. Он цілісіньку зиму в поході! Били й білих, били й червоних москалів! Та й провід військовий, першорядний! Побудеш більше, сам, Василю, побачиш! В такому війську й воювати можна... Дай їм, Боже! — казав поручник.

Вози котилися вже пролісками, підскакуючи часом на грубих коріннях. Як доїхали до села під самим лісом, сонце вже було на заході. Вози відпущено, а старості поручник наказав другого дня приготувати їх на поворотну подорож. Село лежало далеко від битих шляхів. Червоних у нім давно вже не було, але большевицький роз'їзд учора на шосе селяни бачили. Що ж до Білої Церкви (далеченько ж до неї!) — чутки такі, що прибуло там багато нового війська! Такі відомості староста поручникові подав і побожився, що ні він, ані ніхто із селян нічого не знають, що було ось українське військо! Старості можна було вірити! З очей йому дивилося добро!

Так сказав козакам поручник. Узявши в селян харчі, відділ рушив невдовзі до лісу. Тепер провадив Василь Петриченко. Цією ж дорогою колись проводжав родину Оболенських, побувавши на наказ покійного отамана, у зеленівців, аби якнайдалі обійти Білу Церкву, щоб бува на червоних не наскочити... А як воно часом може придатись! Упівголоса поділивсь своїми думками з Бойчком.

— Лиха доля розсудила! — на те Бойченко! — Яку силу мав під собою отаман! Не лишилося нічого! Знайшов собі купку землі... Та й інших уже немає на білому світі!

— Е, ні! — поспішив заперечити Василь: — зостало ще трьох месників!

Поручник потиснув за це правицю побратима. Так, пошепки, розмовляли між собою про спільне минуле. Гриць напереміну з двома кулеметниками несли позаду на плечах «люїса». За ними крочила відступом решта козаків зі своїм чотовим Чмелем.

— Отут уже ліс почне рідшати, а далі перелісками дійдемо до хутора. За ним — невелике село. В школі вчитель — Сліпченко на прізвище. Він же ж і права рука в Зеленого був... Якщо живий — то нам допоможе...

Бойченко покликав чотового Чміля і рішено було, що той із козаками й кулеметниками Гриця залишиться на краю лісу. При них же ж буде й кулемет. Бойченко, Петриченко і Гриць підлізуть до хутора, а, якщо стрілів не буде, решта чекатиме на місці. Якщо ж почують вибух гранати, яку експльодує поручник, мусітимуть бігти на поміч.

Перелісками пробиралися до хутора, а там від дерев до дерев під саму хату. В ній блимало світло. І, коли, надслухаючи, нічого підозрілого не зауважили, Петриченко підліз ще ближче і кинув камінця у вікно. Вдруге і втретє. Аж тоді двері рипнули, і з них висунулася постать хлопця, яка стала нерухомо.

— Дмитре! — закликав потиху Петриченко. — Я з-за Дніпра... Петриченко!

Хлопець не рухався і Петриченко продовжував так само тихо:

— Рік тому у вас був... до Зеленого... жінку й чоловіка перепроваджував... А як хлопець усе стояв і не озивався, прикрикнув: — Та поклич же батька!

Тоді тільки хлопець прожогом кинувся до хати.

— Щось дуже наляканий! Не все тут добре! — шепотів Петриченко до Бойченка, який підліз.

— А хто тут? — по хвилі почули голос із сіней, але ніхто надвір не виходив.

— Не бійтесь! Я — Петриченко! — озвався повстанець.

— Сам? — у голосі чулося вже довір'я.

— Нас трьох! А ми в розвідці від українських частин, якщо про їхній прихід що чули!

Господар, шкутильгаючи, вийшов із хати й розглядався навколо.

— Я й забув сказати, — шепотів поручникові Петриченко, — він же інвалід ще з німецького фронту... не дурний!

З-за лісу якраз сходив місяць, і при його світлі господар миттю пізнав повстанця.

— Заходьте до хати! — обізвався уже ласкаво. — А ти, Дмитре, вийди за стодолу та надслухуй вбік села!

Хлопець зараз же, хоч і неохоче, подався там, де йому наказав батько. Хотілось би послухати, так що ж — треба пильнувати!

Господар впровадив гостей і наказав жінці завісити вікна, щоб світла не було видно надвір. Запросив сідати і сам сів, витягнувши ліву ногу, напівобтяти і на дерев'ящі. Аж тепер, говорячи півголосом, підтвердив, що про прихід української армії селяни знають, але по селах, аж до Трипілля, сидять червоні. Скрізь, де було повстання Зеленого. О, скільки від тих антихристів люди натерпілись! Яких наруг! Якого нещастя!.. А багатьох, хто в повстанні замічений був, — виловили та й у в'язницях вистріляли...

І коли гості спохмурніли, слухаючи, почав оповідати про нещастя того, що тут був помічником отамана, а властиво його правницею... про вчителя Сліпченка. Зі слів господаря виходило таке: як Зелений наложив був головою, а з ним щонайменше сотня повстанців, то власне Сліпченко урятував інші сотні. Покинувши села, вони заховалися в лісах, а звідти, коли головна сила денікінців пішла на Київ, почали свої випадати й нищили скрізь білих москалів. О, Сліпченко відомстив їм добре!

Та й то сказати, як почали вони війну з українським військом, то й наставили народ проти себе! А тут і червоні почали сипати!.. Покопалися недобитки у Чорне море! Таж пішли білі, а на їх місце прийшли ще кращі — червоні! Тепер вони більшою силою насунули і пригадали свої поразки, які їм колись Зелений задав. Впали якось несподівано на Трипілля й пустили його з димом! А що народу там винищили! І хоч Сліпченко їм невдовзі віддячився, але, кажу — великі сили кинули. Тож як наші повстанці вже з лісів відбивалися, на наше безборонне село напали люципери... Впала їм до рук з іншими і Сліпченкова... Страшне!..

Господар махнув рукою. наче хотів відігнати мару від себе. Господиня втулила голову в руки й тихенько заплакала. І, дійсно, те, що почули далі від господаря, було страшне!.. Комісар, діставши до рук жінку вчителя, почав її мордувати... Там таке виробляв із нею! Спаси, Господи, й помилуй!.. Замучив. І закопали її десь, як собаку... Невідомо де!.. Ще й досі цей кат проклятий господарює в селі... п'є людську кров!..

— А Сліпченко де ж? — нарешті озвався поручник. — Теж забитий?

Господар відповів не одразу. Надслухував, що робиться надворі.

— Живий!.. Спочатку, на чолі кількох десятків, ударив на катів, але багато повстанців одразу впало, наскочивши на большевицький кулемет, а решта відділу розбіглася, та й сам Сліпченко з п'ятьма хлопцями пішов у ліси... А далі, що того народу по селах пропало! Та все молодики! Може б і мене були чіпнули, та оце й досі мене рятує! — вказав на свою вкорочену ногу: за них же ніби воював на німецькому фронті...

Запала гнітюча мовчанка, яку нарешті перервав Петриченко:

— То вони й досі в лісі?

По надумі, відізався знову господар:

— Три хлопці впали в сутичках. Сліпченко багато вже москалів на той світ одправив. Шукали за ним! Аякже! Позостало їх усього трьох. Мало вже люди їм допомагають... Бояться!

— Слушайте, дядьку, — забрав голос Бойченко, який ні одним словом не відізавсь, під час останньої розмови, — я мушу, і то обов'язково, побачити вчителя! Я гадаю, що ви нам у цім допоможете! Бож ви, певно, з хутору одні й рятуєте тих бідаків харчами?

Господар якось завагався одразу відповісти й роздумував, але невдовзі рішився:

— Якщо маю кому сказати, то, певно вам тільки!.. Бож куди йому пристати, як не до своїх... Та, ніде правди діти, якби мій хлопець не носив часом шматок сала, чи яку паляницю — з голоду давно пропали б! Але це гра з вогнем! Колись упіймають, і тоді всі пропадемо... Хлопець вас і запровадить до сховки. Та тільки обережними треба бути, бо три — то не один! Біля села завжди більшаки вештаються...

— Не так уже й страшно! — зауважив на те Бойченко. — На краю лісу маємо ще дванадцятьох і кулемет!

— То інше! — засміявся дядько. Та от що — в учителя не один сховок! Тому його й досі не впіймали! Може прийдеться поблукати по лісі! А хлопця я зараз покличу! — тут він докинув жінці: — приготуй сала й хліба, бо, певно, вже там голодують!

Господиня кинулась до комори й щось нашвидку почала вкидати до чималого клунка.

Довго не прийшлося чекати, як господар вернув із хлопцем, з яким певно було все обговорене і який зараз же закинув клунок на плече.

— Оставайтесь із Богом здорові! — попрощав за всіх Бойченко.

— Нехай і вас Бог провадить на все добре! — казали, кланяючися, господарі.

Поручник Бойченко пошептався з чотовим, як опинилися знову разом, і відділ пішов лісовими стежками в супроводі хлопця — вояк

за вояком. Хлопець добре й уночі знав дорогу. Заходили то в глиб лісу, то опинялися на його краю, а потім попростували все далі й далі в гущавину . . . Нарешті провідник сказав Бойченкові зачекати з козаками, а сам десь зник, ніби провалився під корінням вікового дуба. А потім так само несподівано з'явився вже без клунка і запропонував лише Петриченкові піти до сховку, бо вчитель так казав.

Поручник зрозумів це, як прояв обережності, і що Сліпченко, бачивши колись повстанця, хоче переконатися, хто такі прибулі. Чекаючи повернення хлопця, тим разом не прийшлося довго. Тепер уже він кликав поручника.

В коріннях величезного дуба був викопаний отвір, що на день маскувався, коли було треба. Від отвору йшов довгий хід, як у воєнних окопах, і закінчувався схованкою, в якій на зрізаній соснині блимав каганець. Бойченко побачив сидячих під стінами людей із рушницями в руках. Той, що сидів напроти каганця, старший чоловік із давно неголеним обличчям, простягнув Бойченкові руку і попросив сідати на ту ж соснину. Інші сиділи впрост на сухому торішньому листі, якого по коліна було у схованці.

— Маємо тоді щастя! — називаючи себе, казав учитель. — Могли б ми не зустрітися, бо оце надвечір тільки повернули, а були в розвідці аж під Білою Церквою.

— Скажіть же тоді, пане отамане, як там? Чи великі сили має ворог?

— Який же з мене отаман! — гірко посміхнувся Сліпченко. — Добре отаманування над двома повстанцями! А були ж тисячі! Загуло! Краще звіть мене вчителем, чи як там хочете! А от що до Білої Церкви . . . З'явився недавно полк кінноти та й піша частина. Вдалося нам упіймати двох солдатів, що їхали возом до міста. Певно, що вони вже не доїхали! — посміхнувся загадково. — Мають десь цими днями вирушати! Чи не в бік Черкасів. Оце ми взнали.

— Так тоді, пане вчителю, цих відомостей від вас для нас аж багато! І добре, що ми з вами стрінулися! — зрадів Бойченко. — Бо знаєте, тепер збираються большевицькі полки у Черкасах. Видко, плян у них такий — із двох боків притиснути українську армію до Дніпра і знищити. З метою розпізнання і вислано мій відділ у ці околиці. Коли ж до нас добивсь Петриченко з того берега, ми й узяли напрямом на ваше село, де він мав надію пов'язатися із зеленівцями!

— І пов'язались аж із трьома, що ще тримають в руках зброю! — іронізував учитель.

— Не в силі Бог, а в правді! — сказав один із повстанців.

Тоді несподівано для всіх обіззався хлопець: — Пане отамане, маю щось вам передати від батька.

— Кажі! Що ж там такого? — здивувався учитель.

Хлопець почав оповідати, що староста заповів ще вчора спекти хліба — п'ять буханців на хату, бо в Трипільля пароплави військо привезли з Києва. Тож для війська той хліб...

— І одвезли його?

— В обід повезли. Та й половина солдатів поїхала теж.

Учитель прискочив до хлопця:

— А комісар?

— Зостав, але перейшов із рештою солдатів до Тупиченка на хутір... Тупиченків вигнано! Плачу ж там було!..

— Солдати, кажеш, із ним разом?.. А коли ж інші повернуть? Не відомо?

— Чутно, що за кілька днів, бо щось там із пароплавів згружа-тимуть...

— Пане поручнику! — став раптом перед Бойченком учитель. — Допоможіть мені з вашими козаками відомстити на комісарі мою страшну кривду! Христом Богом вас благаю! Допоможіть!!! Він же ж катюга мою нещасну дружину замордував... насилував... різав... Аби видала, де я... Благаю вас!..

Запала глуха мовчанка, в якій лише чулося потріскування каганця. Бойченко не знав, що має робити... Відомості були дуже важкі і з ними треба б якнайскоріше вертати, але відмовити вчителю?.. Це ж була єдина нагода покарати ворога за його страшний злочин, поповнений на невинній людині, та ще й жінці! Бойченко завагався...

— Скільки солдатів може мати комісар коло себе тепер?

— Певно з двадцять... може й двадцять п'ять, — відповів, не надумуючись, учитель.

— Кулемет?

Сліпченко підтвердив кивком голови. Поручник щось роздумував.

— Я і мої хлопці вам поможемо, — нарешті рішив він, — але вже на світанку мусимо вдарити! Потім у вашім селі затримуємося не більше години! Не далі, як на ніч повинні ставитись уже у військо. Провід мусить знати, що робить ворог... Розумієте?

— Розумію, пане поручнику, — вдячно дивлячись на Бойченка, поспішив відповісти вчитель. — Коли б так у дорозі змінити підводи...

— Це ми й робили! — перебив Бойченко. — Прийдеться, певно, й двічі міняти! Аби тільки большевики нас не випередили!

Вчитель заспокоював, що так не буде. Ворог тут, у бувших повстан-

ських районах, досить обережний і не поспішає. Рішили дати відпочинок козакам, завівши їх у хід і до землянки, а самим по черзі вартувати коло кулемета, вставленого за дубом напроти стежки. Ліс був навколо густий, і іншою дорогою підійти не можна було. За дві години до світанку мусили вже бути на краю лісу. Сліпченко сказав, що сам попроведить, бож хутір Тупиченків, де тепер замешкав комісар зі своїми солдатами, добре йому знаний.

Далеко ще перед світанком йшли стежками. Сліпченко зі своїми двома повстанцями, Бойченко, за ним із кулеметниками Гриць, а козаки позаду. На краю лісу пошепки встановили такий плян — зайти хутір не від дороги, а ззаду, з полів. У хуторі є дві хати — нова й стара. В першій певно — комісар, в другій — солдати. Де ж кулемет? Сліпченко пригадав, що перед старою хатою збоку є лях, а над ним насипана чимала кучугура... Там мусить бути кулемет, напевно! Рішили, що вчитель з більшою частиною козаків нападе на кулемет і сплячих солдатів, а Бойченко з рештою націлиться на нову хату. Гриць із кулеметниками буде помагати і тим, і другим, у разі потреби.

Підходили, а потім підлазили до хутора все ближче. Починало сіріти... Бойченко зі своїми був уже в садку під хатою, коли нараз ранкову тишу збудило кілька пострілів, а за ними відізався кулемет, і це був кулемет тяжкий, а не легкий Гриця. »Щось не гаразд!« — промайнуло в поручниковій голові й у цей самий мент на порозі виросла сторожка постать із рушницею. Не довго думаючи, поручник вистрілив із нагана і поклав солдата на місці. Тоді з вікон одізвалися постріли, і вже туди полетіла граната одного з козаків.

— Бережись! — встиг крикнути поручник.

Вспіли прикуцнути, де хто впав, як від вибуху полетіли з хати розбиті вікна. В тиші, яка після вибуху запанувала поблизу, ясно чули, як почав бити легкий кулемет Гриця, і це піднесло всіх на душі. Тяжкий кулемет большевиків раптом замовк, зате мабуть зі старої хати, вогонь почав кріпшати й це Бойченкові подобатися не могло. Крикнув на двох козаків, аби пильнували хати, сам махнув решті бігти за ним і невдовзі вже мали стару хату перед собою, а тоді розпочали вогонь по вікнах збоку. Москалі ніяк не сподівалися обстрілу з цієї сторони, а коли ще незабаром по вікнах почав бити й кулемет Гриця (»Молодець!«, подумав Бойченко), солдати впали у паніку. Деякі з них іще відстрілювалися, інші вискакували в сад і тікали поза деревами до ліску, що починався зараз же за хутором. На них перенесли вогонь Бойченкові козаки, хоч на бігу та ще й за

деревами вогонь не був дуже влучний. Бачачи, що Сліпченко вже перемагає, поручник вернув до хати. Аж тепер, відтягнувши забитого на порозі, побачили руїну, в якій на підлозі лежав закривавлений комісар. Мав поторощену гранатою ногу. Поручник наказав вилити на голову з піввідра води. Комісар прийшов до себе й почав одразу матюкатися. Це був здоровенний, рижий москаль. Один із козаків хотів ударити негідника прикладом, та Бойченко спинив:

— Лишіть його вчителеві! Він із ним добре поговорить! Заберіть усю зброю і пошукайте в нього паперів! — наказував.

Біля старої хати порядкував Сліпченко:

— Москалів — сім забитих. Наші три легко поранені. Не вийшло так, як плянувалося, бо ми трапили саме на зміну й мусили двох москалів одразу покласти... Ну, та якби не ваш кулеметчик, накосили б вони нас кулеметом!.

Підходячого Залозного обидва старшини привітали щирими потисками рук. Аж тепер запитав учитель, чи не втік бува й комісар...

— У хаті, з поторощеною ногою! — поспішив заспокоїти вчителя.
— Це вже ваш! Не втеч!

Сліпченко негайно побіг до хати, а поручник наказав козакам зібрати усю зброю, яка є, і все, що по москалях позостало, та за кільканадцять хвилин залишити хутір. Була і зброя, і набої, і гранати, кухня й коні до неї, як також і добра бричка з парою вороних коней, пограбована десь певно комісаром.

— Добру будемо мати тачанку! — тішився Бойченко, коли козаки встановили на ній здобутий від ворога кулемет. На кухню поклали комісара, зв'язавши руки

Село зустріло переможців радісними криками і просило вчителя дати їм комісара на розправу, бо в багатьох селян забрали синів, які потім не повернули, й це була справа комісара. Не одного господаря він сам побив, інших били солдати з комісарового таки ж наказу. Але Сліпченко відмовив. Сказав, що забирає ката зі собою й десь у лісі повісить, караючи його за свою і за всіх кривди. Бо коли б повісив тут, у селі, то на село впаде пімста, як москалі повернуть. А якщо б повісили селяни, то хіба мусили б тікати у світ за очі!..

Признали тоді господарі їхньому вчителеві рацію. Ніхто, натомість, не міг сказати, де закопано вчительку... З хати кожен боявся вийти, а не то щоб селом пройти! Кого впіймали де, то й катували! Скаржилися селяни. Видко, що це була правда! Виглядали усі, як збідовані. Вчитель тоді підійшов до комісара і його питався. Не відповідав. Тільки люто водив звірчаними очима.

— От ми його зараз попитаємо! Скаже! — підскочило два повстанці.

І сказав. Бо той, якому замордували жінку, так питався, що заревів, як бик.

— Розв'яжіть його і ведіть! Нехай покаже! — наказав Бойченко.

Привів у садок під школою, в якій учив колись учитель. В однім із кутків було накинено старої деревини й різного сміття. Земля трохи вже запала. Вчитель просив повстанців у тім місці розкопати, аби упевнитися... І упевнився — пізнав одяг дружини... Стрясло ним цілим!..

— Молись за свою жертву, кате ти проклятий! Молись! — кричав він із піною в роті до комісара.

— Бога нет і тібя не будет! — повернув до нього своє риже обличчя москаль.

І козаки, і селяни, які стояли навколо, отерпіли.

— Накорміть же його кривавою з цієї могили землею! — звернувся Сліпченко до своїх повстанців.

І вони кинули комісара на те місце, де чорніла смердюча вже одіж учительки, й почали лопатами навалювати йому на голову землю, аж він душивсь і конвульсійно совав ногами.

— Досить! — крикнув Сліпченко. — Нехай ще поживе і мук зазнає!..

Повстанці й те виконали, кинувши витягнутого комісара позад себе, а самі почали насипати над тілом замордованої раби Божої могилку. А вчитель став навколішки й молився. Молилися навкруги селяни. Потім, ставши на бричку, вчитель прощався з людьми й просив пробачити, якщо він кому коли завинив. Прощали із жалем селяни свого вчителя й провідника.

— Де й кому він там яку кривду зробив! — шепотіли старі — й хрестили за ним услід. — Нехай Матінка Божа має його в своїй святій опіці!

Услід за відділом погнав із десяток хлопців на конях, аби до свого війська приєднатися. Дивився на них поручник:

— »Ей, якби наш нарід хоч рік чи два такий був та москалям не вірив — не ходили б ми безбатченками по своїй землі!« — думав він, їдучи з учителем на комісаровій бричці.

Як під'їздили до краю лісу, вчитель махнув рукою до своїх повстанців, ті скинули на землю комісара і зараз же почали тягнути його до поближких дерев. Відділ і собі зупинився. Комісар аж тепер відчув свій близький кінець, бо, не дивлячись на розбиту гранатою ногу, почав опиратися, матюкаючись і ревучи від болю. Вчитель раптом скочив із брички і дігнав повстанців. Вони на хвилину спи-

нилися, розглядаючись по деревах, аж потягнули до двох молодих берез. Здалеку видно було, як почали нахилити ці деревини до себе і в'язали до них свою жертву, а тоді нахилені дерева пустили... На кожному з них загойдалася половина тіла...

— Собаці — собача смерть! — обізвався Петриченко, як відділ рушив.

Коли досягли села під лісом, виявилось, що староста вмів дотримувати слова — ще зранку вози стояли коло сільської зборні й за це поручник дуже йому дякував. На те той відізвав старшину набік:

— Тримайтеся здаля від битого шляху!

— Хіба що?

— Був тут відділ московської кінноти. Повернув назад до Білої Церкви!

Поручник подякував удруге й наказав рушати бічними шляхами, а Петренка послав наперед сказати господарям, щоб вони коней не жаліли, бо за кілька годин він візьме свіжі підводи. Погнали, аж закурило. Як проїхали яку третину дороги, у великому селі над Дніпром взяли інші підводи й так само господарям обіцяно було швидку зміну. Це дуже помагало, бо коли замінили коней знову, zostавало ще кілька годин подорожі й уже смерком доїжджали до постою.

Відавши накази чотовому розмістити хлопців, які приєднались, і мати їх в опіці, а Грицеві й Петриченкові в тому допомогти, Бойченко з учителем пішли до сотника. Саенко був трохи незадоволений довгою відсутністю відділу, але, коли Бойченко представив учителя, як колишнього заступника отамана Зеленого, і коротко оповів про причину затримання, а тоді й про відомості вчителя про ворога в Білій Церкві, сотникове обличчя прояснилось, і він щиро потиснув учительську праву руку. А коли ще за вечерею, яку подала господиня хати, припрошуючи до борщу зі салом та свіжим житнім хлібом, що його спекла, почув сотник, як пописався Гриць, довідався, що здобуто тяжкий кулемет, а з учителем прибуло дванадцять повстанців, до нього повернув добрий настрій.

— Закінчуйте вечерю, панове, й відпочивайте! — встав сотник із-за столу. — Мушу негайно повідомити полковника, бо вістки дуже важливі!

— Казав мені староста в однім селі, що кінний відділ приїздив на розвідку й забрався назад до Білої Церкви, — додав поручник.

— Я невдовзі поверну і ми ще з вами поговоримо! — усміхнувся до вчителя сотник.

— Думаю, що ми хіба тут довго місця не загіємо! — казав Бойченко, як, подякувавши господині за вечерю, старшини вставали від столу.

— Чому ви так думаете, поручнику?

— Натякав сотник, ще перед нашим від'їздом. Оскільки я вже розпізнав, бо ж і сам до війська пристав ледве кілька тижнів тому... До того у повстанців Холодного Яру перебував, — пояснив учителеві. — Армія ніде довго місця не загіє, б'ючи ворога там, де він не сподівається... Тому вона весь час у походах. І це може й добре, бо переважаючі сили ворога давно вже українське військо знищили б...

— Годжуся з вами! — по короткій надумі, рішив учитель. — Але добрий мусить бути той провід, який керує. Мусять бути не абиякі військові фахівці!

Бойченко назвав прізвища командарма й кількох генералів, про яких уже він сам не раз чув, а то й бачив на власні очі.

— Якщо це не таємниця — як багато є вояків в цій героїчній, невеликій звісно, але міцній духом, громаді?

— Для вас, пане вчителю, це не може таємницею бути, коли ви тепер до війська пристали, — всміхнувся Бойченко. — Так думаю, що не більше восьми тисяч!

— Певно, в боях багато втрат?

— Одні падають, пане вчителю, а другі на їх місце приходять! — відповів Бойченко. — Так, як і оце ми з вами — прийшли й місця тих, що впали раніше, зайmemo... А по нас знайдуться інші!..

Скрипіння відчиненої брами припинило розмову. До хати увійшов сотник Саенко і, якби вгадуючи, про що була мова, одізвався:

— Хто знає, чи ми ще завтра не покинемо ці гостинні села! В усякім разі, казав полковник, від'їжджаючи на нараду в штабі, що відомості, які оце ви привезли, дуже важливі! Я вже заскочив до сотні й наказав бунчужному, щоб козаки раніше лягали спати, а вони вже знатимуть чому й для чого. До речі, пане поручнику, — звернувся до Сліпченка, — полковник дуже цікавий вас побачити хоч би й ранком. Хочє з вами особисто говорити! І, коли побачив здивовання учителя, пояснив:

— Ваша ранга встановиться пізніше, а наразі це наказ полковника — ми ж є військо!

Розмову старшин перервав прихід старости, який рахував своїм обов'язком, як господаря села, навідуватися щовечора особисто й запитуватися сотника, чи не буде яких наказів. Наказів останньо не

було ніяких, але це давало старості можливість посидіти хвилину й порозмовляти зі старшиною, що він дуже собі вподобав. Коли він, на запитання сотника, сів, як звичайно, все ж таки розмови не починав, якимось неспокійно крутячи в руках шапку. Та, як ніхто не озивався, раптом несподівано запитав, чи то правда, що військо одходить.

— От тобі й військова таємниця! — зареготався сотник. — Хто вам це, старосто, сказав?

— Ніхто! — усміхнувся й собі селянин. — Та я вже нюхом чую!

— Добрий у вас тоді мусить бути нюх — повстанський! — вставив і собі вчитель.

— На жаль, таки прийдеться вас покидати, пане старосто! — ствердив тепер вже іншим тоном сотник. — Дуже добре наше військо почувалося в цих придніпрянських селах! Одпочили ми й фізично, й духово! А взагалі це останнє — коли чувається, що нарід наш тепер іде за нами — не шкода й кров свою пролити в боротьбі за волю, й життя віддати! Ей, коли б воно так було бодай рік тому! А рік тому, — вже звертаючись і до вчителя, продовжував, — ми з моїм покійним побратимом, що загинув на лівому березі, як отаман повстанців, з боями все відходили й відходили через цілу Полтавщину, а потім Київщину й Поділля і нарід дивився на наш змаг скоса, непривітно, бо чекав на прихід «братів-москалів», з якими... »чотири роки в окопах разом кашу їли й вошей годували...« І ця спільна »каша«, і ці спільні »воші« були далеко миліші й рідніші, як те нечисленне, обдерте й голодне українське військо, яке боролось за тих же байдужих селян, за багаті села, містечка, міста, аби над ними повівав український державний прапор!.. Прапор волі!

Сотник на хвилину замовк, переживаючи минуле.

— Та що там казати! — почав знову. — От у вас же, — на Полтавщині! Були такі села, що в нас зброю хотіли відібрати! Стріляли по нас!... Було всяке!..

— Рік тому національної свідомості в масах майже не було! — ствердив і собі вчитель. — Москаль вихолостив українську душу!

— На жаль, ми все шукаємо винуватців, — заперечив сотник, — а нам самим далеко ще до ідеалу! Розуміння спільноти в нас нема! Єдності в нас нема! Дисципліни, національної дисципліни немає! А, крім того, і, може, це найголовніше, — немає пошани перед авторитетом! І це проходить червоною ниткою, як хочете, через усю нашу історію! Гетьман! А що таке гетьман! Велика річ булаву в руках тримати! Я — сам собі пан! Я — сам собі гетьман!.. Оце вам у минулому! А наслідки? Замість того, щоб піднести авторитет, відбувається

його руйнування! А потім, як авторитет уже повалений, — війна всіх проти всіх! . . . Як це було в ту добу, якій наша історія присвоїла назву «Велика Руїна!»

І, коли співбесідники уважно слухали, сотник якимось зневажливо посміхнувся:

— А оце з недавноминулих днів . . . Скаржився колись мій покійний побратим (щось сьогодні все його згадую!) . . . Не міг ніколи дарувати! Лежав він у сильній гарячці на возі своєї сотні . . . Еспанка! Хто ж тоді на еспанку не хворував! І треба йому було з воза злізати. По дорозі — ні сніг, ні дощ — лютий місяць! А піхота ж уся на возах! Прийшло назад сідати — чужа сотня! Не хочуть забрати на свої вози та й все! Побратим мій каже: «Я ж сотник третьої сотні — візьміть! . . .» А один із козарлюг: «Ми маємо свого сотника! Іди . . . к такій мамі! . . .» Схопили мого побратима та й штовхнули в сніг . . . От вам і авторитет! . . . Ніколи не міг цього забути й дарувати мій бідний побратим!

Старшини почали готуватися до сну, і староста, подякувавши, передусім сотникові за його правдиві, як казав, слова, висунувся з хати.

— Він цілком прилип до вас, пане сотнику, цей староста, — казав, вигідно кладучись на соломі, Бойченко. — Ще чого доброго кине жінку, господарство й за нами піде!

— Коли ж так оповідати й промовляти словами до серця, як уміє наш сотник, хіба, мало хто вміє! — ствердив Сліпченко.

— Не перехваліть, панове! — відізався на те Саенко. — Але от інша річ! І про це зі старостою поговорити треба б . . . В селі сотню повстанців зумів організувати! Дуже активний і скрізь його повно! . . . А що буде, як по нас червоні прийдуть? А вони тут будуть!

— Маєте рацію! Такому в селі залишатися — то й собі і родині загин! — погодився вчитель. — Москаль ніколи не простить! Як хто вже за зброю взявся — не випускай її до самого кінця!

Бойченко вже давно хропів, а нові знайомі все пошепки переговорювались між собою. Нараз двері до хати відчинились і вскочив прожогом староста. Сотник миттю підвівся:

— Що сталося?

— Большевики в «Холодному Яру!» Звечора там бій! Два повстанці примчало по поміч . . . Просять провести до штабу . . .

— Сюди їх давай! — скочив сотник на ноги, зацеплюючи пояс із пістолем.

Коли староста впровадив повстанців, ледве добудилися Бойченка.

— Як там у вас і що? — звернувся Саенко до старшого віком

селянина, а другий, молодий ще зовсім хлопець, ніяково м'яв свою кошлату чорну шапку.

— Зле, пане сотенний! — відповів похапцем господар, поглядаючи непевним зором на старосту, що стояв поруч. Саенко підморгнув заспокоююче, то значить — це староста, свій чоловік — не маєш чого ховатися. Повстанець оповідав коротко, речево, як козак старшині, — видко було, що може й старшим стрільцем був у царську війну, абож і »унтер-офіцером«. Виглядало так, що вполудне насунули великі сили москалів від Черкас, і то одразу на кілька сіл. Бій іде, такий, що... Оце їх післано, аби просити допомоги, бо самі не стримають... Ще й ті прокляті гармати жити не дають!

— Скільки їх може бути?

— Може й до трьох полків...

— Є кіннота?

— З дві сотні.

— Скільки гармат?

— Чотири.

Сотник, не надумуючися, скочив до дверей:

— Андрущенко!

— Є, пане сотнику! — відізався зв'язковий козак, який усе був на місці.

— Зараз сюди ту бричку з кіньми, що поручник здобув! В один мент! — Мені коня! — докинув навздогін.

— Поїдемо до штабу, а коні залишіть тут, нехай відпочнуть! Поручнику Бойченко, ви зі своїми залишайтеся на місці. Одпочивайте, бо й вам, і вашим козакам належиться. Виставіть секрет (кінний) на битий шлях. Маєте Гриця з двома кулеметами. Легкий заберемо й той другий, що здобуто! — сипалися накази.

— А ви, пане сотнику, про мене забули! — одізався Сліпченко.

— Та ви ж лишаєтеся з Бойчком. Вам належиться найбільший відпочинок!

— Ні, власне, якщо дозволите, я б з кулеметом, що здобутий, хотів би з вами... Ця бричка, якщо її трохи пристосувати, чудово надалася б на тачанку... Я ж був у Зеленого помічником, але головне провадив відділ кулеметів, на тачанках, як у Махна*... Я закінчив у світову війну старшинську кулеметну школу, як прапорщик.

— Це нам дуже придасться! — сідав на коня Саенко. — А коли чується на силах, приготуйте кулемет!

Погнав із повстанцями в ніч, а старшини повернули до хати.

— Видко, большевики нам не могли простити свого розгрому в Черкасах і підвезли туди з денікінського фронту свіжі частини! — ділився своїми думками Бойченко.

Вбіг Залозний. Він уже знав про появу повстанців з Холодного Яру. Був незадоволений, що залишатиметься в селі, але наказ... Сліпченко просив його допомогти йому приготувати кулемет і двох свіжих коней до комісарської брички, бож вороні мусять залишитися. Добрячі коні, але по цілоденній їзді марнувати їх шкода — ще придадуться!

Бойченко залишився сам і, спершися на стіл, зараз же заснув. Але невдовзі знову перебив йому сон староста. Ледве підніс тяжку голову від столу. »От тобі й відпочинок! Так і ціла ніч пропаде!«, прийшло в голову. Староста просився, щоб дозволено було його повстанцям іти разом на поміч холодноярівцям.

— Не знаю, чи вас сотник візьме! — одразу заперечив. — На поміч вирушать може й усі частини — там справа поважна! Що буде робити сотник із вашими повстанцями? Зрештою, це ж кіннота!

Однак староста не здавався! В дворі почувся рух, залунали голоси. Ввійшов сотник. За ним бунчужний.

— Ще не лягали спати? — здивувався сотник.

— Та де ж там спати, коли от староста причепився!.. — робив невдоволений вигляд Бойченко. — Хоче просити у вас дозволу приєднати до кінноти своїх піших...

— То будемо мати пішу кінноту! — здивувався Саєнко. — І на правду так воювати захотілося? Скільки ж то охотників у вас підставляти голову знайшлося?

Староста, чуючи по тоні старшин, що його пропозиція не буде відкинута, дуже зрадів і коротко, вже по-військовому, доклав, що таких охотників в його повстанській сотні є яких сорок чоловік і, в разі дозволу, знайдеться ще з десятків фірманок для повстанців — отже від кінноти не відстануть.

— Ну, от вам і готова стратегія — сказав сотник Бойченкові. — А хто ж там за старшину буде? — запитав старосту.

— Та я! Кому ж іншому!

— Ну, нехай буде так! — по хвилині надуми рішив сотник — Але щоб мені там з поля не втікали! — вже додав тоном наказу. Пішлить ще полковникові двох провідників, бо будемо без доріг поспішати. Та чи скоро ваша піхота буде готова, бож вирушимо за яких півгодини, аби вдосвіта вдарити!

— Мої хлопці чекають мене в моїм подвір'ї, а провідники будуть

зараз! — згадуючи давніші часи, виструнчився староста, стукнув закаблуками і вже його в хаті не було. Старшини лише переглянулись, а бунчужний Білокінь посміхнувся:

— Видко, що в царській армії фельдфебелем був!

— Так тоді, Іване, — звернувся сотник (він у рішальні хвилини мав за звичку так звертатися до бунчужного), — за півгодини сотня тут. Маємо окреме від полку завдання — понад Дніпром дістатись якнайближче до міста ніби з наміром його здобути. Цим відтягнемо з фронту якусь ворожу частину й ослабимо ворога, а далі підпомагатимемо нашому наступові. Вчитель (поручник Сліпченко), — поправився, — нехай зараз тут прийде. Треба дати око на відділ повстанців!

Бунчужний хутко, мовчки, вийшов.

Посувались у темряві ночі помалу — кінь за конем, віз за возом і все польовими дорогами або й без доріг. Провадив староста, що їхав поруч із Саенком на коні з перекинутою через плече «кавалерійкою». Знав добре усі тутешні шляхи. Родився ж тут і виріс. Як проїхали так кільканадцять верст, почали виразно до них доходити окремі рушничні постріли, а часом і уривчаста черга кулемета. Над лісом в однім місці стояла заграва, яка то гасла, то розгорялася знову. Горіли десь окремі хутори. Їхали мовчки, приглядаючись сторожко, готові на всяку несподіванку. Постріли помалу віддалялися, бо звернули вбік і їхали в напрямку Дніпра. Невдовзі обдало всіх річною мокротою, вологістю полів, залитих весняним розливом, бож їхали вже понад рікою. Саенко, перекинувшись кількома словами зі старостою, зупинив відділ і тепер гостро вдивлявся на схід. Зачинало сіртіти...

Помалу розходилися тумани, що густою мрякою нависли над стіною прибережних високих, у зріст людини, комишів, зашуміла з ранковим вітром, що звідкілясь раптом налетів, вода розливу, а там блиснув, як шаблі гострим лезом, збуджений Дніпро. Далекий схід якось раптово наблизивсь, і на ньому теж блиснуло, наче першим промінням сонця... Озвався один, другий жайворон... Розвиднілось, і враз озвалася приглушеним громом гармата над перелісками, що ледве вставали з туманів... Посипалися постріли, над якими запанував кулемет. Вперед вислано кінні стежі. Відділ помалу рушив. Аж тепер побачив сотник, що доброго провідника мав зі старости. Таж місто вже он маячило в далині. Невеличке сільце майже до нього доліпилося.

Там могла бути ворожа застава. Тож сотник спинив відділ і заховав

його в розлогих вербах, що густо росли над берегом озерця при дорозі. І вчасно! Там, десь у даліні, раптом озвався кулемет, і кулі застукали по дорозі, збиваючи пил.

— Певно наші кінні стежі зауважили, — озвався до Сліпченка, який надходив. — Але теж дурні — кулемет свій відкрили! — оглядавсь на прилягаючі поля. Тим, чого шукав, був пригорок не далі як чверть верстви, порослий деревами.

— Білоконю! — крикнув бунчужному. — Коня поручникові зараз!

Коли бунчужний миттю виконав наказ, залишаючи чотового на їхніх місцях, понад вербами погнали назад тією ж дорогою, якою недавно йшли.

Сліпченко зрозумів, чого хоче сотник— дістатися на той пригорок, а звідтіля напевно і сільце, де є ворожа застава, та й дальші околиці, вже й передмістя буде добре видко. Бунчужному тим більше не треба було казати, куди гнав сотник. За довгі місяці походу, він знав коменданта і бачив його думки, як то кажуть, наскрізь.

Невеликими балками, що поросли куцями ліщини, дібралися до самого пригорку, а там знайшли зараз і дуба, що широко розкинув, як руки, свої ще голі, напівмертві, віти.

Бунчужний залишився з кіньми, а старшини, звільнившись від зброї, хутко посунули з гілляки на гілляку вгору, жадібно вдивляючись у далечінь.

— Добре роблять хлопці! — по хвилині озвався сотник. — Цього мені якраз і треба!

Кіннотники, залягши за горбками, що були тут скрізь, час від часу стріляли по крайніх хатах селяць, а звідти падали вже густо постріли й відзивався кулемет.

— Зробимо так, — помовчавши, сказав Саєнко, — візьміть під свою команду повстанців і тими вербами підійдіть до хуторів якнайближче — решта ваша справа! Що до мене, то впаду з-за тих горбків, де оце зараз відстрілюється стежа. І, надіюся, ми їх викінчимо спільними силами . . .

Сліпченко хотів запевнити сотника, що все буде гаразд, як нараз у лісах Холодного Яру аж заклекотіло від кулеметного вогню. Старшини вслухувались якийсь час уважно.

— Це вже хіба наші надійшли на поміч! — промовив Саєнко. — Туди ж пішла і Запорізька, і Волинська дивізії, з наказу командарма. Там буде гаряче!

І, ніби на доказ сотникових слів, за горбками, під лісом, вибухли

два гарматні постріли, а два інші озвалися вже значно далі. Ворожі гармати почали щораз сильніший і частіший вогонь.

— Мають чим стріляти, прокляті! — обернувся сотник із нахмуреним обличчям. — Не так, як у нас... Може наші гармати мають ще десятку набоїв і це все! — інформував і тут же рішуче додав: — Як тут нам добре піде, наскочимо на ці дві гармати! Горбками туди, до них, — вказав Сліпченкові, — кінноті підійти — не побачать!

Злізли з дуба, а поучений сотником, на хвилину туди поліз бунчужний, хутко роздививсь і так же хутко майже спав з дерева.

Сліпченко не втратив багато часу з повстанцями. Трохи пояснень, кілька наказів, певних і рішучих. До помочі став йому староста, тепер його підлеглий, і піший відділ невдовзі зник за вербами. Тоді Саенко повів свою кінну сотню знайомою вже дорогою до горбків з ліщиною й дубом. Обидва старшини, вилізши на нього, довший час вдивлялись туди, де мали пересуватися повстанці, але їх не було. Видко провадив їх не абиякий знавець! І коли знялася раптова стрілянина, сотник тільки тоді міг зорієнтуватися, де ворог, а де повстанці. Вони підійшли збоку Дніпра, звідки ворог їх, певно, не сподівався, й тому стрілянина була така безпорадна.

— На коні! — крикнув сотник ще з дуба і за хвилину опинився вже внизу. Відділ був готовий. Розтягнути кіннотників один за одним було ділом короткого наказу. Гнали до бугрів, де відстрілювалася кінна стежа. Сотник першим допов бугра і вчасно, бо там, коло селища, клекотіло.

— В лаву! Вперед! — впала команда.

Блиснули у ранковім сонці шаблі й тоді тільки вітер зашумів у вухах, а в шаленім темпі росли й росли, мов би бігли назустріч хутори...

Кулемет у хуторі раптом затих, але несподівано забив назустріч кінноті. На щастя, не встиг узяти прицілу, бо кулі летіли горою.

В цю мить вискочила з-за верб на дорогу, бачив Саенко, знайома бричка й понеслася полями, засіваючи селище кулеметними чергами, й большевицький кулемет нараз замовк... Кіннота, женучи полями й вулицями, рубала тікаючу большевицьку заставу, а повстанці й собі допали й били найближчих.

Застава була зліквідована, але з міста висунулася густа лава. Почали бити ворожі кулемети, але й тут показала себе бричка, вискочивши бічною вулицею із селища. Вогонь кулемета був цільний і змусив ворога знов заховатись у місто, лишаючи вбитих.

Сотник наказав і пішим, і кінним заховатися за хати й післав за

Сліпченком, який зараз же, залишаючи старосту з десятком повстанців, примчав із кулеметом-бричкою.

— Дякую вам, пане поручнику! Гарно ви списалися!

— Хоч би так завжди, як оце зараз... — сміявся Сліпченко.

— Кулемет хіба ви підбили?

— На жаль, цілковито знищений! Але зате й обслуга большевицька вся коло нього лягла.

— Я так і думав... Інакше понесли б ми великі втрати, а так усі цілі й це, завдячуючи особисто вам... Добрий ви стрілець!

Сліпченко відсалютував тільки і доповів, що два повстанці є ранені, але легко.

Старшини почали радитися, що робити далі. Рішили наблизитися до фронту, але йти в напрямку пострілів большевицьких гармат. Сліпченко з кулеметом на бричці мав триматися поруч перших кіннотників. Кінна стежа мала завдання висунутися далеко вперед. Так просувались обережно в порізаний байраками місцевості. Бій у Холодному Яру то втихав, то знову розгорявся, і не можна було вгадати, яка сторона перемагала. В одну з таких хвилин тиші, як тільки висунулися з байраку, примчав кіннотник. Знайшовши очима сотника, підбіг і почав доповідати, що із села, яке тут за пролісками недалеко, видно великий обоз із піхотою, що гонить назад, вбік міста.

Сотник дав наказ відділові залишитися на місці, а сам із кіннотником понісся туди, звідкіля він з'явився.

Побачене Саенком переконливо стверджувало, що задум удався вповні. Демонстрація нападу на місто, яку вони так успішно зі Сліпченком провели, нагнала страху й москалі якнайшвидше послали залозі поміч, і то значну, бо по кількості фірманок, до того густо обсаджених, сотник бачив, що там було зо два курені, а то й большевицький полк. Отже, коли зняли з фронту таку велику частину, він ослабився, а це вже було не на користь ворогові.

Тепер звернув увагу на гарматні стріли й сам до себе посміхнувся.

Батерія не стояла вкупі. Дві гармати були зараз за селом, а другі дві знаходилися вже десь за лісом, звідкіля часом доходив їхній гук. Та й ближчі гармати не були разом. Невідомо, чому ворог так їх розкидав, хіба з метою зробити паніку в недосвідчених рядах повстанців, що так завзято вже другий день боронилися під захистом столітніх дерев лісів Холодного Яру.

»Вскочити в село, з якого оце викотився ворог і насकोком захопити гармати, а тоді з піхотою на возах прориватися через фронт... Якщо звідтіля вчасно подадуть руку, виникне паніка у ворожій частині, а

тоді... тоді розгром!», плянував Саенко і наказав кіннотнику негайно вести сюди цілий відділ, а коли він надійшов, впали короткі і ясні накази.

Сліпченко з кулеметом підпомагає атаку сотні. Бунчужний Білокінь бере під свою команду піхоту й обсаджує крайні до фронту хати села. Коли б на поміч гарматам ворог кинув якийсь відділ із фронту, триматися до упадлого, аж прийде допомога кінноти. А там, як Бог дасть...

— Он. там... гармата коло горбка! Другої не видно, але стріляє з байраку... Вперед! — кидає голосно сотник.

І вже вершники по трьох у ряді впадають у село і вриваються в бічну вулицю за сотником. Вози з повстанцями дуднять просто через усе село.

Кіннота розсипається лавою і летить горбками... Вниз! Там вже побачили, коло гармати... Там солдати тягнуть і готують кулемет.

— Сліпченко! Кулемет! — гукає сотник.

Але вороги успіли раніше... Три кіннотники, тут же за сотником, перекидаються з кінями... Та от уже вилетіла чорна бричка й засипала ворога кулями.

Замовк ворожий кулемет. Уже кіннотники рубають обслугу гармати. Викінчують утікаючих солдатів...

— Не вбивайте! Ми ж українці! — підносить голову біля самої гармати поранений солдат в уніформі підстаршини.

Шаблі самі собою йдуть вниз. Кіннотники що мстили своїх трьох забитих побратимів, стають навколо мовчки. Підходить сотник. Поранений кулеметними кулями в обидві ноги підстаршина тими ж словами звертається до сотника.

— Скільки ж тут вас?

— Я і оцей... — вказує коло себе солдата, який лежить без пам'яті.

— Мобілізовані, чи як?

— Мобілізовані... З Полтавщини.

— Заберіть їх покищо на бричку... треба рятувати! Свої ж! — наказує сотник.

Тим часом повертають похмурі кіннотники другої чоти — ті, що мали здобути другу гармату. Чотовий винувато доповідає. Видко, почули там стрілянину й коней підвели. Як доскочили, де стояла, тільки шлях курився... Зостало лише дві скрині набоїв...

— Набої? І то добре! — заспокоїв козаків сотник. — Чмелю, —

звернувся до чотового, — вигнати із села фурманки й набої зараз же забрати! Нехай везуть за нами!

— А як же з гарматою, пане сотнику?

— З гарматою? Гм... з гарматою... — Саєнко з жалем глянув убік фронту. Нічого ж певного ще не було! Але він не звик відкладати своїх рішень.

— Бігай, Чмелю, і щоб зараз мені тут староста був! Конем!.. — додав, коли чотовий уже летів униз. — А ви, хлопці, хто дуже змучений, сідай і відпочивай, а хто ще чує сили — треба зібрати всі рушниці й набої до них — придадуться! А особливо — набої! Набої!!! — вже кричав.

Але, видно, ніхто з козаків не був змучений, бо зараз же почали стягати рушниці забитих большевиків і, ретельно обшукуючи їх, ховати по кишнях набої.

Сотник сперся на пень і ввесь віддався оглядинам фронту. Сліпченка від відправив із раненими на бричці, наказавши йому, щоб він обняв часово провід над повстанцями. Укладав собі дальший плян випадку сам.

»Треба вдарити по першій частині, яка тут тримає фронт. У них же напевно переляк, бож стрілянину чули, і те, що їхні гармати замовкли, теж чують«, — думав сотник. Глянув — перед ним стояли Чміль і якийсь переляканий чоловік. Зробив якомога суворіший вигляд.

— Староста?

Обличчя середнього віку людини, з бородою, ще більше розгубилося.

— Так от, ми ж українське військо... Про нас хіба чули?

Староста почав зепевняти, що село про це знає і тільки Бога просить, аби та сарана московська звідци забралася.

Видко це була правда! Сотник заговорив м'якшим тоном:

— Отже, бачите, ми відбили у большевиків гармату... Забрати її із собою ніяк не можемо, бо це значить зв'язати себе по руках і по ногах. — Чи ж не так? Можна тоді, наприклад, сидіти на коні та ще й рубати шаблями?

Староста ніяково посміхнувся й зауважив, що який же то буде кіннотник, коли його по руках і по ногах зв'язати!

— Ну от, самі бачите, що забрати нам гармату ніяк!.. Бо ще ж там фронт, на якому большевиків побити треба! Отже: нехай громада візьме гармату під свою охорону! Як прийдемо ми — подякуємо громаді, а як вони — ну, це вже ваша справа! Гаразд?

Староста запевнив, що гармату стерегтиме, як власне око!..

Розстрільня дійшла до фронту й невдовзі почала бій, а Саєнко,

пізнавши з того, де є ворог, зайшов одним із байраків, які тут скрізь були, й повів атаку. Перелякана стріляниною в запіллі частина не витримала її довго й почала тікати до своїх, полями.

Кіннотники мали цілком легку роботу. А тут із перелісків озвалося гучне «слава!». Кінна маса Мазепинського полку йшла на з'єднання зі своїми через прорваний фронт, пізнавши кінну сотню «чорношличників».

— Пане сотнику, вас просить полковник! — підскочив молодий хорунжий, по-молодецькому відсалютувавши.

Невдовзі сотник Саенко інформував полковника Мазепинського полку про свою вдалу демонстрацію атаки на місто, до якого ворог кинув на поміч піший полк, здійнявши його з фронту, та як це допомогло досить легко повести атаку на гармати, з яких одна здобута з набоями і яку треба обов'язково забрати. Тому не тяжко було й зірвати фронт.

Полковник негайно надіслав рапорти до командарма й наказав дальший наступ по лінії фронту.

Ворог був цілком дезорієнтований і хоч ще опирався й повертав на кінноту кулемети, але вже підпадав під удари піхоти українських полків, що перейшли в наступ всюди, як рівнож і під вогонь повстанців з перелісків та байраків... Бій закінчився панічною втечею розбитих полків і куренів, які всіми шляхами тікали до міста. Мала ж тоді якнайбільшу роботу українська кіннота!

Саенко, втративши ще трьох своїх кіннотників — одного забитим і двох тяжко ранених — одірвався від Мазепинського полку й повернув до селища, яке мало пильнувати здобуту гармату.

Село радісно вітало поворот сотні й виносило козакам самогон і різну їжу, бо сотник наказав не баритись і, взявши в селі коні під гармату й набої, повернув на той самий шлях, яким вів сотню до наступу. По дорозі казав забирати рушниці й набої до них. Отже, обладвані, не голодні, минали ліси, посуваючись крок за кроком, даючи відпочинок коням і віддыхаючи повними грудьми.

Саенко знав, що полк чорноморців, як і запорожці, бився на правому крилі наступу, і провадив навпростець, обминаючи села, тим більш, що староста мав рідню своєї дружини в цих околицях, і шляхи йому були надто знайомі. Тож осягнули невдовзі село, де розмістився на спочинок увесь чорний полк. Побачивши, що сотня повертає, та ще й із гарматою, козаки інших сотень вибігали з хат і кричали «слава!» Воно голосніше залунало по селі, як назустріч вийшов полковник Дяченко і вітав сотника Саенка й козаків, що так славно про-

вели наступ та ще й здобули гармату й набої до неї. Казав відвести сотню на призначені їй хати, а старшину запросив на чарку горілки. Сотник Саенко познайомив полковника з поручником Сліпченком і тут же підкреслив, що якби не його відвага й цільність кулемета, якій хіба рівної немає, невідомо які були б наслідки...

На те Сліпченко від себе додав, що коли б його помічники-повстанці — Петриченко, який уміє подавати кулеметні стрічки, та Кропива, що майстерно провадить кіньми, — він би сам може б і нічого не порадив!

Скромність Сліпченка дуже припала до серця полковникові, а щоб зробити йому приємність, казав і його поміщикам зайти теж на чарку.

Козаки-повстанці дуже зніяковіли, але запрошення полковника — це була для них велика честь і вони, пропустивши старшину, зайшли й собі до просторої хати, де зупинився полковник.

Сідали за стіл, який виглядав досить незвичайно. Саенко розглядав написи на пляшках зі здивуванням...

— Портвейн... Кліко... Чи це сон з передреволюційної ночі?... — Чи це житній самогон так тільки хитро розлитий?..

Полковник, відкриваючи пляшки, всміхнувся:

— Властиво, це сон і для мене, але річ в тому, що наші козаки десь захопили комісара, а в його бричці знайшли оце добро в сховку. Так, бачите, живуть »товарищі« комісари! Не погано! А мені від козаків перепало кілька цих пляшок у презенті! Та тут щось маю — екстра! — підсунув невелику пляшку.

— Коньяк Шустова? — здивувався сотник. — Чотири зірки!.. Чотири зірки моєї ранги в царській армії!

— То ви були штабс-капітаном? — спитав полковник і, коли Саенко не заперечував, почав наливати в чарки коньяк. — А тепер хочу випити за вдалу демонстрацію здобуття гармати і вилом у фронті, що причинився до поразки ворога! За здоров'я старшин і козаків!

Випили і, коли усіх пропало вогнем забутого трунку, тоді почули страшний голод і втому — випав же такий тяжкий день, в якому була витрачена сила-силенна енергії і м'язів.

Полковник підсовував бляшанки м'ясних і рибних консервів зі сховку того ж комісара, підливав вина і настрої швидко цілком змінився.

— Ви ж не кажете, пане полковнику, що сталося з господарем цих усіх дібр? — озвався поручник. — Гадаю, що він не втік зі своєю бандою до міста?

— Так і видно, що ви, пане поручнику, недавно перебуваєте поміж

нами! — підсміхнувся полковник. — Хто потрапить у руки »чорних« — той уже не втече! — Катюзі — по заслугі — каже наше українське прислів'я .— Певно, що комісар тепер оглядає з якоїсь деревини тих свіч, що досить рясно там сьогодні лежать . . .

— Гадаю, що й наших сьогодні теж багато впало! — додав сотник.

— Я згубив сьогодні чотирьох старих кіннотників! . .

— Що ж, боротьба вимагає жертв! Така наша всіх доля! — відповів полковник. — Але живий про живе гадає! . . Гармату, яку вам уда-лося захопити у ворога, треба передати полковникові Алмазову. Теж і набої до неї. От він буде радий! Ви знаєте, панове, — звернувся до всіх, — він мав сьогодні лише по два набої на гармату! Тому наші гармати й не стріляли, чекаючи на якийсь лихий випадок . . . От що! А взагалі, з набоями — погано!

— Для себе ми трохи підібрали! — заперечив, усміхаючись, сотник.

— Не всі мають таке щастя, як сотник Саєнко! — на це полковник.
— О, далеко не всі!

І по короткій павзі продовжував:

— Я так гадаю, пане сотнику, що вас давно вже треба було б підвищити в ранзі! Що ви на це?

За столом запанувала мовчанка. Поручник Сліпченко весь обернувся в слух, тримаючи недопиту чарку в руці.

— Ваші слова, — нарешті озвався сотник, — для мене цілковита несподіванка, пане полковнику! Кому ж тепер у голові якісь підвищення. Та й вищій команді немає часу з тим бавитися . . . Зрештою, не за для ранг і не для особистої амбіції пішли ми і в цей похід із походів, що вже тепер зветься »Зимовим«! . . Пішли й ідемо, щоб вибороти отому великому, а також бідному й обездоленому українському народові волю й державу!

— Знаю, пане сотнику! Добре це все знаю! Але за незвичайний, за видатний чин — щось більше й належиться! . .

Сотник, якому під столом Сліпченко сильно тиснув руку, заперечив хитанням голови.

— Ви головою не хитайте! А буде так — при першій же зустрічі з командармом я буду про це говорити! А вас, уже віднині — буду рахувати підполковником, поручника Сліпченка сотником, а козаків-повстанців чотовими. Це — наказ! . .

Старшини встали і схилили свої голови в півпоклоні. За ними те саме зробили й козаки. А полковник знову налив чарки й запропонував випити за підвищених у рангах.

І це мушили зробити.

— А тепер будемо говорити про майбутнє... Секретів немає, бож ми тут усі свої! — пробіг очима по присутніх.

— Ночуємо тут, бо треба відпочити! Вранці починаємо дальший похід, що, на жаль, разом буде й відходом із цих гостинних околиць, бо довколишні села сьогодні цілком за нами й радо, чим можуть, підпомагають військові, яке рахують своїм! Але що ж!.. Ми ж не можемо тут позоставати так довго, аж червоні зберуть звідусіль переважаючі сили і нас тут знищать... Це було б безглуздя! Нас є замало на більші акції! Мусимо знову, як і перше зникнути на якийсь час і з'явитися деінде! Червоні вже готують пастку, і це видно з того, що їхніх військ прибуває все більше. Київська дивізія, як оце ми прийшли сюди на поміч, мала бій на підступах до Білої Церкви і вив'язалася з нього не так успішно, як тут ми.

— Куди ж, на ваш погляд, ми пересунемося? — спитав Саєнко.

— Туди, де вже раз були! Під Умань. Над Буг.

І, коли усі чекали із зацікавленням, говорив далі:

— Командування хоче за всяку ціну нав'язати контакти з братами-галичанами. Вони ж тепер від «союзу» з Денікіном, мушили такий же «союз» зробити з московськими большевиками... Тож нам треба з весною виходити на ширші води! Нам треба наших братів-українців одірвати від ворога і разом, спільними силами, створити новий фронт проти Москви! А в боротьбі тепер іще можна буде опертися на українське селянство, яке пізнало добре, хто йому ворог, а хто друг! Хто чужий, а хто свій! Бож у ньому, в українськiм селянствi, пробуджується національна свідомість, панове!!!

— А чи ж, пане полковнику, галицька армія вже очунилася від тифу? Коли наші шляхи розійшлися восени — вояцтво все злягло на ту страшну пощесь, як зрештою і наддніпрянська армія... Які ж є відомості? — питався сотник.

— Злягли не всі. Алеж одужання також перемагає, й вояцтво, як і старшини, — хто, звичайно, лишився при житті — повертають до частин... — Відомості наші скупі, але, як ми підійдемо до Бугу, довідаємося більше! — до Сліпченка: — Ви, певно, сотнику, ще не встигли розібратися в недавнім минулім, то поясню вам коротко... Тиф! Страшний тиф, що почав себе проявляти влітку дев'ятнадцятого року, а восени поклав три четвертини нашого вояцтва на смертне ложе, — він нас тоді знищив! Мали ми тоді, правда, двох ворогів — білих москалів Денікіна і московських большевиків, червоних. До них доходили тоді ще й поляки з заходу... Але в єднанні — си-

ла! І потроху ми з усіма раду дали б... Але, коли додався ще й тиф — це привело до катастрофи... І от... галицька команда тоді зв'язалася з Денікіном... А наддніпрянці — одні пішли до польських таборів у неволю, а другі, як от ми, надіялися, що наш нарід, пізнавши на своїй шкірі всю облуду московського комунізму, прихилиться до нас і дасть нам в нових умовах необхідну підтримку, якої не давав попередньо. І не помилилися! Як доказ того, ми живемо, боремося з ворогом і, дасть Бог, прийде перемога!

Полковник хотів далі говорити, і його слова особливо сприймав учитель, але увійшов зв'язковий козак і доповів, що староста села і кілька старших селян хочуть із ним говорити.

— Це вже проситимуть, щоб ми не відходили — знаю! — звернувся до старшин, розводячи руки. — Але що ж тут удієш?

Старшини подякували полковникові за щирю гостину й вийшли з козаками, а полковник пішов до селян.

— Порядний і мудрий чоловік наш полковник! Не даром козаки так його люблять! — відмітив Сліпченко.

— О так! Є за що його любити! В небезпеці він ніколи не дбає за себе особисто, але про те тільки, щоб вийшли ціло всі! Тому козаки так за ним і стоять! — підтвердив Саєнко.

Бунчужний Білокінь давно вже чекав на сотника і зараз же вказав на хату для старшин, а сам доповів, що оце перед хвилиною приїхали возами Бойченко й Залозний із козаками — отже, вся сотня в зборі. Дійсно, з-за столу, як старшини увійшли, піднеслися поручник і Гриць. Бойченко повідомив, що у них ніч пройшла спокійно, а ранком київці робили демонстрацію вбік Білої Церкви, і йому був переданий наказ приєднатися до сотні. Поручник уже знав про новий плян, як про надзвичайні успіхи, що випали в останнім бою, та про здобуття гармати, був у добрім гуморі, та ще й після чарки самогону.

— Як же там наші повстанці, Білоконю? — питався Саєнко, як тільки привіталися з господарями й обмінялися кількома словами.

— Староста вже був тут двічі. Хотів вас бачити.

— Так тоді нехай зараз прийде. Він, певно, вже знає про наш похід. А жаль! Мені дуже жаль цього чоловіка! Він із повстанцями став нам сьогодні в дуже великій пригоді. Що він робитиме, як червоні ці села займуть!

— Найкраще йому було б із нами йти, бо як лишиться, спіткає його те, що спіткало наших повстанців на тому березі! — відізався поручник.

— А жінка? — на це Саєнко.

— »Мені з жінкою не возиться« . . . — в задумі згадав про себе учитель давню пісню . . .

У дверях уже стояв староста.

При першій погляді на нього Саенко побачив, який він зажурений. Тож мусив хоч коротко в'яснити причину, чому армія не може залишатися над Дніпром, але додав, що вона сюди поверне знову весною, може й цілим фронтом, і тоді повстанці спільними діями мусять знищити раз і на все ту московську заразу!

— От, поєднаємося з братами-галичанами й повернемо, але не такою слабою силою, як зараз . . . Та до часу треба витримати!

Дійсно, як казав учитель, не штука говорити, але треба так говорити, щоб до серця мова промовляла! І от кілька речень, вміло скомпонованих, а наслідок вже є! Староста сідає на запропонований Саенком стілець, випиває чарку самогону, якої раніше не хотів, і слухає, слухає із зрівноваженим виглядом очей.

Сліпченко тільки головою похитав.

— Ну й що ви думаєте робити?

Староста приймає рішення: перевезе жінку до рідні у Холоднім Яру, а сам пристане там до повстанців, аби перебути весну.

— Ну, а повстанці ваші як?

Виходить, що половина повстанців, які оце брали уділ в бою лишається при сотні, якщо їм буде дозволено, а половина повертає до свого села . . . Староста теж із ними, бо жінку треба забрати і сяке-таке надбане добро. Господарка ж невелика — три десятини! Вони — бідні!

— »Мені з жінкою — не возиться!« — чомусь свердлить у вчителевій голові.

— Шкода мені вас, старосто, дуже шкода! Якби так були самітні, напевно б разом із нами ворога били!

— І я такої думки! Дуже ви мені, сотнику, до серця припали!

— Але що ж . . . Кому в дорогу — тому час!

І староста, потиснувши міцно, дуже міцно, руку сотника, прощався зо всіми.

— Я ще з вами піду! Треба ж подякувати вашим хлопцям за геройський наступ! Та ще я й трохи зброї вам дам, і набоїв, хоч вони й нам дуже потрібні! Та десь роздобудемо!

»От чим він до себе людей прибирає!«, подумав учитель, коли Саенко зі старостою вийшли з хати.

На вулиці вже стояли готові вози, але на них селян було не дуже багато. Не більш п'ятнадцяти.

Староста розглянувся по хлопцях, що стояли вже перемішані з кіннотниками, і доглянув ще п'ятьох, які, видно, передумали, бо залишалися.

— Хлопці! Гарно ви сьогодні пописались! І щира вам усім подяка від мене, а разом і від усього війська! Тільки от вам од мене пересторога! За кілька днів, не далі, звалиться до ваших сіл навала червоних. Вони вам усім золоті гори обіцятимуть, вони вам прощення, хто в повстанцях був, обіцятимуть... Не вірте! Тим, хто повірить, — подарують... тільки кульку в лоба!.. Он, бачите тих двох, — показав на Бойченка й Петриченка, що підійшли ближче. — Їх тільки трьох позостало при житті з повстанців отамана Назаренка, вічна йому пам'ять! А було ж пару тисяч!.. Спитайте їх, де решта!.. Там!.. — вказав рукою на небо. — Тікайте до Холодного Яру, або йдіть із нами від ворога рідну землю, рідну Україну нашу від москалів визволяти! Слава їй! Слава Україні!!!

Голосне «слава» і кіннотників, і повстанців, і селян залунало вулицями.

З першими проміннями сонця шикувалися сотні «чорного» полку до походу.

Селяни цілими родинами виходили на вулицю. Жінки щораз бігали до комор і виносили то паляниці, то шмат сала, то ковбасу, завернуті в чисте полотно своєї роботи, й обдаровували кіннотників. Сотенний сміхун Вовкогон привіщував більші й менші клунки до сідла і вже голосно приспівував:

»Гей, нам тее сало,
Тая паляниця —
У дорозі —
Пригодиться!!!«

Вибухав голосний регіт кіннотників.

— Сотня готова, пане підполковнику! — особливим якимсь наголовом підкреслюючи нову рангу свого зверхника, докладав бунчужний Білокінь, як Саенко прощав уже своїх господарів і виходив із хати.

— А як там повстанці?

— Позаду на своїх возах.

— Кулемети при них?

— Так!

Сотник скочив на свого буланого. За ним бунчужний.

— Здорово, хлопці! Дякую вам за вірну службу Україні!

— Слава Україні! — заgrimіло вулицями.

— Справа — по трьох! Руш!!!

По обидвох боках вулиці господарі, господині, дівчата, дітлахи — всі доброзичливо вимахували руками. Одна дівчина, закривши обидвома руками лице, заливалася сльозами . . .

»Чи не за тим сміхуном, Вовкогоном?« — майнуло в думках Саєнка.

»За тим чорнявим козачиськом? . . . А по мені — ніхто не заплаче!«.

Другий день походу проходив спокійно. Стежі, які крутилися на виднокрузі, по дорозі заскакували на хутори й села, розпитували селян, які ставилися всюди прихильно до українського війська, про яке чули вже зимою і знали, що воно билосся спершу з денікінцями, а далі московськими червоними грабіжниками, — але ворога близько не було.

Однак, вечір уже наближався, але про постій не було й мови.

Як і всі коменданти частин, полковник Дяченко отримав наказ зупинитись і тільки як стемніє почати знову рух, аби перейти залізницю.

З оповідань селян великого села Богданівки, яке простягалось по обидвох сторонах залізниці, виявилось, що ворожий панцерник, при якому було завжди кілька вагонів солдатів удень, а то й уночі, щось дуже вже зачастив курсувати в тих околицях, часом зупиняючись на полустанку, а тоді солдати робили полювання на кур у селянських господарствах . . . Чи принагідні господарі були багатші, чи бідні — для солдатів то не мало значіння! Селяни бідкались і просили порятунку. Саєнко направив їх до полковника, а той до штабу. Незабаром прийшов для полковника Дяченка наказ — вислати дві сотні в розвідку далеко по залізниці, знайти якийсь місток, або, коли б його не було, відповідне місце й підкласти петарди. Якщо б у міжчасі панцерник несподівано підійшов, його треба було закидати гранатами й засипати кулеметним огнем. Дивізії ж і їхній обоз, як стемніє, почнуть перехід через залізницю.

Наказ був короткий, але зрозумілий. Звичайно, однією із сотень мала бути сотня Саєнка.

— От тобі й сам напросивсь! — казав він Сліпченкові. — У нас так завжди буває, що найбільше моїй сотні перепадає на горіхи!

— Це, як говорить московське прислів'я, »назвався грибом — лізь у торбину!« — не міг утриматися від сміху Сліпченко. — Але нічого не вдієш!

Саєнко наказав Бойченкові перейняти команду над повстанцями, над якими поставив чотового Хмеля в поході, й чекати на поворот сотні, а сам із кулеметним відділом, яким доводив тепер учитель Сліпченко, зараз же рушив до залізниці. Друга кінна сотня пішла з другого боку залізниці. Зі сотником Модзенком були добрі побратими.

— Білоконю! Стежі вперед і вбік!

Просувалися помалу в ніч, що видалася досить темною. Надслухували уважно, чи не дмухає паротяг. Не чутно. Часом тільки дзенькне під ногою коня підкова, трапивши на камінь, чи форкне чийсь кінь.

Як на злість, залізнична лінія тягнеться по рівнині, де тобі ні містка, ані горба, а вже відійшли від села далеченько.

Нараз із другого боку залізниці почувся голос сотника Модзенка.

— Підполковнику Саенко! Прошу вас сюди!

Зліз із коня й побіг через залізницю. Сотник був поблизу.

— Чи не закласти нам тут петарди?

Оглядали вдвох указане сотником місце. Недалеко лінії дзюркотів струмок. Після дощу, видно, набрав більше води, а вона й підмила трохи насип.

— Що то, як немає господаря! — гірко посміхнувся Саенко. — Нікого це не цікавить! А воно, якби потяги нормально ходили, якийсь би вже й перекинувся! Але нам якраз на руку, сотнику! Давайте тут добре діло робити!

Бунчужний Білокінь, як фахівець, і три козаки почали закладати петарди. Коменданти сотень присіли оподалік і стиха перекидалися словами. Нараз Модзенко весь обернувся в слух.

— Здається, панцерник... — прошепотів.

Саенко нічого не чув і вже готовий був висміяти побратима, але, натомість, також почув далеке пихкання надходячого паротягу. Стиснув руку Модзенка.

Тепер уже й Білокінь прибіг, задихавшись із вісткою, що надходить панцерник. Рішили закласти скільки вдасться петард, а тоді відійти й приготувати всі кулемети.

— Відходь! — по хвилині наказав Саенко. — Відходь! — повторив він, бачачи, що бунчужний возиться коло тору.

— Усі п'ять петард підложено! — доклав він комендантам.

— Молодець! — похвалив Саенко. — А тепер кулемети!..

Пихкання паротягу ставало голоснішим, але хвилини здавалися цілою вічністю! Ворог був дуже обережний! Але чи обережність його врятує? От, уже незадовго!..

Раптом повітрям стряснув страшний вибух, за яким послідували менші... Це були вибухи набоїв панцерника.

Вдарили кулемети по обидвох боках залізниці... Це вже був останній акорд, бо коли було наказано вогонь спинити — настала мертва тиша.

Саенко кинувся зі своїми кіннотниками з одного боку, а Модзенко

з другого. Ствердили жахливу руїну... Ніде не чуто було навіть зойків поранених... Лише лежали розбиті, покручені плахти від панцерника і його гармат. А там, де були вагони, побачили купу трісок, коло яких валялися де-не-де солдати... Це вже були жертви кулеметів.

Не маючи що робити, постановили вертати до села, а потім, з'єднавшись, шукати слідів дивізій.

— Хто — хто, але селяни будуть нас хіба благословляти! — казав Саєнко Сліпченкові, коли увіходили до першої вулиці села. — Не буде вже кому полювати на їхні кури!

Козаки, передаючи слова підполковника одні одним, реготалися.

Та настрій ще більше піднісся, коли виявилось, що село не спало й чекало на поворот кінноти, а тоді подякам і вигукам радощів не було кінця!

— Ми ще до вас повернемося! — за всіх відповів підполковник. — Будемо бити ворога й виганяти з нашої землі, аби тільки народ був за нами!

— Будемо всі за вами! Всі! — летіли вигуки звідусіль услід відходячій у ніч кінноті.

Аж над ранком надібали стежі чорного полку, які вислав полковник Дяченко. Колони різних дивізій, як звичайно, розійшлися по довколишніх селах, які вказував штаб армії, а »чорний« полк зайняв невеличке сільце позаду розташування частин, на випадок, якби там з'явився несподіваний ворог.

Три наші старшини зайняли, як це вже ввійшло у звичку останніми часами, більшу хату. Подякувавши господарям за їжу, звалилися на настелену соломі й зараз же заснули непробудним сном. Спали так аж за полудень.

Саєнко прокинувся перший і почав будити своїх підвладних.

— Що то значить, як немає служби! Так можна й цілком розпуститися! — жартував він своїм звичаєм. — А я мушу все ж таки до полковника навідатися, бо хоч учора надіслав йому коротке донесення про панцерник, але з'явитися треба! Панове нехай за цей час глянуть, як там козаки розмістилися, а тоді разом поснідаємо!

Зійшлися до хати майже одночасно. Все в сотні було в порядку. Козаки добре відпочили й чистили зброю, як зарядив бунчужний.

Сідали за снідання на свіжі гречані млинці, які зготувала господиня, й вони щезали, як напровесні сніг (порівняння Саєнка, було

вкрите загальним реготом і нагороджене милою усмішкою молодої ще господині).

— Отак нас приймають на Уманщині!

— Як завжди будуть такі смачні млинці, то ми від вас скоро не підемо!!!

— От! Попереду, як були ваші тут зимою, то теж так само казали, — відізвалася господиня, — а того ж самого дня пішли!

— А хто ж то у вас був?

— Та теж кінні... мазепині... чи якось так звалися.

— Мазепинці... Кінний Мазепинський полк, — поправив Саенко. — І теж годували їх млинцями?

— Здається, що ні! — сміялася господиня.

— От тому ж вони так хутко й пішли, що млинців не було!

Тепер усі засміялися.

Встали з-за столу, хрестились на образи і дякували господині.

По хвилині мовчанки, почав учитель:

— Воно якось дивно виходить... Історія, кажуть, повторюється. Умань... Брав її Гонта й Залізняк... Ходили ж вони тут скрізь цими шляхами. А тепер ними ходить українське військо й майже в тих самих умовах, посеред хижих ворогів, що зайняли силою нашу землю...

— І я певен, що може за кілька днів ізнов буде литися вкраїнська кров за ту ж Умань, — докинув Саенко. — Був у ній ще і... «славний» отаман Волох!

— Чи не той це, що взимку від українського війська перейшов на бік большевиків? — цікавився вчитель.

— Той самий — Омелько Волох!

Бойченко цілком нічого про Волоха не знав та й старшини пристали, щоб Саенко хоч дещо оповів з того недавнього минулого. Тож мусив. Пригадав кінець дев'ятнадцятого року. Страшний тиф, що покотом клав тисячі вояків на вічний відпочинок, а москалі — й білі, і червоні — далі й далі тиснули на рештки української армії, яка вже не мала куди відходити. І от у цей час «отаман» Омелько Волох (розвелось же тоді того «отаманства!» І що казати — воно найбільше привело до загибелі!) повернув зброю проти своїх! Зрадив тому, за що йшов!.. Перейшов на... «радянську плятформу!»... Синьо-жовтий прапор перемінив на... червоний! Рештки української армії опинилися біля Любара і звідтіля частина їх вирішила йти в цей одчайдушний »Зимовий Похід«. Волох же незабаром переконався, що червоні москалі довго його не потерплять і роззброять...

— Чи ж могло б бути інакше? Не дуже великого розуму була та »отаманська« голова!.. — вставив учитель.

— Та чи ж вона одна! В Києві тоді пачка українських комуністів, яка назвала себе »боротьбистами«, усе мріяла договоритися з »братями« (якже ж — однаково »червоні!!«) ... А »брати« їх потім і... »уговорілі!« ... Лежать там десь у проваллях над Дніпром... — Це ж ті, що мріяли... про »загірну комуну!« ...

Саенко далі оповідав, як, пробиваючись поміж фронтами большевиків і денікінців, за поміччю не раз і галичан, що в тих околицях хворували, військо, нарешті, захопило Умань та й одпочивало навіть і тут...

— Наша ж господиня свідок — мазепинців гостила! І що ж, панство, думають — сюди причвалав і »сам отаман!« ... Не сам, бо аж із п'ятьма тисячами різного зброду! Вже як »військо боротьбистів!« ..

— Чудні діла твої, Господи! — сказав, після довгої мовчанки, Бойченко. — Ну, й як же могла тут постати вільна Україна!

— І що ж було далі? — незадоволено зиркнув убік поручника вчитель.

— Одну з наших сотень »отаман« роззброїв. Козаків заманив до себе, а старшин заарештував і казав всадити до в'язниці.

— Падлюка! — зареагував Сліпченко.

— На жаль, військо допомоги подати не могло, бо ми почали запеклі бої із денікінцями, які на цілому фронті відступали перед червоними. З наказу нашого штабу, ми відійшли від більших шляхів і заховалися на час у безлюдді, по хуторах. Це нас і врятувало! Волох же, »славний отаман«, до цього не додумався та ще й ув'язавсь у бої з денікінцями, а вони його геть розтріпали! — закінчив Саенко і встав, щоб напитися води з горщика, що стояв на посуднику.

— І що ж із тим Волохом? — питався Бойченко.

— А що ж мало бути інакше? Пізніше впав у руки червоних, а ті своїм звичаєм — »ліквідували!«

Увійшов гонець і передав цидулку полковника Дяченка. Виявилося, що ніч полк проводить у цьому селі, а ранком, як раніш не буде зміни, Саенко з'явиться до полковника.

»Добрий відпочинок і заслужений!«, про себе сказав Саенко і (що було в нього ознакою великого задоволення) раптом високим тенором затягнув:

— Що день грядучий нам готує?... — Потім так же несподівано, як почав, і закінчив, а тоді звернувся до вчителя:

— Уманщина... Знаєте, тут зовсім недалеко була в мене одна цікава зустріч.

— Оповідати ви великий майстер! І це, сказав би, вносить святочну атмосферу в наше буденне життя! — вставив учитель, присовуючися ближче. — Що ж то була за зустріч?

На хвилину Саенко задумався.

— Пам'ятаєте, коли недавно гостив нас полковник Дяченко, він усе валив на несвідомість селянства... Безумовно, мав рацію! Але наша українська інтелігенція! Хіба вона стовідсотково встала на боротьбу за державність? Ні! І сто разів ні! От, хоч би взяти Київ!.. Мені довелося брати участь у боротьбі за столицю, коли одночасно в місті підняли повстання проти «Ради» робітники (на 95 відсотків — москалі!), а під Київ посунула московська червона гвардія. У Києві тоді були десятки тисяч демобілізованих старшин! А скільки їх ухопилося за зброю? Десятки!.. Отака була тодішня свідомість нашої інтелігенції!

— З такою одною «інтелігенткою» прийшлося мені зустрітися тут, недалеко, коли ми зимою опинилися на Уманщині. Звалилася нас ціла маса під вечір, а тому, що мені припало бути ще й у стежах, не було даху над головою. Хоч ти плач, а морозець кусливий. Що робити? Кажу я бунчужному: «Займай школу! Соломи роздобудь! Все ж таки не надворі!»

— Сторожиха каже: «Нема пані вчительки! То якже без її дозволу?» А я кажу: «Пані вчителька мені не закон! У мене сотня людей, яких під холодним або під яким-будь дахом розмістити треба!» Старосту бунчужний, як то кажуть, узяв за жабри, тож невдовзі знайшлася солома і сякий-такий шмат сала з хлібом. Шкільні парти набік — і козаки вже гріються купами на соломі. І тількищо ми отак розташувалися, бо і я з бунчужним при козаках разом. (Це ж сьогодні в мене таке багатство! Аж двох старшин! — підморгнув ;Саенко. — Тоді я все був тільки один на сотню!), чую хтось репетує надворі, а тут і сторожиха влетіла — каже: «Вас пані вчителька кличе...» І що ж ви думаєте, панове? — зупинився на хвилину Саенко. — Та мене ніколи полковник Дяченко так не бештав!..

Старшини голосно зареготали.

— Та хоч би тобі якась там гаргопа! А то саме таке маленьке (правда, зграбненька й нічого собі — чорні брови й таке інше!..), а тон!

— «Ви», каже, «не мали ніякого права школу займати! Мусили в мене питатися дозволу! Ви можете по хатах ставати! Це насильство!..»

Вияснюю, що всі хати зайняті і що мої козаки й я є живі істоти, люди, які цілий день мерзли на конях і мусять десь загіртіся, щоб не пропасти.

І слухати не хоче! Це мене, нарешті, підірвало, тим більше, що говорить пані вчителька чистою московською мовою, а, однак, видно, мене добре розуміє.

Кажу: »Пані вчителько, якою ви мовою тут дітей українських селян вчите?«

Як не підскочить до мене! Як не стукне ніжкою:

»Ви! Ви мене будете вчити, якою мовою!.. Па-русскі! Да! Па-русскі! А ви — хахол!!!«

Лице від злости перекосило й побігла до своєї кімнати, а я їй навздогін:

— »А на українських паляницях он як роздобріли!..«

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! — аж вхопився за груди Сліпченко, а йому вторував не менше розсміяний поручник.

— Невже так і сказали?

— Пам'ятаю, що так.

— Тепер я сам бачу, що то дійсно цікава мала бути зустріч. Ну і як же ж там було далі? — нетерпеливився вчитель.

Саенко скрутив ніжку з тютюну, виробу господаря, який він презентував старшинам, і, затаючись запаленою цигаркою, продовжував:

— Дивні все ж таки ці створіння — жінки! Я гадав, що нажив собі страшного ворога, але виказалось зовсім не так. Спалося нам не погано, бож козаки нанесли звідкілясь дерева, запалили залізні печі, що були в клясі, й підтримували вогонь, хто мав варту. На другий день вияснилось, що пару днів будемо відпочивати. Тож, аби дати козакам яке зайняття, надумав я зробити їм виклад із нашого минулого. До того ж і мапу бачив в одній клясі. Але кляса ця була замкнена. Піти хіба до вчительки? Може ж мапу дасть? Застукав. Така ж непривітна, як і вчора, стала в дверях, але, коли зайшла мова про мапу, здивувалась, проте клясу відкрила й казала взяти. Мусив запевнити, що по викладі, зараз же мапа буде повернена на місце.

— »Що ж то буде за виклад?« — запитала іронічно.

— »З історії«, — кажу.

— »Маєте викладача?« — цікавиться.

— Показав на себе, подякував чемно й пішов. Що ж викладати? Та за хвилину знав: найкращі сторінки в нашій боротьбі за державність — це повстання, боротьба з Польщею і створення гетьманом

Богданом Хмельницьким держави! На цю тему я й зробив той імпровізований виклад, а він був не малий, бож треба було багато чого зачепити з давньої давнини — і про київських князів, і про татарське лихоліття, і про занепад під Польщею. Козаки були дуже вдоволені, а набилося їх повна кляса, бож і з інших сотень випадкові слухачі знайшлися. Але з'явився теж несподіваний слухач, і, уявіть собі, — це була вчителька!..

Тепер прийшла черга здивуватися старшинам.

— «Що кімната вчительки була за стіною, це я знав, але щоб вона підслухувала, це мені под час викладу й до голови не могло прийти», — всміхнувся Саенко, — «а воно було так і про це я довідався ще того ж вечора, коли сторожиха прийшла до мене і вже більш приязно заговорила:

— «Пане сотенний, пані просять вас зайти».

— Думаю собі — може, нове бештання! Може, мапу не так завісили? От нажив собі халепу! Уявіть собі — з усмішечкою! І просять сідати і вечерею не погорджувати!..»

— «Пані вчителько!» — кажу, — «вчора я ж був — «хахол», а зараз от — вечерея... Якось це в моїй хохлацькій голові не міститься! А вона регочеться: «Я ж думала, що ви якийсь отаман, а ви... та ви ж викладаєте, як професор!.. Я все підслухала!..»

— І що ж ви думаете! Засиділися ми до пізньої ночі й говорили, говорили. Прізвище її — Мірович. З киян. Батько — підполковник царської армії. В боях не загинув, так його свої ж збунтовані солдати в революцію на фронті забили. Мати померла, коли перед війною на наші землі холера звалилася. Московське виховання, московська родина, московська мова, а звідси нехить до свого народу! Я сказав говорили! Властиво, я говорив, а вона того й хотіла, щоб я говорив. І слухала, і недовіряла. А зачепили ми й Київську Русь, і Гетьманщину, і Січ, і «велич» московської літератури, і Шевченка, і Лесю Українку, і Коцюбинського й Олеся. Про останніх нічого не було їй відомо. Часом поміж нами виринала гаряча дискусія! Часом прослизала нехить і злість. Не з мого бску, правда! Розійшлися ми все ж таки по-доброму! Вчителька навіть подякувала мені за так чудово проведений вечір. Навіть добавила до того «добраніч!»

Саенко встав, пройшовся кілька разів по хаті і по хвилині мовчання вів далі:

— Несподівано, як то воно часто буває, прийшов наказ приготування до маршу ще перед ранком. Селяни донесли, що з Умані надходить сила большевиків. Не прийшлося навіть подякувати вчительці

й ще раз перепросити, що не мали часу, ні винести соломки, ані привести до порядку кляси. І от такої української інтелігенції у нас, хоч гати гати!

— Цікаво, чи ж запало яке зерно в ту блукаючу душу з вашої цікавої розмови? Українське зерно? Чи зійшло воно, чи пропало? — обізвася вчитель.

Саенко і собі задумавсь, але по недовгій павзі відповів:

— Село це, де ми тоді стояли, не так уже й далеко звідсіль, і, хто знає, чи не побачать панове героїню мого оповідання. В житті все буває.

Розмову старшин перервав зв'язковий від коменданта полку.

— Що там, Корольчук? Чи щось важливого?

— Та... — збентежився козак, оглядаючись, але, коли побачив, що господарів у хаті немає, продовжував: — усіх сотників покликано на наказ полковника.

— Чи не будемо завтра рушати до Бугу... Чув, як наш полковник осавулові натякав.

— Побачимо! А панове поглянуть тим часом, як там у сотні. Гадаю, що довго в полковника не затримаюсь, — казав Саенко.

Коло хати, де тепер стояв комендант полку, було вже чимало поприв'язуваних коней. А в хаті повно сотників, і Саенко хіба був останнім, кого бракувало.

— Прошу панів сідати і вітаю тих, кого ще сьогодні не бачив.

Коли запанувала тиша, полковник озвася, так добре знаним усім, спокійним і повільним, голосом:

— Ми тут усі свої і будемо говорити про дуже поважні речі, в які прошу посвятити певніших осіб!

На це деякі зі старшин оглянулись на господаря, дивуючись, чому він не виходить...

— Не турбуйтеся, панове, — це наш чоловік! Це командир тутешньої партизанської сотні. Штабові дуже багато допомогла селянська розвідка й маємо такі відомості, що кращих і не треба! Але, поперше, виступаємо на світанку! Київська дивізія на правім крилі мусить захопити Христинівку й посуватися якоюсь кінною частиною вбік Вінниці, аби відтягнути від Бугу ворожі большевицькі частини. Волинська дивізія захоплює Умань. Наша, Запорізька, захоплює переправи через ріку Буг. Оце такі напрямки! Потім і вся армія перейде за Буг! Чому? Не раз ми говорили, що весна мусить нас зустріти поєднаними з нашими галицькими частинами, з якими роз'єднав нас головніший ворог — тиф! А по ньому — треба це сміло сказати —

їхній військовий провід! Так, панове! Може хто з моєю думкою не погодиться, але ці Кравси, Шаманеки і їм подібні — це ж усе такі німці! Вони добрі службісти! Добрі вояки, але в умовах нормальної війни! Що їм завжди буде бракувати — це патріотичного, відданого, сказав би, фанатичного українського серця!.. Тому вони так легко з червоними москалями домовилися, як перед тим із москалями білими!.. У цьому вся трагедія! І при тому бачите, що червоні генерала Микитку вивезли до Москви, бо то українець! Певно що досі зліквідували! А от з німцями — все в порядку! Певно, що, не дивлячись на провід, ми знайдемо серед наших братів-наддністрянців співчуття й підтримку! Цього бути не може, щоб сталося інакше! Тому нам треба тепер за Буг! Чорний полк мусить десь захопити міст усякою ціною! Де і як — це виясниться в поході. Завтра вкажу напрямом. На цьому можемо скінчити, якщо не буде якихось дуже важливих питань.

— Чи штаб командарма нав'язав контакти з галицькою командою? — запитався один із сотників. — Я хотів би про це знати.

— Коли армія була коло Дніпра, це не могло наступити, але зараз, як мені відомо, вже надіслано одного селянина й старшину. Відомості будуть невдовзі.

З цими словами полковник Дяченко попрощав своїх старшин.

Схід сонця застав Чорний полк у поході. Як звичайно, кіннота йшла окремо від піших частин, а піші полки пересувалися різними шляхами. Це було дуже розумно в тих обставинах, коли ніхто не знав, як і звідки може з'явитися ворог. Звичайно, кожна частина за провідників мала селян. Тож не раз вони рятували положення, у випадку раптової небезпеки провадячи відділ манівцями. Місцеві повстанці самі пропонували поміч, а особливо в тих околицях, де вже армія Зимового Походу раз проходила зимою.

Сотня Саєнка забезпечувала рух полкової колони, а провідником до ближчого села зголосився господар, у якого квартирували старшини. Сидів на бричці з кулеметом. Коло полудня він попрощав старшин, бажаючи щасливої дороги, а його місце зайняв син старости в селі, де міняли вози для піхоти.

— Хоч воно ще молоде, а околиці добре знає, — поінформував староста, — бо, бачите, дуже в мисливстві кохається! — ніби перепрошував за сина.

»Молоде«, що мало років дев'ятнадцять, усміхнулося, показуючи здорові, білі зуби і запевнило, »що якимось там буде«...

Коли вже посувалися кроком з годину, Саенко, який був напереді, повернув до брички.

— Чи чув, хлопче, про таке село Пісковате?

Хлопець махнув головою.

— Скільки верст може до нього бути?

— Та он тут, за ліском! Може верстви зо три буде, — вказав десь у йому одному відомім напрямку.

Саенко під'їхав ближче.

— Думаю, що ми зможемо дозволити собі зробити цей гак, про який говорить хлопець, — звернувся до вчителя. — Мушу таки перепросити вчительку, про яку учора була мова...

— Хіба вона в цім селі учителює? — якомсь підозріло подивився Сліпченко.

— Дивний збіг обставин! Але, коли вже так близько, то думаю, що таки годилось би!.. — обминаючи запит сотника, відповів Саенко.

Однак, »три верстви« хлопця були щось задовгі, бо їхали й їхали...

— Чи ти ж таки знаєш дорогу до Пісковатого? — вже нетерпеливився Саенко.

— Та ж тут тільки трохи гаку!.. — усправедлилювався парубок.

— Це тому »гак« такий довгий, бо хлопець за зайцями бігав! — озвався хтось. Ближчі кіннотники зареготалися.

— Та тут же, за ліском! — виправдувався.

Незабаром за ліском показалися перші хати. Підскочив Бойченко, гадаючи, що може з напрямку збилися, але Саенко сказав у чому справа.

Селяни й селянки вибігали з хат і щиро вітали знайомих козаків, яким наказано було напоїти коней і нагодувати, одпочиваючи не більше півгодини.

Старшини під'їхали до школи, в дверях якої саме стояла вчителька. Саенко зіскочив з коня і досить елегантно відсалютував:

— Чи пані вчителька пригадує мою особу?

Пригадала. Помічалось, що була заскочена, але заскочена приємно.

Представив старшин і, коли ті обмінялися з гарною вчителькою потисками рук, почав перепрошувати, що тоді, зимою, над світанком, упав наказ, і він зі своєю сотнею, що так нахабно, без дозволу (зробив на тому наголос, а вчителька ледве посміхнулася) зайняв був школу під нічліг, не мав тоді жодної можливості привести кляси до порядку і, що головне, подякувати за все!

Вчителька прийняла ці довгі й спізнілі перепросини досить солідно і з належною господині повагою, що дуже Сліпченкові сподобалося.

— Але що ж ми так стоїмо надворі? — заговорила приємним грудним голосом, як тільки старшина скінчив. — Прошу панів до моєї скромної господи, прошу!

Заходили й сідали в невеликій, але зі смаком урядженій кімнаті.

Господиня зараз же почала клопотатись і, перепросивши, побігла до кімнатки сторожихи замовляти перекуску.

— Прошу не турбуватися, пані Мірович! Ми на дуже короткий час! Я спеціально заїхав перепросити! Тільки!..

— Але ж військо хіба ночуватиме в селі? — здивувалася.

— Ні! За півгодини вже нас немає! — заперечив Саенко.

Господиня зовсім розгубилась і переводила своїми гарними блакитними очима по нових знайомих, якби хотіла на їхніх лицах знайти ознаки заперечення слів коменданта. Однак не знайшла.

— Це напевно? — звернулася до Саєнка.

— Напевно! Як і те, що, переїжджаючи кілька верст від Пісковатого, я постановив при оказії вас, пані вчителько, перепросити!

— Дякую! Щиро дякую за пам'ять! У наших часах з вашого боку це... це... — не знаходила підходячого слова.

— Це — проста чемність, — виручив Саєнко.

— Однак прошу дещо бодай перекусити! — вибігла з кімнати.

— Ви, пане підполковнику, оповідали, що ваша вчителька — запекла москвка! А вона закидає, і то часом досить поправно, по-українському!

— Маєте рацію, пане сотнику! Що сталось, я впрост не можу собі пояснити!

Сторожиха і вчителька зносили на стіл усілякі зимні потрави, про які присутні давно і мріяти не могли. Надодаток ще з'явилась і пляшка, з давніх добрих часів, вина. І чи хто хотів, чи не хотів, учителька накладала на тарілки й наливала вина.

— До речі, я бачу велику перемену! — осмілився почати Саєнко, після другої випитої чарки. — Ви, пані вчителько, вже говорите українською мовою!

— Не говорю, а вчуся говорити! — перебила з милою усмішкою господиня, — і, якщо казати правду, — виною в тому ви, пане сотнику!

Тепер прийшла черга зніжковити Саєнкові.

— Справді, панове, до зустрічі з паном Саєнком, я думала, і то цілком серйозно, що українське військо — це якісь банди з отаманами на чолі, яких породила революція... Ну й дивилася тим же зором і на весь український рух... — щиро сміялася пані Мірович.

— Дякую за всіх! — чемно забрав голос Сліпченко. — І певно приймали за чисту монету такі шедеври української мови, як: »залізяку на пузяку — геп!..« Абож: »молодицю самопер попер...«

— »До мордописа!« — з викликом перебила пані Мірович, у якої від випитого вина зацвіли маками щічки.

Залунав голосний сміх присутніх, але горував над голосами товариства голос господині.

Вона почала оповідати, як у сімнадцятім році була сестрою-жалібницею старшинського шпиталю в Києві, мала діло виключно з московською елітою, цілком була під її впливами...

— Ну а потім — батько ж полковник... Московське оточення. Московське товариство!.. — сповідалася з минулого пані вчителька, а потім — звернулася до Саєнка: — Пам'ятаєте ж хіба нашу розмову? Ваш виклад козакам з української історії? Підслухала я! — пояснила старшинам — ніде правди діти!

— Ну, певно! — вставив Сліпченко. — Наш підполковник своїм оповіданням може заімпонувати!

— Підполковник — здивувалась учителька. — І ви ховаєтеся, що ви вже підполковник? Я дуже перепрошую, що називаю вас, як колись, — защебетала до Саєнка, а потім до старшин. — Чи часом ваш підполковник не згадував мене в своїх оповіданнях?

— »От, бісеня!« — думав комендант сотні.

— Чому ні! — признався несподівано Бойченко. — Добре ви колись нашого підполковника збештали!

Пані Мірович погрозила своїм маленьким п'ястучком, під регіт старшин. Коли несподівано запала довша мовчанка, як часом буває, вона відізвалася знову:

— Тихий ангел пролетів!

— Заздрощу вам, що маєте можливість учити дітей! — задумано вставив Сліпченко. І, коли господиня не знайшлася що відповісти, пояснив. — Я теж учитель! Учителював десять років понад Дніпром і все по селах, ближчих і дальших, біля могили нашого віщого Шевченка.

А тепер при війську? Не шкода вам було покинути дітей?

— Чому ні? Шкода! Велика шкода!.. Але часи сьогодні жорстокі! Часи боротьби за волю народу! Не надаються для мирного співжиття! І рада б душа до раю, але...

Вчителеві, видко, тяжко було продовжувати розмову, яку він, власне, сам розпочав.

— Наш сотник, а ваш побратим по фаху, вчитель грав, бачите,

велику роль у повстанні отамана Зеленого над Дніпром, поміж Трипільям і Каневом, — поспішив пояснити Саенку, бачачи, що вчителька не гаразд зрозуміла Сліпченка. — Десятки сіл успішно боролися і з червоними, і з білими москалями, поки отаман Зелений не наложив головою!... Це одна сторінка з трагедії українського народу!

— А що ж сталося з тими повстанцями? — запитала Мірович.

— **Загинули...** У своїх хатах, або в підвалах київської «че-ки», — озвався Сліпченко. — А з ними і моя дружина!.. — додав якимсь хриплим, чужим голосом.

— Ваша дружина?..

— В диявольський спосіб замордована комісаром! — Учитель, видко, оволодів уже хвилиною слабости. — Згадав вам тут тому, щоб знали, якого ворога ми маємо! Безпощадного! Жорстокого! І кожному, в кого б'ється чесне серце в грудях чи раніше, чи пізніше — треба вступати з тим ворогом у боротьбу!.. Мене і двох моїх повстанців цілу зиму травили по лісах! І от, дякуючи допомозі поручника, що віднайшов мене в лісах, ми знищили тих катів нашого села, а комісар... — захвилювався знову Сліпченко, — він поніс належну йому кару!

Під час останньої розмови Саенко все частіше й частіше споглядав на свій годинник і нарешті встав:

— Однак, мусимо подякувати нашій милій господині, бо нам в дорогу час!

Старшини прощалися. Вже на відході, тримаючи руку пані Мірович, Сліпченко промовив зі зворушенням:

— Я вам ще хочу сказати, як ваш старший побратим на прощання. Ідіть тією дорогою, на яку ви вже вступили! Українською дорогою йдіть! Не зневірюйтеся! Побільше читайте! »Думайте, читайте!« — як казав наш безщасний Шевченко... Не ви одні сьогодні наворачтаєтеся до свого! Багато є таких! Бож »Час наш — відродження час!« — сказав один із поетів. Отже, від щирого серця вам того бажаю!

У вчительки блищали на віях сльози, коли старшини, скочивши на коні, махнули руками востаннє.

Другого дня походу кінний полк Запорізької дивізії »Чорношличників« над вечір опинився в селі, за яким всього тільки кілька верст котив свої широко розлиті весняні води Буг. Забезпечивши себе подвійними сторожами, полк став у селі на ніч. Сотня Саенка, як звичайно, мала свої окремі завдання. Треба було розвідати, чи міст через ріку на ворожій боці стережеться, а коли так, то як і якою силою? Що то за ворог? А може свої, галичани? Скільки може бути

війська і як взагалі обсажене саме містечко Гайворон і протилежний берег? Але, коли сотня зайняла кілька хуторів майже над самою рікою, розвідувати не було потрібно, бо селяни подали потрібне в подробицях. Старшина довідалася, що Гайворон обсажений на щастя в більшості галицькою частиною, а саме батареєю гармат із чотою піхоти для її охорони. Москалів є небагато. Звичайно, з цього боку селянські вози ревідують. Цього раніше не було, а тепер є зарядження (чують хіба про українське військо!). Та як відбувається базар кожної п'ятниці тоді мало кого й ревідують, хіба що на варті стоять червоні...

— Маємо тоді щастя! — казав Саенко старшинам. — Завтра ж п'ятниця! Під час базару, коли з'їдуться зі сіл селяни, найлегше буде місто захопити! Надішлю інформації полковникові Дяченкові, аби полк було підтягнуто сюди, а що до нас... Ми з вами, — до Сліпченка, — переодягнемося селянами й будемо на переднім возі, позаду бричка з двома кулеметами, яку треба прикрити снопками, з Петриченком і Грицем. Сотня з Бойченком буде за гайком...

Вранці, як ще сіріло, всі вже зайняли вихідні місця, при чому Саенко дав наказ, аби селянські вози не пропускали на якийсь час до міста, щоб хто чого не бовтнув.

Віз і бричка з «селянами» й навантаженим «добром» під'їздили до мосту.

— Свої! — прошепотів Саенко, пізнаючи здалеку по одягу галицьку варту.

Хоч вартівники, яких було четверо, а один з них ройовий, і не думали спиняти, вози стали. Саенко кивнув на ройового і закликав до себе.

— Слухайте, пане ройовий, чи тільки наші охороняють місто?

Старший літами січовик дуже був здивований таким запитом і на хвилину розгубився. Однак, опанував себе.

— А ви хто такі будете, що вам це треба знати? — нашорошився.

— Ми — українське військо й мусимо знати! — поставив справу цілком ясно Саенко й, коли обличчя січовика нараз стало усміхненим, додав. — Мусимо переходити за Буг! Хіба ж не будете нас бити?

— Та де!.. Ми всі давно вже на вас чекаємо, аби пристати! Але нагоди досі не було!

І галичани тісно облягли віз.

— Слухайте! Хто у вас за коменданта? — питався Саенко.

— Поручник Чорницін, — забрав голос ройовий.

— Він людина певна?

— Та немож краща!

— Чи московська частина у місті є?

— Невелика! Піша сотня. Стоїть біля церкви. Є поміж ними мобілізовані українці, — може з десяток.

Саєнко із задоволенням прийняв цю вістку, а потім, щось подумавши, звернувся до ройового:

— Я хотів би говорити з вашим комендантом. Чи він сюди не прийшов би? — Але, коли побачив на обличчі ройового замішання, додав: — Я — підполковник, а це мій сотник. Тільки ми переодяглися у селян. — Я б вам дав цього воза, щоб було скоріше!

— Згідно наказу! — виструнчився ройовий, віддаючи пошану.

За хвилину візок погнав щодуху, а Саєнко з учителем пересіли на бричку.

— Я так гадаю, що й з Чорнициним діло піде легко! — всміхнувся Саєнко до Сліпченка. — Підлеглі найкраще знають, що вартий їхній начальник.

Довго чекати не прийшлося. Візок невдовзі викотився з хмари пилу на міст, який, до речі сказати, був старий, і покотив.

Старшини злізли зі сніпків і чекали. Поручник ще здалеку привітно замахав рукою, що вже було доброю ознакою.

І от, за хвилину, говорили поміж собою, як давні добрі знайомі.

— Маєте щастя, пане підполковнику, що не наскочили на москалів, бо вони час від часу нас тут міняють і несуть варту! — докладав поручник, привітною усмішкою наповнюючи своє молоде, трохи зашироке обличчя.

— Привітали б їх трохи інакше, як вас, — сміявся Саєнко, — бо маємо ось у сніпках два кулемети, а кулеметники наші — виборові!

Рішили так: Чорницин буде готовий зі своїми гарматами та пішою охороною підпомогти, як буде потреба. Сотня проскочить міст із кулеметами й ударить на московську сотню, а далі, якби большевики кинули до залізниці більші сили, то на той час увесь полк перейде вже Буг.

Ледве що вспіли поскидати селянське вбрання і сніпки, що покривали кулемети, як підійшла сотня. Впало кілька наказів, згідно яких бричка Сліпченка мала йти перед кіннотою, а кулемет Гриця — в середині сотні. Застукотіли по мості підкови, аж загуло. Може большевицькі патрулі у місті бачили, як кіннота входила на міст, але ніколи їм і на думку не прийшло, що то зненавиджені українці! Тож коли кінна лава влетіла на площу, бричка в умілих руках Кропиви заточила півколо, коні стали, як вкопані, і два кулемети заси-

пали кулями будинок, де стояла большевицька сотня. В паніці, яка охопила московський відділ, він не був здатний до бою. Кулемет ворога, що поранив двох із повстанського відділу, підбитий, замовк. Солдати, вибігаючи на вулицю, падали, не зробивши стрілу, інші тікали з міста садками. За півгодини настала тиша й полк увійшов спокійно до здобутого міста. Полковник Дяченко дякував комендантові й старшинам за вміле виконання наказу.

— Головна подяка належиться поручникові Чорницинові — доповів Саенко командирові полку. — Він із батареєю перейшов на сторону української армії, і тому ми маємо такі легкі втрати — один мій кіннотник забитий, а двох з повстанського пішого відділу ранені. Піддалося вісім мобілізованих українців, — з них три приділені до кінноти, решта підсилила пішу соту.

Полковник Дяченко підійшов до Чорницина й міцно потиснув йому руку:

— Тоді будемо разом, пане поручнику, гнати москаля з України?

— Слава Україні! Слава! — виструнчився молодий старшина.

Багато щирих і теплих слів знайшов полковник Дяченко, звертаючись до стрільців батареї Чорницина. А коли всі входи й виходи з міста були обставлені кінними й пішими стежами, дозволено було на відбуття базару. І тоді приїжджі, з цього боку Бугу селяни, вперше довідалися, що українська армія не знищена, не пропала, як оголошували взимку і в пресі, і на мітингах, большевики, що вона є, що перемагає ворога і що, дасть Бог, з весною, може, й вижене його з української землі, і прибуде — воля!

В порожнім домі священика, який був із дружиною й дітьми кілька днів перед тим заарештований і вивезений до Одеси, тепер квартирував штаб »Чорного« полку. Дім був розграбований москалями, але позоставали меблі і сяке-таке урядження, з якого користали тепер старшини, що їх зібрав полковник Дяченко, маючи перед цим довгу розмову з поручником Чорнициним.

— Панове! — не гаючи часу, забрав голос полковник, як старшини сідали в більшій кімнаті, що, певно, служила за їдальню попереднім господарям. — Я довідався багато такого, про що нам усім треба знати! З наказу командарма ми перейшли Буг, аби поєднатися нарешті знову з нашими братами-галичанами і спільними силами створити фронт проти московського ворога! Це було всім відоме! Однак москаль нас перехитрив! По всьому видно, що він не має довір'я до українських галицьких частин! Вони перемішані скрізь із московськими полками чи сотнями! І те, що вдалося нам тут, у Гайвороні, завдячуючи по-

ручникові Чорницінові, — кивнув полковник вбік командира батареї, — не вдасться деінде! Коли б ми просувалися далі, нам би прийшлося проливати братню кров!.. Задорога це ціна була б навіть у перемогах!.. Я вже надіслав ці інформації до штабу командарма і, гадаю, звідти невдовзі ми дістанемо наказ залишити Буг та на якийсь час десь зникнути, обдурюючи ворога, що стягне більші сили, як це вже не раз було — значуче підморгнув полковник.

Потім він запросив Чорниціна дати інформації, як большевики стараються розкласти своєю пропагандою стрільців. І поручник оповів зібраним, що тільки лихі обставини, в які кинув галицьку армію страшний тиф, змусили її на такі «союзи», як з денікінцями, а потім із большевиками.

Нічого нового в тому не було, бож усі про це добре знали, але от як із самого початку «союзу», почалося систематичне натравлювання стрільців на старшин, арештування й вивезення до Москви ген. Микитки й інших вищих комендантів і їхня ліквідація підступним московським ворогом, відвідування галицьких частин і залицяння комісарів Затонського й Порайка — які хоч і хотіли імпонувати своєю українською мовою, але радили стрільцтву не вірити своїм старшинам, а перейти на комунізм, який несе «звільнення всьому робочому люду від буржуазної неволі!..». Це все зібраній старшині було незнане!

— Та стрільцтво тим наклепам і брехні вірити не хоче! Воно знає про боротьбу української армії у «Зимовім Поході» і думає лише про поєднання зі своїми!

Так закінчив поручник, але, щось іще пригадавши, витягнув з кишені й передав полковникові шмат лихого виробу газетного паперу, кажучи:

— Це мої стрільці знайшли коло залізниці, і я думаю, що це для вас, пане полковнику, може бути цікаве!

Полковник Дяченко хутко розглянувсь у большевицькій газеті.

— Не тільки цікаве, поручнику, але дуже важне! Панове! Є тут натяк, що ніби хоробра червона армія всіх ворогів уже побила з виїнятком одного — на Заході... З ним треба розрахуватися! Це пахне війною, панове! І коли почнеться війна, ворог мусить забрати звідціля більшість своїх частин! Так! Ми тоді себе покажемо! Дякую вам, поручнику! Цей «шмат паперу» напевно придасться у штабі армії!

Сотня Модзенка дістала наказ просунутися на південь і зайняти Криве Озеро. Інші сотні теж вислано вбік Балти, аби большевики мали певність, що армія має просуватися якнайдалі за Буг. Сотня

Саенка, батарея Чорниціна, як і піші відділи, залишились у Гайвороні. Цієї ж ночі полковник Чорний отримав зі штабу дивізії наказ залишити Гайворон і скупчитися в районі Богополя — Ольвіополя, які зайняті Запорозькою дивізією по цій стороні Бугу, на другій вона захопила Голту. Помимо таких успіхів, в наказі зазначалося, що командир має замір відвести армію до переправ через ріку Синюху.

Такий був наказ коменданта Запорізької дивізії, ген. Гулого-Гуленка. А вже у приватній приписці він повідомляв, що колись вислані відпоручники командарма нав'язали контакт із начальником штабу галицької армії (москалі присвоїли їй тепер назву »Чуга« — Червона галицька армія) ген. Шаманеком (австрійським німцем), але переговорювати той не схотів, а, навпаки, вимагав від командарма ще й повернення батареї з Чорниціним!..

Про наказ і про приписку в нім полковник Дяченко повідомив зараз же сотників, як вони стягнулися до міста. Чорницін довідався про це перший.

— Ну і як ви на це, пане поручнику? — питався командир.

— Ось що я йому, німчурові проклятому, дам! — погрозив невідомо кому досить таки виразним п'ястуком Чорницін. Полковник Дяченко на те тільки засміявся й довірочно поплескав поручника по рамені.

Місто спало глибоким передранковим сном, коли його вже опустило українське військо. Йшли понад Бугом. День видався теплий, соняшний. На небі ні хмаринки. Дихалося легко. Успіхи останніх днів і перемога над ворогом впливали теж благодійно, тому то тут, то там зривалася самохіть пісня, яку ніхто зі старшин не спиняв, бо ворога по той бік Буга не було. Наляканий подіями останніх днів, він стягнув свої сили під охорону панцерників. Як наближались ближче до річки, цілі хмари диких качок зривалися, каламутячи дзеркально-блискучу водну гладінь, і своїм кряканням покривали пісню про козаків гетьмана Дорошенка. Та не надовго! Качки хлюпали з розгону недалеко десь за коліном річки, а пісня знову шугала за жайвонами...

Надвечір полк увійшов до більшого села, що розкинулося здаля від Бугу, на горбках. Тут був штаб Запорізької дивізії і три сотні »Чорного« полку, які вже з тиждень мали окреме завдання — підпомагати піхоті в операціях і нападах на міста Богопіль-Ольвіопіль та вести розвідку в околицях Вознесенська. Настрій у сотнях був добрий! Захопивши міста над Бугом, вони збагатилися на одяг і білизну з московських обозів. Знайшли там і значну кількість набоїв,

яких останньо вже починало бракувати. З наказу полковника, сотники мали передати частину їх до інших сотень.

Побувавши у штабі дивізії і отримавши наказ завтрішнього вимаршу та трасу походу до першої ночівлі, полковник повертав не дуже задоволений. Саенко, який розмістив свою сотню на нічліг і якраз ішов улицею назустріч, одразу впізнав, що полковник не в гуморі.

— Вони завжди мені людей забирають! — ще здалеку скаржився Дяченко. (Хто такі »вони« — Саенко зрозумів і без пояснення). — От трьох сотень ізнов немає! А коли б так дійшло до нагальної атаки — з ким я буду її робити? . .

З дальших скарг полковника вияснилося, що одну сотню призначено до охорони обозу, який відбито від большевиків, а в якому досить таки добра. Другу сотню вислано шукати штаб армії, який десь заповівся, ну а третю — взято для охорони ж штабу!

Саенко добре розумів незадоволення полковника. Але що ж тут було робити! Жменя того війська, а скрізь же й до всього його потрібно! Тож розраджував свого зверхника, як міг.

Вимарш почався ще перед ранком, бо були отримані відомості від частин, які вже залишили міста над Бугом, про великі ворожі з'єднання, що зайняли залишену нашими вночі Голту. Він відбувся зовсім в інших умовах, як тоді, коли полковник Дяченко із кіннотою й батареєю залишав Гайворон.

День починався понуро. Сіяв дрібний, як восени, неустанный дощ. Шляхи, що ще не підсохли від зими, одразу пустили й перетворилися в якусь трясовину, в якій ледве переставляли ноги коні й бовталася ногами піхота. Обрії встеляла мряка. Одяг промокав і холод добирався до тіла. Ні пісні, ні розмов, ні команд . . .

Коли по полудні дотягнулися до більшого села, був заряджений годинний відпочинок. Козаки кинулися до хат, щоб хоч трохи загрітися, бо про висушення одягу за такий короткий час не могло бути й мови! Більшість же з них, схопивши шмат хліба із салом чи ще щось, так і позасипали, сидячи, від утоми. Однак, через годину похід продовжувався.

Полковник Дяченко знав, чому штаб так поспішає. Були відомості, що ворог кинув свої сили не тільки на Буг, але й з півночі до Єлисавету стягувалися большевицькі частини. Це подібне було до кліщів, у які ворог намагався захопити зненавиджену, невеликої кількості порівнюючи, але фанатичну військову групу, що звала себе гордо »Армією Зимового Походу« і стільки лиха накоїла москалям . . .

Тому штаб командарма і дав наказ Запорізькій дивізії відтягнутися від Бугу й захопити переправу через річку Синюху.

Волинська дивізія давно вже залишила Умань і йшла теж до переправ, а Київська дивізія, з якою зв'язок перервавсь, мусила так само відходити до тієї ж річки.

Дощ не перестав падати й тоді, як після відпочинку рушили в дальший похід.

Ледве-ледве частини дотягнули до великого села Голованівського, яке розташувалося в лісах. Тут мали заночувати. Підтянулись і кіннота, і піхота.

Десь одразу зникла втома від думки, що ціла ніч, а може й цілий завтрішній день буде відпочинок. Про нього натякала старшина. А тоді висохне одяг і взуття.

При в'їзді до села вже викликали раніше вислані квартир'ери свої частини:

— Чорний полк у Голованівським! Мазепинці й наливайківці — в Наливайках! Кінно-гірський дивізіон! Де він? У Троянівці!..

Сміх. Перегуки. Жарти. Наче й не було такого важкого походу! Але те, що село зветься Наливайки, а туди «наливайківський» курінь призначено, всім припало до вподоби!

Старшини сотні Саенка, як і завжди, були разом.

— Яке добро, що можна здійняти це мокре шмаття і вдягнути його завтра сухим! — промовив Сліпченко, залазячи під чисте домоткане рядно, яке з подушками постелила господиня.

— Давайте його сюди! — озвалася привітно може тридцятирічна молодиця. — Ось тут простелю на лежанці. Ще тепла, бо хліб сьогодні пекла.

— Чи роздягатися, чи ні? — не міг рішитися Саенко, але, бачачи, як уже парує одяг учителя, скорше й собі позбувся перемоклого убрання.

Усе заснуло мертвецьким сном. Але сон цей у Саенка завжди заячий! Тож опівночі щось раптом кинуло ним... Приснилося?.. Та ось недалекий вибух вдруге стрясає повітрям...

— Вставай! — крикнув не своїм голосом і почав натягати ще мокре шмаття, а тоді тормозити щосили сплячих. — Сотню сюди! Кулемети!!! — вибіг із хати з наганом у руці.

Темрява, хоч в око стріль! На вулицях, що тягнуться впрост до лісу, строчать кулемети... Десь недалеко кулемет вдарив просто по шибах, щó із дзеленканням полетіли до хати.

Вулицю струснув тупіт кінноти.

Позаду торохкотів колесами кулемет. Бігло кілька темних силуетів.

— Залозний! Ти?

— Я, пане полковнику!

— Давай сюди, голубчику! — зрадів Саенко. — Он вони як пруть!

Гриць обернув кулемета й гукнув на козаків. За хвилину назустріч тупотінню коней різнуло вогнем. Почулися крики ранених, іржання падаючих коней і прокльони з московською лайкою... А потім запала тиша. Кінноту, як злизало. І тут же вибігло кілька постатей у напрямку кулемета з-за хат. Це був полковник Дяченко із козаками.

— Дякую за поміч! — Якби не кулемет, нас би вже кіннота порубала!

— Але навалив ти, братику, масу! — похвалив полковник Гриця. — Відходити на західню сторону Наливайок. Туди, підполковнику, збирайте всіх! А я може ще поможу командирові дивізії, — кинув уривчасто Саенкові.

— Візьміть, пане полковнику, кулемет, бо в разі чого...

— Добре! Маєте завжди рацію! За мною, хлопці!

Пропали в темряві. З бічної вулиці бунчужний Білокінь привів кіннотників.

— Скільки маєш? — запитався Саенко.

— Двадцять двох!..

— А старшина де?

Виявилось, що ні сотника Сліпченка, ані поручника Бойченка з їхніми козаками ніхто не бачив.

Уздовж вулиці, де Залозний відбив кінноту, почали бити два большевицькі кулемети.

— Відходь за мною! — наказав Саенко, звертаючи в бічні вулиці.

— Та може який кінь знайдеться? Бож моїм, певно, зв'язковий погнав, а піший кінному не товариш!

Однак, на щастя, в одного з кіннотників був зайвий кінь, бо власник його, як зібрав їх бунчужний, не знайшовся.

Подорозі зустрічали часом поодиноких, а часом і невеликі групи втікачів, що були так зненацька заскочені ворогом. Деякі не мали зброї, а навіть і шинелі. Кіннотники провадили коней без сідел.

Саенко наказав усім іти за собою, згідно зарядження штабу.

В Наливайках знайшлося більше і старшин, і козаків. Останні віднаходили полки, сотні й курені, групувались і помалу приходили до себе, після паніки, яка виникла від несподіваного нічного нападу ворога, коли все, змучене таким тяжким переходом, спало непробудним сном.

В одній із більших хат штаб Запорізької дивізії, зібравши старших

начальників, готував ранковий наступ на село Голованівське, де залишено було більшу частину спорядження, здобутого в переможних боях над Бугом.

Полковник Дяченко скептично ставився до цього наступу. Завдяки нічному несподіваному нападові ворог мав тепер ініціативу в своїх руках, а та паніка і досить поважні втрати не могли викликати ні в козаків, ані в старшин піднесення. Але що ж було робити, коли штаб дав такий наказ...

— Яка частина сьогодні вночі мала охорону дивізії? І чому допустила до того, що ворог без пострілу вскопав до села? — спитався полковник начальника штабу.

Той лише руками розвів:

— Охорону мав окремий кінний запорізький полк... Але де він! що з ним — невідомо!

— »Чи ж знайдуть інші частини?« — думав про себе полковник Дяченко, чуючи, як начальник штабу посилав надворі зв'язкових передати наказ наступу для батерії полковника Алмазова й пішим полкам.

Ніч була й далі темна й тільки із села, яке зайняв ворог, час од часу торохкотіли поодинокі постріли або короткі черги кулемету.

На ранок розпогодилося і тільки мряки ще висіли над болотом, через яке вела гребля аж до лісу. Туди пересувався зі своєю сотнею, в якій тепер назбиралося з різних частин не більше, як сорок козаків, Саенко, щоб охороняти від наскоку большевиків лаву, яка йшла до наступу. Полковник Дяченко теж зі збираниною з різних кінних частин мав подібне завдання на лівому крилі лави. Вона була досить велика, але... Саенко знав добре — бракувало набоїв, і це не давало великої надії! Безперечно, ворог мав багато більше сил, які підкинув потягами. Розійшлася навіть чутка, що підвезено цілу бригаду кінноти Котовського. А це вже не були жарти!

По тому, як почали густо бити ворожі кулемети, видно було, що ворог не заспав. І дійсно, темні, густі лави невдовзі висунули із села й такою ж темною масою кинулася большевицька кіннота на ліве крило, а назустріч вже ударив зі своїми полковник Дяченко. По всій лінії ішов завзятий бій, в який увірвалися раптові вибухи гарматних стрілен...

— Молодець Чорницін! — хвалив Саенко, бачачи, як рясно рвуть ворожу лаву шрапнелі і як вона, не витримавши, зірвалася і захова-лася за хатами. Українська лави підірвалася і собі й побігла навздогі. із криком »Слава!«

Та в ту ж мить вилетіла нова кінна лава, а назустріч їй відізналися лиш де-не-де поодинокі постріли... Набоїв бракло!

— Кіннота! — гукнув бунчужний.

Обернувся. Не бачачи Саєнкових козаків, яких ховав із того боку вкритий кущами невеличкий байрак, сотня кінноти гнала просто на греблю, з метою вскочити в Наливайки і зайти українську лаву ззаду.

— Готуйся! — крикнув Саєнко, маючи замір зударом хоч і з кількакратно сильнішим ворогом, бодай на якийсь час, затримати його і дати можливість українській лаві вскочити до села та рятуватися втечею.

В цю мить там, у кінці греблі, де стояли перші хати, вдарив кулемет, кінна лава жახнулась і так, як би її громом трясло, розсочилася на боки, залишаючи побитих кіннотників і коней...

Саєнко навів далековид і те, що побачив, наповнило його всю істоту радістю...

Чорна бричка з кулеметником... Це міг бути тільки сотник Сліпченко. Однак, радість не була довгою. Частина кінноти спішилась і почала посуватися понад греблю, обстрілюючи кулемет. Решта, видно, під її охороною, мала зробити наскок вдруге.

Саєнко це передчував і, коли зауважив рух кінних, рішився:

— Вперед! — упав наказ

Звалилися громом і вчасно, бо кулемет на греблі затявся...

Большевицькі кіннотники валились, як із дерева груші, або тікали в усі боки. За ними пішли й спішені. А три кіннотники, що вже увірвалися були на греблю, кинулися рятуватись через болото. Одного зараз же затоптав поранений кінь, другий трапив на глибоке місце. Третього застрелили кіннотники Саєнка вже біля самого берега й тільки кінь вискочив цілий.

Коло кулемета Саєнко стискав в обіймах Сліпченка.

— Затявся проклятий! — ніби виправдувався учитель, вказуючи на кулемет, а, опритомнівши трохи, продовжував: — От, немає вже мого вірного повстанця! Немає Кропиви! І коней уже немає! — водив навколо якимсь блудним зором...

Саєнко аж тепер побачив... Коло забитих вороних лежав із розкинутими руками кулеметник Кропива. Але теж побачив, що відступаюча піхота одійшла далеченько, а в село вже вступали піхотинці ворога.

— Білоконю! Візьми сотника до себе! Відходь...

Бунчужний і козаки майже силоміць підхопили вчителя. Засвистіли кулі.

Як вискочили за Наливайки, схопили двох коней без їздців. Йшли повною алюрою, аби наздігнати котрусь із своїх частин. Та що ж це?

Здалеку з-за обріїв виринула темна маса кінноти, яка гнала назустріч. Це було таке несподіване, що цілий відділ зупинився.

— Хлопці! — крикнув Саенко. — Як наблизимось, усі до мене! Або проб'ємося або!..

Що мало бути далі, підполковник не докінчив, але кожен знав, що тоді мусить наступити...

Йшли так одні навпроти других. Тільки тут була розсипана жменька, а там — сила-силенна!

Саенко притулив щільно далековид, аби все ж таки знайти слабше місце і в нього вдарити... І раптом здригнувся. Побачив шапки. Щось мигнуло в далековиді...

— Шлики!.. Хлопці! Та це ж наші! — крикнув не своїм голосом і майже кинув далековид у руки сотника, а той за хвилину передав його уже спокійніше бунчужному.

Сумніву не могло бути! Це йшла на поміч кіннота Волинської дивізії. А як підійшла ближче, замаями жовті шлики кінного Мазепинського полку.

— А що, запорожці! Впали в халепу? — сміялися кіннотники.

— Впали б і ви не ліпше! — відгризалися Саенкові козаки.

Підлетів уже знайомий, з бою під Холодним Яром, полковник мазепинців і, потиснувши руку Саенка, почав знайомитися із загальною ситуацією. Кіннота волинців спинилася, пропускаючи розбитки і чекаючи на нові накази.

В дальшій дорозі наздігнали дві групки піших, не більш, як з двадцятіро козаків, з яких не всі навіть мали рушниці. Мусив підполковник ними заопікуватися, взявши на хуторах кілька фірманок, хоч господарі запрягали коні не дуже вдоволені. Обіцяв їм у першій більшій селі змінити.

Але сіл, як на злість, не зустрічали — самі хутори. Тож, коли трапили на перше село, в нім наказав Саенко зупинитися й заночувати, бо ж усі та й сам комендант ледве трималися на конях.

— Та це ж хіба Пісковате? — розглядався Сліпченко.

При тих словах Саенко, який роздумувався в непевній ситуації, глянув праворуч і ліворуч...

— Та певно ж! Відхилилися ми від шляху, яким відходили наші!

— ствердив. І тут же самохіть устав перед очима образ учительки Мирович.

— Оце вже цілком несподівана зустріч!

Велів зайняти крайні хати, бо хто знає, чи знову не наскочить ворожа кіннота. Лишивши Сліпченка з козаками, сам поїхав селом, в надії щось знайти. І знайшов! Поперше, виявив частину дивізійного обозу, що загнався сюди, як почавсь уночі бій, а далі по хатах відшукав збігців із різних піших частин, між ними поручника Наливайківського полку з десятком козаків. Він оповідав, що командир полку Зелинський загинув і від полку, певно, мало що залишилося, так само, як і від пішого Мазепинського полку!

Саенко наказав козакам вишикуватися в лаву, призначив поручника комендантом збірної пішої сотні, наказав зайняти хати на відпочинок коло його власних козаків і виставити негайно за село пішу заставу. Серед козаків знайшовся бунчужний і два чотові, тож поручник-наливайковець, людина бувала, невдовзі мав у руках вже сформовану сотню, яка цілком надавалася для оборони. Саенко ж вислав два кінні роз'їзди шукати зв'язків із полковником Дяченком. Сліпченко, який теж у цей час не дармував, оглядаючи обоз, виявив знахідку, яка привернула ще більше рівновагу всім старшинам: знайшов на одному возі покритий брезентом кулемет і стрічки з набоями.

Казав разом із возом завезти кулемет під хату, де зупинились, та біля якої, вже цілком вибившись із сил, одпочивав підполковник. Раділи єдиною наразі своєю військовою радістю. Тим більше, що так упорядковані сили в добрих руках легко вже могли як не знищити, то бодай відбити напад якоїсь більшої ворожої частини та пімститися за тих побратимів, що впали!

Та радість несподівано стала повною! Вже вечоріло, як у село вскочило кілька десятків кінноти. Напереді був ніхто інший, як поручник Бойченко. Він зараз же злетів з коня і вскочив, як вихор, до хати, де вже старшини заїдали з вовчим апетитом подані господинею вареники. Обіймам і потискам не було кінця!

— А ми вже було вас, поручнику, з підполковником поховали! — радів учитель. — Де ж ви були? І як з тієї біди вийшли? Чи багато пропало? Посипалися запити.

Виявилось, що, коли кіннота большевицька гнала вулицями й грапила на кулемет, селяни поховали й козаків, і коней, котрі, то в стогах, то по садках чи стодолах мусили пересидіти аж до часу, коли бій закінчився й большевики вийшли із села, а тоді своїх наздігнали. Не далі як яких п'ять верст звідси в селі полковник Дяченко із пол-

ком. Про місце Саєнкової сотні вказав роз'їзд, з яким оце Бойченко й примчав до Пісковатого. Полковник Дяченко наказав тут через ніч залишитись, а завтра приєднатися до полку, аби вирушити в дальший марш з наказу дивізії до переправ через річку Синюху.

— От тільки наші повстанці пропали, а з ними й Петриченко! — з жалем згадував поручник.

Виходило, що їх на вулиці заскочила кіннота...

— Лишилося тільки три. Один тяжко ранений. Певно, вже не живе, а два поранені в ноги. Селяни, дай, Боже, їм здоров'я, вивезли манівцями! — Петриченка, казали, зарубали першим...

Засмучені такою вісткою, лягали мовчки на соломі. Поснули нараз, як у безодню провалилися. Тільки один Бойченко ще довго вертівся і зітхав.

— Я й забув учора сказати, на radoщах, як знайшов кулемет. Наша знайома, вчителька Мирович у школі цілий шпиталь відкрила! — оповідав Сліпченко, як уставали ранком. — Заскочив був учора на хвилинку, оглядаючи обоз, бож він це ранених з бою вивіз. Молодець! Йй-богу молодець! Такі перев'язки робить, що й доктор не потрапить!

— І ви нам нічого про це не сказали! — докоряв підполковник. — Мені ж особисто треба було подякувати! Ще щось зле подумає.

— Багацько ранених? — питався Бойченко.

— Понад десяток, певно! Є й важко поранені.

— Я мушу зараз же там бути! Прийдеться наказати старості, щоб приладив кілька фірманок із сіном для ранених. А панів прошу дати всьому лад, бо виступаємо за яких півгодини.

У школі побачив дійсно цілий шпиталь, як казав учитель. Господня вже ходила поміж раненими і з її появою стихали стогони, вгамовувався біль. Стояв і боявся перешкодити, аж вчителька піднесла голову і погляди їхні зустрілися.

— Я дуже й дуже перепрошую, пані вчителько, що вчора був такий невихований, як не сказати більше, і не подякував за вашу безцінну працю для цих обездолених українських вояків! Але, прошу вірити, на мені лежало стільки обов'язків, що вони мене цілком заломили й тільки сьогодні, довідавшись від пана Сліпченка, як ви себе проявили і скільки добра зробили, спромігся оце прийти і вам скласти від імени тих усіх, які тут лежать, щирі і сердечні подяку!

— мовив, схиляючись у поклони, підполковник.

— Ніякого героїства я тут не проявила, — заперечила вчителька, — але от, як почувла тут я не одне, мушу сказати, що ви таки дійсно герої! Безіменні герої, які творять легенду боротьби за волю і нарід!

І, коли Саенко почав заперечувати, хотіла запросити його, хоч на склянку чаю, як казала.

Категорично відмовився, але попросив його вислухати уважно. І, коли чекала, почав їй доводити, що вона, може сама не розуміючи того, вступила на дуже небезпечний шлях, бо, урядивши шпиталь, та ще й у школі, наражає себе на пімсту червоних, які сюди безперечно за українцями прийдуть...

— Ви, пані, ще, очевидячки, не знаєте, що то за вороги!.. Коли вони довідаються про те, що ви ходили за раненими козаками, — відомстяться!.. Замучать! Замордують!!! Ви розумієте?.. Мусите тікати, негайно, поки ми ще не відійшли, кудинебудь на дальші села! Я вам це кажу, як ваш брат... як найближчий ваш приятель, пані Мирович! Тікайте, якщо хочете зостати при житті!!!

Обличчя Саенка було бліде й тільки часом на ньому спалахували, як заграви, нервові пруги.

Вчителька дивилася на це небуденне обличчя мовчки, ніби хотіла, щоб слова ті продовжувались у безконечність...

Але голос Саенка раптом урвався. На думку прийшло, що час відходити і він почув, що йому чомусь шкода відходити від цієї людини, з якою от уже кілька разів, при таких різних обставинах, зводила його химерна доля...

Та треба було з цим закінчити.

— І що ж ви думаєте робити?

— Після ваших слів, підполковнику, безперечно виїду, — спромоглася, нарешті, на відповідь.

— Куди? Якщо це можна знати?

— Туди, де й ці, обездолені, пане підполковнику! — А коли той ще не гаразд розумів, додала:

— Вони потребують моєї помочі, і я їм у дорозі буду помагати...

— Я не розумію вас, пані вчителько! Ми ж відходимо невдовзі!

— І я з вами теж...

Зрозумів. Низько-пренизько вклонився й майже побіг віддавати накази.

Коли відділ відходив, селяни й селянки, останні з плачем, проводили свою вчительку, яка сиділа на возі з раненими в білій хустці на голові, на якій червонів хрест...

Висланий уночі Саенком роз'їзд, ще перед відходом приєднався до сотні, маючи відомості, де є розташований Чорний полк, і тепер усі посувалися разом із пішим відділом, який був на фірманках, і обозом, серед якого мала свій шпиталь вчителька, вже певною дорогою. Згаду-

вали старшини із жалем Залозного, чи не загинув так, як і Петриченко. Кінні роз'їзди охороняли похід, шукаючи на обрїях, чи не з'явиться де ворожа кіннота. Саенко все ж таки не був певний, чи вдасться спокійно добитися до сіл, куди, після поразки, відійшли українські частини. Але большевики, певно, мали не малі втрати, бо їх поблизу не було видно. Не переслідували.

Велика була радість, коли зустріли зненацька кінну стежу чорношличників. Була зі сотні Модзенка, з якою колись разом знищили большевицький бронепотяг. Вона ж і довела навпростець до великого села, де стояв не тільки полк, але й штаб дивізії з пішими частинами.

Саенко миттю погнав до полковника скласти рапорт, а сотня зайняла ряд хат, які були вільні. Настрій козаків одразу покращав тим більше, що почали сходитися козаки, яких уже рахували загиблими. Прийшов із двома своїми кулеметниками і Гриць Залозний, що був увесь час із полковником Дяченком, як наказав йому Саенко у тому нічному бою. Кулемета не втратили! І не раз одбивали ним напад відділів большевицької кінноти.

Хвалив Гриця Залозного і полковник Дяченко:

— Як би не той ваш кулеметник, хто знає, чи оце ми з вами говорили б, пане підполковнику. Представте його в підхорунжі!

— Молодий ще він на це, пане полковнику!

— Нехай і так! Але на те заслужив! Я вас запевню!

Саенко, мовчки виструнчився.

— Що ж до пані Мирович, — продовжував полковник Дяченко, — то прошу мене зараз із нею познайомити! Це, видно, небуденна постать. Я мушу їй подякувати і нею теж заопікуватись, як вона нашими козаками...

За хвилину вже їхали вулицями села.

— Наш вимарш залежатиме від наказу зі штабу армії. Київська дивізія вже обсадила переправу через річку Синюху. В усякім разі накажіть вашим підвладним, щоб вони відпочивали перед дальшим походом. Сформовану сотню піхоти пришліть з її комендантом. Побачу, що з нею далі робити.

Знайомість відбулася напівофіційно. Учителька якраз зайнята була годуванням ранених, яким вона вже постаралася купити за свої гроші курей, а, поки готувався росіл, в одній із хат, знайшлося гаряче молоко і по шматку доброї паляниці.

Полковник Дяченко розсипався було в компліментах, та коли учителька відповідала хоч скромно, але солідно й без усмішок, яких не скуплять в подібних обставинах інші жінки, розмова далі пішла ді-

лово, де і як має знаходитися маленький шпиталь, і хто над ним буде мати опіку. І тільки як Саенко, перепрошуючи й вимовляючись обов'язками, простягнув учительці руку, потиснула її своєю маленькою із вдячним поглядом іскристих гарних очей.

Відпочинок у селі не був довгий. Частини запорожців, що вже були приведені своїми комендантами до порядку, йшли в маршу, як і попередньо, охороняючись стежами кінноти й піхоти так, якби нічого в цих останніх двох днях і не сталося. А власне сталося, бо на кладовищі в селі виросла велика могила з хрестом над покійним полковником Зеленським й над кількома козаками, яких хоч і вивезли селяни з тих нещасних околиць, але життя їх обірвалося від тяжких поранень... У сотнях бракувало знайомих козаків. Такі полки, як Наливайківський і Мазепинський, не мали й половини сотень!..

Надвечір Запорізька дивізія, забезпечена на всякий випадок пішими полками в лавах на буграх, переправлялася на другий бік річки Синюхи, відриваючись від ворога. Марш відбувався на схід, подалі від Бугу.

Козацтво не питалося й не дивувалося — чому? За довгі місяці походу вже кілька разів так бувало, що йшли, йшли, а потім назад повертали і крутили й крутили...

— О, почали вже по-заячому ходити! — сміялися тоді козаки. Знали, що значить так і треба. І те ще знали, що там десь у штабі сидять люди не з капустиними головами! Вони орієнтуються, куди йти треба, аби ворога обдурити, а самим на краще вийти! Червоні, певно, підуть на Умань, а там нехай сліди знайдуть!

Однак, штабові командарма не приходилося так легко, як це думали, або й говорили, сміючися, козаки. Щоб вийти з-під ударів кінноти Котовського, що звалилася з-за Бугу, треба було перейти аж дві залізниці на Єлисавет, де повно бронепотягів, і лише тоді, коли вони зостануться за спиною, попереду протягнеться в українську безвість широкий херсонський степ... Відійти туди на якийсь час, де залізниць так мало, а де багато простору і де, не дивлячись на третій рік війни з червоним московським ворогом, ще тече українська земля молоком і медом!..

Саенко отримав завдання зі своєю сотнею вести розвідку знайними вже шляхами до села, біля якого в поході на Уманщину із сотником Модзенком так вдало підірвали большевицький бронепотяг. У цьому ж селі намічено було перейти першу залізницю дивізією. Коли кінна сотня обходила частини в марші, аби висунутися наперед і виконати доручене їй завдання, Саенко наткнувся на невеличкий обоз

дивізійного шпиталю, в яким зверхником був один уцілілий від пошести тифу підстаркуватий уже лікар та кілька санітарів. Тепер там мала бути й учителька-сестра, як інформував полковник Дяченко. Та от і вона! Привіталися, як добрі, давні знайомі.

— Як почуваєтесь, пані вчителько? Чи вам тут чого не бракує- — турбувався.

— Абсолютно нічого! — сміялася. — Лікар дуже симпатична особа і все хотів, аби я пересіла до його брички, але я волюю бути з моїми пацієнтами — вказала на ранених на візках. Деякі з них уже приходили до себе. — Я не думала ніколи, що у вас так мало медичної допомоги! Чому?

Сасенко мусив тоді коротенько, як дозволяв на це час, поінформувати, що медичний персонал загинув, як і більшість війська у тім страшнім дев'ятнадцятім, коли кинувся тиф, а ліків на боротьбу з ним ніяких не було. З тим почав прощатися, бо мусив забезпечити перехід через залізницю.

Слухала з великим зацікавленням, а потім побажала дальших успіхів.

Надходив вечір, як сотня, перейшовши залізницю, сторожко всунулася поміж хати. Та обережність була зайва. Староста, що прибіг невдовзі, пізнавши знайомого старшину, вітав його у своїй хаті, як найдорожчого гостя. Подав зараз же інформації про те, як і коли заходять сюди червоні. Скільки їх помітили повстанці і в Єлисаветі, і в Новій Україні. Скільки піхоти, кінноти й гармат. Виходило, що вночі, після того, як колись зірвали той бронепотяг, червоні сюди бояться заходити. Зате вдень усе їх видно.

— Ну, а курей так само хапають? — питався Сасенко, сміючись.

Зі слів старости виходило, що солдати тепер заховуються краще.

Першу залізницю перейдено було спокійно. Але, коли над ранком переходили залізницю на Єлисавет, на лівому крилі, де мала бути Волинська дивізія, зірвалася ціла буря кулеметного вогню, а далі заgrimіли гармати. Тоді ж посунув і бронепотяг на Запорізьку дивізію з другого боку. Чорниці своїми гарматами зумів цей натиск одбити. Рівнож і київці з волинцями погнали ворога на Єлисавет, а тоді відірвались від залізниць. Соняшний ранок привітав українські колони в марші степовими херсонськими просторами, увійшовши в які, козацтво почуло себе значно краще! Зірвалися пісні, яких уже довгий час не було чути. Голосні вигуки, голосний сміх!

— Чи ж багато треба нашому козацтву! — мрійно заговорив Сліпченко. — Безсонна ніч! Бій! небезпека! А от... розкинувся степ

широкий . . . Повіяло волею, рідним простором . . . Та ще й блиснуло сонце на блакитнім українським небі — і все нараз забулося! І сміх, і радість, і пісня!!!

То йшли степовою рівниною, на якій видко було усю армію з її обозами, кіннотою й пішими полками, то пропадали в байраках, і тільки кінні стежі бовваніли на могилах, вищих одна від другої. А понад тим усім — невгамовна пісня жайворонків, безхмарна блакить неба і ласкаві проміння весняного сонечка . . . Приймала своїх синів-скитальців в обійми, сповнені спокоєм, степова тиша. А спокій той берегли, здавалося, стрункі, високі тополі навколо кожного хутора, біленькі, як лялечки, хати, журавлі над колодязями з криничною водою і знову тополі, тополі . . .

Тож не дивниця, що, постоявши цілий день та відпочиваючи на хуторах і селах, козаки набралися нових сил, що вже були розгубилися в тих походах і бойовищах!

Одійшли ще далі від залізниць, і знову на кілька днів штаб командарма зарядив одпочинок.

Небезпека існувала лише із сторони Єлисавету — найбільшого й найближчого в степах міста. Але селянська розвідка з місцевих повстанців була дуже добра і майже щоденна, бо коли везли, ніби на продаж, дріб чи іншу яку поживу, чого в місті вже давно було обмаль, то на власні очі бачили, які і де стоять частини, скільки й де встановлено гармат і де копають шанці. Видко, що москалі не були певні своєї влади. Напруження й нервовість чулися на кожному кроці. Сподівались наскоку на місто «петлюрівських банд!» Селяни ж привозили й большевицькі газети, повні закликів до населення боротися з такими «бандитами», як Павленко, Тютюнник, Гулий! Командармові особливо діставалось у большевицьких летючках, які називали його «кривавим царським генералом»!.. І тому подібне! Большевицька влада в місті, нарешті, оголосила, що всі робітники мусять покинути працю у фабриках і записатися до робітничих батальйонів для боротьби з «контрреволюцією» і захисту . . . «рабочо-крестьянської» влади! З того галасу нічого не вийшло! Бож «рабочіє» звичайно вислухували на мітингах, куди їх примусово зганяли, крикливі, загонисті, запальні промови ораторів, але чомусь не записувалися й не мали охоти йти до тих батальйонів!.. Тож ті заходи зводилися нанівець! Про це було добре відомо в штабі командарма! Але все ж таки, аби відтягнути большевицькі частини в іншому напрямку, почато було знову дводенний марш у південно-східнім напрямку до залізниці на ст. Долинську і Кривий Ріг.

Надходив Великдень, і кожен із командирів навіть найменших частин думав про те, щоб якнайкраще і найспокійніше зустріла це велике свято його частина.

Однак, умовини склалися цілком інші! По залізниці з Кривого Рогу й Долинської ворог почав підвозити значні частини. Хоч спочатку залізниця в деяких місцях була перервана українською кіннотою, аби той рух припинити, вже в Страсну Суботу розпочався великий бій, у який вступали все нові й нові частини ворога. Він їх підвозив з-під Одеси.

В цей час до рук кіннотників дісталася большевицька газета, в якій уже цілком ясно писалося, що «війна поміж» робітничо-селянською Росією і «панською» Польщею от-от розпочнеться і що треба із ще однією, польською «буржуазією», раз і на все покінчити!»

З огляду на таку новину, штаб командарма скликав нараду командирів дивізій. Рішено було переходити Буг, а коли большевицькі дивізії перекидатимуться на захід, і собі рушити ближче до фронту. Проектувалося скорими маршами підійти до Вознесенська, захопити його й перейти через Буг. П'ятнадцятого квітня кінний полк полковника Дяченка вже підійшов із південного сходу до сіл в околицях міста Вознесенська. За ним ішла Запорізька дивізія. Київська дивізія підходила до Вознесенська з іншого боку, а Волинська дивізія мусила охороняти наступ, перешкоджаючи підходові ворожих бронепотягів із району Ново-Українки і Єлисавету й була змушена одразу ж захопити станцію Трикути в тім напрямку, що вона вночі на шістнадцяте квітня і зробила. В самому Вознесенську, який був тоді значною військовою базою большевиків, знаходилася велика кількість військового майна: гармат, кулеметів, рушниць і набоїв до них. Місто охороняло кілька тисяч піхоти, кілька дивізіонів кінноти, а головне модерної конструкції бронепотяг із вісьмома гарматами важкого калібру. Розвідка була неповна, бож провадити її навіть селянам було важко. Виглядало по руху большевицьких частин у місті, що ворог про наближення української армії знав!

Але було віддано наказ — із боєм захопити Вознесенськ за всяку ціну й по мостах перейти за Буг!

Комендант Запорізької дивізії генерал Гулий-Гуленко отримав значні підкріплення кінними полками з інших дивізій і мав наскоком узяти місто з південно-східнього напрямку ранком шістнадцятого квітня. Ще вночі він об'їздив і кінні й піші частини і своїм звичаєм переговорювався зі старшинами та козаками.

— Пане генерале! Набоїв малувато! — жалілися скрізь піші козаки, пізнавши по голосу в темряві свого коменданта.

— Набоїв є, скільки хочеш — там! — показував вбік міста. — Мають москалі в своїх базах стільки, що на п'ятдесят тисяч війська вистачить! А в нас — тільки вісім! Як візьмемо місто, вистачить нам хіба на рік чим воювати! Зрозуміли?

І їхав далі. Певно, що зрозуміли! Розуміли й те, що ворог усе більше й більше стягає частини з усіх боків, а тому треба взяти Вознесенськ, здобути ті набої, як «комдив» каже і піти, маючи Буг за собою!

А набоїв лишалось, як кажуть, «курам на сміх!» У кого десяток на рушницю, у щасливців — півтора або два, але були й такі, що мали лише п'ять у рушниці!

— Пане полковнику! — прохав тим часом комендант, під'їхавши до полковника «Чорного» полку. — Надішліть зараз же одну з кращих ваших сотень до командарма для його особистої резерви. Чув, що також цілий кінний Мазепинський полк ранком підтягнеться ближче до штабу!

Сказав і поїхав далі.

— Підполковнику Саенко! — прощу виконати наказ комдива, з видимим невдоволенням, звернувся полковник Дяченко до групи старшин, з якими нараджувався щодо наскоку полку, й, ніби про себе, не втерпів: — І так завжди! В хвилину повного напруження відтягають від тебе сотні!

— Виконую зараз! — озвався Саенко й повернув коня до своєї сотні. Він також не був задоволений. Розумів цілком добре ситуацію, в якій треба було діяти цілим полком! Усіма частинами полку! А от мусив шукати поночі штаб командарма й може не брати в головному ударі участі... — «Але що ж — наказ є наказом!» — потішав сам себе.

Так само почували себе й кіннотники, що, витягнувшись по два, помалу посувалися в ніч за провідником-хлопцем, якого Саенко взяв із хати, де перед тим відпочивали.

Завернув до кулеметів, що мали бути в середині сотні. Перекинувся кількома словами зі Сліпченком і Грицем. Сліпченко роздобув десь у поході поганеньку бричку і вже вспів свій кулемет якимось, по-своєму, на бричці встановити. Скаржився, що немає доброго візника і згадував покійного Кропиву, який упав у бою під Голованівським. Незадоволений теж був і з коней...

— Селюки неповороткі! О, то була пара вороних із комісарською

бричкою! — Аби нам тільки Вознесенськ узяти, пане сотнику! — заспокоював. — Там знайдемо все!

Підскочила кінна стежа. Могила, на якій був командарм зі штабом, підіймалася в кільканадцяти кроках. Наказано було сотню лишити за могилою, а самому бути на верху.

До світанку не лишалося більше години. Раптом ціле передмістя загорілося лавиною вогню рушниць і кулеметів, а потім, покриваючи все, почали вибухати тяжкі стрільна большевицького бронепотягу. На ту безладну стрілянину відповіли з українського боку гармати Чорниціна. Знову загриміло з другого боку міста, де, видно, розпочала наступ Волинська дивізія.

Саенко, не при звичаєній під час бою, залишатися нечинним, почував себе якось кепсько, стоячи тут, на цій могилі, тоді, коли там, певно, вже впав не один кіннотник-козак чи старшина. Вдивлявся в обрії, які тількищо починали зарисовуватися на сході... Що було там? Хіба ж то можна було собі уявити! Але йому не подобався той гураганний вогонь, який не вгавав. Зрозумів одне — наскок української кінноти не був несподіваним! Ворог про нього знав! Був підготований! Тільки цим можна було пояснити той факт, що вогонь був такої сили. Наскок лише тоді дасть добрі наслідки, коли він несподівано ворога захопить!.. А, виходить, що він не вдався! Коли так, то чому? Певно, що намір був зраджений! Але ким? Знайшовся такий «юда» чи «юди» із селян, які й досі стоять на боці московських зайдів, служать їм і досі вірно!..

Так думав підполковник Саенко і думки його справджувалися.

Та бій, що розгорівся несподівано-жорстоко, так само несподівано і вщух.

Щось говорив генерал Омелянович-Павленко своєму начальникові штабу.

Слів здаля не можна було почути, але на лиці командира виразно було видно незадоволення. Обави ствердилися невдовзі. Козак-кіннотник прискочив із донесенням від генерала Гулого, який писав, що наскок кінноти не вдався, бо був зустрінутий шаленим вогнем кулеметів. Тепер наступають піші полки.

І наступ цей можна було вже обсервувати з вершка могили. Перші соняшні промені осяяли наступаючі лави, назустріч яким густо чорною масою виповзла ворожа піхота й частинно залягла, відкриваючи вогонь, а частинно заховалася у викопаних наперед окопах. Тому, що лава була густа, вона стала доброю ціллю для наших кулеметів. Ук-

раїнські полки розсипалися, натомість, рідкими лавами й тому не несли таких утрат, як ворог.

Наступ розвивався добре, але мусило статися те, що сталося!.. Набоїв почало бракувати!

Саенко, що з напруженням слідкував, як українські лави підбігали ближче й ближче до ворога, зі страхом того сподівався й може перший у свій далековид зауважив, як то той, то інший козак підривався раптом із лави й відбігав кількадесят кроків назад, а потім почали відбігати цілі рої й хоч залягали, але їхні рушниці мовчали... І от прийшов мент, коли вже й цілі лави відкотилися назад, а за ними, радіючи зі своєї перемоги, почала бігти большевицька піхота, стріляючи на ходу, хоч ця стрілянина вже не була цільна...

Ворог так захопився порівнюючи легкою перемогою, що забув, зовсім забув (а це було видко!) про українську кінноту, а її, з наказу командарма, було зібрано при Запорізькій дивізії біля п'ятисот шабель!..

— Кінноту! Кінноту! — крикнув командарм зв'язковим, і вони полетіли з наказами.

Саенко глянув ще раз у далековид. Большевицька піхота вже далеченько відбігла від своїх окопів і від міста. Тепер уже не стріляла, подекуди доганяючи на сотню кроків наші лави й розмахуючи руками. Видко, запрошувала здаватися й кидати зброю.

— Підполковнику Саенко, атакуйте! — долетів наказ командарма.

І от уже за кілька хвилин вилетіла лавою сотня з двома кулеметами. За нею кинув на допомогу командарм і частину свого конвою. Величезна ворожа маса, може яких півтори тисячі солдатів, побачивши летячу кінноту, від несподіванки раптом зупинилася, даючи можливість відкотитися українським лавам, які вже доганяла, але, побачивши сотню кінноти на цілому полі, залягла. Назустріч ударило кілька кулеметів і посипався град пострілів піхоти.

Один і другий кіннотник коло Саенка упали з кіньми. В цей саме час вилетіла ота плохенька бричка з парою »селюків«... (казав же так Сліпченко — мигнула раптова згадка) і як різанула, як різанула... Лава перед Саенком почала тікати... Тікала по всьому полі, бо вже летіли сотні кіннотників різних полків, отих, що були зібрані до Запорозької дивізії... Наздоганяли московських солдатів, рубали їх, кололи... Саенко оглянувся.

— Чому ж це ота плохенька бричка перекинута боком... і коні теж?

»Селюки?« А де ж сотник Сліпченко? Вчитель Сліпченко де?..

З байраку, збоку раптом вилізла свіжа сотенна лава і її кулемет захарчав, як навіжений!

— Бойченку! Бойченку — сюди! — вказав поручникові, що надбіг із чотою.

— Хлопці! За сотника Сліпченка... Бий! Бий!!!

Бойченко налетів на кулеметника перший і так гепнув, що ледве шаблю з голови вирвав... За ним козаки, а за ними Саенко рубали тікаючих праворуч і ліворуч...

— Оце вам за вчителя, прокляті!.. Оце вам за вчителя!!!

Бронепотяг пригнав од станції, де він відбивав наступ «Київської» дивізії, й почав був гаратати по кінноті з усіх своїх восьми гармат, але гармати полковника Алмазова, вже стягнені під місто, теж сипнули стрільнями по залізниці і невдовзі так настрашили червоних, що вони втекли за міст, а потім українська кіннота тільки димок за бронепотягом побачила. Місто було захоплене. Залізницею помчало вслід за бронепотягом два товарові потяги з утікачами-солдатами й місцевими комуністами. В цей час «Київська» дивізія захопила станцію.

На полях під Вознесенськом, селяни, збираючи зброю й ховаючи мертвих на наказ штабу, нарахували 648 забитих московських солдатів!..

Це сталося 16-го квітня 1920-го року.

Залишивши з десяток кіннотників коло залізничного мосту через Буг, поки підійде піша застава, Саенко завернув своїх кіннотників до міста.

Їхали вдвох із поручником Бойченком мовчки. Кожен мав одну думку — про вчителя, що він уже не живе. Особливо в тому був певний Бойченко. Він не хотів додавати жалю своєму комендантові й не признавався, що, йдучи тоді до атаки, виразно бачив, як завершила бричка на повному ході й як, під цільним вогнем сотника, большевицька піхота зірвалася до втечі, а тоді була здесятована його кулеметним вогнем і стала легкою здобиччю кінноти. Та тому, що його чота йшла позаду, він теж бачив, як другий кулемет (отой, що раптом почав бити з байраку) одразу трапив і візника брички й сотника, а смертельно поранені коні перекинули бричку... Тоді він із кіннотниками (а за ними й Саенко) порубали обслугу того большевицького кулемета! Про це він не сказав (чи це допомгло б?). Саенко ж інстинктивно відчував, що вчителя поміж живими вже немає! Тож не радувала обидвох навіть така блискуча перемога.

В центрі міста зустрілися з полковником Дяченком, який, поздоровивши старшин із перемогою, почав інформувати, що на станції знай-

дено в потягах, величезне військове майно: мільйони рушничних набоїв, десятки тисяч набоїв для гармат. Багато нових кулеметів, гармат, а рушниць, а ручних гранат — сила-силенна!

Однак, бачачи по сумних обличчях, що щось зайшло, перервав сам себе і, довідавшись про все, почав розраджувати, кажучи, що може ж Сліпченко тільки ранений. На це Саенко попросив дозволу передати сотню на поручника, а самому вернути туди, де був бій. Полковник з тим погодився, а поручникові казав вести сотню на станцію й отримати там усе, що потрібне, та головне — взяти якнайбільше набоїв!

З двома кіннотниками Саенко проскочив місто і хотів було завертати на бічну дорогу, коли один із кіннотників звернув його увагу, що в напрямі міста посувається кілька возів, а на однім із них прапорець із червоним хрестом. Зупинилися, вдивляючись на шлях.

— Чи не дивізійний наш шпиталь?

Погнали тоді навпростець полями.

Не помилилися. Це був дивізійний шпиталь, який підібрав ранених, а більше забитих, і віз їх до міста. Попереду на возі сиділи доктор Панас Петренко і його найближчий помічник учителька, знана вже читачеві, а тепер сестра-жалібниця Марія Мирович.

Саенко, привітався по-військовому, приклавши пальці до шапки, й одразу ж запитався вчительки:

— Чи сотник тут?

Сестра Мирович дуже зніяковіла й відповіла не одразу. Коли ж напружено чекав відповіді, нараз поблідла й нервовим жестом указала на віз за собою.

— Чи ще живий?

Не відповіла нічого, тільки примкнула віями очі.

Кинувся тоді, зіскакуючи з верхівця, до першого возу і відтягнув брезент... Побачив змінене до непізнання обличчя сотника Сліпченка із закритими вже повіками очей. Здавалося, спав. Потягнув далі накриття... Побачив закривавлені груди в усю широчінь... Зрозумів, що кулемет майже пересік учителя, і смерть прийшла нагально... З великого жалю за впавшим, таким близьким, а тепер таким чужим, стиснув руку, що була зимна, як лід, і так ішов при возі, ніби бажаючи передати мертвому хоч крихту свого життя, свого тепла... Однак, зрозумів хутко, що це все даремне!.. Тоді затягнув брезент на мертво обличчя і скочив на коня.

— Пані Мирович, — озвався якимсь чужим голосом, — отам є церквіця і при ній цвинтар! — указав рукою: — везіть туди, а я може знайду нашого священика і приведу там сотню...

Погнали тією дорогою.

Свою сотню віднайшов підполковник Саєнко при штабі полку. Бунчужний зараз же зголосив, що дістали цілком нові кулемети, обміняли рушниці теж на новіші й усі кавалерійки. Крім цього дістали двадцять списів (таку кількість одержала кожна кінна сотня), по сотні набоїв на кіннотника, а також багато ручних гранат та до них дві брички з кіньми. Залозний роздобув ще дві брички й по парі коней на кожну. Настрій був і в бунчужного, і в кіннотників підвищений: усі сміялися поміж себе й голосно розмовляли... Та усе це відразу змінилося, як Саєнко повідомив зібрану на наказ сотню про смерть сотника-кулеметника, вчителя Сліпченка... Були приголомшені. Мовчазна тиша запанувала навколо, коли пішов із рапортом до полковника Дяченка. І полковник був відомістю пригноблений!

— Яка шкода! Яка шкода втратити таку небуденну людину! — казав. — Тим більше, що я мав думку, з його поміччю, організувати при полку окремих кулеметний відділ на тачанках, наслідуючи того дурисвіта Махна! Не довелося!

Саєнко звернув увагу, що хотів би зробити вчителю якнайкращий похорон! От тільки не знає, де б міг бачитися з пан-отцем армії, з протоіереєм Пащевським...

— Я все це полагоджу, пане підполковнику! Повірте! Мені не менше лежить на серці, як вам! Такого старшину відпровадити на останній відпочинок треба з найбільшою пошаною й почестями! Я зараз їду до штабу дивізії і напевно там швидше віднайду отця протоіерея, бо він дуже приятелює з генералом... Тож беріть сотню і робіть усе, що треба до похорону а я буду невдовзі з пан-отцем.

Тоді Саєнко, коротко ознайомивши командира, де є церковця і цвинтар при ній, на якому вже напевно копають козаки могили, щиро подякував полковникові за співчуття і, залишивши коло бричок із майном і кіньми варту, вирушив із сотнею на цвинтар. Поручник Бойченко, який мав завдання віднайти котрогось із міських священників, приніс вістку, що в цілмі місті давно вже не лишилося ні одного, бо з родинами їх вивезено до Одеси й віддано до одеської «чеки». Тож, напевно, вони всі погинули в підвалах з рук «чекістів»... Церкви ж кілька місяців тому були віддані на різні склади й магазини. Одна тільки стоїть порожня на цьому цвинтариську, бо вона маленька й на якийсь склад не придатна. Що ж до трун, то сотникові Сліпченкові він замовив труну особисто, а для одинадцяти козаків робить труни шпиталь дивізії. Козаки будуть поховані у спільній могилі. Могила сотника буде у їхніх головах. Так розпорядився поруч-

ник, і Саенко був йому щиро вдячний, бо почував себе слабо, чи то після втраченої в бою енергії, чи причиною тому була смерть одного зі своїх нечисленних старшин, який багато разів ставав йому в пригоді чи мудрою думкою, чи лицарським своїм чином!

Почувши про похорон українського сотника й козаків і про те, що Службу Божу відправлятиме головний священик армії, сила народу, який уже давно не чув ніякого Богослуження, бож священиків большевики знищили в Одесі, зійшлася на цвинтар. Переважали, правда, жіноцтво й молодь! Чоловіків було небагато! Зрозуміло чому: українське військо прийшло й піде, а ті, які побиті й повтікали, знову повернуть і почнуться переслідування!

Тіла покійних козаків у трунах були вже заколочені гвіздками, лише коло могили, де мусив знайти вічний відпочинок сотник Сліпченко, стояла його відкрита ще труна, з огляду на те, що, певно, багато знайдеться і старшин, і козаків, які захочуть віддати йому »останнє цілування!..«

Підїхали фаєтоном, запряженим парою баских коней (з маєтку комісара!) командир дивізії генерал Гулий, полковник Дяченко і протоієрей Пащевський уже в облаченні.

Саенко подав команду і, коли кіннотники виструнчилися, склав рапорт командирові полку. В цей час підїхав шпитальний візок, і з нього висіла сестра-жалібниця Мирович.

Чудова була жалібна заупокійна служба! Випадковий хор, що створився з кіннотників та із старшин різних частин, які усе прибували й прибували, співав розмірно, без поспіху й помилок. Мелодії напівів ішли щиро й молитовно з вояцьких грудей... А потім, коли протоієрей сказав чуле слово про те, що... »ніхто більше не має заслуги в світі, як той, хто душу свою покладає за волю народу й за другі свої!«... і розпочав: »со святими упокой«, — увесь цвинтар укrywся прикляклими на коліна людьми, що низько схилили голови, а серед зібраного жіноцтва роздався голосний плач...

Коротке, але щемляче, слово сказав командир дивізії про те, що боротьба за волю й державу вимагає від нації жертв! Полковник Дяченко ж казав, що покійний був великим борцем за народ, як у повстанні Зеленого, де вважався його правою рукою, так і в рядах армії, в якій хоч і недовго був, але записав у її історії не одну золоту сторінку героїзму! Підполковник, як комендант сотні, мусив би й собі щось сказати, але, коли став над мертвецько-блідим обличчям свого друга, спазми вхопили горло так сильно, що тільки перехрестився й поцілував востаннє вчителя-сотника Петра Сліпченка...

За його прикладом пішли комдив і полковник Дяченко, а далі старшини й козаки.

Під стукотіння останніх гвіздків, хор розпочав: »Надгробне ридання«, і труни одинадцяти козаків, а потім і сотника спустили вниз...

Насипали могили. За комдивом і Дяченком, які від'їхали з протоієреєм Пашчевським, розходилося вояцтво і народ.

Коли вже два березові хрести були закопані і на братній могилі, і на могилі сотника, Мирович підійшла до Саєнка:

— Не хочеться вірити, що вже побратима Сліпченка немає у живих! — зашепотіла. — Це ж після його слів, коли пам'ятаєте, ви зі старшинами приїхали перепрошувати... Це ж після його слів — покинути все і йти шляхом боротьби — я, власне, й рішилася взяти на себе цей хрест! — показала на перев'язку на руці.

— Чи ж не жалієте ви такого рішення, пані Мирович? — запитався, коли вони пішли стежкою по цвинтарі.

Подивилась якомось загадково і відповіла не одразу, якби обдумуючи що сказати.

— Ні! — нарешті рішуче заперечила. — Життя стало таким нудним, безбарвним і нецікавим по цій »безкровній« революції, що краще йти з тими, які ось творять легенди!.. — обернула голівку, дивлячись на один із березових хрестів на свіжій могилі, а потім перейшла на іншу тему, яка, видно, її здавна цікавила. — А все ж таки, пане підполковнику, куди ми далі підемо і які перспективи перед армією, якщо це не є секрет?

— Секрет? — здивувався тепер Саєнко. — Які ж можуть бути для вас секреті! Ви ж такий самий вояк української армії, як я, як полковник Дяченко, як кожен старшина, бо ви тепер, пані Мирович, є старшина. В своїй праці, розуміється... Ми підемо за Буг! Армія мусить прорватися крізь большевицький фронт, ви розумієте?

І, коли вдячно хитнула головою, продовжував:

— А тоді поєднаємося зі своїми частинами, що наступають разом у союзі з поляками, й підемо на Київ!.. На Київ! Розумієте?

Розуміла, але, як то буває іноді з жінками, почала розхвалювати підполковника, що він стільки зусиль проявив, аби так гідно поховати сотника-вчителя. Не знайшовсь одразу, що сказати на раптову зливу похвал, як раптом по стежці дігнав їх кіннотник. Пізнав зв'язкового Тупиченка.

— Що там, Тупиченку?

— Так що, пане підполковнику, вас просить командир полку... Із сотнею, — додав.

— От, бачите, навіть хвилини немає вільної для такої присної розмови! — вирвалося якимось само собою у Саенка.

— Невже вона аж так вам приємна, пане підполковнику? — піднесла Мирович трохи здивований погляд.

— Я хотів сказати, — пояснював Саенко, — що розмова, хоч і коротка, з вами вгамувала мій жаль за покійником і вернула мене до нормального стану, пані вчителько! Пані сестро! — поправився, бо помітив легке незадоволення Мирович. — Я вам дуже за все дякую! Думаю, що ми не раз іще поговоримо, як добрі знайомі...

— Немаю нічого проти, аби така розмова відбулася якнайскорше! — посміхалася вже Мирович, з приємністю вдивляючись у заклопотане необдуманим виразом, лице Саенка. — Бож, знаєте, я все таки серед нових людей і обов'язків почуваю себе трохи самотньо!

— Так тоді до скорого побачення, пані сестро! До скорого побачення! — Саенко потиснув протягнуту маленьку ручку і підніс її до вуст.

Коли ж, виїхавши з цвинтаря на чолі сотні, обернувся в той бік, де був шпитальний візок, вчителька ще стояла коло коней і дивилася вслід. Піднявся на стременах і востаннє помахав рукою. Відповіла.

І від тієї відповіді якимось незнане почуття розлилось у грудях... Почав себе, однак, картати, що от недавно побратима позбувся... І то якого! А оце дозволив собі на якийсь цілком непотрібний флірт! Думка полетіла назад. Згадав, як ішов зі Сліпченком під Черкаси. Як той зі своїми повстанцями показав себе у першій же бою. А пізніше почувись, як давні бойові побратими! Ще вчора говорили, плянували наскок на Вознесенськ і разом потерпали, що така обмаль набоїв у піхоти і що має бути в разі невдачі... А от, уже більше не заговорить, не розрадить!.. І тоді, коли така шалена перемога, до якої і він сотник Сліпченко, вилетівши тоді зі своїм кулеметом і погаратавши большевицьку лаву, може, й перший спричинився і до дальшої паніки, яка охопила багато більші большевицькі частини! Не побачив наслідків свого лицарського чину! Їхав і ледве сидів на коні, такий був перемучений. Чого ж іще хоче від нього той Дяченко? Є ж границі, далі за якими заломлюється людина, коли вже понад її сили!..

Як під'їздили до центру міста, куди Тупиченко провадив, на розі вулиць побачив піхотну заставу з кулеметом — це мала бути охорона штабу, який розмістився в будинку, де перед тим стояла большевицька комендантура.

Полковник Дяченко щось говорив зі старшиною піхотної застави, тож, залишивши сотню, під'їхав до коменданта.

Полковник привітно посміхнувся:

— Не думайте, пане підполковнику, що я вас хочу без кінця використовувати! Знаючи ваш стан після втрати побратима, дам вам деяке зайняття, аби мали чим відвернути увагу... На нараді вирішено вже сьогодні почати перехід на той бік Бугу. По залізничнім мості туди вже перекинуто піший полк. Ви із сотнею перевезіться паромом, який недалеко мосту, і займіть стежами хутори, що за горбками над Бугом. Увечорі вас змінить сотник Модзенко. Ніч матимете для цілковитого відпочинку...

Саенко почав дякувати за пам'ять і турботи коменданта.

— Ще не все, підполковнику! Ще не все! Я говорив про вас із командармом! Та він же й сам бачив, як ішла атака. Покійного сотника Сліпченка посмертним наказом підвищено в рангу підполковника! Вас — у полковники! Поручника Бойченка — в сотники... А того кулеметника (хоч він і молодий) варто хіба представити до старшинської ранги? Що ви на це?

Полковник Саенко тільки виструнчився:

— Слава Україні!

Полковник Дяченко й собі виструнчився:

— Ще одне! Я вас, пане полковнику, призначаю своїм першим заступником! Коли б щось сталося — маєте прийняти полк!

І, коли Саенко якимось не міг зрозуміти, пояснив:

— Нічого дивного! Усі під Богом ходимо! От полковник Сліпченко учора був, а сьогодні вже його поміж нами немає!..

Подав руку, яку міцно, без слів потиснув Саенко. Скочив на коня і сотня рушила до Бугу.

Паром був маленький. Ледве можна було вмістити десяток кіннотників з кіннями. До того ж Буг цією весною розлився досить широко, заливаючи усі прибережні луки. Та паромщик був не абиякий фахівець свого діла, і за пару годин кінна сотня рушила за горбки, займаючи їх на всякий випадок, аби забезпечити переправу. А вона невдовзі розпочалася. Десь із передмістя спровадили ще один, значно більший паром. Залізничним мостом обережно переводили коні, навіть гармати. Модзенко зі своєю сотнею змінив надвечір Саенка, тож ціла ніч, як і казав полковник Дяченко, була й для нього, і для його вояків цілковитим відпочинком. На ранній алярм усе вставало відпочите, готове для дальшого походу і боїв. Кіннота стежами висувалася із сіл. Колони починали рух по різних шляхах на захід. Вознесенськ на тому боці залишився покинутий армією Зимового Походу, а вчора ще нею так славно здобутий! Нараз глухий вибух струснув повітрям.

Над Бугом у хмарі диму й пороху летіли вгору шматки заліза й дерева від залізничного мосту.

Сполоханих коней ледве стримували кіннотники.

— Це з наказу командарма підірвано міст! На якийсь час із боку Бугу не матимемо ворога! — казав спокійно Саєнко до козаків. А поміж них уже пішли насмішки й жарти, бо дехто налякався несподіваного вибуху. Думалось, що той большевицький бронепотяг успів дігнати. Та на голосні вигуки підбіг конем бунчужний Білокінь. Щось там сказав, щось прикрикнув, і в рядах стало тихо й карно.

— А Білокінь же забутий! Усіх підвищено, а старого вояка обійшли! Не гаразд!

Користаючи зі зупинки в сусіднім селі, Саєнко зараз же написав щось на картці до полковника Дяченка і, відшукавши бунчужного, звелів самому негайно передати цидулку комендантові. Трохи здивований, чому саме він, а не який козак, має їхати до коменданта полку, Білокінь, повернув свого вороного й за кілька хвилин уже докладав комендантові, передаючи цидулку Саєнка.

Полковник Дяченко читаючи, підсміхнувся під вусом, а потім якби ненароком запитався:

— Чи ви . . . не знаєте про що пише полковник Саєнко?

— Не знаю, пане полковнику, — витягнувшись, як лише міг, відповів Білокінь, здивований про себе отим дивоглядним »ви«.

— Пан полковник Саєнко просить, аби вас було підвищено за бій під Вознесенськом і взагалі за вашу довгу бойову службу до старшинської першої ранги, пане хорунжий!

І коли його слова зробили таке вражіння на Білоконя, наче вибух, що ставсь півгодини тому, мав оце якраз статись під самим Білоконем, протяг руку й поздоровив з першою старшинською рангою.

Розгубився зовсім бідний Білокінь!

— Тож вертайте й докладіть панові полковникові про мої слова, бо писати не маю часу, а говоритиму сьогодні ж із командармом, і наказ про ваше й інших підвищення буде незабаром!

— Слухаю! Згідно наказу!.. — знайшовся, нарешті, збідований вояк. Крутнув конем, наче патичком і полетів, як угорілий . . .

Невдовзі разом зі Саєнком вже підбирали, кого підвищити з козаків у ройові, кого в чотові, а хто мусить тепер стати на місце Білоконя бунчужним. Коли ж похід першого дня закінчивсь погідним, теплим вечером (був уже третій тиждень квітня) — таких радощів, які переживала кінна сотня полковника Саєнка, хібащо не знала ні одна із сусідніх частин! Гукали, співали, реготалися . . . Самогону випилося,

скільки його можна було дістати! Мусив і полковник Саенко трохи переборщити бож нікого з «підвищених» не міг образити! А пити за кого теж знайшлося! Зате до півночі все припинилося. Посипалися накази, і хіба теж ні одна із сотень сусідніх частин не несла так зразково охорони тієї ночі, як кінна сотня Саенка. Другого ранку перед дальшим маршем покликав полковник Дяченко командирів частин, аби передати повідомлення зі штабу армії, що іде вона на поміч селянам-повстанцям, які підняли повстання навколо міста Ананьїв. Тож заряджено поготівля і колони дивізій посувалися різними шляхами, під охороною своєї кінноти. Рівнож кінні стежі висунуті були вбік Бугу. Так денними переходами з ночівлями по більших селах йшли в район повстання. До міста лишалось хіба верст із дванадцять, коли кіннота, перейшовши село Кахівку, побачила перед себе безліч возів, на яких сиділи діти, жінки й старші селяни. Вози були наладовані усяким селянським добром. За возами йшла з ревом прив'язана худоба. Чувсь плач і прокльони!.. Так невідомо куди, де очі глянуть, втікало селянство.

Та, пізнавши українських козаків, усе, що сиділо на возах, кинулося воякам назустріч із жалем і лементом... Нічого не можна було одразу зрозуміти! І тільки коли полковник Саенко, а йому на поміч підбігший хорунжий Білокінь, почали криком гамувати галас із натовпу селян висунувся якийсь принагідний, поранений у руку повстанець, а з його слів устав страшний образ розправи большевицьких солдатів із повстанцями... Села — Липецьке, Потлицели, Байтали, Онуфрієвку та Селіванівку — спалено геть начисто! Багато народу постріляно, або вкинуто живими у вогонь!.. Повстання селяни підняли, бо не могли вже далі стерпіти постійних грабунків і реквізицій, які робили большевики з Ананьєва й Балти. На запит полковника, де повстанці і скільки їх є, вияснив той же поранений, що повстанців — тисяч із п'ять, але озброєні зле, та й набоїв уже бракує. Повстанням провадить отаман Пшонник, який походить з одного зі спалених сіл, а в царській службі був прапорщиком. Піхоти большевицької й трохи кінноти, що наступає на Ананьїв, з тисяча є! Гармат не мають!

Такі були перші інформації, які зараз же Саенко передав полковникові Дяченкові, а той до штабу командарма.

Проходили цілі валки селян перед очима похмурих облич кінноти!

— Рятуйте! Помагайте скоріш! Усіх замордують!.. — Просили, скаржилися благами, плакали жінки...

Бій ішов недалеко міста. Повстанці, хоч їх було в кілька разів більше, наступу добре організованої большевицької піхоти, яку

провадили в більшості бувші московські царські офіцери, стримати не могли і незavidна б була їхня дальша доля!

Згідно наказу, Київська дивізія, націлившись у наступі на Балту, мала вже тим відрізати запілля наступаючим большевицьким частинам. Піші запорізькі полки повинні були підтримати повстанців. Кіннота мусила б ударити на большевицькі крила. Полк чорних запорожців — із правого крила. Гарматному дивізіонові полковника Алмазова наказано було спинити большевицький наступ! Він же й зараз, як тільки підійшли відходячі повстанські лави, примінив свою випробовану тактику — вискочив за лави й повернувши гармати, почав бити по ворогові »на картеч!« Большевицька лава того несподіваного вогню ніяк не сподівалась! А він був дуже влучний! Тому невдовзі большевицька піхота, яка було припала до землі, схопилась і почала втікати, залишаючи за собою забитих і раних! Та вже летіли з боків криваві месники! Навіть кулемети, яких большевики мали чимало, не помогли! Кіннотники, пам'ятаючи недавній плач і лемент жінок, з такою люттю рубали тікаючу ворожу піхоту, як ніколи досі... Мали щастя тікаючі недобитки червоних, що западали сутіні квітневої ночі, а то б не врятувались од пімсти переможців!

Однак, одрізані від Балти і розбиті під Ананьєвом, вони могли відходити лише на південь або на південний схід, де зустріли підходячі свіжі частини своїх, які большевики підвезли з Одеси. Ранком повстанці мали що до роботи!

Збирали з усього поля побитих, відвозили їх у байраки і закопували в спільних могилах.

— Оце так чиста робота! — хвалили кінні стежі, що їхали з міста в розвідку. Зате ж передано повстанцям кулемети, рушниці й набої, які залишив ворог у відступі. Тепер на якийсь час були забезпечені. Та невдовзі це все придалося, бо вполудне вже заgrimіли большевицькі гармати і свіжі частини, які кинув ворог з Одеси, розпочали наступ, маючи замір захопити Ананьїв з південного сходу. В цей час grimіло й у недалекій Балті, там наступала Київська дивізія.

Якби большевицькі частини підійшли днем раніше й поєднались зі своїми, що ганялись за повстанцями, справа могла б обернутися на їхню користь. Тепер же повстанці скріпилися на душі, а озброєні у московську ж зброю, а не в »обрізани«, могли підпомогти гаразд українські полки! Тож і не диво, що наступ за наступом большевицьких частин було відбито, а коли кіннота і Запорізької, і Волинської дивізії вдарила на крила — повторився день двадцять другого квітня! Насту-

паючі большевицькі піхотні полки, як і їхня кіннота, тікали по масакрі, яку їм завдано! Понесли великі втрати!

І тільки ніч спинила остаточний розгром ворога. Тікав він до потягів, які повезли недобитки назад до Одеси. Так, переможний був день для української армії Зимового Походу, день 23-го квітня! Та це ще не було все! В штабі командарма вже в цей день було незвичайне напруження! Було зрозуміло, що ворог має плян оточення з різних сторін української армії і її знищення! Що концентрація ця не для боротьби лише з повстанцями піднята! Штаб сподівався ще наступу з боку Вознесенська! Звідки ще так недавно, розгромивши большевицьку навалу, переможне українське військо відійшло! І штаб командарма не помилився! Зроблені приготування і згурпування в ніч на двадцять четверте квітня — не завели! На жаль, увесь кінний полк «Чорних» запоріжців десь заповівся! Переслідував розбитого ворога до темряви і тому відірвався. Так воно й було!

Вже вполудне на ту саму Кахівку, де, підходячи до Ананьєва, армія зустріла валки плачучих жінок, налетіла большевицька кіннота, гадаючи захопити її несподівано з налету. Однак нарвалася на кулемети Волинської дивізії і, понісши значні втрати, відскочила назад. Бій зі свіжими частинами з-під Вознесенська розпочався! Та це вже несподіванкою бути не могло, бо раз-по-раз ворог мав двічі поразку, а з'єднатися до купи, навіть маючи величезну перевагу і в зброї, і в кількості, ворог не потрапив! Разом із великими повстанськими відділами, полки армії вдало відбивали наступи вже зі сходу. І в цей мент у запіллї ворога заgrimіли гармати «Чорного» полку полковника Дяченка! Шлях відходу на Вознесенськ був для ворога відтятий!

Полковник Дяченко вночі цілковито був відірвався від частини дивізії. До полудня кіннота відпочивала, маючи охорону з південного сходу, куди ворога було прогнано. Однак, коли вполудне почувся грім гармат десь на півночі, полковник Дяченко зрозумів, що то йде чергова навала від Вознесенську.

— Отак дурнів і б'ють! — спинив коня коло сотні полковника Саєнка, яка й на цей раз, як упав наказ, вже стояла на вулиці села в поготівлі.

— Замість того, щоб раніше до купи зібратися та разом тих ненависних «патлюровцов» зліквідувати! . . . ідуть нам у зуби по шматочку!

На це полковник Саєнко засміявся, а за ним і уся сотня.

— Цей «шматок», пане полковнику, хіба що сьогодні для нас?

— Можливо, можливо! Але мусимо так їх із потилиці зайти, щоб побачили аж тоді, коли голови їхні покотяться! — відповів Дяченко.

Кіннотники знову зареготалися.

Тож і насправді обходили здалека. Провадив полк сам полковник Дяченко і таки не помилився, бо підійшов, як і казав — у потилицю... Потім заграли усі гармати Чорнищина. А далі під селом Свято-Троїцьким, за яким наступали большевицькі лави, рвануло грізним «Слава!!!»

Як і напередодні, гнали й рубали аж до самої темряви. Кінна сотня полковника Саєнка знаходилася на самім крилі атаки. Московська піхота зачепилася була за хутори і відбивалася кулеметом. Раз і вдруге сотня мусила відскочити, залишаючи вбитих, але тут підлетів Залозний із своєю тачанкою і так червоним віддячився, що тікали в усі боки, а їм тоді теж віддячилася кінна сотня! В полон не брали! Мстили за впавших побратимів! Доганяли втікачів і без жалю рубали! Аж не стало видно в сутні западаючої ночі!

Короткі ще квітневі дні! Та й побитий ворог утікав без доріг кудись на північ, до Бугу.

Сотник Бойченко почав спиняти розгін своєї півсотні. До нього підскочив хорунжий Білокінь із запитом:

— Чи не бачили ви, пане сотнику, полковника?

— Ні! Давно вже не бачу! Він у атаці був десь на лівому крилі! — Пригадав собі нараз: — Хіба б, не дай Боже, що скоїлося?.. Хлопці, не бачили командира? — почав гукати на кіннотників. З'їздилися звідусіль докупи, але якось виходило так, що останньо полковника Саєнка не бачив ніхто.

Відчуваючи щось лихе, наказав усій сотні завертати і крок за кроком посуватися полем, де проходила атака. До лави навернув і Гриць Залозний зі своїми кулеметами. Він сьогодні дуже добре справився! Якби не він із тачанкою, з якої кропнув із кулемета — багацько тих, що їхали тепер попереду, лежало б навколо... Кіннотники це знали і з вдячністю не один оглядався позад себе. Посувалися мовчки, і ця мовчазність здавалася Бойченкові вічністю...

Нараз десь почувся крик... Пізнав голос Білоконя і рвонув у тім напрямку. За хвилину майже наскочив на кількох спішених, що приклякли коло чогось на землі. Злетів майже з коня і собі на колінах обмацував то лице, то руки лежачого без пам'яті полковника... Він ще був живий...

— Рятувати! За всяку ціну рятувати! — стрільнула думка. — Хлопці! Давайте рушниці сюди! На них шинелі і нести до хутора! І вже за хвилину шестеро чоловік обережно ступали по зораному полі до однієї з хат, де блимало світло.

Перелякані господарі заспокоїлися, почувши, що то свої і що принесли тяжко пораненого полковника. Господиня вже гріла воду і готувала чисте полотно. Пораненого положили обережно на м'якій соломі, постеливши рядна, яких господиня не жаліла. Перев'язували. Ніхто не вмів. Мусив тоді Бойченко сам, з поміччю жінки господаря, промити рани і накласти на них порізане на шмаття полотно, бож бінта ніхто з вояків не мав.

Полковник Саенко часом стогнав, але не приходив до пам'яті і це найбільше старшин, що не відходили від нього, турбувало!

— Треба ранком покласти на воза і везти до шпиталю! — казав хорунжий Білокінь.

— А де ж той шпиталь? І де наші? — на це сотник Бойченко. — Ми ж іще ввечорі, перед тією нещасливою атакою, від полку відірвалися, — казав Бойченко і аж тепер пригадав собі, що це ж він тепер провадить і відповідає за життя всіх у сотні:

— Вислати стежу! Може пощастить зв'язатися зі своїми! І, може, врятуємо ще полковника!

Білокінь прийняв наказ і вже відходив.

— Також стежу до села, куди йшла атака... Може там ворог? Мусимо дбати самі про охорону... Я залишуся при полковникові... Нехай половина козаків не спить!

— Буде виконане, пане сотнику! — виструнчився Білокінь, виходячи з хати.

— А ти, Грицю, все ж вистав один із кулеметів над дорогою. Так буде певніше!

Залозний і собі, мовчки, вийшов.

Сидів, вдивляючись у бліде обличчя лежачого дорогого побратима по боротьбі і думав... Згадувалися чомусь різні образи з повстання. Промайнули перед очима отаман Назаренко, Фесюк... Як відбивали село від большевицького батальйону... Як брали місто, і раз, і другий... Встав у пам'яті на хвилину Крутипорох, як вхопив був ручну гранату, що впала під отаманові ноги... Як розірвало Крутипороха на шмаття... А потім відступ... А потім бій кінноти і похорон і Фесюка, і Марусі Шполенківни в одній повстанській могилі... А далі, як упав отаман і як пропало повстання...

Вже давно повернули і Білокінь, і Гриць до хати, а він сидів, як би щез кудись зі своїми думками надовго-надовго, на цілі години! Але раптом, наче що стрясло ним! Кинувся до полковника, схопив одну руку, другу — були зимні!

Обережно доторкнувся обличчя — було зимне!..

— Помер!.. — викрикнув якимсь не своїм голосом.

Усі миттю схопилися з лави. Господар і жінка також зірвалися з постелі.

Бойченко приклякнув ще лицем... Віддиху не було чутно! Тоді звернувся до господині, чи не має страсної свічки і коли та, плачучи, принесла з комори, запалив і приліпив на столі над головою огарок. А потім закрити повіки очей і, ставши на коліна, почав молитися за душу новопредставленого...

За його прикладом пішли старшини і козаки, які прибігли із сусідніх хат.

Стояли далі безмовно і безрадно!.. Ось той, що водив їх од перемоги до перемоги! Од слави до слави! У зимні ночі, коли навколо бушувала завія і світ увесь, здається, засипало снігом, провадив їх поміж лініями білих і червоних, однакових московських наїзників і загарбників вільної вже української землі! У голоді й в холоді — ніколи не губив віри, надії і розуму! І не раз рятував у безвиході й підтримував на дусі в зневірі! Лежить ось перед ними оповитий мовчанням смерті!!!

Хорунжий Білокінь підійшов і щось почав шепотіти.

— Так! — погодився сотник, приходячи до пам'яті. — Ранком будемо відходити і воза для покійника вже зараз треба мати! Тупіт коня за вікном перервав розмову. Вскочив кіннотник, який, побачивши мертвого полковника зі свічкою в головах, низько опустив голову.

— Що там, Тупиченку?

— Ворожу розвідку із села Тридубів одігнано вогнем. В Тридубах багато піхоти!

— Скажи чотовому нехай відходить до дороги, і там якийсь час затримайтесь. Підхопіть із собою кулемет...

Кіннотник перехрестився і, нічого не кажучи, зник у сінях.

Бойченко вийшов слідом. За ним Білокінь. На далекім сході починало сіріти. Стрілянина то зривалася, то затихала.

— І сам не знаю, що робити... — по хвилині озвався Бойченко. — Ануж прийдеться пробиватися. По всьому ж видно, що ми тут самі...

— Не хотів сотника турбувати! — промовив хорунжий. — Стежа, яку вислано було для розшуку, ще вночі повернула, не знаходячи по наших сліду.

— Тим більше! — роздумував Бойченко. — Як прийдеться пробиватися, то щоб не діставсь у руки ворога полковник! Зневажали б і мертвого!

Білокінь мав ту ж саму думку.

— Треба предати тіло землі якнайшвидше! — вирішив Бойченко, повертаючи до хати. — Господарю, чи маєте тут на хуторах якийсь цвинтар!

Виходило, що якраз за садком сусіда є невеличкий цвинтарик, де лежать самі хуторяни. Церква ж далеко, аж у третьому селі за Тридубами! Та що з тієї церкви, як священника давно забрано до в'язниці!

— Тоді, господарю, допоможіть нам поховати нашого полковника, бо ранком мусимо відійти. Якби ви знали, що то за чоловік був! Таких тепер не багато! За нарід він стояв! За Україну не жалів свого життя!

— Та ми ж що! Та, певно, мій старий усім поможе!.. Та ми й могилку доглядатимемо! — розплакалася господиня.

Десять козаків несли тіло полковника. Цвинтарик був недалеко, посеред широковітих, старезних дубів. Зараз же лопатами, які принесли зі собою, кіннотники на зміну почали рити під дубом могилу.

— От яку честь заслужив наш полковник, — казав Бойченко своїм козакам, — що навіть без домовини ляже в сиру землю!..

На ці слова десь над головами задзичало кілька куль. Ворог наближався, бо невдовзі почав бити один із кулеметів Гриця. Певно звідти, від застави. Приспіненим копанням поглиблювали яму, а тоді обережно поклали в ній те, що було за життя полковником Саенком. Потім накрили лице покійника сувоєм полотна, яке принесла господиня. Невдовзі вже стояли над засипаним гробом. »Отче наш« читав тремтячим голосом хорунжий Білокінь. Решта шепотіла молитви, які хто вмів...

Тому, що стрілянина збільшувалася, сотник Бойченко зарядив збірку й відступ.

Господарі проводили нещасливих нічних гостей, що цілу ніч навіть не змружили очей...

— Ми вже могилку полковника доглядатимемо, а старий сам поставить хреста! — запевняла жінка.

— Тупиченко! Принеси із тачанки півмішка цукру, що здобули в Ананьєві. Будемо живі — здобудемо ще! — пригадав Бойченко й коли цукор був принесений, звернувся до присутніх селян: — Оце візьміть, люди добрі, бо нічим вам не можемо віддячитися! Гроші нічого сьогодні не варті! Не забувайте ж нашого полковника!

Так і залишили за собою, заанімих, зніжених, ошорошених людей, бо найбільший час був зникнути в ранковій млі. На щастя, в чоті, яка приєдналася на повнім чвалі, було тільки двох ранених з ушкодженими ногами. Везли їх на одній із кулеметних тачанок.

Гнали півдня без відпочинку. Сотник Бойченко найбільше боявся оточення, бож ворог, хоч і побитий у трьох днях боїв, міг підсилюватися кінними відділами і знову відзискати свою силу! Що ж тоді міг протиставити Бойченко? Сотня по тих боях, та ще після останнього, де впав полковник Саєнко, змаліла, і досить значно! Залишилось усього шістдесят людей, враховуючи трьох старшин!.. Що ж то значило! Йшли так, без одпочинку, на захід, зі стежами уперед, назад і на боки. Більші села обминали. Нарешті аж по полудні напали на слід свого полку. Ночував на хуторах, але видко було ще не був пов'язаний з іншими частинами! Тоді пустилися вже певними шляхами в напрямку на північний захід. І тільки перед вечером зустріли кінну стежу Мазепинського полку. Від старшого стежі довідався сотник Бойченко, що недалеко звідси розташована Запорізька дивізія і що Чорний полк стоїть у селі Піщанах. Ніч уже западала, як сотник Бойченко в супроводі козака-чорношличника із сотні, яка мала на цю ніч охорону, вступив до хати, де ночував полковник Дяченко. Зустріч була дуже щира!

— Нарешті хоч вас бачу, сотнику! Думав, що большевики вас захопили!.. А де ж полковник?

І, коли Бойченко мовчав, скочив од столу:

— Що сталося? Говоріть же, пане сотнику!

Бойченко почав оповідати уривчастими реченням, а коли дійшов до того, як знайшов полковника Саєнка, постріляного кулями в безпам'ятстві, полковник опустив голову на руки і закрив ними лице. І так сидів цілий час до кінця сотникового говорення... В хаті було мертво й тихо, і тільки часом заводив свою одноманітну пісню цвіркун в запічку. Господарі обходили худобу.

— Як би знаття, що вискочимо щасливо, забрали б зі собою покійного полковника! — жалівсь і ніби уневинював себе й козаків сотник. — А то думка була, що не вийдемо з оточення, тому й поховали, щоб ворог тіла не зганьбив...

Полковник »Чорного« полку нічого не сказав, лише забігав по хаті зі сціпленими руками:

— Такого старшину втратити! Такого старшину!.. — повторював одне й те ж. — Га, що ж!.. Така нас усіх доля!

Ця думка видко заспокоїла. Тож сів на попереднє місце і замислився.

— Може й моя в тому вина, що не забрали полковника! — почав було знову сотник.

— Ніякої вини! — зеперчив полковник гостро. — Мертвого не вос-

кресиш! А якби ворогам впав до рук?.. Полковник же!.. Чи місце, де похований, запам'ятали?

— Так! Від села Тридуби на північний захід верстви чотири... На цвинтарику в Михайлівських хуторах, — доклав сотник.

Полковник розгорнув мапу й почав шукати.

— Ось село Тридуби... Кажете, на північний захід?

Сотник підтвердив рухом голови, а полковник зазначив місце хрестиком.

— Нехай кожен зі сотні запам'ятає! Може кого ще доля там приведе! Таких людей, як полковник Саєнко, багато немає!

— Слухаю, пане полковнику! Оголошу це козакам!

Знов запала гнітюча мовчанка.

— Не знаю, що робити з вашою сотнею? — якби про себе, казав Дяченко. — Оце перед хвилиною отримав наказ ранком вирушити й зробити диверсію на станцію Бірзулу, а це треба тому, що штаб командарма рішився йти на прорив большевицького фронту в районі Вапнярки, тож мусимо ворога впровадити в блуд, ніби по Балті і Ананьїву армія має намір прорватися десь на Одесу.

Комендант уже повернув до свого звичайного, йому притаманного ділового тону:

— Козаки ж ваші перемучені! Коней теж мусимо берегти!..

Хвилину роздумував, а тоді вирішив:

— Хібащо залишу вашу сотню при штабі. Зараз мушу там бути, аби передати командирові дивізії вістку, дуже неприємну, про втрату в наших рядах одного з найкращих старшин... Командир дуже цинив полковника Саєнка! Та й командарм, певно, згадає полковника не одним добрим словом! — казав Дяченко, встаючи і тим даючи до зрозуміння, що не має про що далі говорити.

Однак сотник не спішивсь одходити...

— Чи вільно мені буде подати мою думку, пане полковнику?

І коли у відповідь була мовчанка, почав говорити:

— Чи не можна було б уранці моїх козаків посадити на вози, які в дорозі, при потребі, можна перемінити! Розсідлані коні легко йшли б, прив'язані за поводи... І якби до моїх двох кулеметів ще пан полковник наказав стільки ж додати, на всякий випадок полк мав би спішену піхоту...

Полковник видивився із зачудованням:

— І в разі чого полк мав би спеціальний кулеметний відділ? — запитався, усміхаючись. — Ну, знаєте, пане сотнику, з вас таки не аби який партизан!.. Безумовно, думка ваша дуже добра! Так і

зробимо! Вітайте ж ваших козаків, і нехай цілу ніч сплять, як забиті! Ніякої служби на сьогоднішню ніч!

Полковник повеселішав на виду і по-батьківському ласкаво полескав сотника по плечах.

Того ж вечора блискавкою облетіла частини вістка, що полковник Саенко не живе. Багатьох вона дуже вразила! Було ж кілька свідків ще з тих, уже давніх, часів, коли то з вибухом революції, в московським війську на північно-західнім фронті, розпочався національний український рух, як творилися невеличкі гуртки вояків-українців, а часом знаходився і старшина-українець, який на чолі такого гуртка, зустрічаючись із ненавистю москалів-офіцерів, сміливо ставав і його провадив. Розпочали нелегально, проти заборони московської військової влади, творитися українські частини... Одним із таких, власне, старшин і був тодішній штабс-капітан Саенко. З наказу командира полку, московського шовініста, Саенка було заарештовано і над ним мав відбутися польовий суд, а такий суд інших присудів, як розстріл, не виносив! І тільки завдячуючи українцям-воякам, яких підбурих і вночі привів підпрапорщик сотні Саенка, Ткач (а з ним перейшов Саенко цілі роки німецько-московської війни), було роззброєно московський «караул» (варту), і Саенко підлою смертю не загинув! Тієї ж ночі з озброєною українською сотнею й захопленим кулеметом (о, він не раз придався!), подався сотник Саенко на далекий південь! На свою рідну Україну! А далі — цілі роки Визвольних Змагань! А потім легендарний «Зимовий Похід»!..

І от полковника Саенка в живих уже немає!!!

Так! Ця вістка багатьох, багатьох вразила! Як блискавкою впала! Дійшла вона і до дивізійного шпиталю. А тут поразила, як ніде. Приніс її старий дивізійний лікар дивізійній сестрі Мірович. І не радий пізніше був, що приніс. Сестра одразу зблідла, вхопилася за груди та, як сніп, повалилася під ноги лікаря... І довго він із санітарами приводили сестру до пам'яті, а коли привели, вона була така слаба, що мусили возити її на візку у транспорті ранених, і лікар не знав, чи він і шпиталь буде мати яку потіху з так нагло заслаблї сестри Мірович...

Та за кілька днів, коли почалися знову тяжкі бої, сестра одразу прийшла до здоров'я та з іще більшим запалом, як досі, робила перев'язки, помагала лікареві робити в наглих випадках важкі операції. Але вона цілком змінилася! Усмішки, блиску очей в цій, такій веселій, перед тим молодій, гарній жінці — ніхто вже тепер не побачив!..

Ще тільки починало дніти, як Чорний полк уже збирався до походу.

До сотні Бойченка під'їздили, замовлені старостою села, вози, на яких козаки зараз же втягнули два кулемети, які сотникові обіцяв полковник Дяченко. Далі сідало по п'ятеро на віз, при чому призначений козак мав тримати коні побратимів за поводи і заопікуватися ними, якби сотня мусила вступити в бій, як піхотна частина. Зарядження ці видав Бойченко, і вони придалися другого ж дня. Полковник Дяченко пропустив увесь полк, разом зі сотнею на возах, і, вітаючись із сотником, про себе посміхнувся: »Має голову на плечах!« — Тоді повернув коня й дігнав передню сотню. Ішли на південь. Деякі села були знані, бож не в однім з них побувала розвідка, коли тривали бої в Ананьєві й Балті. В не однім теж селі були повстанці, які після зайняття червоними міст наново заховалися й нічим себе до часу не проявляли, боячись розплати, бож багато сіл ворог уже попалив. Користаючи з того, що зв'язок із провідниками поновлювався, полковник наказав розповсюджувати в довкіллі чутки, щоб вони дійшли скоріше до червоних, що ціла армія йде на Одесу з метою її зайняти. І, певно, невдовзі такі чутки дійшли до ворога. Гарнізони москалів замкнулися в містах і почали вимагати допомоги звідусіль, як і з недалекого большевицького фронту, що проходив біля залізниці Вінниця-Одеса. Розуміється, фронт мусив би zareагувати першим, аби забезпечити своє запілля, і тому не одну із своїх частин зараз же почав перекидати в небезпечні околиці. Мета походу осягалася, бож він був лише диверсією, аби ворога обманути й сховати перед ним хоч на якийсь недовгий час дійсний напрям руху армії »Зимового Походу« і дійсні думки й пляни українського командування!

Чорний полк заночував у селі й по хуторах недалеко від залізниці, звідки до Бірзули було не більш двох годин ходу. Полковник Дяченко, зібравши відомості від повстанців, постановив уранці спробувати налетом захопити місто, в якому знаходилися під цю пору большевицький полк і дві сотні кінноти. Але небезпека була в тому, що з Одеси щодня приходили один-два бронепотяги, які курсували цілий день, а на ніч відходили назад до Одеси. Полковник Дяченко запланував зробити налет одноразово — і з півночі, і з заходу. Спішену ж сотню Бойченка було післано захопити передмістя і, маючи дві гармати Чорниціна, якими мав провадити сам сотник, одбивати бронепотяги, якби вони підійшли з Одеси. Дві другі гармати були в розпорядженні полковника. Ще вночі виїхала на возах сотня Бойченка з гарматами Чорниціна. Кіннота вирушила на світанку. Сотню вів навпростець манівцями син старости, може п'ятнадцятирічний парубійко. Староста ж сам був провідником своїх сільських повстан-

ців. Коні йшли помалу. Вози не торохкотіли по м'яких польових дорогах.

— Колись я дуже хотів пізнати вашого полковника Дяченка, бо про нього серед нас, галичан, ходили впрост неймовірні чутки! — звірявся симпатичний старшина-гармаш.

— Ну й що? Добре тепер розпізнали? — посміхнувся Бойченко.

— О, так! Це сама хоробрість!

— Тому його козаки й люблять! Ідуть за ним і в огонь, і в воду!

— Як ви думаєте? Візьмемо Бірзулу?

— Думаю, що так. А коли б і не вдалося, бо сил у нас, як знаєте, не багато, то ми своє завдання виконаємо: нам же треба якнайбільше ворога в блуд провадити... Ви ж знаєте — армія йде на прорив большевицького фронту, щоб уже раз з'єднатися зі своїми! Це ж не аби що!..

— Так, так! — погодився Чорницин. — Це велике діло!.. — І потім, по мовчанці додав: — Дуже я шаную особу командарма! Ну й увесь військовий провід! Варто жити в наші часи, варто й життя віддати!

Раптом розмову перервали... Далеко десь із півночі долетіли рушничні, а за ними кулеметні сальви.

— Чи далеко те передмістя, хлопче,? — крикнув Бойченко до хлопця.

— Та ось виїдемо тільки на ці бугри, то вже й самі побачите! — відізався провідник.

Сотник зупинив валку. Коней зараз же відвели. Розкинута лава почала хід на бугри. Чорницин побіг до гармат. Однак передмістя не охоронялося і ворога тут не було. Сюди ж приходили бронепотяги і тому большевики чулися тут господарями. Зараз же на буграх, по обидвох сторонах залізниці, Бойченко наказав покопати рови для застав, як і рів за першими хатами. В ньому, на всякий випадок, казав поставити кулемети рівнож і вбік міста, бо не знав, чи зайняте воно своїми, чи лишилося в руках ворога. Був на все готовий. Чорницин, який поставив гармати за найближчими хатами, від нього не відходив. Бій у місті раптово затих, і це давало надію, що там не так зле. Бож, коли перемиг би ворог, наші відходили б, а тоді стрільянина мусила б збільшитися.

Поділився своїми думками з Чорнициним, а цей здивовано глянув і зараз же погодився. В цей мент по дорозі з міста, що підіймалась угору, побачили кінний роз'їзд.

— Наші! — вирвалось у Бойченка, і він з полегшею зітхнув. На шапках кіннотників, які гнали щодуху, вітер розвівав шлики. Вийшли на шлях і махали руками. Роз'їзд зауважив і гнав тепер на стар-

шин. За хвилину вже знали: ворога заскочили несподівано! Тікав по всіх полях. Порубано багато. Захоплені зброю й частину кулеметів казав полковник оддати повстанцям, які невідомо звідки злетілися до міста. Рівнож віддано і всяке добро з большевицьких магазинів. При тому було дозволено брати його й біднішим горожанам... Такі там усі раді! — казав старший роз'їзду.

— Полковник і себе, якби міг, оддав! — на те сотник Бойченко. — Треба б і про себе часом подумати!..

І не вспів іще докінчити речення, як тяжка граната розірвалася перед самим передмістям... Оглянулись. На рівнині гнало один за другим два бронепотяги...

— В окопи! — встиг крикнути Бойченко, а з вибухом нової гранати, старшин окутало чорним димом. Та, коли він розвіявся, нікого вже на шляху не було. Роз'їзд помчав із донесенням до полковника, що ворог атакує передмістя бронепотягами. Бойченко наказував у викопаних ровах приготувати кулемети, а Чорницин вже орудував коло гармат і чекав тільки зближення бронепотягів. Вони перенесли вогонь на місто, не сподіваючись засідки на передмісті. Нараз ударили дві гармати Чорницина. Гранати розірвалися поблизу першого бронепотяга. Одна зліва, друга справа.

— »На початок цілком добре!« — подумав Бойченко, лежачи з козаками в рові.

В ту ж мить обізвалися гармати з обидвох бронепотягів, і від вибухів запалилася крайня хата. Тому що гармати Чорницина замовкли, мусило щось статися, і зараз же, не надумуючись довго, Бойченко вислав двох козаків з окопу. Вернули невдовзі й оповіли, що одна гармата розбита, вбито наводювача й поранено двох гармашів. Чорницин просив надіслати санітара й передав, що змінює позицію. З тяжким серцем вислухав сотник ту погану новину й негайно надіслав санітара, а двом післанцям казав бути при Чорницину для сталого зв'язку. Почував себе безсилим, бо до бронепотягів віддаль була наразі задалека й кулемети нічого не помогли б.

Тим часом ворог бив, не жаліючи набоїв, по крайніх хатах, руйнуючи їх до решти. Хто живий був із міщан, тікали в паніці до міста. Гармата Чорницина не відповідала, але по тому, що ніхто зі зв'язкових не з'являвся, Бойченко був певен, що щось там готується. Бронепотяги припинили стрілянину і повним ходом посунули вперед. Тепер уже могли б діяти з ровів кулемети, але чекали на наказ сотника. Нараз, і цього Бойченко сподівався, почала бити гармата Чорницина, але десь збоку передмістя, за бугром, на якому росла

чимала дубина. Бронепотяги стали і поки шукали місця пострілів, кілька гранат вгатило впрост перед паротягом, а далі... грізний вибух струснув повітрям, і з бронепотягу почали тікати солдати, які ще вціліли.

— Вогонь! — не своїм голосом гукнув Бойченко, й кулемети почали засипати ворога, який лишав по собі впавших. Ті, що допали заднього бронепотяга, врятувалися, бо він почав помалу відходити, а там і цілою парою пустився до втечі, лишаючи за собою тільки білі димки, які згодом зникли.

Все, що було в окопах, повилазило і тепер, коли розвіялись дими вибуху, побачило, що там, де перед хвилинами був грізний бронепотяг, валялися на рейках купи заліза й побиті на тріски вагони. Видко, граната розірвалася у вагоні з набоями, яких було на бронепотязі чимало. Назустріч Чорницинові, що летів через поле на своїм буланім, козаки кидали свої шапки з могутнім, радісним окриком «Слава!!!»... За своїм комендантом в'їхала назад до передмістя гармата з гармашами. І їх вітали окриками козаки. Бойченко зараз же надіслав донесення полковникові. Невдовзі кіннотник привіз на письмі: «Слава сотникові Чорницинові та його гарматам! Слава впавшим! Слава спішеній сотні з її комендантами! Полковник Дяченко». Все. Коротке, але щире! Крім того, на словах був переданий кіннотником наказ полковника — відходити на село, де був нічліг для поєднання з полком. Сотня мала залишатися спішеною.

Надвечір входили вже до села, де козаки різних сотень зустрічали також окликами «Слава!» Заряджено двогодинний відпочинок, по якому полк мусив стати на нічний похід.

Коли сотник Бойченко із сотником Чорнициним склали особистий рапорт полковникові, той, із признанням для гармаша, висказав свій жаль, що забрав собі дві гармати Чорницина:

— Якби мали при собі всі чотири, може і другий бронепотяг також лежав би у грузах! Шкода, велика шкода! — Але тут же і сам собі заперечив: — Мусив! Без гармат на місто впасти?.. Самі ж знаєте — слабенькі у нас сили!

Тількищо закінчили розмову, як увійшов староста села й низько полковникові вклонився.

— Хочете що, батьку?

Почував себе ніяково, але, бачачи, що полковник у добрім гуморі, почав сміливіше говорити. Виявилось, що до його хати якраз з'їхалися провідники повстанців з довколишніх сіл і просять полковника, аби щось доброго їм порадив

— От тобі й відпочинок! — ніби обурився Дяченко. — Не дадуть чоловікові дихнути! Ну, а втім провадьте, старосто, нічого тут не поробиш, бо »громада — великий чоловік!..« — усміхнувся. За ним розплився в усмішці і староста, старший уже селянин, за п'ятидесятку.

— Ходімте, сотнику, з нами! — запропонував Бойченкові, а тоді звернувся до Чорниціна: — А вам — ще одна щира подяка!

— Сотник, бачите, з повстанців, то може своєю радою вам і допоможе! — казав уже як ішли вулицею до старости. Той із цікавістю поглянув на Бойченка.

— Чи можна знати, пане сотенний, з яких сторін?

— З-за Дніпра... Може, чули про отамана Назаренка?

— Ні! Та воно ж і далеченько! Ну й як же там було?

— Спочатку все йшло гаразд! Пережили першу большевицьку навалу, пережили й денікінщину, а от потім...

Бойченко нараз урвав, несподівано для себе відчувши глибокий жаль за минулим...

— Ну і як же воно закінчилося? — не вгавав староста.

— Так, як і взагалі всі повстання! — І коли староста, видко, не розумів, додав. — Отамана вбито, а повстанці, як отара овець, пурхнули на всі боки!..

Не хотів більше говорити. Відчував непосильний тягар своїх слів. Староста глянув раз і вдруге й посмутнів.

У хаті чекало на прихід полковника може з десятеро повстанців різного віку. Всі вони привітали старшин низьким поклоном і тільки на запитання полковника сіли на свої місця. Полковник, не тратячи часу, почав говорити, що вже знає, що від нього хочуть почути:

— Коли ми з повстанцями брали Ананьїв і Балту і як тоді побили червоних, командарм уже раз на нараді казав повстанцям, що армія сталої допомоги дати не може! Вона весь час у русі — раз тут, раз там! Тому її і стотисячна большевицько-московська навала досі ще не знищила! Навпаки! От невдовзі буде шість місяців, як пішла ця невеличка кількатисячна українська вояцька сила в »Зимовий Похід«, а скільки ж то було перемог, скільки ворожих поразок! Певно, що й армії не раз од ворога перепаало! На те війна! Раз на возі, другий — під возом!.. То ж місцеві повстання, і не думайте, що тільки ви повстали! Повстання сьогодні — скрізь! Чи ж можемо ми підтримати кожне повстання? Такою малою силою, яку маємо? Подумайте тільки самі! Правда, що військо наше добре злютоване, добре поєднане дисципліною й лицарським духом! Кожен — чи то козак, чи то стар-

шина — знає, за що він іде, за що бореться й за що голову складе! За Україну! За її волю! За її державу! Зрозумійте, що ми не можемо лишатися довго в одному місці. Нас ворог з усіх боків здушить у двадцяттеро, у сорок разів більшими силами! Змете! Наша сила тільки в безперестаннім русі! Ми з'являємося там, де нас ворог найменше чекає, і тому його б'ємо! Був же час, коли ми проти ворога мали фронт! Але нарід тоді до боротьби був байдужий! Помагати не хотів! І на фронті нас побили! Не наша, отже, вина! Ми не змінилися! Ми ведемо боротьбу й будемо вести до кінця! Рада ж моя остання така: ті, хто до повстання причинивсь і дуже вже в околицях відомий — приставай до нас! Звичайні повстанці нехай розходяться по хатах, закопають до схованок зброю й чекають на слушний час, а він прийде, як сюди підійде фронт! Тоді вставай і бий ворога, як почне тікати! . . . Оце вам моя рада! Самі ж нічого не зробіть! От вам сотник із повстанців з того берега Дніпра . . . Ваш же селянин! А що він людина і розумна, і хоробра — тому й сотник!

Полковник вклонився громаді й відійшов, кажучи, аби не затримувала сотника довго, бо за які дві години, згідно з наказом, полк на ніч мусить покинути село.

Невдовзі сотник Бойченко приєднався до своїх старшин і мусив, лежачи на лаві, коротко оповісти, що полковник казав на раді повстанців і що повстанці, після його відходу дуже цікавилися, як було організоване повстання за Дніпром. Мусив тоді, хоч коротенько, все це їм оповісти.

— Ну й що ж вони рішили? — нетерпеливився Гриць.

— Та так, як то є поміж нашим народом: один до ліса, а другий до біса! Казав же ж їм також полковник, що вип'є ще наш нарід не одну гірку чашу, не одне ще нещастя переживе, аж запанує в нім ота »згода«, про яку в пісні співають: »Де згода в сімействі, де мир і тишина!« . . .

Мовчки з'їли вечерю, якою старшин почастиували приемні, старі вже, господарі. Перехристилися. Подякували й на кільканадцять хвилин задрімали, сидячи під вікнами.

Ніч застала полк у поході. Йшли сотня за сотнею підтюпцем, маючи певних провідників із повстанців. Спішена сотня Бойченка з кулеметами їхала на возах остання. Ранком знову спинилися на кілька годин у принагіднім селі, а в полудне рушили на Піщану, звідки полк вирушив був у свій рейд на Бірзулу. Полковник Дяченко знав, що армії у Піщаній не застане, що вона по деннім одпочинку рушить далі на захід до с. Бершаді, де приєднається й Чорний полк. Але

полковник бачив, що люди дуже перемучені, а також ослаблені рейдом коні і тому рішився в Піщаній заночувати. Однак кінні стежі, які завжди вислав полк далеко назад чи вперед, донесли, що слідом, шляхами, якими йшов полк, показалися сильні роз'їзди ворожої кінноти й подібне було на те, що кінноти тієї велика сила! Що ж було робити? Про ночівлю не могло вже бути мови, як і про відпочинок. До ночі зоставалося ще кілька годин... Полковник рішився ставити опір ворогові, не зважаючи на його перевагу. Знищити кулеметами ворожі стежі, чи яку там сотню, до вечора вести затяжний бій, а далі зникнути в темряві й доганяти армію у Бершаді. Віддав наказ спішній сотні готуватися до бою, підсилив її сотнею Модзенка, а решту кінних сотень угрупував на хуторах перед Піщаною. Три гармати Чорнищина стали коло штабу при дорозі до села, готові до дії.

Сотник Бойченко заліг на бугорках, укритих перелісками. Чотири кулемети — це ж сила! Сотник був задоволений!

— Нехай сунуться ті лапотники! Ми їм покажемо, де раки зимують! — казав він своїм хорунжим, які після наради йшли до козаків. Пробігла кінна стежа, даючи знак, що ворог недалеко. І дійсно, незабаром на дорозі з'явилося кільканадцять кіннотників, що сторожко посувались уперед... І от, на злість, гримнули звідкілясь два постріли.

— Біс би його забрав! — не втерпів і вилаявся Бойченко, знаючи, що постріли впали з боку розсипаної сотні Модзенка.

Та часом зле виходить на добре! Так пізніше не раз повторював сотник.

Стежа на дорозі крутнула кіньми й раптово зникла, як і з'явилася.

— Ну от... а тепер посунуть уже приготовані й уся засідка не буде варта й понюшки тютюну! — скаржився сотник лежачим козакам, та ті від несподіванки піднесли голови. Дорогою, там, де зникла кіннота, летів, запряжений парою коней, візок із трьома селянами, які ще здалеку махали шапками...

Бойченко, не менш здивований від своїх кіннотників, піднявся на ввесь зріст і крикнув не стріляти. Та ніхто стріляти тепер не збирався. Їхали ж селяни. Назустріч їм вислав двох кіннотників, які зараз же допали своїх коней і рвали до воза, який зупинився, а, доскочивши, й собі замахали шапками та разом рушили назад. У першій селянинові пізнав Бойченко старосту, який керував повстанською радою.

— Добре! Все добре! Це ж наші! — кричав здалека староста й усі чомусь раділи, не виключаючи й двох кіннотників Бойченка.

— Хто наші? Які наші? — не розумів Бойченко.

— Та це ж галицька кіннота! Галичани підняли повстання і шукають за вами вже кілька днів, аби пристати! — кричав староста. — Ви ж їх обстріляли, тому їхній комендант мене й вислав...

— А де ж ви тут узялися? — ще не зовсім довіряв сотник Бойченко. В нім одізувалася сторожкість повстанця.

— Виходить так, що не довіряєте мені, пане сотенний! — образився тепер староста. — Та ж я до вас із хлопцями приїхав! Пристаємо до війська!

— Та чого б я вам та не вірив! — зм'як сотник! — Несподіванка ж така... Хлопці! Коня мені! Чи зостанете тут, старосто?

— Та той же комендант галицький... Шаперенко, чи як йому... до вас і післав, аби не було якої стрілянини! — вияснював староста.

— Шаперович, певно! — поправив сотник, сідаючи на коня. — Так тоді їдемо! Й ви, хлопці, зі мною! — наказав двом кіннотникам.

Як переїхали лісок над байраком, побачили цілу колону кінноти, позаду якої стояв довгий ряд возів із піхотинцями.

— «Гай-гай! Та це ж мусить бути велика сила! От зрадіє полковник», — думав сотник Бойченко, оком знавця оцінюючи ряди, які проїздив.

Де-не-де в них виструнчувалися старшини й чітко віддавали військову пошану. Бойченко мусив тоді відповідати, почував себе ніяково і сам не знав чи то виходить у нього так, як має бути... Він же повстанець! От, кулеметом орудувати вміє! Ну й шаблею володіти навчився... А таке щось, як віддавання військової честі?.. Де ж він того й коли мав навчитися!

Також імпонувала сотникові і військова ноша — така відмінна й порядна...

А особливо шапки з тими прорізами посередині. Це ж мусили бути оті «мазепинки», про які від покійного полковника Саєнка чув. А старшина! Елегантна, чисто вбрана, поголена!.. Та де ж йому до них! Він уже й забув, коли останньо притуляв до щік затуплену в походах бритву!

Однак і козацтву, і старшинству галицької кінної бригади імпонував, сам того не відаючи, сотник Бойченко своїм видом затасканої сірої свитки, кудлатої баранячої шапки з довгим чорним шликом, з довгою кривою шаблею з доброго срібла, кавказькою шаблею, яку подарували йому кіннотники сотні, зарубавши під Вознесенськом командира большевицького полку. Своїм вихудлим обличчям, запаленим морозами, обвітраним, як бронза, степовими вітрами... Імпонував! Тому ж і виструнчувалися, віддаючи пошану. З приємним

усміхом на інтелігентнім обличчі, привітав сотника й командир кінної бригади, отаман Шаперович, вставши з-за похідного столика, на якому лежала мапа, віддавши наперед старшинську пошану, а потім простягнувши щиро руку.

— Радо вітаю вас, пане сотнику, як першого старшину української армії «Зимового Походу», з яким доводиться зустрітися. Думаю, що будемо надалі ділити спільну долю й долю, і жодна сила нас не роз'єднає у боротьбі за волю українського народу!

Бойченко тим часом вітався з трьома старшинами, які були коло отамана, ніяковіючи знову, бо не знав, чи треба було з кожним вітатися, чи лише вклонитися загальним поклоном.

— Я хотів би якнайшвидше побачитися з полковником Дяченком, пане сотнику, — зауважив отаман, щоб припинити те здоровкання.

— Полковник Дяченко напевно вас уже чекає й привітає з великою радістю, — відповів сотник.

— Так тоді накажіть дальший похід! — звернувся отаман до старшого на вид старшини. Той виструнчився, повернувся, як на параді, й відійшов чітким кроком.

— «Оце так дисципліна!» — майнула Бойченкові думка«. Добрі мають бути вояки!»

Отаман Шаперович, Бойченко і ще один старшина, ад'ютант отамана скакали далеко попереду кінноти туди, де чекав, попереджений сотником Модзенком, полковник Дяченко. І тут зустріч була надзвичайна! Полковник Дяченко ступив пару кроків до отамана, який помолодечому зіскочив зі свого гнідого коня, виструнчився й почав здавати рапорт:

— Пане полковнику! Галицька кінна бригада — 400 їздців, 150 багнетів, 30 кулеметів з обслугою й обоз — має честь з'єднатися з рідною українською армією «Зимового Походу!»

— Не мені! Не мені! Складатимете цей рапорт нашому командармові, який утішиться тим поєднанням надзвичайно! А я вас вітаю від усього мого серця, як полковник полковника і, за старим козацьким звичаєм, хочу з вами обнятися й привітатися!

З цими словами полковник Дяченко стиснув коменданта галицької бригади у своїх міцних обіймах і тричі розцілував. Тепер прийшла черга зніяковіти Шаперовичові, який тих «степових» звичаїв не знав!

— Слава полковникові Дяченкові! — крикнув ад'ютант коменданта бригади.

— Слава! Слава! Слава! — загриміло й покотилося бригадою.

— Слава отаманові Шаперовичеві, усім старшинам і усім кіннотникам бригади, що з'єдналися з нами, аби перемогти одвічного нашого ворога — москаля! — крикнув полковник Дяченко і ввесь Чорний полк, який злетівся, почувши таку радісну вістку, гримнув гучним »Слава!!!«

В селі Піщаній стали на нічліг. Але довго ще попід хатами гомоніли купою кіннотники, Шаперовичеві їзді й Дяченкові козаки. Було ж що собі оповідати! Перші розказували, як знущалися з них московські большевики, як змусили замінити їх синьо-жовтий прапор на московську брудну червону ганчірку! Як намовляли стрільців ліквідувати свою старшину, а на її місце прийняти москалів »комзводів і комротів«... Як агітували стрілецьку масу покинути боротьбу за Україну, яку вигадали українські буржуї й обороняти »общу« русську »родіну!« Баламутили мітингами, на яких виступали вже українські хруні — такі зрадники, як Порайко та інші... Дурні! Українські стрільці мають українську душу! Багато перекинчиків не знайшлося!!!

Дяченківці знов же ж оповідали про довгі місяці »Зимового Походу«. Про те, як просувались поміж червоними і білими москалями, як били денікінців і як віддячувалися за спалені повстанські села комуні!

Було що і одним, і другим оповідати!

Рівнож засиділися за розмовою й обидва коменданти. Говорив більше Шаперович, оповідаючи про відношення галицького стрілецтва до московської пропаганди, про нечувані нагінки на старшин, про вивіз до Москви комендантів-генералів Микитки й Цірица, які галицькою армією провадили, і про те, що слід про них загинув. А коли Дяченко підняв справу повстання галицької армії, на яке так довго надіялись і старшини, і козаки наддніпрянці, розмова знову затягнулася. Зі слів коменданта галицької бригади виходило, що таке повстання давно підготовлялося, як і поєднання наново обидвох армій, що генерал Кравс мав очолити повстання, та, певно, »юди« знайшлися і поміж галичанами. Все було викрите московськими »чекістами«. Кравс мусив тікати до сусідньої Румунії, і де він тепер не відомо! Москалі ж почали галицькі курені розпихати поміж московськими полками на польському фронті... До повстання, отже, не дійшло!

— Ну, а як же вам удалося, пане отамане?

— Не легко, не легко! — занурився у спогади Шаперович. — Щастя, що в нас із пішим Чорноморським полком давно наладналися

зв'язки. Той полк стояв у місті Терешполі. З поміччю чорноморців ми большевиків побили і місто захопили на початку квітня. Зараз же вирушили шукати за вами, а ви то з'являлись, то знову щезали там, за Бугом...

Полковник Дяченко розсміявся:

— Якби ж то не ота наша тактика, пане отамане, може б ви не мали б з ким з'єднатися! У тому нашому постійному русі і зникненнях у небезпечних місцях ворожого скупчення наша сила. Ми уникали значних поразок, а може й цілковитого розгрому. Це партизанська тактика, пане отамане! Її вам не раз теж прийдеться застосувати!

— І вчитися їй треба, хочете сказати, пане полковнику! О, в таких учителів, як ви, варто буде повчитися!

— Чому ж особисто у мене? — скромно зазначив Дяченко. — Ці наші рухи розробляє штаб командарма! Ну, а подекуди й він сам!..

— Добрий, дуже добрий мусить бути ваш провід, коли він у такій тяжкій ситуації веде! Ну й дисципліна мусить бути... Тільки, по правді сказати, вона у вас якась своєрідна!

Дяченко знову посміхнувся.

— Бачите, у нас немає такої дисципліни, яка звичайно існує в регулярних частинах. Може такої, як у вас, пане отамане. У наших козаків є сліпе довір'я, що старшина в біді їх ніколи не покине! Що вона існує на те, щоб із біді вирятувала й загинути не дала! Старшина ж знає, що козак за нею йде і їй вірить! Знаєте, як то в пісні співається: — «Усіх нас з'єднала однакова доля!».. А вона таки у всіх однакова! Смерть із ворожих рук! Тож коли ворог є жорстокий і не має до нас ніяких сантиментів — відповідай йому тим самим — жорстоко й без сантименту! Самого тебе він легко знищить, але коли таких як ти, обездолених, навколо тисячі та ще й з не абиякими провідниками на чолі — то ще побачимо хто — кого! І тому й виробилась, як ви кажете оця «своєрідна» дисципліна. Але мене цікавить ще одне: як сталося, що, піднявши з чорноморцями повстання, бригада ваша від них одділилася, бож Чорноморський полк з'єднався з нами днів п'ять тому й уже проявив себе, і то непогано, в сутичці з большевицькою кіннотою... Він тепер при Київській дивізії.

— Ота большевицька кіннота врізалася була поміж нами і, завдяки їй, прийшлося блукати серед повстанців якийсь час і помагати селянам у боротьбі проти москалів, аж поки не наскочили ми на ваші сліди під Бірзулою, і, якби ви не розгромили червоних, хто знає, яка б нас, пане полковнику, чекала доля. А так ми проскочили поміж Ананьєвим і Бірзулою. І знов же ж при допомозі селян-повстанців.

Господар уже давно настелив соломи, а господиня прикрила її чистими ряднами й не пожаліла подушок. Полковники ж ночували!..

Дяченкові давно вже всіхалася постіль, і тільки з поваги до галицького коменданта він підтримував так довго розмову. Зрештою, вона була цікава!

Однак і Шаперович не примусив себе довго намовляти. Лягли, як два брати, поруч, накрилися пахучими ряднами й уже за хвилину в хаті чутно було лише мелодію цвіркуна...

Ранком, як шикувалися до походу, під'їхав до сотні Бойченка полковник, а за ним ішов слідом знайомий староста.

— Пане сотнику! — казав Дяченко. — От староста проситься зі своїм відділом до вашої сотні... Чи приймете? Колись же покійний полковник Саєнко добре на тому вийшов... Матимете піхотну чоту при сотні... Хоче чомусь обов'язково до вас... Та як ваше призвище старосто!

— Вовкодав. Іван Вовкодав, пане полковнику!

— Вовкодав? Гм... а чому ж... не Червонодав? Га? Вовки ж такі звірі, що, коли тільки голодні, на людей нападають... Защо ж їх і давити? А от червоних давити треба! Ці чи голодні, чи ні, а наших людей мордують!

Староста, бачачи, що полковник у добрім гуморі, сміявся:

— То нехай вже звіть мене й Червонодавом, пане полковнику! Будемо разом червоних давити!

Тепер сміялися вже полковник і сотник.

— Бачите, якого будете мати? Приймайте! — сказав полковник і від'їхав, а Бойченко наказав старості мати завжди свіжі коні, яких по селах на постою міняти.

— Яких п'ять возів досить! Кулемета вам накажу дати хорунжому Залозному. Віднині чотовим пішої чоти, чотовий Вовкодав! Зрозуміло?

— Зрозуміло, пане сотенний! — витягнувся староста й доповів, що має двадцять одного повстанця, з ним рахуючи.

Надвечір з'єднані частини входили до Бершаді. На вулицях усюди повно було козаків, які, пізнавши по мазепинках галичан, підкидали шапки й гукали «слава!». Вістка про приєднання кінної бригади Шаперовича облетіла й усі довколишні села, де стояли дивізії, і внесла зі собою в ряди вояцтва радісний настрій...

— Нашого полку прибуло! Нарешті знову битимемо ворога разом! — гукало скрізь козацтво.

Отамана Шаперовича представив полковник Дяченко генералові Гулому-Гуленкові, а комдив, ознайомивши полковника з наказами на

другий день, поїхав із комендантом галицької бригади до командарма, де мала відбутися якась дуже важлива нарада. Полковник Дяченко вже з полудня почував себе не в своїй тарілці, як казав, тому повернув до своєї господи, а замість себе на нараду вислав свого помічника, підполковника Броже. Зараз же попросив постелити постіль і поклався, вкриваючись кожухами, які запропонував господар. В тіл мав озноб. — «Чи не тиф?» — промайнуло в гарячій голові. Однак під кожухами почувся значно краще, але заснути не міг і чекав годинами на поворот свого заступника. — «Це просто перемучення й ослаблення від постійного руху!» — потішав сам себе. І дійсно: останнім часом полк усе був у роботі — у боях, у розвідках. у рейдах!

Підполковник повернув не сам. З ним навістив хворого, з доручення комдива начальник штабу запорожців, полковник Крат. Броже, довідавшись, що Дяченка лихоманить, кинувся з хати й миттю повернувся із пляшкою самогону, налив майже доверху склянку й силою змусив полковника її випити, що останній виконав проти бажання, а однак, випивши, почув не абияку полегшу.

Полковник Крат почав оповідати про перебіг наради в командарма. Були присутні отамани Тютюнник, Вовк, Загородський, Гулий із Шаперовичем, полковники Никонів, Алмазів, Вишневський і інші... Рішено прориватись! Залізниця Вінниця-Одеса в цім напрямку фронту сильно обсаджена ворогом. Запорізька дивізія має захопити Тульчин, Київська дивізія — Вапнярку, Волинська дивізія — Крижопіль. Перейшовши залізницю, всі мали угрупуватися до останнього бою — прориву фронту і з'єднання з українськими частинами полковника Удовиченка, на північ від яких іде польський фронт. Поміж українським і польським урядами підписаний союзний договір!..

Ранком кожна дивізія починає рух для виконання наказу. Якщо, не дай, Боже, полковникові не полегшає, полк поведе заступник. На це Дяченко рішуче заперечив, але просив заступника зараз же повідомити старшин, аби знали і приготували козацтво до таких важливих подій. Полковники побажали швидкого видужання. Броже натягнув кожухи, щоб лягли тісніше.

Ранком Дяченко схопився на рівні ноги й почув себе випочитим і цілком у доброму здоров'ї. Лихоманка зникла. Полки опускали Бершадь ранком тридцятого квітня. В літопису славного «Зимового Походу» приходила до записання одна з найяскравіших його сторінок!

Дивізії посувалися наперед дуже сторожко, охороняючись пішими й кінними стежами, аби не виявити свій рух завчасно і тим не дати ворогові часу на приготування. Від командарма й до кожного козака

— всі зрозуміли, що сили є нерівні! Попереду численні дивізії зі збільшеним складом частин ворога обсаджують фронт, а йде на них, із метою прориву незначна, невелика в порівнянні, українська сила! Сила, спаяна духом і національно-державною ідеєю, і в тім тільки її перевага! Перевага проти тієї численної маси, що злютована тепер хоч і жорстокою дисципліною й таким же большевицьким терором, але бездушна!.. Іншого виходу нема! Один тільки — прорив!!!

Запорожці на ніч зупинилися у Тростянці, де став і штаб дивізії. Вже стемніло, як до хати, де за столом над мапою схилилися комдив із начальником штабу, увійшов вартовий кіннотник і доклав, що якийсь селянин-повстанець хоче розмовляти з отаманом. Гулий, не відриваючись від студіювання мапи, наказав його привести.

— Я Волинець, — сказав, увіходячи, середнього росту й віку, одітий хоч і в селянську свиту, але по вигляді обличчя, певно, вчитель.

— Я про вас багато чув, підіймаючись з-за столу, простягаючи руку й запрошуючи сідати, сказав Гулий. — Пане полковнику, це отаман повстанського загону!

Волинець і полковник Крат познайомилися.

— Приходжу до вашого розположення, пане отамане, — діловим тоном почав повстанець. — Давно вже було чутно, про ваші рухи, але аж тепер прийшла можливість поєднатися. З цим я приходжу.

Діловитість повстанця, видно, подобалася Гулому.

— Дуже нам приємно, пане отамане! Як то каже українське прислів'я: »гуртом і батька легше бити!«

— Людей у мене, правда, зараз менше, як було, бо останньо ми мали з большевиками кілька сутичок, не завжди для нас вдалих, і були значні втрати! Маю отже до трьох сотень піхоти з повстанців і чотири кулемети. Цілий відділ в лісах, на північ од Тульчина. Я ж із двома кінними приїхав повідомити вас, пане отамане, й отримати ваші накази, — доповідав Волинець.

Почалися ділові розмови, з яких вияснилося, що, згідно з відомостями повстанської розвідки, Тульчин зайнятий резервовим полком большевицької дивізії, яка решту полків має на фронті. Дивізія піхотна, і штаб її в самому Тульчині. Села на південь і обабіч залізниці, поблизу містечка також зайняті меншими резервовими частинами ворога.

— Дуже вам дякуємо за інформації! Вони нам придадуться, — сказав Гулий. — Аби не гаяти часу, і тому, що ваш відділ не близько, вертайте до своїх. Пляни в нас такі: о п'ятій ранком другого травня

моя дивізія мусить зайняти Тульчин, тож вам належить у цей же час підійти до Тульчина і підпомогти вашими повстанцями атаку нашої кінноти. Це на перший початок, пане отамане! А там поєднаємось, станете однією з частин дивізії й будемо з вами в сталому контакті! Чи це вас задовольняє?

Комдив Запорізької дивізії, отаман Гулий-Гуленко, своїм особливим підходом до справи і людей, умів з'єднувати собі підлеглих! Так і на цей раз Волинець був дуже перейнятий словами отамана, дякував йому за довір'я і просив думати про нього та про його повстанців якнайкраще. З тим од'їхав.

— Ну, і яке ваше враження, полковнику?

— Дуже симпатична людина! Може не цілком військова, але ділова. Довіряти можна! — висказав свою думку полковник.

— Цілком з вашою опінією погоджуюся! — ствердив Гулий. — Але що будемо робити з Тульчином і тими селами навколо, де скрізь ворожі резерви... Вдаримо цілою дивізією на Тульчин, а ті нам зайдуть ззаду.

Отаман і його начальник штабу знов похилилися над мапою.

— Ободівка, Білоусівка... отут же большевицькі частини... Вони ж будуть діяти нам у потилицю... Та ще й станцію Журавлівку, згідно наказу командарма, зайняти треба!.. Аби облегшити Київській дивізії захоплення Вапнярки!.. Ну й де ж його сил набрати, га! — вдививсь у свого начальника штабу. Той хотів нагадати, що добре, що хоч Волинець із повстанцями, як із неба впав... Але що могли заважити ті три сотні вояків (та ще й не відомо, які ті повстанці!), коли попереду цілий большевицький фронт! Отже, не згадуючи вже про Волинець, порадив зібрати комендантів частин і продумати ситуацію...

— Так! Зарядіть зараз же, пане полковнику! Ситуацію цю треба продумати добре, щоб не бути під возом!..

За півгодини до хати комдива зібрались усі коменданти частин, які входили до Запорізької дивізії. Тому, що застали комдива і його начальника штабу за студіюванням мапи, привітань майже не було. Сходилися і мовчки сідали на лавах. Зрештою кожен із комендантів розумів, що коли призначено, крім наради в командарма, ще й дивізійну нараду, то ситуація, на правду, поважна! Про це не треба було говорити!

Нарешті комдив підніс голову з-над мапи й почав говорити. І від кількох його коротких речень ситуація для кожного стала ясною. Треба було лише ствердити, як бити — чи вдарити на Тульчин цілою

дивізією і тоді зайняття його буде певне, чи розбитися на окремі частини й одноразово напасти на ворога і по селах, де він стоїть... Нехай кожен висловить свою думку. Однак, у відповідь була загальна мовчанка. Не одному прийшла, певно, до голови поговорка: «голову висуни — хвіст застряг! Хвіст висуни — голова застрягла!» Так власне виглядала ця операція наступу на Тульчин... І кожен відчував неvistачальність власних сил! Однак час минав! Треба було рішатися на якусь постанову! І тоді забрав голос начальник штабу, полковник Крат, якому ця місцевість була добре знайома з боїв у минулім дев'ятнадцятому році.

— Зайmemo Тульчин всіми силами — на нас ударять резерви москалів з оточуючих містечко сіл! А тоді що? Коли ж дивізія підійде раптово та вдарить і на Тульчин, і на села — може прийти до паніки в рядах ворога й небезпека охоплення нашого запілля зникне... А там, як Бог дасть.

Так і було рішено: «а там, як Бог дасть!» Іншого виходу ніхто з комендантів частин не бачив.

День першого травня пройшов у розвідці, яку вели піші частини, надсилаючи своїх переодягнутих за селян розвідників. Надвечір, як уже заходило сонце рушили із Тростянця. Дивізія мала перейти залізницю з Вапнярки на Христинівку й наблизитися до Тульчина. Перехід мав відбутися на одному з переїздів. «Чорний полк» ішов у авангарді колони, а сотня Бойченка, маючи повстанців із кулеметом на возах, була першою.

Сотник вів свою сотню, як то кажуть, напевняка. Він ще ввечері вчорашнього дня зі старостою Вовкодавом (пізнав його добре, як повстанця — «рибак — рибака»... каже народне прислів'я) — на возі переїхалися коло переїзду, впізнавши, що там самі вояки-галичани навантажують вагони. Було їх яких два десятки. Нарікали на москалів й на свою долю, що закинула їх за Збруч... Бойченко вмів підійти там, де хотів! Ненадаремно пройшов таку довгу науку під покійним отаманом Назаренком! Тож, це та те, і нав'язалася, хоч і коротка, але для Бойченка дуже потрібна розмова. В'їхав на переїзд разом із роз'їздом, складеним із трьох кіннотників, і коли галичани, спочатку збентежені, не знали, що їм робити, покликався на вчорашню розмову. Коли ж галичани збіглися купою, зараз же їм і відкрився — хто він і що... Під'їхавші кіннотники ствердили своєю появою правдивість Бойченкових слів, і тоді галицькі вояки, підкидаючи вгору шапки, закричали голосне «слава!» на честь побратимів з армії «Зимового Походу».

Зараз же впросилися до сотні, й Бойченко покищо приділив їх до відділу повстанців. Рушниці вони зі собою мали.

Дивізія надвечір стала в селі Кирнасівці, яка була на віддалі гарматного пострілу від Тульчина. Від неї відділилися частини, які мали завдання оволодіти станцією Журавлівкою, селами Ободівкою та іншими, де стояли большевицькі частини. »Чорний« полк мав наскоком захопити самий Тульчин, знищивши його залогу.

З поводу близькості ворога весь час стояли на вулицях села полки й курені у повній бойовій готовості, а потім цілу ніч спали по черзі, хіба »заячим« сном...

Полковникові Дубовому з його пішим Запорізьким полком штаб дивізії наказав замкнути на ніч усі шляхи до Тульчина і навпаки, нікого не випускаючи з рук і надсилаючи до штабу, а коли »чорні« рушать на Тульчин, із доданою йому батареєю Чорниціна, зайняти станцію Кинашів, що була поблизу містечка, а потім підтримувати »Чорний полк«. Кінногірську батарею Алмазова, як дуже рухливу, було приділено »чорним« в їх наступі.

Так виглядали накази штабу Запорізької дивізії.

Вночі стежі, що доходили майже до самого містечка, схопили бричку з комісаром і його візником. Комісара знищили, бо мав намір стріляти. До штабу доставили візника з бричкою й документи для штабу дивізії до Тульчина. Вияснилося, що розташування ворога таке, як це виявила повстанська розвідка та ствердили галичани, які вступили до сотні Бойченка. Села були надобре зайняті ворогом. Однак не помічалось жодного натяку на присутність коло фронту частин армії »Зимового Походу«! Видко було, що ворог це проспав.

З першими проміннями травневого ранку, розсипалися піші й кінні лави, почавши рух. Дивно якось то виглядало! З найближчих сіл пастухи гнали на луки худобу. Їхало селянство возами по мелясу до Кирнасівської цукровні. Дзвонили по сільських церквах дзвони, а червоних ніде не було видко! Гучно і бучно святкували певно учорашнє свято перемоги — перше травня — та ще й не прочуналися на своє горе!..

Піший Запорізький полк повів полковник Дубовий польовими шляхами в напрямку станції Кинашів. По обидвох сторонах шляху, користаючи з пролісків, підсувалася до Тульчина кіннота. Раптом десь із бічної дороги вилетіла кінна сотня в мазепинках. Бойченко відразу пізнав кіннотників галицької бригади. Сотник кіннотників стишив рух своєї сотні, а сам скочив до Бойченка.

— Оце добре, що дігнав своїх! — вітався, важко дихаючи від швидкої ї, певно, довгої їзди.

— Та де ж ви тут узялися? — зі свого боку здивувався Бойченко. — Оскільки мені відомо, ваша бригада була в резерві командарма?

— Та, знаєте, вночі якось одірвався, — тлумачився сотник, — а як оце напав на ваш слід, то гнали ми на ліб, на шию, аби на червоних не наскочити... Самі ж знаєте, які вони на нас люті!

Бойченко засміявся:

— Вони на нас усіх люті, пане сотнику, однаково! Ну, що ж, хіба пристанете до нас, то й веселіш буде?

— Та певно ж підемо з вами! От де тільки ваш полковник? Мушу зголосити сотню!

Бойченко вказав на сотню Модзенка, що йшла з лівого боку шляху. Знав, що Дяченко був при тій сотні. Галичанин зараз же погнав туди коня. За хвилину він уже струнчився, рапортуючи полковникові, що одірвався від бригади, і прохаючи прийняти тимчасово сотню до полку.

— З великою охотою, пане сотнику, — з приємним усміхом прос-тягав полковник руку, — це ж буде найкращим братерством спільної зброї! Зараз підемо в наступ, аби здобути Тульчин... Де ж ваша сотня?

Галичанин показав позад себе.

— Добре! Тоді тримайтеся сотника Бойченка!

В цей мент від станції ударили гармати Чорниціна.

— Отже, бажаю успіхів в братерстві зброї! — крикнув Дяченко, віддаючи наказ перейти на ристь. Лави кінноти полетіли в напрямі Тульчина. Напевно постріли гармат і вибухи аж тепер пробудили большевиків, але від несподіванки наскоку, все близьке було до паніки. Бачив це добре Бойченко, бо якраз сотня піднялася на горбки, під якими недалеко починалися крайні хати й забудови. На вулицях бігали піші. Кіннотники хапали коні й сідали на них навіть без сідел...

— »Не повезло нам цей раз!« — думав, летячи чвалом, Бойченко. »Сотня Модзенка впаде в головну вулицю, а тут прийдеться вдарити бічною...«

— Шаблі геть! — передано наказ по всій лаві. Вихопився з містечка кулемет, але вогонь був, як кажуть — у білий світ... заторохотіли, але без усякого ладу, рушниці... Не зібрані комендантами московські роти займали нашвидку становища поза хатами. В цю мить гірська батарея полковника Алмазова заговорила своїми різкими пострілами і гранати, що почали вибухати на вулицях, викликали ще більшу

паніку... Солдати тікали поза хатами, не зважаючи на окрики й погрози політруків. Тільки не вгавав кулемет, і кілька кіннотників упало. Та це було в напрямку центральної вулиці.

Кіннотники Бойченка й він сам доганяли й рубали солдатів, які в бічних вулицях думали врятуватися. Не всі, однак, підіймали руки, кидаючи зброю, й тим рятували своє життя. Були такі, що з-поза хат пробували відбиватися, та доля їх була марна! От уже й міст через річку, що розділяє місто на дві частини. Вдаряє з-за мосту кулемет, і кілька кіннотників із кіньми падають...

— Бий!!! — кричить несамовитим голосом сотник, підіймаючи до удару свою кавказьку шаблю. Та тут переганяють його кінні в мазепинках і вриваються в пішу роту, що розсипається по вулиці.

— Гурра! Гурра! — гримлять окрики галичан і перемішуються зі «славою» кіннотників Бойченка. Вулиця вкривається сірим трупом від московських того ж кольору шинелів. Місто взяте! Ось і кіннотники Модзенка, та й він сам. Під'їздить якийсь незадоволений. Під'їжджає і сотник галицької сотні.

— Вітаю вас із перемогою, пане сотнику! — обертається до нього Бойченко. — Славно ваші рубають! Направду, славно! — І коли сотник з бригади Шаперовича не може отямитись від задоволення, тисне йому руку, а за прикладом Бойченка йде й сотник Модзенко.

— Багацько втрат маєш? — питається Бойченко, бачачи, що побратим чогось похнюплений.

Вияснюється, що брали штаб, і полковник Дяченко кричав, аби большевицького коменданта живим узяли. Та політрук штабу кількох наших кулеметом поклав, а тоді, як кинулися то й політрука, і всіх, хто там був, порубали на шмаття! Сердився дуже полковник, що наказу не виконали, бо, мовляв, од кого-кого, а від командира вищої ранги, багато чого Дяченко довідався б.

— Ну а документи там які знайшлись? — питався, співчуваюче, Бойченко.

— Та не без того! Але знаєш полковника — не любить, як наказу не виконано.

Під'їздять хорунжі Білокінь і Залозний і щось голосно вигукують поміж себе. Білокінь перед наступом був призначений старшим над пішими, аби тримав ту братву в порядку. Виходить, що не зле списалися. Якась краще упорядкована рота бігла з командиром і політруком на чолі, щоб допомогти штабові. Посікли їх геть із кулеметів!

— От, гарно нам допоміг Залозний! Два кулемети здобули! А головне, знайшли магазин зі шкірою! Склад на цілу дивізію!

— Що кажете? Та це ж для нас дорожче від золота! Деякі козаки без чобіт! Та й усі підтопталися! Забезпечили хоч вартою?

— Аякже! Певних козаків лишив!

— Тоді лишіться за мене, а я полковникові доповім!

І рушив з копита.

Коло штабу большевицької дивізії, звідки, виконуючи наказ, мешканці вже забирали побитих (наказ був очистити від трупів місто, бо заповідався гарячий день), знайшов комдива й полковника Дяченка, які розглядали різні папери, знайдені і в течці командира-большевика і в кишенях політрука.

— Дивіться, дивіться, полковнику, які в них тепер норми частин! Скоро наблизяться вже до старої царської армії, бачите?

Полковник Дяченко на хвилину поринув у папери й тільки захитав головою:

— А в нас? Хоч і мобілізацію де оголошували, не змушували й не карали нікого — тому ніхто й не квапився до війська . . . От і воюй! З ким?

— Перемагають нас кращою організацією і силою влади! — годився комдив. — Однак, я так гадаю, що коли фронт, як видно з цих паперів, не далі п'яти-шести верст, то вони нам захоплення Тульчина й знищення їхнього штабу дивізії ніяк не подарують! Належить, отже, привести наші частини до порядку й виставити охорону.

Якраз підійшов до полковника сотник Бойченко і в кількох словах передав про знайдення складу зі шкірою. Комдив і полковник дуже тому зраділи, бо вигляд козаків справді був жалюгідний. Багато з них уже давно чоботи обмотували чимбудь і так їздили. В цей мент почулася стрілянина десь за рікою.

— Чи ж сподівання мої так хутко сповнюються? — споважнів Гулий. — Будьте ласкаві, полковнику, вислати пару сотень, а мені надіслати вашого хорунжого Білоконя. Треба негайно завантажити такий скарб, як шкіра, на наші вози. Не трапляються подібні знахідки часто! Що ж до наступу ворога, то я буду на цьому горбку, де вже чекає напевно на мене начальник штабу, як умовилися ми наперед. Підтягну рівнож полк Дубового й гармати Чорниціна. Це покищо все.

Коменданти роз'їхалися.

Стрілянина збільшувалася, а до неї дійшов і вогонь кількох кулеметів, як під'їздив полковник Дяченко. Була обстріляна невідомим ворогом сотня, яка займала передмістя. Не чекаючи на наказ, Бойченко зараз же вислав свою пішу чоту із здобутими кулеметами, які включилися до акції, а, однак, вогонь з боку наступаючого раптом зтих, і його лава, що показала за річкою, зникла. Спинили вогонь

і »чорні«. Невдовзі усе вияснилось — це дійшли повстанці Волинця. Надійшли майже вполудне, коли мали бути під Тульчином уранці, гадали, що в містечку большевики й почали обстріл. Щастя, що обійшлося без взаємних втрат!

— »Не впізнавши броду, не лізь у воду!« — довідавшись про непотрібний інцидент, казав полковник Дяченко і зразу ж завернув до штабу, бо сподівався, що там буде недовзі нарада про дальші пляни.

— Я не був певний у тому повстанському відділі! — казав начальник штабу! — Не хочу щось погане думати про Волинця, але до того відділу, на мій погляд, треба б кілька наших старшин, хоч на короткий час, надіслати! Нехай дали б йому відповідний вишкіл!..

— Цілком з вами годжуся пане полковнику! — вставив на те Гулий. — Але де ж ми тих старшин візьмемо?

Ніхто на це не відізвався, тільки полковник Алмазів, по хвилині мовчанки, гірко промовив:

— А ті їх мають! Так, мають! Як загрозив їм Троцький, або йдуть провадити до нас, як провадили царську армію, і дамо вам іще більше, як колись мали, або куля в потилицю!!! І пішли! І ведуть! А в нас »уряди« і »влади« проклямували, соціялізували, балакали — говорили« і не змушували, бо бач... це ж не демократично!!! От і наварили!...

— »Вміли, кумцю, наварити, та не вміли подати!« Так, здається, полковнику, коли примінити ваші прислів'я? — обізвався комдив.

Усі голосно й щиро засміялися.

— А де ж все ж таки цей Волинець? — припинив сміх Гулий. — Накажіть, пане полковнику, аби він зі своїм відділом зайняв місце за правим крилом дивізії, як тимчасова дивізійна резерва.

Начальник штабу відійшов і віддав наказ кіннотнику відвезти папірець отаманові повстанського відділу Волинцеві й аби він отримання наказу підтвердив на письмі. В коротких словах написав наказ комдива.

Забутий давно характерний шум у повітрі звернув увагу полковника.

— Безумовно літак! Панове, літак! — голосно крикнув він і підбіг, аби приєднатися до задивлених вгору старшин.

— Літак польський! — ствердив комдив, наводячи свого бінокля і по хвилині всі обсервували в бінокль польські летунські відзнаки — біле й червоне кола.

На лицях старшин відбилосся якесь дивне зворушення. А комдив, ніби висловлюючи думку кожного, казав:

— Оце вже тут недалеко й фронт! — і замовк. Унизу серед козаків

почулися нервові вигуки й галас. Хтось кинув догори шапку й нараз полетіли за нею десятки шапок...

— Фронт! Фронт! — долітали голоси знизу.

Дивились і дивились мовчки. А літак кружляв понад містом раз, і другий, і третій, спускаючись нижче, ніби щось розглядаючи в місті й за ним, а потім знову почав набирати висоту й тоді пішов і пішов понад залізницею на південний схід.

— Певно, полетів на Вапнярку! — задумано кинув комдив.

— Що ж... — обізвався Алмазів. — Якби добрий союзник, то йому, розпізнавши ситуацію, що з містечка не стріляють, а значить там тепер приятель, — не справило б труднощів кинути сюди за пару годин кілька добрих частин... А тоді з двох боків дали б большевикам такого чосу, тільки скалки з них полетіли б, і нічого їм і Троцький не поміг би! ..

— Гм... Як би ж то добрий союзник був! .. — з іронією додав полковник Дяченко.

Несподівано для всіх десь далеко за лісом почулися вибухи, а невдовзі в долині, перед містечком, розірвалося дві гранати. Потім ще дві на одній із вулиць.

— Я так і знав — це вже підходять резервові частини, а може й яка дивізія з поблизького фронту... — спокійно зауважив комдив, і його спокій передався іншим.

— Так тоді, панове, і ми це вже з начальником штабу постановили: піхотою обсадити містечко понад річкою. Там берег вищий і обстріл кращий. Розуміється, ця позиція лишиться на пізніше, а спершу треба буде затримувати ворога в передмісті. Кіннота на крилах, і надія на наших чудових гармашів!

Горбок спорожнів. Залишилися тільки комдив і начальник штабу.

Невдовзі аж зачорніло під лісом. Висунули з нього численні лави і вже здалека поливали кулеметами передмістя по невидимому ворогові, що мов крізь землю провалився... По тих проклятих петлюрівцях, що — звалилися зранку на голову...

Большевицькі лави посунулися дуже сторожко, але як вже підійшли на півдороги до містечка, впав на них такий вогонь восьми поєднаних гармат Алмазова й Чорниціна, що вони не витримали й наввипередки побігли до лісу. Тоді розпочався двобій гармат, і тому що большевицькі гранати почали близько розриватися, Алмазів на казав зміну позиції. Це ворог використав й переніс вогонь на передмістя. Українська піхота мусила пересунутись за річку, аби не нести зайвих утрат.

Під охороною своїх гармат посунула й большевицька піхота. Замітно було обсервувачим з горбка командирові дивізії й начальникові штабу, що лави її тепер ще численніші, ще більші!

— Бачу, що буде нам тут гаряче! — процідив Гулий. — І, хто знає, чи не прийдеться залишити Тульчин... В усякім разі пошліть, пане полковнику, наказ до Дяченка — нехай відведе »Чорний« полк до того яру, що по дорозі з Керсанівки, і, якщо наша піхота не встоїть, атакує большевицьке крило. Може ще на якийсь час витримаємо, бо щось немає ніяких відомостей від »київців«, та й командарм мовчить...

Начальник штабу зараз же написав зарядження комдива й післав кіннотника з наказом. В цю ж мить, нарешті, вибіг на горбок зв'язковий від командарма кіннотник. Прочитавши привезену, писану командармом, картку, Гулий скривився і передав її мовчки полковникові. Той хутко пробіг писані стрічки. Виходило, що Вапнярка »київцями« ще не була взята. І це не подобалося ні комдиву, ані його начальникові штабу. В картці ще стояв пост скриптом, що коли б ситуація із зайняттям Тульчина була непевна, залишити його, відійти до села Тимонівки й тримати горбки коло села принаймні до того часу, поки »Київська« дивізія не візьме Вапнярки й не перейде за залізницю, а тоді відійти до села Шерпанівки і також перейти залізницю.

Начальник штабу задумався над цією припискою.

— Головоломка, як кажуть. Правда? — казав Гулий. — Що ви думаєте про це?

— На мій погляд, виходить, що напрям прориву через фронт змінено! Але ж чому командарм його не подає?

— Така й моя думка, полковнику! А не подає, бо й сам не знає! Очевидячки, сили ворога такі великі, що треба пробувати слабших місць і тоді тільки шукати щастя... В усякому разі і нам тут не треба довго затримуватися. Але, дивіться, ворожа піхота вже займає передмістя...

— Де ж той полковник Дяченко?

— А »Чорний полк« уже був у байраці. З наказу полковника, розсипавсь у лави. Дяченко знав і розумів ситуацію, тож, коли отримав наказ, усвідомив собі, що від нього хоче комдив. Треба дати добру научку москалям і хоча на якийсь час тримати їх у страху. І коли з кущів, які росли купами над самим байраком, побачив, як піхота ворога численними лавами займала передмістя, напевно готуючись знищити слабкі лави оборонців над річкою, подав гасло й сотні почали без галасу висуватися з байраку... Мить і загриміло голосне »слава!«

Крайні большевицькі лави, яким кіннота в своєму скаженому нас-

коку була вже за плечима, не витримали й без опору погнали по лінії лав, які ще тільки втягнулися в передмістя. Зчинилася паніка, яку збільшували «чорні», рубаючи й досягаючи кінцями найближчих утікаючих солдатів. Спонтелічений криками й погрозами московських офіцерів, якийсь курінь, змінюючи свій напрямок, ударив зі своїх, викочених перед лави кулеметів. Якраз під вогонь наскочила галицька сотня й з десяток галичан полетіли на землю горохом та в цю ж мить з'явився Залозний зі своїм кулеметом на тачанці. Візник-кулеметник на місці завернув і понісся перед большевицькою лавою, сиплячи на піхоту вогнем. За ним ударили кінні сотні, рвучи большевицькі частини на шмаття. З передмістя теж вискочили дві брички й із них обізвалися два кулемети. Погром ворога був повний! Він тікав тепер просто до лісу, залишаючи за собою вбитих і поранених... Та, однак, ліс був забезпечений резервами, і звідтіль, через голови втікачів, заклекотіли кулемети

Дяченко подав гасло відвороту, і піші та кінні розпочали хуткий відступ, забираючи тяжко ранених, поміж ними й десяток галичан...

Бій припинився. Поле було порожнє аж до самого лісу, вкрите лише купами сірих шинелів...

— Молодець цей полковник Дяченко! Він завжди рятує ситуацію! — затирав руки Гулий.

Але ситуація ще не була певна. Не встигли і комдив, і начальник штабу ще перекусити звичайною щоденною їдою у походах — шматком житнього хліба із салом (це ж, зрештою, було поживою всіх, від комдива й до вояка!), як з іншого вже напрямку почулися вибухи й характерне «квохкання» тяжких гранат почало різати повітря... По тих двох вибухах, од яких пішли вгору стовпи пилу, пізнали, що у ворога з'явилися нові сили та ще й із північного напрямку. Гранати летіли й рвалися вже в самім містечку, перевертаючи цілі хати. Загорілась якась хата. Тепер людність із передмістя почала тікати з тим, що вдалося нашвидку схопити в руки зі свого нажитого й тяжким трудом запрацьованого добра. Жінки в більшості мали на руках плачучих малих дітей й самі плакали... Одні тікали до лісу, інші до байраку... Комдив дуже був чулий до людського горя, а тому наказав виділити кілька фірманок з обозу і відвезти до поблизьких сіл хоч жінок із дітьми. Матері не знали, як дякувати...

— Ну, от... я так і думав, що це була тільки прелюдія! — звернувся Гулий, передаючи полковникові бінокль.

З півночі, де із-за лісу били тяжкі гармати, полковник у далеко-

виді пізнав виходячі з лісу численні полки піхоти, що починали розсипатися в розстрільні.

— Це, значить, маємо проти себе, принаймні, дві большевицькі дивізії! — зауважив начальник штабу, передаючи бінокль.

Гулий якийсь час пересував свій бінокль і, не відриваючись від нього, тим часом давав накази:

— Повідоміть, полковнику, нехай піший »Запорізький« відходить на нові позиції за містечко, під лісом. Але щоб непомітно для ворога — за хатами! Кінний »Запорізький« нехай займе стежами передмістя й відкриває часом кулеметний вогонь, аби ворог думав, що усе на місці. »Чорний« полк нехай зверне лінію на північ. Туди ж нехай підійдуть повстанці Волинця... Алмазів...

В цей час вибух кинув обидвох на землю... Як дим розвіявся, побачили велику яму майже під горбом. Друга яма була з другого боку. На щастя, ніхто не був зачеплений. Зв'язкових із кіньми теж кинуло, але за хвилину вони вже стояли, міцно тримаючи коней за повіді. Коні нервово здригалися.

— Це вже чи не побачили нас з вами! Від таких привітів здоров'я не прибуде! — жартував Гулий, звертаючись до козаків, яким передався спокій комдива.

— Так тоді, полковнику, і ми з вами тут далі не маємо що робити. Перейдемо також під ліс, а ви вкажіть у наказі наше нове місце. Он там, бачите, це ж мусить бути лісничівка, — вказав Гулий рукою.

Полковник наскоро написав зарядження комдива й передав кіннотникам, звертаючи їхню увагу на лісничівку, як місце дальшого постою штабу. Виїздили втриьох, ще з одним зв'язковим із містечка, як кілька парних вибухів долетіло до них. Оглянулись. Увесь горбок вкрили чорні хмари диму...

— Хтось із нас щасливий, пане полковнику!

Начальник штабу лише захитав головою. Доїздили якраз до батерії Алмазова. Той, побачивши комендантів, вибіг назустріч.

— Як вас, полковнику, ще не нащупали ті тяжкі »ванькі?« Бо ми з полковником уже були б на тому світі, якби ще на тім горбкові бодай десять хвилин залишилися... Не мали б ви ні комдива, ані начштабу! — жартував Гулий.

— Я їм за це зараз! — погрозив на те Алмазів.

— Не спішіться, пане полковнику! Але таки прийдеться вам звернутися до них. Я вже наказав Чорницину покищо тримати поле під обстрілом. Ну і ліс, куди, після молодецької атаки »чорних«, ворог сховався. Ви ж оберніть свої гармати та почаствуйте тих, які нас по-

частувати хотіли. Розуміється, дайте трохи гостинців тій піхоті, що вже там дуже щось сміло починає!.. Сам я мушу до Волинця, бо повстанці не дуже певні! А полковник лишиться на моєму місці! Ситуація погана! Якщо погіршає, перейдете на позиції за ліс... А там буде видко.

Махнув рукою на кіннотника й звернув верхівця на північ.

Начальник штабу давно вже звик до поведінки свого командувача тільки подумав, що, де ситуація найгірша, там і він. Зупинився в давно вже нежилій лісничівці, куди незадовго прибігли кіньми зв'язкові, передавши важливі накази. Однак, не пройшло й години часу, коли тяжкі гранати почали падати недалеко від гармат Алмазова, які часто покривали піхотні лави, що наступали від півночі. Ворог бив і бив. Далі залишатися на місцях — можна було гармат позбутися й тому, повідомивши полковника й на прощання надіславши чотири гранати, Алмазів наказав батареї здійматися. Невдовзі це саме зробив і Чорницин, але і той, і другий ненадовго лишали частини без допомоги. Батерії почали з-за лісу бити знову. Тяжкі гармати москалів впрост перевертали ліс. Піший полк поніс уже втрати. В цей момент пригнав на спіненому коні комдив і зарядив загальний відступ, кажучи, що повстанці Волинця себе дуже добре проявили у вогневім бою, що він з них є цілком задоволений і перемінив свою думку про них. Підходив кінний »Запорізький«, залишаючи містечко і маючи на краю його кілька стеж. Комдив подякував його командирові, полковникові Литвиненкові і аж тепер наказав відворот.

— Дяченко відходить з повстанцями Волинця! — коротко інформував начальника штабу, їдучи вузькою, в два коні, лісовою дорогою.

Навколо аж ревіло від вибухів тяжких ворожих гранат... Відходили до села Теменівки, а там зайняли значні горби пішим »Запорізьким«. Це було згідно з наказом командарма, аби стримати ворога від Тульчина й тим допомогти »Київській« дивізії нарешті взяти станцію Вапнярку. »Чорний« полк покищо відпочивав у селі, як дивізійна резерва. Дуже вже багато довелося пережити полкові за цей день... Та відпочивали, властиво, лише козаки. Ледве що старшини підкріпилися вечерею, яку зготовили з теплим прийняттям господині, як комендантів сотень було покликано до штабу полку.

Сходились і докладали про свої втрати. Виявилось, що з усіх сотень найбільше потерпіла галицька сотня, бож нарвалася на большевицькі кулемети. Як докладав сотник, вибуло аж дванадцять кіннотників, а з них п'ять було забитих... Далі йшла сотня Бойченка, яка теж втратила мало що менше, бо одинадцять вояків: двох забитих старих

кіннотників, п'ятеро з повстанців Вовкодава і чотирьох галичан, які пристали до сотні на переїзді, коли полк переходив залізницю. На щастя, більшість із них були легко поранені. Мусили тоді зорганізувати при штабі дивізії новий шпиталь, бож і сестра Мирович, і лікар відійшли до шпиталю армії. Лікаря не було, і два фельдшери та кілька санітарів створили нахутко дивізійний шпиталь.

— Не мав коли скласти вам, сотнику, особливу подяку! — казав полковник Дяченко. — До успіху полку в атаці ваша сотня дуже причинилася!

Бойченко скромно вклонився.

— А цей ваш хорунжий Залозний молодець! — продовжував полковник. — Якби не такий молодий, я до поручника його підвищив би!

— Так! Він замолодий, це правда, але й хист, і добру голову має! — погодився й собі Бойченко

— Добре! — пригадав собі щось полковник. — А звідкіля у вас узялося ще дві тачанки?

Сотник усміхнувся:

— Це ж той... Вовкодав — староста повстанський! В большевицькім обозі він десь дві малі брички знайшов і на них два здобуті кулемети вставив. Як Залозний кинувся з кулеметом, то він із другої вулички вискочив... із повстанцями. Галичани підпомогли... Тому ж і стільки втрат!.. Але це хіба оплатилося!

— Ще й як оплатилося, пане сотнику! Ви ж там підвищуйте, а усі підвищення я стверджу... Мусить кожен знати, що слава в нас не пропадає!

— Я цього не забуваю! — відповів сотник. — Вовкодав уже є бунчужним над тими повстанцями й галичанами. Двох галичан я підвищив у чотові, а одного, як виказалось, що є фаховим кулеметником, підніс до ранги підхорунжого. Рівнож і тих двох старих кіннотників із чотових до підхорунжих!..

— Все це дуже добре, пане сотнику! Все це заслужене, і представлення ваші я сьогодні ж затверджу, а ви вже все це в сотні оголосить! І ще хочу додати, що хорунжий Білокінь має око над цією чотою... повстансько-галицькою пішою кіннотою!.. — зажартував полковник і всі, що були в хаті, голосно засміялися.

Сотник кінної сотні з бригади Шаперовича щиро й собі сміявся. Він був уперше серед сотників »Чорного« полку. І ця значна кількість старшин-надніпрянців, що ставилися до нього з проявом якоїсь особливої уваги й щирости, — дуже йому імпонувала. Тут було цілком щось інше, як те, до чого призвичаївся у своєму оточенні... Було

якось дивно бачити цю незалежність і самостійність у відношенні до командира полку, чи його заступника, але водночас і своєрідну дисципліну та послух. Це все дуже дивно поєднується, а наслідком була така міцна ідейно-духова консолідація!

Це галицькому сотникові дуже імпонувало й коли полковник почав дякувати йому за лицарську підтримку Бойченкової сотні в атаці — він із приємністю слухав таке признання!..

Комдив «Запорізької» думав підсилити якимсь полком наступ на Вапнярку, звідки доходило гупання гармат, і вже заряджував кінному «Запорізькому» полкові рушити в обхід Вапнярки, але большевицькі частини, що підтягнулися з Тульчина, й самі, видно, на Вапнярку простували. Зараз же піший полк обсадив бугри, але його було замало, тож на північ кинуте було Волинця з його повстанцями та ще комдив попросив у Дяченка його пішо-кінну чоту, назва якої вже, з легкої руки полковника Дяченка дійшла і до комдива.

— Нехай собі буде й пішо-кінна, аби побільше було таких!

Бажання комдива здійснилося швидше, бо з Бершаді, до якої наближався московський полк, здійснений з фронту, аби зайти українцям у запілля, прийшов відділ сорока повстанців із бувшим фельдфебелем ще царської армії, який провадив, і зголосився на сталу службу. Комдив казав зараз же приділити два кулемети із захоплених у Тульчині, а в полковника Дяченка просив бодай якого підстаршину дати на коменданта. З жалем мусив Бойченко одного зі своїх підхорунжих віддати. Але що ж було робити — командир дивізії наказав. Покищо бершадських повстанців лишили в дивізійній резерві, бо кіннота була на обидвох крилах — заповідався великий наступ ворога!

Одначе, так не сталося! Большевицькі лави одразу попали під з'єднаний вогонь двох батарей, які мали тепер цілком закрити позицію за буграми. Несучи великі втрати, бо там, де большевики розсіпалися до наступу, була цілковита рівнина, вони зникли у дальших лісах. Ворожі гармати били до вечора, шукаючи за становищами гармат Чорнищина й Алмазова, але надаремно! Ніч спинила стрільнину, та комдив був певен того, що над ранок большевики стягнуть дві дивізії, з якими була пертубація під Тульчином, або може й більше й постане цілий фронт, аби розторожити «проклятих патлюровцев!».. Наказав розпочати відхід до села Шарпанівки й там перейти залізницю, аби з'єднатися з іншими дивізіями. Вже в поході, як стемніло, дігнав штаб кінний роз'їзд, який провадив один із старшин конвою командарма. Такі роз'їзди висилалося з дорученнями, коли ситуація була дуже поважна.

І, дійсно, поручник із конвою командарма доклав, що Вапнярку вже узято. »Київська« дивізія хоч і перейшла за залізницю, але великі сили большевиків зайняли станцію наново. З'явилися вони із заходу, з фронту. Напрямок прориву буде все змінитися, аж знайдеться десь у ворожій фронті якась слабе місце.

Комдив радив старшині конвою залишитися при дивізії, бож ранком вона мусить перейти за залізницю й собі, але старшина рішив вертатися до штабу й доповісти про свої пов'язання зі »запорожцями« та вказати, де вони є. Від'їхав, і ніколи штаб командарма ні його не побачив, ані його кіннотників! Певно, впали у ворожі руки.

Над світанком дивізія входила до села Шарпанівки. Комдив »Запорізької« дав тільки дві години відпочинку (ситуація була дуже по-важна!). Дві інші дивізії були вже по той бік залізниці Тульчин- Бірзула. Залишитися безпосередньо за большевицьким фронтом і по цей бік залізниці було надалі і небезпечно, і недоцільно. В ранніх годинах третього травня »Запорізька« дивізія підійшла до залізниці поміж Вапняркою, зайнятою ворогом наново, і Крижополем, який мала вже перейти »Волинська« дивізія

Перехід на однім із переїздів пройшов цілком спокійно, але, коли тільки полки дивізії почали доходити до недалекого лісу, кіннота »чорних« донесла, що з боку Крижополя йдуть аж два большевицькі бронепотяги. Штаб одразу зорієнтувався, що також і Крижопіль знову зайнятий ворогом. Частини й обози зі шпиталем були наоспіх захищені в лісі, а батарея Алмазова з кулеметами принишкла в кущах коло залізниці, і коли два бронепотяги помалу сунули наперед, відкрила вогонь з усіх гармат, до яких приєднались і кулемети. Перший бронепотяг був одразу ж пошкоджений, і ворог, відстрілюючись, пішов скорим темпом назад. Напевно були втрати в ешелюні, який ішов за бронепотягом. Почувши гарматну стрілянину і прийнявши її як бій »Волинської« дивізії, комдив наказав наступ на Крижопіль, який за пару годин був зайнятий частинами »Запорізької« і »Волинської« дивізій. Вияснилася, що »Волинська« дивізія мусила покинути зайнятий перед тим Крижопіль, бо на нього насунула маса большевицьких частин, які частинно розбила »Київська« дивізія, займаючи Вапнярку. Комдив »Волинської« і його заступник після короткої наради з Гулим і начальником його штабу, вияснили ситуацію: ворог у переважачій силі є навколо! Оперує своїми фронтовими, численними й добре випосаженими в легку і важку зброю частинами. Треба шукати місця прориву, бо тільки прорив урятує українську армію »Зимового Походу« від цілковитого знищення! Є наказ командарма про-

риватися в напрямку села Савчино. На з'єднання з «київцями» йде «Волинська» дивізія. «Запорізька» посувається уступом, слідом. Рушили, як тільки повернула з'єднана кіннота обидвох дивізій, що далеко за Крижопіль гнала розбиті ешелюни московської піхоти, сіючи паніку і спустошення...

В цей час «Київська» дивізія зі штабом командарма при ній, підійшовши до села Савчино, напоролася на великі сили ворога й мусила вступити з ними у бій. Спочатку, на наказ командарма, третій кінний полк під командою полковника Вишнівського своєю атакою відкинув большевицьку піхоту, але в дальшому дивізія почала відхід під натиском кінноти ворога, що була в більших формаціях, і, лише, дякуючи піхоті «київців», большевицька кіннота мусила відійти, але втрати українських піхотинців були досить значні. Підхід «Волинської» дивізії на якийсь час ситуацію був поправив, але, однак, не надовго. Ворог увів до акції багато гармат. Становище погіршувалося ще й тим, що із «запорожцями» зв'язку не було. Одне було ясне, що ніякого прориву в районі села Савчино й бути не може! Командарм, як і його штаб, ще не знали, що як раз цими шляхами гвалтовно відходить большевицький фронт, команда якого, зденерована поразками під Тульчином, Вапняркою й Крижополем, рішилася відтягнути большевицькі частини, аби не підпасти ударам і з фронту, і ззаду. Це стало ясне допіру кілька годин пізніше, як було взято в полон двох большевицьких старшин. Командарм рішив відходити на південь і прориватись в смугі ближче до Дністра. Та большевицька команда певно хотіла дати генеральний бій і за всяку ціну покінчити з існуванням цього небезпечного ворога, який, маючи такі невеликі сили, потрапив от вже півроку наносити червоній армії значні і коштовні втрати! Не даючи можливості дивізіям відірватися в відступі, большевики кидали нові й нові частини, стараючись замкнути коло, і це їм і вдалося б, якби ще вранці не розгромлено було ворога спільним ударом «волинців» і «запорожців» під Крижополем. Але однак, в «Київській» дивізії створилася така погана ситуація, що наказано було всім обозникам, які знаходилися в лісах, узяти зброю і влитися у лави. Пішли з ними й ранені зі шпиталю армії, який теж був у лісі. З рушницею знайшовсь у лаві і протоіерей Пашцевський, якого так любило козацтво. Він сміливо ходив під ворожими кулями й кликав перемогти лютого ворога!

Та не відомо, який би то був кінець, коли того ворога було хіба вдесятеро більше!!!.. Однак йому не суджено було в цей день тріюмфувати!

Комдив «Запорозької», маючи відомості про ситуацію від місцевих повстанців, ішов уже на поміч форсовним маршем, бо піші частини посажені були на вози.

Про кінноту нема що й казати! Вона йшла ристю і в обхід лівого крила ворога, що хотів ухопити «проклятих патлюровцев» у кліщі!..

Сталося інакше! Месники надходили! Сотня Бойченка йшла зі сотнею з кінноти Шаперовича. Сотники скакали поруч. Вони здружилися так, мов би мали перед собою цілі роки знайомства. Може тому, що було чому навчитися одному від другого! Одному повстанських хитрощів у цій особливій партизанській війні! Другому — незнаних військових засад! Тому останньо сотники Петришин і Бойченко завжди трималися разом. Як вискочили з-поза бугрів, аж клекотіло перед ними... Лише обмінялися зрозумілими рухами рук і враз розскачилися обидві сотні, й видовжена лава блиснула шаблями...

— Слава!-а-а! — рвануло повітрям. Підхопив його й заблис лезами цілий «Чорний» полк. Вискочили вбік три тачанки з кулеметами хорунжого Залозного...

Не далі як за півгодини тріснув перстень большевицького оточення. «Чорний» полк гнав за втікачами, що прямували на Джугастру. Кінний «Запорізький» переслідував інші большевицькі частини в напрямі на Вапнярку. Численні ворожі відділи відходили до лісу, боячись тепер за своє ліве крило.

«Запорізька» дивізія захопила містечко М'ясківку й великі обози большевицьких частин. Якого там добра тільки не було! Із семи возів з цукру, казав Гулий чотири роздати селянам і міщанам. Що то за радість була! Найближчу цукровню мали в селі Керсанівці, але звідти давно вже москалі всі запаси цукру, які на кілька років забезпечували б цілу околицю, забрали! Вичистили цілковито! Козаки ж були більші охотники до ручних гранат, набоїв, білизни, чи взуття. В останнім відчувалася жахлива потреба!

Однак не прийшлося з того добра скористати! Тількищо комдив і його начальник штабу сіли обідати, як вибухло кілька набоїв... Наново підходив ворог. Тому, що «Київську» й «Волинську» дивізії, з наказу командарма, відтягнуто на горби за річкою Джугастра, де позиції були дуже вигідні, Гулий наказав відхід на ліси. Тож захоплене добро впало знову в большевицькі руки, та ще й частина обозу дивізії! Взагалі, вже другий день — був якийсь крутіж!.. Ворог відходив з фронту! Це було вже стверджене в штабі командарма. Ворог був скрізь! Тож командарм зміняв положення дивізій і напрямки їхнього руху, аби ворог переважаючими силами їх не розтороцьив!

Найгіршою ж була ситуація обозів! Не все вони встигали добре орієнтуватися! Не могли поспіти за рухом своїх частин... Тож не раз трапляли до рук ворога, а тоді несподіваними наскоками звільняли їх українська кіннота! Але було й навпаки. Не раз большевицькі обози впадали в руки кінноти

Ніч була місячна. Частини, що відійшли до лісу, тримали сталі поготівля в напруженні. Ранком батареї ворога почали обстрілювати ліси, де закріпилися дивізії. До полудня декілька разів ворог пробував наблизитися, але справа його тепер виглядала гірше, бо мав перед собою самі поля й просунення наперед завжди йому несло значні втрати. Найближче ворогові вдалося підійти до »запорожців«. Запорізька піхота тратила людей, і комдив попросив допомоги кіннотою в командарма.

»Чорний« полк готовий був, аби нанести удар на крило наступаючої большевицької лави, як у яру показалася, йдучи ристю, уся бригада Шаперовича.

Дяченко скочив назустріч, інформуючи полковника про ситуацію й напрямом удару. Сотник Петришин підбіг конем до Бойченка:

— Бувайте здорові! Хай ся вам веде якнайкраще! — простягнув руку.

— А це ж куди? — здивувався неприємно Бойченко.

— Хотів би з вами й далі ворога рубати, але ж он... — показав на комендантів, що наскоро обмінювалися думками. Мушу мельдуватися.

— Та оце хіба так прощатися? — змінився на виду Бойченко.

Ухопив Петришина, стиснув його у своїх міцних обіймах і тричі розцілував. Петришин відповів тим самим!

— Отак по-нашому! — кричав сотник, як галицька сотня рушила з копита.

Кіннотники й собі привітно махали здійснятими шапками, на що, звиклі вже за кілька днів до звичаїв »чорних«, галичани відповідали, махаючи теж високо піднесеними мазепинками...

— Шкода! Славний був побратим! — казав кіннотникам Бойченко.

Бригада Шаперовича вже рубала тікаючі лави. »Чорний« полк летів уже вдруге на містечко, де ще ворог тримався, та раптом хмари, що вже з годину куйовдилися над лісом, потемніли, почервоніли і зірвався такий страшний вихор, що усе перевертав. Кіннота рвала назад до яру і ледве вскочила туди, як небо й земля змішалися до купи... Налетів страшний гураган, а з ним безконечні громи і блискавки. Давно ворожі гармати перестали бити. Давно припинилася стрільянина. На їх місце все ревіло від гуркоту громів... Лави, які ле-

жали в лісі без наказів, вискочили й залягли у полі, бо ж гураган виривав сторічні дерева з корінням, або ламав їх на тріски... Спочатку все розгубилося. Напевно те ж саме було й у ворога. Діялося щось неймовірне!.. Це продовжувалося годину, може півтори. Та Гулий, як тільки почало заспокоюватися і стало видніше, використав по-своєму тишу, яка наступила, й наказав непомітно опускати становища й відходити цілій дивізії до Джугастри. Після короткої наради командарма рішено було відходити на Вільшанку, й чи буде вона вільна, чи зайнята ворогом, — у тому випадку вибити його і зупинитися на ніч там, а ранком прориватися вбік міста Ямполья, де мусли б стояти українські частини полковника Удовиченка, які поєднані були із союзним польським фронтом. Відходили останками сил... Перемучення було страшне! Вже кілька безсонних ночей! Останньо вели бої із переважаючими силами ворога і вдень, і вночі! Було багато таких частин, що другий день нічого не їли!.. Сам комдив і його начальник штабу поживилися вперше аж на третю добу!.. Тому не був це правильний відступ частинами, а сунули масово по шляху — і праворуч, і ліворуч... Людське терпіння має свої границі!.. Кіннота, яку кинуто було першою на Вільшанку, зайняла її без перешкод. Ворог, якого дивізії спільно розбили під Крижополем, певно відійшов десь аж на Бірзулу. Й поблизу його не було! Вістку про це від полковника Дяченка отримав командарм, і коли вона дійшла до старшин, вони з наказу командарма, розпочали приводити до ладу частини і до них збирати розпорошене козацтво. Дуже помалу, але приходило до сякого такого ладу.

»Київська« й »Волинська« дивізії займали Вільшанку. »Запорожці« село Вербку в кількох верстах у напрямку вже на Ямпіль. Не все добилося до гостинних селянських хат: де дотягнулися до затишку — під клунями, коло хат — там полягали і за хвилину вже спали непробудним сном!..

Вночі до Вільшанки, де був і штаб командарма, ніким не зупинений (бо й охорона спала!), увійшов великий большевицький обоз, а з ним, певно не більше куреня (хоч може й полк). Невідомо й ранком було — хто кого перший упізнав, але зчинилася стрілянина, спочатку на головній вулиці села, а далі й по всіх його закутках. Брали одні других у полон, а потім відбивали своїх одні від других. Та коли большевики перші піддалися паніці, частини »київців« і »волинців« невдовзі вже відзискали в собі ту завзятість, яка набута була, хоч і дорогою ціною, в »Зимовому Поході«!

Над ранком ворог утік, залишивши пару сотень возів свого обозу.

Піша ж бригада большевиків, яка хотіла прорватися через розташування армії, атакована кінним полком полковника Вишнівського, піддалася на ласку.

Відомості, які подав командарму большевицький бригадир, підполковник колишньої царської армії, були надзвичайно цінні: піші большевицькі частини вже одведено за залізницю Тульчин-Крижопіль. На фронті залишилася лише большевицька кіннота, яка мала до часу стримувати наступ дивізії Удовиченка, що йшла на правім крилі польського фронту. Командарм зараз же наказав рух на Ямпіль для з'єднання з українськими частинами. »Чорний« полк мав ту большевицьку кінноту ліквідувати. Ясний, погідний ранок застав »Чорний« полк у поході. За ним ішла першою »Запорізька« дивізія.

Місцевість була порізана подекуди глибокими байраками, які помітно мали схил у напрямку Дністра. Тут по селах у минулім році були сильні повстанські організації. Про це полковник Дяченко знав. Знав також і те, що большевики не дарували цього населенню й зі своїм приходом жорстоко на повстанцях відомстилися. Тому час од часу полк, обминаючи села, аби не виявити себе большевицьким стежам, якби вони тут були, не раз бачив згарища, або й напівспалені хати й стодоли. На одному із хуторів, в якому зупинився полк на хвилиний відпочинок, до полковника підступив уже старший селянин і відрекомендував себе повстанцем, якому вдалося затерти за своїм минулим сліди і залишитися живим досі, коли всі його побратими або були забиті в своїм селі, або вивезли їх до Вінниці і там закатували в »черезвичайках« . . . Полковник запросив повстанця до хати, де стояв, угостив чаркою й залюбки провадив розмову. Повстанець сам запропонував довести полк до більшого села, — до якого звідси не більше, як п'ять верст, і провести байраками так, що хіба червоні побачать його тоді, як шаблі на їхні голови впадуть . . .

Сподобався полковникові цей старий повстанець!

— Сам Пан-Біг послав вас хіба нам до помочі, батьку! — казав полковник. — За вашу ж щирість хочу вам уже наперед віддячитися!

Полковник зняв зелену сумку, яку носив однедавна:

— Це мені подарунок від козака-чорношличника, що комісара зарубав, та, на жаль, і сам того ж дня загинув. Це польські марки! За ними вже жидки шукають, то значить, щось можна буде скоріш купити . . . Оце вам, батьку, пригодиться . . . Це сто марок! — казав, подаючи розгубленому повстанцеві гроші. Не хотів був брати, але полковник наказав.

— Маю тут сотника, теж із повстанців. Провадьте його сотню, бо першою йде! — Маруценку! Запровадь батька до сотні Бойченка!

— Наказ, пане полковнику! — виструнчився зв'язковий.

Повстанець таки добре вів. Переходив із байраку до байраку, і так сотня підсунулася до самого села, а тоді чекала умовленого гасла — трьох пострілів, які мав подати полковник на знак, що підійшли сотні з боків села. Нарешті ці постріли прозвучали, і сотня ззаду, а тачанки Залозного спереду допали села.

Захоплені зненацька большевицькі кіннотники, залишивши неопідланих коней, тікали вулицями, падаючи під вогнем кулеметів. Ті сотні, які були розміщені в дальших вулицях, вискочили на конях і пробували ставити опір, але гинули під шаблями сотень »Чорного« полку. Та все ж одній сотні вдалося утекти й вчинити алярм у штабі большевицького полку, який, на його щастя, приміщений був на хуторах (цього ж повстанець не знав!). Полковник Дяченко вислав зараз же навздогін три сотні, але потомлені коні не могли дігнати большевицької кінноти й невдовзі сотні повернули назад.

— Ми їм такого страху нагнали, — хвалився сотник Модзенко, — що вони, певно, вже свою піхоту наздоганяють!

Старшини інших сотень були такої ж думки.

В селі захоплено понад двісті гарних, свіжих коней і кіннотники міняли на них свої підтоптани, які задарма зі словами щирої подяки забирали собі селяни.

Полонених, двадцять п'ять чоловік, казав полковник привести під хату старости. В більшості стояли, похнюпившись, але не всі! Деякі позирали на полковника з-під ока. Дяченко зараз же взяв їх під увагу.

— Може, серед вас є українці? Як є, відійдіть праворуч!

Серед полонених почалася метушня й відійшло більше, як половина, на здивовання і полковника, і старшин, які принагідно зійшлися.

— От такої! Значить українськими руками москалі українців б'ють! — з невдоволенням, голосно зауважив полковник і коли мовчанка затяглася, роззлостився. — Кажіть — багато нашого брата посікли? ..

Із рядів виступив старший віком чоловік:

— Дозвольте доповісти, пане полковнику, — усі пішли примусово, по мобілізації! Можу за всіх ручити, бо займав посаду »комроти«. Не можу з тим ховатися...

— Ви що ж, комуніст? — гостро спитав полковник.

— Не був і ніколи ним не буду! Учителював на селі й мене теж змусили йти. Оцих двох, — вказав на полонених, — мене знають!

— А чому ж вас назначили командиром?

Учитель-комроти пояснив, що в царській армії служив у кінноті й дослужився перед революцією до підхорунжого. Розмова полковника, в якій перейшов непомітно на те »ви« до їхнього недавнього коменданта, заспокоїла українців-полонених, і вони тепер почували, що їм ніякої кривди не станеться.

Полковник теж перейшов на свій звичайний тон:

— Ну гаразд! А скажіть мені, чи були роблені які напади ваших людей на селах? Тільки, попереджую, — казати одверто!

— Українці нічого злого не робили! — ствердив »комрот«. — Але серед цих, — указав він на групу москалів, — принаймні половина, то злочинці!

Москалі на те злісно загули.

— Мовчати, бісова ваша мати! — вихопив полковник пістоль. — Ви в моїх руках, а не я у ваших!!!

— Покажіть хто! — наказав полковник.

Були вказані п'ятеро москалів. Полковник тепер звернувся до старости і до інших представників села. Усі підтвердили, що ці, вказані, варті найгіршої кари! За ними були насилування жінок, грабунки, вбивства...

— Повісити! Не маю часу на слідства! — наказав полковник сотникові Модзенкові, бо при ньому ще стала сотня. Кіннотникам не треба було повторювати. Витягнули п'ятьох і повели.

— А вам нічого злого не буде, якщо не будете тікати! — казав Дяченко решті переляканим на смерть москалям. Наказав узяти їх під догляд, а українців покищо розіслати по с'бнях. Підхорунжому — бути при ньому.

Покидали село. Полковник післав донесення до штабу дивізії, що дорогу очищено від большевицької кінноти. Сотня Бойченка йшла шукати роз'їздів, чи піших стеж із дивізії Удовиченка. Мусили б вони бути недалеко.

І таки були! Тількищо сотня дісталася на горбки (місцевість була порізана — раз долини, раз горбки), а стежа зсунулася вниз і йшла до хуторів, як раптом стала, і сотник побачив, що передній кіннотник зненацька здійняв шапку й почав нею махати комусь над головою. **Махав не довго, бо з хуторів вибігло спочатку кілька вояків, а потім за ними ціла застава, яка теж почала махати шапками й змішалася зі стежею.**

— Наші! — голосно крикнув хтось із кіннотників, і сотня й без наказу вже летіла стрімголов униз...

Зіскакували з коней... Обіймалися й цілувалися... Підкидали з галасом шапки! Така була радість!! Така була радість!!!..

До Бойченка підлетів полковник пішого полку зі своїм адьютантом. Передавали взаємно сотника з обіймів у обійми.

— Нарешті ми вас дочекалися! — казав задиханий полковник.

— Ми хіба найбільше думали про цю хвилину і про вас! — відповідав розсміяний сотник. — Останні дні було нам дуже гаряче!.. Та й то треба сказати... багацько цієї зустрічі не дочекалося! — одразу посумнів.

— Великі мали втрати? — співчуваюче питався полковник і теж зробився поважний на лиці.

— Ого! Ще й які! Звалився ж на нас цілий їхній фронт! А ми провратися мусіли, бо прийшов би кінець... .

Настала мовчанка, яку покривав невмовкаючий галас козацтва. Там оповіданням не було кінця.

— А де полковник Дяченко? Ми ж із ним старі побратими!

Сотник не вспів іще гаразд відповісти, як на горбках зачорніло від кінноти. Полковник пішого полку полетів назустріч, і невдовзі старі ветерани стискали один одного в міцних обіймах. Новий, іще сильніший, галас здійнявся полями. До кіннотників тепер збігся від села цілий піший полк... .

Святкували і ті, і другі. Одні, що пішли в одчайдушний похід, покриті славою перемог над страшним ворогом, другі, що мучилися по польських таборах, аж війна поміж Москвою і Польщею дала їм можливість ухопитись за зброю, яку видерли їм з рук... .

Святкували щиросердечно, по-братерському!..

Того ж дня дивізії відходили у глибоке запілля, щоб одпочити, хоч може й на короткий час заслуженим із честю відпочинком! »Запорізька« дивізія стала навколо Ямполя в околишніх селах.

Надвечір того дня, як старшини — сотник Бойченко, хорунжий Білокінь і хорунжий Залозний, — дякуючи сердечним господарям, які вже знали, кого приймають, помившись гарячою водою, що в баняхах понаставляла господиня, та перебравшись у чисту білизну, захоплену в М'ясківці в большевицькому обозі, посідали за смачну вечерю й споживали її за чаркою самогону, вбіг Вовкодав, що тепер був бунчужним кулеметної чоти Залозного. Нашвидку присів, бо почаствовано його теж чаркою і зараз же почав питатися хорунжого, скільки кулеметів призначити в заставу... .

Перший вибух сміхом сотник. За ним пішли інші... .

— Яку заставу? Які кулемети? — заходився від сміху сотник. —

Та ж ми — в запіллі! В глибокому запіллі, Вовкодаве! Розумієте?

І знову вибух сміху. Бунчужний цілком зняковів і почав перепрощувати, що він, по-дурному, й не подумав, що цих застав тепер не треба! Пішов, бідака, як змитий...

— Що то призвичаєння робить! — посміхнувся хорунжий Білокінь.

По селах вже летіли пісні кіннотників і сміх дівчат.

Сотник Бойченко гостро наказав старшинам, аби козацтво не впивалось і щоб був лад. Пізніше він сам по вулиці перейдеться. Хорунжі зараз же вийшли й оголосили кіннотникам гострий наказ коменданта.

Полковник Дяченко не тримав довго сумки, набитої польськими марками, що в подарунку дав йому в М'ясківці кіннотник, зарубавши комісара. Аби вшанувати пам'ять кіннотника, що в той день і згинув, полковник випорожнив ту сумку. Зате в цілому містечку шили кравці нові жупани, і невдовзі цілий »Чорний« полк переодягнувся, а з тим і переродився! За добрим прикладом, пішло козацтво скрізь, хто як міг, і за той тиждень, що одпочивали, — не можна вже було пізнати частин!

Та все добре в житті вояка скоро переходить! »Київська« дивізія першою вирушила на фронт, що був під Жмеринкою. Йшли там дуже вперті бої — москалі ніяк не хотіли відкрити шлях до української столиці, золотоговерхого Києва. Стала на марш і »Волинська« дивізія, а другого дня й »Запорізька«.

»Чорний« полк ішов тепер у ар'єргарді. Сотня Бойченка, хоч і не мала ще за собою стеж, але все ж кіннотники призвичаювалися до поготівля, бож іще день, ще два, а можлива була зустріч може й з кіннотою ворога. Чутно було, що вже організував він цілі кінні дивізії!..

Проходили велике подільське село. Поміж хатами побачили малі й великі шатра.

— Подібне на те, — казав хорунжий Білокінь, — що це мабуть, шпиталь армії! Та й ранених тут, видко, чимало!

І дійсно, скрізь шкутильгали на милицях козаки. Дехто був і без ніг...

— Не хотів би я такої долі! — вдумливо казав Гриць Залозний. — Нехай краще вже смерть!..

— Хто б того хотів! — на те хорунжий Білокінь. — Судженої долі й конем не об'їдеш!..

Сотник Бойченко, що досі мовчки придивлявся тому невеселому образові, раптом скрикнув:

— Та це ж учителька! Сестра Мирович!..

Усі глянули в той бік, де вказував рукою сотник.

Дійсно, це була сестра Мирович. Стояла, спершися на обплетений тин і дивилася на шлях, яким проходили частини, але не в їхній бік.

— Хорунжий! Голубчику! Ведіть сотню і при виході із села на нас зачекайте, а ми з Грицем до сестри скочимо!

— Не забудьте ж і від мене привітати! Ми ж колись з покійним полковником Саенком в її школі ночували!

Старшини вже бігли вулицею.

— Сестрице! Сестрице! Пані Мирович! — гукав Бойченко, злітаючи з коня. Залозний поспішав за ним.

Сестра Мирович дуже зраділа. Вітались як давні-давні знайомі.

— Як же вас Бог милує? Здорові? Я чула, що »Чорний« полк іде, та якраз була в нас дуже поважна операція і аж тепер оце вибігла зі шпиталю.

— Багато тут у вас праці, пані сестро, як бачимо... — співчував сотник.

Мирович тільки рукою махнула:

— О, не дай Боже! Усього ж тільки двох лікарів! Та нас, сестер, троє... Оце і все! А ранених!.. Та ще щодня все прибувають і прибувають... Що далі робитимемо — не знаю! А ви ж це куди? Під Жмеринку хіба? Там тяжкі бої... Звідти найбільше ранених!.. — Задумалась на мить. — А там може й на Київ, Бог дасть, підете?

Хотів це ствердити сотник, та хорунжий Залозний щось пригадав і собі вихопився:

— Нема, на жаль, поміж нами полковника Саєнка... Він же все про звільнення Києва мріяв...

Раптом сестра Мирович ухопилася за груди, а далі закрила лице руками й уся притиснулася до тину. Сотник і хорунжий задеревіли, почувши стриманий плач... Сотник гостро глянув на хорунжого й кинувся до сестри, підтримуючи її і заспокоюючи ласкавими словами:

— Пані вчителько! Пані сестрице!.. Заспокійтесь!!! Та ми ж усі його так любили!.. Усі ж під Богом ходимо!.. Не знаємо, чи завтра жити будемо... Заспокійтесь!!! — не знав бідний сотник, як і що має казати на вид такої гіркої розпуки, яку бачив перед очима.

Нараз сестра Мирович відірвала руки від обличчя, мокрого від сліз, і кинула:

— Прощайте!

Побігла. Побігла просто до шатра і там зникла. Старшини стояли в остовпінні.

— І чого було покійного полковника Саенка пригадувати! — з докором кинув Бойченко, сідаючи на коня й ще раз оглядаючись. Не було коло шатра нікого.

— Та хіба ж я... Та ж ніякої кривди не думав я пані сестрі зробити!!! — цілком по-хлоп'ячому виправдувався хорунжий, стараючись дігнати сотника, що рвав на своїм гнідїм.

Сотня вже була при виході з села, коли дігнала піший полк. Піхотинці, розступаючись на боки, давали кінноті місце. З усіх боків чулися привітання, на які щиро відповідали кінні. Це був той самий полк, з яким уперше зустрілися дня п'ятого травня, коли, після прориву, поєдналися зі своїм військом.

— На Київ, хлопці! На Київ! — кричали одні.

— Йдемо на погрузку до станції! Під Києвом вас доженемо!!! кричали інші.

— На Київ! На Київ! — і собі відповідали разом кіннотники.

За селом у голубому небі не було ні однієї хмаринки! Сонце, якби сміялося кіннотникам у вічі. По боках шляху, що пропадав у долині, **шуміли вже підостаючі жита й пшениці**. Повно було лагідного, погідного, красного життя! А в ньому чудовою легкою музикою дзвеніли цілі маси жайворонків із землі до неба і від неба до землі...

Кіннота зірвалася й полетіла, як згряя зляканих птиць...

Перед очима сотника Бойченка нараз устало заплакане личко сестри Мирович.

— На Київ!!! — іще звучало в голові.

— На Київ!!!..

К І Н Е Ц Ь.

ПІСЛЯСЛОВО

Написавши повість, автор довго вагався, чи треба писати до неї ще й післяслово. З деяких причин, про які можна було б говорити дуже багато, виходило, що воно не потрібне. Але, однак, хоч, може, й коротке, це післяслово автором таки написане, і то з таких міркувань.

Кожний знає, що метою Визвольних Змагань була безкомпромісова боротьба з одвічним поневолювачем українського народу — загарбницькою імперіялістичною Москвою усіх кольорів і відтінів. І от чомусь, невідомо чому, ця боротьба, яка стала єдиним захистом відродження України, щораз то більше припадає пилом забуття. Правда, українська еміграція згадує рік-річно на академіях Крути й Базар, але більше нічого!

І перші, і другий — це ж були жахливі поразки української зброї, перемога ворога над нею. Так, ці поразки знаменні проявами надзвичайного героїзму й лицарства, чого хіба ніхто не заперечить. Але Визвольні Змагання рясніють і блискучими перемогами над московським ворогом, звитягами української визвольної зброї над агресивною зброєю червоної Москви! Чому ж ніхто й ніде не згадує про них на академіях, які мусили б тоді прибрати назву академій перемог?

І, натомість, чи мусимо ми тільки й виключно обходити академії поразок та плачу??? Так, ми, українці, великі меланхоліки, любимо слухати і співати сумні пісні, кохаємося в сумовитих мелодіях. Алеж у нас є і пісні героїчні! Ми маємо і героїзм, і лицарський прояв, і чин — як у давнині нашої історії, так і в недавньому минулому! А, одначе, все це припадає в нас пилом забуття... Чому і ще раз — чому?

Оце »чому?«, власне, і є причиною написання авторського післяслова. Боротьба й перемоги українських збройних сил на протязі Визвольних Змагань 1917-1921 рр.; поєднання в цілість українського народу, розмежованого сотнями років чужих окупацій; образи з'єднаних наддніпрянської і наддністрянської армій; перемоги спільної зброї над москалями, а серед них звитяга під Вознесенськом (17. 4. 1920 р.) і здобуття столиці — золотоверхого Києва — хіба ж це не славетні лицарські чини, не героїзм, не прояви міцного й переможного

духа української нації, найвищого героїзму її синів і дочок? Як же можна це забувати? Як можна присипати його пилом? . .

Це одне. А друге — на чому ж тоді виховувати молодь? Чим кріпити віру теперішнього і грядучих поколінь та на чому це виховання будувати? На героїзмі, чи плачах? На перемогах української зброї, чи на її поразках? . .

Зробім екскурсію в українську літературу. Безумовно, заслуга українських письменників старої чи ще старішої дати в тому, що вони створили українську повість, джерелом якої була наша давня історія — чи то княжих часів, чи доби гетьманщини. Кащенко, Чайківський, Куліш та інші у своїх повістях відтворили героїзм і лицарські чини наших предків — і старшин, і козаків, і їхніх жінок та дочок.

На цих повістях виховувалися, ніде правди діти, всі ті, які в часи новітнього відродження України встали на змаг за волю й державу. Не було б цих письменників — не було б і їхніх повістей. Може, не було б нічого! Але вогонь живого слова влився у кров нащадків, дав їм загублену в сторіччях поневолення, а відроджену весною пробудження українську новітню зброю!

І в цих нових змаганнях »за правду й волю« було безліч героїзму синів і дочок українського народу, незлічна кількість лицарських чинів, dokonаних іменними й безіменними вояками-героями, яким автор цю книгу присвятив! . .

На цьому місці треба ствердити, що вся та героїчна література, яка, як згадувалося раніше, стала виховним первнем для кожного учасника українського відродження, для сьогоднішньої молоді, а тим більше для грядучих поколінь, є доброю, але дещо застарою. Ця література належить до давнього минулого, а тепер слід писати про те, що відноситься до недавніх днів. Треба якнайбільше повістей, охоплюючих своїми сюжетами недавнє відродження, відтворюючих національний героїзм, лицарськість духа, офірність, безкомпромісовість та самопосягату синів і дочок українського народу!

Тільки це прийме наша молодь і на ньому виховається, стане українськими патріотами. Цим житимуть і гартуватимуться прийдешні покоління, бо вони зростуть на легендах, на перемогах, на лицарськісті великого духа!

Все вищесказане мав перед очима, пишучи свою повість »За волю і державу«, —

автор

